

МВС України
Харківський національний університет внутрішніх справ

А. В. Войціховський

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Підручник

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Харків 2020

УДК 341(075.8)
В65

Рецензенти:

Т. Л. Сироїд – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Н. В. Камінська – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ;

С. М. Перепьолкін – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного права навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 10 від 24 вересня 2019 р.)*

Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 544 с.

ISBN 978-966-610-108-5

У підручнику розглядаються питання сучасного міжнародного права, зміст його основних принципів, галузі, інститути й основні поняття сучасного міжнародного права. Поданий матеріал ґрунтується на чинних міжнародно-правових актах і рішеннях міжнародних судових органів.

Для студентів, курсантів (слухачів) і магістрів закладів вищої освіти, аспірантів (ад'юнктів), викладачів, науковців, а також усіх, хто цікавиться питаннями міжнародного права.

УДК 341(075.8)

Приклад посилання на видання (в цілому) згідно з міжнародними стандартами:
Voitsikhovskiy A. V. (ed), 2020, *International law* [Mizhnarodne pravo] Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.

ISBN 978-966-610-108-5

© Войціховський А. В., 2020
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	10
------------------------	-----------

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Поняття та зміст міжнародного права	12
2. Система міжнародного права	16
3. Імплементация норм міжнародного права	18
4. Кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права	20
5. Співвідношення міжнародного та національного права	22
6. Співвідношення міжнародного (публічного) та міжнародного приватного права	24
<i>Питання для самоконтролю</i>	25

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Юридична природа основних принципів міжнародного права	26
2. Принцип суверенної рівності держав	29
3. Принцип невтручання у внутрішні справи	32
4. Принцип рівноправ'я та самовизначення народів	34
5. Принцип незастосування сили або погрози силою	37
6. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів	39
7. Принцип непорушності кордонів	43
8. Принцип територіальної цілісності	45
9. Принцип поваги до прав людини й основних свобод	46
10. Принцип співробітництва	49
11. Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом	50
<i>Питання для самоконтролю</i>	52

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Поняття джерел міжнародного права	53
--	----

2. Міжнародний договір як основне джерело міжнародного права	56
3. Міжнародний звичай.....	58
4. Загальні принципи права	60
5. Допоміжні джерела міжнародного права	62
<i>Питання для самоконтролю</i>	64

РОЗДІЛ 4

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. Поняття суб'єкта міжнародного права	65
2. Держава – основний суб'єкт міжнародного права	68
3. Міжнародна правосуб'єктність народів і націй, що борються за незалежність	71
4. Міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій.....	73
5. Міжнародна правосуб'єктність державоподібних утворень	75
6. Міжнародна правосуб'єктність фізичних осіб.....	76
7. Міжнародна правосуб'єктність транснаціональних корпорацій	78
<i>Питання для самоконтролю</i>	80

РОЗДІЛ 5

ВИЗНАННЯ І ПРАВОНАСТУПНИЦТВО В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Визнання в міжнародному праві.....	81
2. правонаступництво держав. правонаступництво України за міжнародними договорами СРСР.....	85
3. Україна як повноправний суб'єкт міжнародного права.....	91
4. Україна в міжнародних організаціях.....	93
<i>Питання для самоконтролю</i>	103

РОЗДІЛ 6

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

1. Поняття права міжнародних договорів, його джерела	104
2. Поняття міжнародного договору	107
3. Класифікація міжнародних договорів.....	109
4. Структура міжнародного договору	110
5. Стадії укладення міжнародних договорів	112
6. Тлумачення міжнародних договорів	116

7. Припинення й зупинення дії міжнародних договорів.....	120
<i>Питання для самоконтролю</i>	123

РОЗДІЛ 7
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Поняття й підстави міжнародно-правової відповідальності	125
2. Види й форми міжнародно-правової відповідальності	131
3. Відповідальність держав у міжнародному праві	135
4. Відповідальність міжнародних міжурядових організацій у міжнародному праві.....	137
5. Відповідальність фізичних осіб у міжнародному праві.....	139
<i>Питання для самоконтролю</i>	142

РОЗДІЛ 8
ТЕРИТОРІЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. Поняття та види територій у міжнародному праві.....	143
2. Поняття державної території та її складові частини	147
3. Державні кордони: поняття, види, порядок установлення	148
4. Міжнародно-правовий режим рік та озер	152
5. Міжнародно-правовий режим Арктики	155
6. Міжнародно-правовий режим Антарктики.....	158
<i>Питання для самоконтролю</i>	163

РОЗДІЛ 9
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАСЕЛЕННЯ

1. Поняття населення в міжнародному праві.....	164
2. Міжнародно-правові питання громадянства	166
2.1. Набуття громадянства	168
2.2. Припинення громадянства	170
3. Правовий статус іноземців	171
4. Правовий статус осіб без громадянства	175
5. Особливості правового статусу осіб, що володіють множинним громадянством	177
6. Міжнародно-правовий статус біженців і внутрішніх переселенців	179
7. Право притулку	184
<i>Питання для самоконтролю</i>	187

РОЗДІЛ 10
ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

1. Поняття права зовнішніх зносин, його джерела.....	188
2. Система органів зовнішніх зносин.....	190
3. Дипломатичні представництва: поняття, функції.....	193
4. Початок і закінчення дипломатичної місії. Дипломатичні імунітети та привілеї	199
5. Консульські установи: поняття, види, функції	203
6. Консульські привілеї й імунітети	209
7. Представництва держав при міжнародних організаціях	212
8. Спеціальні місії	216
<i>Питання для самоконтролю</i>	220

РОЗДІЛ 11
ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1. Поняття права міжнародних організацій, його джерела.....	221
2. Поняття, ознаки та класифікація міжнародних міжурядових організацій..	223
3. Міжнародна правосуб'єктність і структура міжнародних міжурядових організацій	226
4. Організація Об'єднаних Націй: цілі, система органів, повноваження	228
5. Регіональні міжнародні міжурядові організації.....	238
6. Міжнародні конференції	257
<i>Питання для самоконтролю</i>	261

РОЗДІЛ 12
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Становлення та розвиток міжнародного права прав людини. Поняття міжнародного права прав людини.....	263
2. Джерела міжнародного права прав людини.....	265
2.1. Основні універсальні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини та діяльність органів, які здійснюють контроль за їх дотриманням.....	265
2.2. Основні регіональні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини та діяльність органів, які здійснюють контроль за їх дотриманням.....	279
3. Виконання Україною міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав людини	298
<i>Питання для самоконтролю</i>	301

РОЗДІЛ 13
МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО

1. Поняття міжнародного морського права, його джерела	303
2. Поняття та правовий режим внутрішніх морських вод.....	306
3. Поняття та правовий режим територіального моря	310
4. Прилегла зона: поняття, правовий режим	313
5. Поняття та правовий режим відкритого моря	315
6. Виключна економічна зона	317
7. Континентальний шельф.....	319
8. Міжнародний район морського дна	324
9. Міжнародні протоки та міжнародні канали.....	326
<i>Питання для самоконтролю</i>	328

РОЗДІЛ 14
МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

1. Поняття і принципи міжнародного гуманітарного права	330
2. Джерела міжнародного гуманітарного права.....	333
3. Початок війни та його міжнародно-правові наслідки.....	335
4. Закінчення війни та її міжнародно-правові наслідки	337
5. Правовий статус учасників збройних конфліктів	339
6. Режим військового полону.....	343
7. Заборона та обмеження засобів і методів ведення війни.....	345
8. Нейтралітет під час війни	348
9. Режим воєнної окупації.....	351
10. Захист цивільних об'єктів і культурних цінностей під час збройних конфліктів	352
<i>Питання для самоконтролю</i>	355

РОЗДІЛ 15
МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

1. Поняття міжнародного кримінального права	356
2. Джерела і принципи міжнародного кримінального права	359
3. Міжнародний кримінальний суд	361
4. Україна та Міжнародний кримінальний суд.....	373
<i>Питання для самоконтролю</i>	374

РОЗДІЛ 16
МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ПРОТИДІІ ЗЛОЧИННОСТІ

1. Міжнародне співробітництво як пріоритетний напрям у протидії злочинності	376
2. Принципи міжнародного співробітництва у протидії злочинності	380
3. Правова допомога у кримінальних справах	381
4. Міжнародно-правове регулювання інституту видачі осіб (екстрадиції)	385
5. Міжнародне співробітництво у протидії злочинності у межах міжнародних міжурядових організацій	392
6. Міжнародне співробітництво у протидії злочинності у межах міжнародних неурядових організацій	410
<i>Питання для самоконтролю</i>	415

РОЗДІЛ 17
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

1. Поняття міжнародного права навколишнього середовища	417
2. Формування міжнародного права навколишнього середовища	419
3. Джерела міжнародного права навколишнього середовища	425
4. Принципи міжнародного права навколишнього середовища	430
5. Діяльність ООН та її спеціалізованих установ у галузі охорони навколишнього середовища	433
6. Діяльність міжнародних неурядових організацій у галузі охорони навколишнього середовища	451
<i>Питання для самоконтролю</i>	458

РОЗДІЛ 18
МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО

1. Поняття міжнародного космічного права, його характерні риси	459
2. Прогресивний розвиток міжнародного космічного права	464
3. Суб'єкти міжнародного космічного права	470
4. Джерела міжнародного космічного права	473
5. Міжнародно-правовий режим космічного простору та небесних тіл	475
6. Міжнародно-правовий статус космічних об'єктів і космонавтів	477
7. Відповідальність у міжнародному космічному праві	481
<i>Питання для самоконтролю</i>	484

РОЗДІЛ 19
МІЖНАРОДНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

1. Становлення та розвиток міжнародного інформаційного права	485
2. Міжнародне інформаційне право як галузь міжнародного права.....	496
3. Джерела міжнародного інформаційного права.....	502
4. Принципи міжнародного інформаційного права	506
5. Міжнародно-правові засади забезпечення міжнародної інформаційної безпеки	510
<i>Питання для самоконтролю</i>	521
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	522
ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТІВ	530
ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ І УСТАНОВ, МІЖНАРОДНИХ ПРОГРАМ	532
ГЛОСАРІЙ ЛАТИНОМОВНИХ ТЕРМІНІВ	538
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	540

ПЕРЕДМОВА

З огляду на сучасний стан і тенденції розвитку міждержавних відносин міжнародне право посідає важливе місце в регулюванні суспільних відносин як у всьому світі, так і в окремих державах, виконуючи роль одного з їх ключових регуляторів. Порушення міжнародного права призводить до виникнення загроз міжнародним правопорядку, миру та безпеці, що інколи можуть виявитися непоправними.

Міжнародне право виникло разом із державами через необхідність регулювання міжнародних відносин і пододало тривалий шлях розвитку, тісно пов'язаний з історією формування й розвитку світового співтовариства.

Сучасне міжнародне право, яке ґрунтується на концепції узгодження волі держав, є динамічним за своєю природою, постійно розвивається й дедалі частіше охоплює нові сфери міжнародного співробітництва. Усе це робить міжнародне право особливо значущим, і за його відсутності система міжнародних відносин буде неспроможною належним чином функціонувати. Тому вивчення навчальної дисципліни «Міжнародне право» набуває особливого значення для підготовки юристів, оскільки збагачує майбутніх фахівців знаннями, що дозволяють орієнтуватися у процесах, які відбуваються на міждержавному рівні та впливають на розвиток міжнародних відносин.

Завдяки своїй значущості міжнародне право, як зазначається в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/48/29 «Програма допомоги ООН в галузі викладання, вивчення, поширення і більш широкого визнання міжнародного права» від 9.12.1993 р., повинно посісти належне місце в системі викладання правових дисциплін у всіх закладах вищої освіти. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати слова колишнього Генерального секретаря ООН Кофі А. Аннана (1997–2006 рр.): «Міжнародне право вже не може, та й навряд чи могло колись розглядатися як факультативний предмет, який юристи можуть вивчати, а можуть і не вивчати. Для того щоб забезпечити панування права, юристи повинні бути знайомі з міжнародним правом і навчені його методам та мають уміти досліджувати питання, що належать до його сфери, коли в цьому виникає необхідність».

Метою запропонованого підручника «Міжнародне право» є ознайомлення з основами теорії та практики міжнародного права, особливостями сучасного міжнародного права, його галузей та інститутів, а також виявлення закономірностей розвитку міжнародного права й розкриття сутності механізму міжнародно-правового регулювання.

Ця навчальна дисципліна пропонує широкий огляд питань міжнародного права та його різноманітних напрямків, його ставлення до політики та сучасних проблем системи міжнародних відносин. Головна увага надається теоретичному підходу до міжнародного права, а також його впливу на процеси глобалізації світу.

Звернення до актуальних проблем міжнародного життя стимулює інтерес студентів, курсантів (слухачів) і магістрів до пізнання і практичного застосування отриманих знань, озброює їх умінням системно сприймати події, що відбуваються в сучасному світі, навичками вироблення аналітичних підходів до їх оцінювання, що ґрунтуються на міжнародному праві.

Матеріал підручника структуровано у такий спосіб, щоб не лише акцентувати уваги на актуальних питаннях, але й підкреслити інтегральну єдність сучасного міжнародного публічного права й відобразити важливість вивчення всього комплексу міжнародно-правових норм у їх системному зв'язку із зовнішньополітичними процесами, а також розуміння особливостей їх історичного розвитку.

Запропоноване видання буде цікавим та корисним для студентів, курсантів (слухачів) і магістрів закладів вищої освіти, програмою підготовки яких передбачено вивчення навчальної дисципліни «Міжнародне право», а також для правоохоронців, які не можуть ефективно здійснювати свою професійну діяльність без ґрунтовного розуміння міжнародних стандартів правоохоронної діяльності, міжнародно-правового механізму захисту прав людини, організаційно-правових засад міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю тощо.

Розділ 1

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. *Поняття та зміст міжнародного права.*
2. *Система міжнародного права.*
3. *Імплементация норм міжнародного права.*
4. *Кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права.*
5. *Співвідношення міжнародного і національного права.*
6. *Співвідношення міжнародного (публічного) і міжнародного приватного права.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Термін «міжнародне право» вперше в науковий обіг був уведений англійським філософом і правознавцем Дж. Бентамом у 1780 році. Майже через півстоліття цей термін замінив застарілі терміни «lavo of nations» (англ.), або «droit de gens» (франц.), яка бере свій початок у концепції «jus gentium» (лат. – «право народів») із римського права. Якщо раніше й існувала певна суперечність між термінами «міжнародне право» та «право народів», то тепер це питання не викликає жодних дискусій. Більшість науковців у своїх публікаціях застосовує саме термін «міжнародне право». Поняття «міжнародне право» є широко визнаним у правовій, дипломатичній і зовнішньополітичній практиці держав. Разом із тим залежно від різних чинників у різні часи для позначення цього феномену були запропоновані та застосовувалися десятки інших термінів, зокрема «jus inter gentes» («право між націями»), «міждержавне право», «наднаціональне (транснаціональне) право», «світове право» тощо. Утім, за винятком терміна «право народів», який застосовують у німецькій, норвезькій, ісландській, фламандській та деяких інших мовах, переважно вживається саме термін «міжнародне право» (італ. – «diritto internazionale», франц. – «droit international», англ. – «international law», іспан. – «derecho internacional», румун. – «drept international», португал. – «direto internacional», угор. – «nemzetkozijog», рос. – «международное право», укр. – «міжнародне право» тощо).

Міжнародне право має особливі юридичну природу та соціальну сутність порівняно з національним. Необхідно зазначити, що інколи в науковій літературі небезпідставно звучать критичні висловлювання щодо відсутності примусу у випадках порушення норм міжнародного права. Із цього приводу деякі науковці ставлять питання: «Чи є міжнародне право саме “правом” з огляду на проблему

ефективності застосування його норм?» (Р. Дженнінгс, К. Земанек, Е. Штайн, Д. Дельбрук).

Звичайно міжнародне право є правом. Роль економічних, політичних і військових чинників звужує можливість міжнародно-правового регулювання відносин між державами, однак ніщо так чітко не захищає їхні інтереси, як право. Тому під час вирішення особливо важливих і складних спорів держави за допомогою міжнародного права звертаються до арбітражних та судових органів.

Міжнародне право як система права ґрунтується на принципах взаємності та консенсусу. Ця система орієнтується на зовнішні відносини держав і діє не так, як внутрішньодержавні правові системи.

Сфера застосування норм міжнародного права є дуже широкою. Воно охоплює надзвичайно важливі та складні питання які регулюються такими його галузями, як право міжнародних договорів, право зовнішніх зносин, право міжнародних організацій, міжнародне морське право, міжнародне право навколишнього середовища, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, міжнародне право прав людини тощо.

Міжнародне право як правова система перебуває у певному зв'язку із системами внутрішньодержавного права. Цей зв'язок повинен бути взаємоузгодженим і спрямованим на забезпечення виконання положень міжнародного права за допомогою національного права. Відсутність такої узгодженості може призвести до порушення державою своїх міжнародних зобов'язань і неможливості реалізувати свої міжнародні права. Міжнародне право, закріплюючи свободу вибору держави щодо регулювання тих чи інших питань внутрішнього життя, водночас установлює певні межі цієї свободи в умовах зростаючої взаємозалежності. У практиці переважної більшості держав міжнародне право має перевагу перед національним правом на всій території держави.

Міждержавна основа міжнародного права зумовлює його юридичну природу, що впливає з необхідності регулювати взаємовідносини між носіями суверенної влади, які за загальною домовленістю створюють, а в подальшому виконують сформульовані у відповідних нормах правила належної поведінки. У разі порушення або неналежного виконання зазначені суб'єкти, які створювали ці норми, звертаються до міжнародних органів (до Ради Безпеки ООН, Міжнародного суду ООН) для забезпечення дотримання цих норм. Отже, розглядаючи суть сучасного міжнародного права, його можна охарактеризувати як модулятор згоди держав щодо їх юридично значущої поведінки. Юридична сила таких норм ґрунтується на згоді держав і, як правило, виявляється у формі міжнародного договору або звичаю та відображає факт існування світового співтовариства держав.

За формою правового регулювання міжнародне право поширюється не лише на держави, а й на інші суб'єкти, починаючи від міжнародних організацій і закінчуючи фізичними особами.

Об'єктом міжнародного права як регулюючої системи є міждержавні відносини, в яких ці держави виступають суб'єктами публічної влади. Отже, міжнародне

право регулює не будь-які міждержавні відносини міжнародного характеру, а лише ті, які є міжвладними відносинами держав. Однак суб'єктами сучасного міжнародного права є і міжнародні організації, які також є учасниками різноманітних міжвладних відносин.

Завдяки цьому визначення *об'єкта сучасного міжнародного права* можна сформулювати як «міжнародні відносини, що склалися між державами, державами та міжнародними організаціями, а також між останніми з приводу реалізації державами своїх суверенних владних прав». Таке визначення об'єкта міжнародного права дає можливість виокремити межі дії міжнародного та внутрішньодержавного права.

Значна кількість науковців намагалася дати об'єктивне, найбільш повне й усебічне визначення міжнародного права як особливої системи права. У таких публікаціях віддзеркалюються особисті переконання, а також практичний досвід тих, хто пропонує ту чи іншу наукову концепцію. У кожному із запропонованих у літературі визначень є сильні та слабкі сторони, які дають підстави для певних критичних висловлювань. Наявна наукова полеміка жодним чином не впливає на саму природу зазначеної системи права, яка існує об'єктивно, незалежно від того, як її тлумачать.

Можна виділити декілька основних підходів до визначення міжнародного права. Переважна більшість учених сприймає міжнародне право як «матеріальне право». Прихильники такої позиції у визначенні, як правило, вказують, що це система юридичних норм і принципів. До них, зокрема, варто віднести Л. Опенгейма, Ж. Тузкоза, Г. Тункіна, І. Лукашука та багатьох інших. Цю теорію активно підтримували радянські вчені, вона все ще є домінуючою на пострадянському просторі, зокрема в Україні. Проте в межах цього підходу можна виділити десятки шкіл, кожна з яких залежно від того, якої концепції права дотримувалися її представники, вирізняла свої особливості міжнародного права. До основних із них можна віднести позитивістів, школу природного права та соціологічну школу. Так, згідно з теорією позитивізму, яка набула особливого поширення у XIX та першій половині XX ст., суб'єктами міжнародного права вважаються лише держави, тому в цей період до права, що регулювало відносини між державами, застосовували термін «міждержавне право», який у цілому відповідав його змісту. Разом із тим теорія і практика міжнародного права не залишалися незмінними, оскільки виникнення адміністративних союзів, а в подальшому міжнародних міжурядових організацій та національно-визвольних рухів об'єктивно вимагало враховувати ці реалії під час формулювання дефініцій поняття та змісту міжнародного права. У сучасних умовах міжнародне співробітництво вже не є виключно міждержавним, відповідно, і міжнародне право необхідно розглядати як право, яке регулює відносини між усіма суб'єктами міжнародних відносин.

Інша група вчених виходила з того, що міжнародне право за своєю природою є процесуальним, тобто йдеться не про норми, а про процес їх утілення в життя. Найбільш відомим представником такого напрямку можна вважати Р. Хігінс.

Крім того, існує низка інших досить цікавих та оригінальних підходів. Так, наприклад, деякі вчені стверджують, що під час визначення міжнародного права

треба виходити з того, що саме воно регулює або які завдання виконує. До вчєних, які дотримувалися такої позиції, належить Н. Динь, який стверджував, що міжнародне право – це право, яке застосовується для регулювання відносин у міжнародній спільноті.

Низка визначень міжнародного права міститься й у рішеннях міжнародних судових органів. При цьому варто зазначити, що іноді вони є досить оригінальними. Так, Міжнародний суд ООН стверджує: «Міжнародне право – це велика споруда, яка дбайливо будувалася людством протягом століть з метою створення і забезпечення нормальних упорядкованих відносин між державами». Не менш відомим є визначення міжнародного права, яке дала Постійна палата міжнародного правосуддя у справі пароплавства «Лотос» у 1927 р., де зазначено: «Міжнародне право регулює відносини між незалежними державами». Як бачимо, і ці визначення не є досконалими.

Кожна з названих позицій має свої «плюси» й «мінуси». Загалом варто наголосити, що, даючи дефініцію міжнародного права, слід виходити з класичних елементів, які, як правило, включають у дефініцію тієї чи іншої галузі права, зокрема, основні джерела, коло суб'єктів та сферу правового регулювання.

Ураховуючи зазначене, можемо сформулювати такі визначення поняття «міжнародне право».

Міжнародне право (у широкому розумінні) треба розуміти як систему договорних і звичаєвих норм, які регулюють взаємовідносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, визначають взаємні права й обов'язки, виражають їх узгоджену волю і спрямовуються на врегулювання міжнародних відносин з метою розвитку міжнародного співробітництва та забезпечення міжнародного миру та безпеки.

Міжнародне право (у вузькому розумінні) – це особлива система права, що регулює відносини між державами й іншими учасниками міжнародно-правових відносин.

Як уже було зазначено, міжнародне публічне право виступає одним з регуляторів міжнародних відносин. Для більш повного розуміння його сутності, природи, значення, ролі та можливостей в урегулюванні міжнародних відносин важливого значення набуває характеристика міжнародного права як правової системи, зокрема, його відмінностей, переваг та певних недоліків порівняно з національним (внутрішньодержавним) правом.

Зазвичай більшість науковців стверджує, що міжнародне право – це система права, хоча і з певними притаманними їй особливостями. У такий спосіб наголошується на тому, що, незважаючи на значні особливості, міжнародне право зберігає всі ознаки, характерні для правової системи. На цю обставину важливо звернути увагу, тому що деякі науковці, акцентуючи увагу на таких особливостях, перебільшуючи їх значення, стверджують, що цей регулятор міждержавних відносин не має ознак, які б характеризували міжнародне право саме як систему права. На їхню думку, ці особливості є настільки значними, що дозволяють говорити про міжнародне право швидше як про систему політичних, а не юридичних норм.

2. СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Система міжнародного права являє собою взаємопов'язану і взаємозалежну сукупність таких структурних елементів (компонентів): загальновідомих принципів міжнародного права, галузей міжнародного права, інститутів міжнародного права та міжнародно-правових норм.

Як елемент системи міжнародного права *загальновізані принципи* мають певні особливості, які дозволяють виділити їх в окрему категорію. Так, ці принципи є обов'язковими для всіх без винятку суб'єктів міжнародного права та не є персоніфікованими, що закріплено в пункті 6 ст. 2 Статуту ООН. Вони превалюють над усіма іншими нормами системи міжнародного права і застосовуються з метою заповнення прогалін, тобто для регламентації відносин у разі відсутності прямого регулювання. Порушення цих принципів суб'єктами міжнародного права кваліфікується серйозніше, ніж порушення звичайних норм. Основні принципи міжнародного права мають комплексний характер, тобто максимальний ефект досягається лише у взаємодії всіх принципів.

Галузь міжнародного права – це сукупність норм і принципів, які регулюють якісно однорідну сферу міжнародних відносин. До традиційних галузей міжнародного права відносять право міжнародних договорів, право міжнародних організацій, право зовнішніх зносин, міжнародне морське право, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, міжнародне право прав людини тощо.

Інститут міжнародного права – це система відносно відокремлених норм у межах певної галузі міжнародного права, що регулюють окрему групу взаємозалежних міжнародних відносин, наприклад інститут правонаступництва, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут договірності тощо.

Основою міжнародного права є його норма. *Норма міжнародного права* – це правила поведінки суб'єктів міжнародного права, створені ними на основі їх добровільного волевиявлення з метою урегулювання міжнародних міждержавних відносин у різних сферах міжнародного співробітництва. Завдяки компромісам, поступкам і узгодженню держави приходять до взаємно погодженого рішення про певні правила взаємовідносин.

За своєю структурою міжнародно-правові норми складаються з двох елементів – гіпотези та диспозиції.

Як правило, створення міжнародно-правових норм відбувається шляхом узгодження волі суб'єктів міжнародного права щодо змісту правила поведінки і надання суб'єктами міжнародного права згоди на юридичну обов'язковість цього правила.

Міжнародно-правові норми можна класифікувати за такими критеріями:

– за *сферою дії* (колом учасників): *універсальні* (встановлюються всією міжнародною спільнотою та адресуються всім суб'єктам міжнародного права) та *локальні, або регіональні* (адресовані обмеженій кількості суб'єктів міжнародного права, за згодою між якими вони встановлюються);

– за юридичною силою (способом правового регулювання): імперативні (суб'єкти міжнародного права не можуть за власним бажанням змінювати обсяг і зміст прав та обов'язків, передбачених нормою) і диспозитивні (суб'єкти можуть відхилитись від норм за взаємною згодою);

– за способом утворення і формою існування: звичаєві (стійкі правила поведінки держав, що склалися в практиці й за якими держави визнають юридичну силу, тобто виражають свою злагоджену волю), договірні (правила, які містяться у міжнародно-правовому договорі, що надає їм юридичної сили для учасників договору), норми, що містяться у рішеннях міжнародних організацій (правила, які є обов'язковими для держав-учасниць міжнародних організацій);

– за функціями: матеріальні (містять права й обов'язки сторін – як суб'єктів міжнародного права – у досягнутих угодах), процесуальні (покликані створити найсприятливіші умови для реалізації розпоряджень матеріальних норм у різних умовах правової діяльності суб'єктів міжнародного права) тощо.

У межах цього питання доцільно приділити окрему увагу нормам «*jus cogens*» і нормам «м'якого права» («*soft law*»). Так, норми «*jus cogens*» є імперативними нормами, які встановлюють чіткі, конкретні межі певної поведінки. Норма «*jus cogens*» «приймається та визнається світовою спільнотою держав у цілому як норма, відхилення від якої є недопустимими і яка може бути змінена лише такою нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер» (ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Норми «*jus cogens*» мають більшу порівняно з іншими міжнародно-правовими нормами юридичну силу. Якщо, наприклад, виникає нова імперативна норма «*jus cogens*», то будь-який існуючий договір, що суперечить цій нормі, стає недійсним та припиняється. Загальновизнано, що нормами «*jus cogens*» є основні принципи міжнародного права, деякі положення Статуту ООН та інші норми, відхилення від яких є недопустимим.

Під нормами «м'якого права» («*soft law*») розуміють інституційні, рекомендаційні норми, які містяться у відповідних джерелах – перш за все, в актах міжнародних міжурядових організацій (резолюції, декларації тощо). Визначальною ознакою актів «м'якого права» з-поміж інших джерел права є те, що вони у будь-якому випадку складаються винятково із рекомендаційних норм і не містять жодних обов'язкових до виконання положень і санкцій за їх невиконання. Норми «м'якого права», на відміну від норм «жорсткого права» («*hard law*»), не породжують чітких прав та обов'язків, а дають лише загальну установку, якої повинні дотримуватися суб'єкти міжнародного права. У них використовується формулювання «намагатися досягти», «докласти зусиль» тощо.

Норми «м'якого права» мають низку переваг. Вони дозволяють державам брати участь у створенні нових правил поведінки без необхідності їх імплементації у національне право. Норми «м'якого права» виконують завдання, з якими не може впоратися «жорстке право» в таких сферах, як, наприклад, охорона навколишнього середовища, коли держави, з одного боку, ще не готові брати на

себе зобов'язання, а, з іншого – згодні дотримуватися певних міжнародних стандартів у цій галузі.

Ураховуючи вищезазначене, можна виділити такі основні *особливості сучасної системи міжнародного права*.

1. Усі елементи (компоненти) системи міжнародного права (загальновизнані принципи міжнародного права, галузі, інститути й норми міжнародного права) утворюють логічну, цілісну структуру. Вони є фундаментом усієї системи сучасного міжнародного права, їм не може суперечити жодна норма міжнародного права, а навпаки, всі інші норми мають ґрунтуватися на них.

2. Сучасна система міжнародного права є досить динамічною категорією, оскільки всі зміни, які відбуваються в межах сучасних міжнародних відносин, безумовно, впливають на створення нових норм міжнародного права.

3. Ступінь реалізації всіх елементів (компонентів) системи міжнародного права залежить не лише від сумлінного виконання міжнародних зобов'язань суб'єктів міжнародного права, а й від забезпечення застосування принципів міжнародного права та рівня міжнародно-правової культури суб'єктів міжнародного права. Лише в цьому випадку можна досягти глобальної мети міжнародного права – забезпечення всеосяжного миру і міжнародної безпеки.

3. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Одним із найважливіших практичних питань співвідношення міжнародного і національного права є питання про порядок виконання державою міжнародних зобов'язань. На думку окремих учених, моністичні концепції співвідношення двох правопорядків припускають пряму дію норм міжнародного права в національній правовій системі. В інших концептуальних напрямках суть процесу виконання міжнародно-правових норм у внутрішньодержавній сфері пояснюється по-різному.

Механізм дії національного права є непридатним для регулювання міжнародних відносин, а міжнародне право не здатне регулювати внутрішньодержавні взаємовідносини. Для того щоб бути спроможними регулювати взаємовідносини за участю фізичних і юридичних осіб, правила, які містяться в міжнародному праві, необхідно включити до правової системи держави у встановленому нею порядку. Процес переходу норм міжнародного права в правову систему називається імплементацією.

Імплементация норм міжнародного права є цілеспрямованою організаційно-правовою діяльністю держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної й повної реалізації узятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань. У разі реалізації міжнародно-правових норм на національному рівні, потрібні додаткові внутрішньодержавні заходи для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, на реальні дії юридичних осіб і громадян, які перебувають під державною юрисдикцією. Національне право виступає основним інструментом імплементації норм міжнародного права.

Імплементация норм міжнародного права відбувається шляхом рецепції національним правом правил міжнародних договорів.

Рецепція – це текстуальне повторення нормотворчим органом держави змісту міжнародно-правової норми в статті нормативно-правового акта. Звернення до рецепції може мати різні мотиви: від бажання повторити вдале формулювання статті міжнародно-правового акта до прагнення продемонструвати повне дотримання узятого міжнародного зобов'язання.

Рецепції є досить поширеними. У більшості випадків їх застосовують після надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору (наступна рецепція). Іноді ж держава вживає заходів із приведення свого законодавства у відповідність до норм міжнародного договору на етапі підготовки до приєднання до нього (попередня рецепція). Тим самим удається поєднати момент узяття на себе зобов'язань за міжнародним договором і початок їх виконання у внутрішньому правопорядку.

Сутність рецепції полягає в тому, що на основі національного права норми міжнародного права стають нормами національного права, тобто останні повторюють зміст норм міжнародного права. Так може бути, наприклад, коли держава ухвалює національний закон, який повторює приписи міжнародного договору.

У разі рецепції дію міжнародно-правових норм у внутрішньому правопорядку не можна вважати прямою, тому що ця процедура є не чим іншим, як засобом їх заміни. Після рецепції у внутрішньому праві починають діяти норми лише зовні, словесно схожі на міжнародно-правові, а по суті – норми внутрішнього права. Факт рецепції має безумовне значення для тлумачення відповідної норми внутрішньодержавного нормативно-правового акта.

Вирізняють два основні види *рецепції* – загальну та індивідуальну.

Загальною рецепцією є закріплення в конституціях держав положення, що міжнародні договори є частиною національного права. У разі *індивідуальної рецепції* для введення норми міжнародного права у національну правову систему потрібен окремий внутрішньодержавний акт. Індивідуальна рецепція може відбуватися у формі інкорпорації, трансформації чи відсилання.

Інкорпорація – це включення в національну правову систему норм, які зовнішньо є цілком ідентичними з нормами акта міжнародного права. Здебільшого зазначений міжнародний-правовий акт зберігає форму та найменування, незважаючи на те, що виступає законом.

Трансформація – не лише відтворення, але і переробка норм міжнародного договору відповідно до загальних принципів національного права. Правовим результатом трансформації, на відміну від інкорпорації, є не лише доповнення чинного внутрішнього права, але і зміна норм у зв'язку з вимогами міжнародної угоди.

Відсилання – вказівка у національному законодавстві на те, що певна поведінка державних органів, посадових осіб і громадян регулюється загальними положеннями або конкретними нормами міжнародних договорів.

4. КОДИФІКАЦІЯ І ПРОГРЕСИВНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Кодифікація – це систематизація чинних міжнародно-правових норм і розроблення нових норм у відповідності до предмету регулювання задля створення внутрішньо узгоджених правових актів.

Завданням кодифікації є такі:

- приведення чинного міжнародного права у відповідність до потреб цього періоду розвитку суспільних відносин;
- доповнення його новими правовими нормами, потреба в яких назріла;
- виключення застарілих норм та усунення суперечностей між окремими нормами;
- об'єднання норм цієї сфери (галузі, інституту) в системний нормативний комплекс.

Кодифікація неминуче супроводжується нормотворчістю, тобто прогресивним розвитком міжнародного права.

Під час кодифікації враховуються практика реалізації норм міжнародного права, рішення судових та інших органів, рекомендації науки та прогнози щодо тенденцій розвитку міжнародних відносин і міжнародно-правового регулювання. Кодифікація є одним зі способів удосконалення міжнародного права, забезпечення його ефективності.

Особливе значення має кодифікація для підвищення ефективності звичаєвих норм міжнародного права шляхом їх перетворення на договірні норми. Прикладом кодифікації є ухвалення Конвенції ООН з морського права 1982 р., у межах якої об'єднано в єдиний узгоджений документ чинні (не застарілі на момент підписання Конвенції) норми Женевських конвенцій з морського права 1958 р.; там отримали договірне закріплення звичаєві норми, були розроблені нові положення (присвячені раніше не врегульованим питанням), а саме режим виключної економічної зони, режим «району» (дна морів і океанів за межами національної юрисдикції) та його ресурсів, порядок морських наукових досліджень тощо.

У міжнародному праві, на відміну від національного, кодифікацію можуть здійснювати різні суб'єкти. Якщо нею займаються держави або вповноважені на те міжнародні організації, така кодифікація називається *офіційною*. Якщо ж кодифікація здійснюється неурядовими організаціями чи приватними особами, вона буде *неофіційною*. Різновидом неофіційної кодифікації є кодифікація доктринальна, яка проводиться в межах наукових установ або вченими одноосібно.

Вважається, що кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права, здійснювані «свідомими зусиллями» держав (у сучасному розумінні – офіційна кодифікація), беруть свій початок із Віденського конгресу 1814–1815 рр., під час якого були ухвалені такі важливі міжнародно-правові акти, як Правила щодо рангу дипломатичних агентів, Декларація щодо заборони работорівлі та Правила щодо вільного судноплавства по річках.

Зі створенням Ліги Націй процес кодифікації значно активізувався. 22 вересня 1924 р. Асамблея Ліги Націй ухвалила Резолюцію, в якій передбачалося створення Комітету експертів для прогресивної кодифікації міжнародного права, який повинен був підготувати перелік питань, які потребували нагального правового регулювання, зауваження урядів з цього приводу, а також доповіді експертів. Після цього була скликана міжурядова конференція, що відбулась у м. Гаага (Нідерланди) у березні – квітні 1930 р., на якій були схвалені документи, що стосувалися громадянства. Однак в інших питаннях (територіальні води, відповідальність держав) дійти згоди не вдалося. Ухвалена Асамблеєю Ліги Націй у 1931 р. Резолюція щодо процедури кодифікації стала основою Положення про Комісію ООН з міжнародного права.

Важливу роль у кодифікації міжнародного права відіграє ООН. Так, Статут ООН у пункті 1 ст. 13 визначив, що Генеральна Асамблея ООН організовує дослідження і надає рекомендації щодо прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації. Розвиток міжнародного права став одним із пріоритетних напрямків діяльності ООН. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/174 (II) «Створення комісії міжнародного права» від 21.11.1947 р. було ухвалено рішення про створення Комісії з міжнародного права як допоміжного органу Генеральної Асамблеї ООН та затверджено Положення про Комісію міжнародного права. Комісія складається з 34-х членів, яких обирає Генеральна Асамблея ООН зі списку кандидатів, представлених державами-членами ООН. До відання Комісії належать питання як міжнародного публічного, так і міжнародного приватного права, однак останнім поки що вона не займалася. Комісія за кожною обраною для роботи темою призначає спеціальних доповідачів, доповіді яких потім обговорюють на сесіях разом із запропонованими проєктами. Комісія активно співпрацює з урядами держав, отримуючи від них зауваження і пропозиції стосовно запропонованих проєктів міжнародно-правових норм. Після завершення роботи кінцевий проєкт із пояснювальною доповіддю передається на розгляд Генеральній Асамблеї ООН, яка може затвердити його своєю резолюцією та запропонувати державам його схвалити у вигляді договору або скликати міжнародну конференцію для укладення конвенції.

Протягом своєї роботи Комісія ООН з міжнародного права завершила проєкти міжнародно-правових норм щодо регулювання відносин у галузі права міжнародних договорів, питання фрагментації міжнародного права, шляхів і способів отримання доказів наявності звичаєвих норм міжнародного права, основних прав та обов'язків держав, різних аспектів правонаступництва держав, юрисдикційних імунітетів держав, громадянства та безгромадянства, міжнародного кримінального права, міжнародного морського права, міжнародної відповідальності держав, права зовнішніх зносин та арбітражної процедури врегулювання спорів. Нині на розгляді Комісії перебувають питання щодо застережень до міжнародних договорів, впливу збройних конфліктів на дію цих договорів, імунітету посадових осіб держави від іноземної кримінальної юрисдикції, питання «aut dedere aut iudicare» (обов'язок

«або видати, або переслідувати особу»), відповідальності міжнародних організацій, відповідальності за дії, не заборонені міжнародним правом тощо.

Кодифікацією і прогресивним розвитком міжнародного права займаються і регіональні міжнародні організації, спеціальні органи яких розробляють проекти міжнародних договорів. Наприклад, під егідою Ради Європи були розроблені проекти Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. та протоколів до неї, Європейської соціальної хартії 1961 р., Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 р. тощо.

Неофіційною кодифікацією займаються такі авторитетні установи, як Інститут міжнародного права (м. Ганта, Бельгія), Асоціація міжнародного права (м. Брюссель, Бельгія), Американський інститут міжнародного права (м. Вашингтон, США) тощо.

Серед учених, що займалися кодифікацією міжнародного права, необхідно згадати І. Бентама, Й. Блюнчлі, П. Фіоре, Д. Філда, Л. Леві, Ф. Пела тощо.

5. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

Нині наукою вироблено дві основні теорії співвідношення міжнародного та національного права – *моністичну* та *дуалістичну*.

Моністична теорія стверджує, що міжнародне і національне право – це два елементи однієї цілісної системи. У межах монізму залежно від місця норм у ієрархії узвичаєно виділяти дві течії – монізм із приматом національного права і монізм із приматом міжнародного права.

Виникнення моністичної теорії з приматом національного права, як правило, пов'язують з іменем Г. Гегеля, який у своїх працях стверджував, що міжнародне право є зовнішнім державним правом, яке підпорядковується державі й не може нею керувати. Прихильники цієї течії А. Цорн, І. Мозер, Ф. Ларсон та А. Шміт розглядали міжнародне право як зовнішнє відносно держави, а суверенітет – як найвищу міжнародно-правову цінність.

Сьогодні така концепція практично не має прихильників, проте її досить активно використовували тоталітарні держави для обґрунтування вищості своїх правових систем, що загалом призвело до узаконення в таких державах масових порушень прав людини.

Моністична теорія з приматом міжнародного права була найкраще обґрунтована в працях послідовників віденської школи. Одним із найбільш відомих представників цієї течії є Г. Кельзен, який стверджував, що всі існуючі норми права утворюють єдину систему. При цьому міжнародне право є вищим відносно кожної з національних правових систем і, за суттю, єдиним чинником, який обмежує діяльність держав. Інший представник цієї школи, Г. Лаутерпах, із цього приводу зазначав, що міжнародне право є необхідним для існування держав і їх національних правових систем.

Іноді в межах цієї течії виділяють ще поміркований монізм із приматом міжнародного права. Зорема, його підтримував А. Фердрос, який вважав, що для національного суду домінує принцип, відповідно до якого національне право має перевагу над міжнародним, тоді як для міжнародного суду все навпаки. Проте перевага національного права над міжнародним має тимчасовий, епізодичний характер, оскільки держава, яка уклала міжнародний договір, зобов'язана привести відповідно до нього норми національного законодавства, що в підсумку обумовлює підпорядкованість національного права міжнародному.

Сьогодні така концепція має досить незначну кількість прихильників. Головним її недоліком є те, що тепер держави на практиці нерідко прагнуть довести перевагу національного права. Крім того, порівняння норм міжнародного та національного права дозволяє знайти як у першій, так і в другій системі права норми, які не є пов'язаними між собою і жодним чином не взаємодіють.

Дуалістична теорія стверджує, що існують дві правові системи, які розвиваються паралельно. Загальні положення цієї теорії були викладені Г. Тріпелем у праці «Право міжнародне і внутрішньодержавне», опублікованій у 1899 р. Серед інших прихильників цієї теорії варто назвати Д. Анцілотті, а також більшість представників радянської школи, зокрема таких, як Г. Тункін, А. Гавердовський, Д. Левін, І. Лукашук та багато інших. Вони стверджували, що міжнародне та внутрішньодержавне право покликані регулювати різні групи суспільних відносин: міжнародне право – міжнародні, а національне право – відносини між фізичними та юридичними особами. При цьому у другому випадку всі суб'єкти перебувають під юрисдикцією держави. Взаємна відокремленість міжнародних і внутрішньодержавних відносин передбачає і взаємну відокремленість відповідних правових систем, однак вона не має абсолютного характеру. Іноді зазначені системи взаємодіють – норми міжнародного права чинять певний вплив на національну правотворчу та правозастосовну діяльність. Можливим є і зворотній вплив. Попри це, кожна із зазначених систем володіє верховенством у своїй галузі.

Дуалістична теорія є ближчою до реальності, незважаючи на наявність у ній низки спірних моментів. Одними з таких моментів є тези про те, що норми двох правових систем не можуть мати суперечності між собою, та про те, що такі системи є абсолютно незалежними. Але нині починає домінувати думка, що міжнародне право є чужим для національного, однак його норми в окремих випадках можна застосовувати в національних правових системах, однак у такому разі вони діють лише з дозволу норм національного права.

Загалом варто зауважити, що кожна держава у своєму законодавстві визначає власну систему співвідношення через установлення в конституції норм, що передбачають особливості застосування норм міжнародного права в національному правопорядку.

У законодавстві України питання щодо співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права вирішено положенням статті 9 Конституції України

таким чином: «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

Закон України «Про міжнародні договори України» від 2004 р. у статті 19 підтверджує положення ст. 9 Конституції України і вказує на те, що «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства», уточнюючи, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачаються у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (ч. 2 ст. 19).

6. СПІВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО (ПУБЛІЧНОГО) ТА МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Міжнародні відносини не обмежуються лише міждержавними зв'язками основних суб'єктів міжнародного права. Відбуваються постійні контакти між фізичними і юридичними особами різних держав, тож, виникають відносини на рівні міжнародних неурядових організацій, які регулюються нормами міжнародного приватного права.

Між міжнародним (публічним) і міжнародним приватним правом існує тісний взаємозв'язок, який проявляється в тому, що вони регулюють міжнародні відносини. Норми міжнародного приватного права не повинні суперечити основним принципам міжнародного права. Крім того, вони мають спільну мету – забезпечення мирного співіснування та розвитку міжнародного співробітництва держав.

Розмежувати міжнародне (публічне) та міжнародне приватне право можна за різними підставами:

– за *об'єктом*: міжнародне право регулює міждержавні відносини, міжнародне приватне право – цивільно-правові (цивільні, сімейні, трудові тощо) відносини, складнені іноземним елементом;

– за *суб'єктами*: суб'єктами міжнародного (публічного) права є держави, нації й народи, що борються за національне визволення, міжнародні організації та державоподібні утворення; основними суб'єктами міжнародного приватного права – фізичні та юридичні особи;

– за *джерелами*: основними джерелами міжнародного (публічного) права є міжнародний договір, міжнародний звичай тощо; коло джерел міжнародного приватного права є значно ширшим – це національне законодавство, міжнародні договори, торгові звичаї, судова й арбітражна практика тощо;

– за *методом правового регулювання*: в міжнародному (публічному) праві діє метод узгодження воль держав, у міжнародному приватному праві – матеріально-правовий та колізійний методи;

– за характером відповідальності: в міжнародному (публічному) праві настає міжнародно-правова відповідальність (матеріальна, політична і індивідуальна кримінальна), а в міжнародному приватному праві – цивільно-правова;

– за сферою дії: в міжнародному (публічному) праві її можна визначити як глобальну (охоплює всі держави й інші суб'єкти міжнародного права), а міжнародне приватне право має національні межі (в кожній державі існують свої особливості застосування відповідних норм права).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні підходи до визначення міжнародного права.
2. Дайте визначення поняття «міжнародне право».
3. Розкрийте зміст та особливості сучасного міжнародного права.
4. Визначте об'єкт сучасного міжнародного права.
5. Поясніть сутність імплементації норм міжнародного права і кодифікації.
6. Дайте визначення термінів «система міжнародного права», «загально-визнані принципи міжнародного права», «галузь міжнародного права», «інститут міжнародного права» і «норма міжнародного права».
7. Дайте характеристику норм «*jus cogens*».
8. Визначте зміст і завдання кодифікації норм міжнародного права.
9. Назвіть основні теорії співвідношення міжнародного та національного права.
10. Назвіть підстави розмежування між міжнародним (публічним) і міжнародним приватним правом.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. *Юридична природа основних принципів міжнародного права.*
2. *Принцип суверенної рівності держав.*
3. *Принцип невтручання у внутрішні справи.*
4. *Принцип рівноправ'я та самовизначення народів.*
5. *Принцип незастосування сили або погрози силою.*
6. *Принцип мирного вирішення міжнародних спорів.*
7. *Принцип непорушності кордонів.*
8. *Принцип територіальної цілісності.*
9. *Принцип поваги до прав людини й основних свобод.*
10. *Принцип співробітництва.*
11. *Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом.*

1. ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Характерною особливістю міжнародного права є наявність у ньому комплексу основних принципів. Принципи міжнародного права відображають характерні ознаки, а також головний зміст міжнародного права.

Основні принципи міжнародного права мають особливу політичну та моральну силу, очевидно, тому в дипломатичній практиці їх зазвичай називають принципами міжнародних відносин.

Основні принципи міжнародного права обумовлюються історично. З одного боку, вони є необхідними для функціонування системи міжнародних відносин і міжнародного права, з іншого – їх існування та реалізація можуть відбуватись саме у цих історичних умовах.

Принципи відображають корінні інтереси держав і міжнародної спільноти загалом. Із суб'єктивного боку, вони відображають рівень усвідомлення державами закономірностей системи міжнародних відносин, своїх національних і спільних інтересів.

Передумовою появи основних принципів міжнародного права стала потреба міжнародного співтовариства у мирному співіснуванні після Другої світової війни. Усвідомлення цього фактора обумовило вироблення в міжнародному праві своє-

рідного кодексу, конституції міжнародних відносин, які отримали назву основних принципів міжнародного права.

Основні принципи міжнародного права є загальновизнаними нормами вищого порядку, які утворюють фундамент міжнародного права і покликані забезпечити стабільне й ефективне функціонування міжнародної системи. Основними вони називаються тому, що є принципами загального міжнародного права й поширюються на всіх суб'єктів міжнародного права, на відміну від галузевих міжнародно-правових принципів.

Отже, *основні принципи міжнародного права* – це історично обумовлені основоположні загальновизнані норми, що виражають головний зміст міжнародного права, його характерні ознаки та володіють вищою, імперативною юридичною силою. Це керівні правила поведінки його суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики, юридично закріплені засади міжнародного права. Вони являють собою найбільш загальне вираження і практику поведінки, яка встановилася, і взаємодії суб'єктів на міжнародній арені в межах міжнародних відносин.

Загальновизнано, що основні принципи міжнародного права – це імперативні норми («*ius cogens*»), тобто відхилення від них ні індивідуально, ні за угодою суб'єктів міжнародного права є недопустимим. Саме це забезпечує їх універсальний характер, а врешті-решт – і стабільність та ефективність функціонування міжнародної системи. Це означає, що будь-яке порушення основних принципів міжнародного права будь-яким суб'єктом міжнародного права призводить до заподіяння серйозної шкоди інтересам інших суб'єктів.

Через те що сучасне міжнародне право – відносно молода система права, її основні принципи є критерієм правомірної поведінки в тих сферах міжнародних відносин, які ще не врегульовано конкретними міжнародно-правовими нормами. Із цього випливає, що дотримання основних принципів міжнародного права є абсолютно обов'язковим для всіх його суб'єктів.

Функції основних принципів міжнародного права – це основні напрямки впливу принципів міжнародного права на зовнішнє середовище.

Основними функціями принципів міжнародного права є такі:

- зміцнення існуючої системи міжнародних відносин і сприяння її передбачуваному розвитку;
- сприяння становленню та розвитку системи міжнародного права як безпосередньо, так і шляхом об'єднання норм, інститутів і галузей навколо власних загальнообов'язкових правил;
- закріплення основних прав, обов'язків і законних інтересів суб'єктів міжнародного права, визначення основ їх взаємодії шляхом установлення правових статусів;
- забезпечення основних засад правотворчого і правозастосовного процесів;
- визначення системи й напрямів розвитку міжнародного правопорядку;
- заповнення прогалин у міжнародному праві;
- формування і розвиток міжнародної правосвідомості.

Загалом основні принципи міжнародного права виконують водночас дві важливі функції:

1) сприяють стабілізації міжнародних відносин, обмежуючи їх певними нормативними рамками;

2) сприяють розвиткові міжнародних відносин, закріплюючи нові аспекти, що з'являються у суспільній практиці.

Як і всі юридичні норми, основні принципи міжнародного права мають своє юридичне закріплення і, відповідно, кодифікуються. Зокрема, їх закріплено у:

– Статуті ООН 1945 р.;

– Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р.;

– Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

Отже, низці принципів присвячено спеціальні резолюції Генеральної Асамблеї ООН. У результаті ці принципи затвердилися в загальному міжнародному праві як загальновизнані звичаєві норми. Міжнародний суд ООН зазначив, що деякі з принципів, насамперед принцип незастосування сили або погрози силою, існували як норми звичаєвого міжнародного права до ухвалення Статуту ООН.

Основні принципи міжнародного права закріплено в Статуті ООН (преамбула, ст. 1 і 2). У статті 2 Статуту ООН містяться сім основних принципів (суверенна рівність держав, незастосування сили або погрози силою, рівноправ'я та самовизначення народів, мирне вирішення міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи, співробітництва, добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом). Тлумачення основних принципів дається в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, ухваленій на 25-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1970 р. У Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі, підписаному керівниками 33 європейських і двох північноамериканських держав 1 серпня 1975 р., є Декларація принципів, якими держави-учасниці мають керуватися у взаємних відносинах. Ця Декларація містить уже десять принципів міжнародного права, а не сім, як у статті 2 Статуту ООН (непорушності кордонів, територіальної цілісності, поваги до прав людини й основних свобод). Проте і цей перелік основних принципів міжнародного права не є вичерпним. Сьогодні міжнародне співтовариство вкрай потребує ухвалення принципу екологічної безпеки, але через різні, здебільшого суб'єктивні, причини цей принцип, на жаль, поки що не отримав юридичного закріплення.

Слід зазначити, що в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. підкреслюється необхідність під час тлумачення і застосування основних принципів міжнародного права враховувати їх взаємопов'язаний характер, а також необхідність розглядати їх у контексті всіх інших принципів.

Так, Міжнародний Суд ООН указав на тісний зв'язок принципів незастосування сили або погрози силою, невтручання у внутрішні справи та суверенної

рівності держав. Між принципами немає будь-якої формальної супідрядності, але їх реальне значення не є однаковим. Очевидно, що першочергове значення відведено принципу незастосування сили або погрози силою, що відіграє головну роль у забезпеченні миру. У свою чергу, принцип мирного вирішення міжнародних спорів є своєрідним доповненням до нього. Особливе значення відводиться принципу поваги до прав людини й основних свобод тощо.

Характерною особливістю основних принципів міжнародного права є їх універсальність. Це означає, що вони стосуються всіх суб'єктів міжнародного права та є критерієм правомірності всієї системи міжнародно-правових норм. Дія принципів поширюється навіть на ті сфери відносин суб'єктів, які з якихось причин не врегульовано конкретними нормами. Жоден суб'єкт міжнародного права не може розраховувати на будь-які переваги, що випливають із міжнародного права, не визнаючи при цьому його основних принципів.

Зміст основних принципів міжнародного права відрізняється стабільністю, адже вони не піддаються впливові тих чи інших локальних змін у міждержавних відносинах. Разом із тим їх зміст характеризується динамізмом – закріплюючи досягнуте, вони розвиваються, мають до певної міри програмний характер.

Важлива функція основних принципів міжнародного права – забезпечення пріоритету загальнолюдських інтересів і цінностей, насамперед миру та безпеки, життя і здоров'я, міжнародного співробітництва й інших цінностей міжнародного порядку мирного співіснування.

Будучи не лише правовими, а й політичними, моральними принципами міжнародних відносин, ці норми служать основою та системоутворюючим фактором усїєї міжнародної нормативної системи, яка охоплює політичні та моральні норми, звичаї, норми ввічливості тощо.

2. ПРИНЦИП СУВЕРЕННІ РІВНОСТІ ДЕРЖАВ

Принцип суверенної рівності держав становить основу сучасних міжнародних відносин, що означає повагу до суверенітету держав і юридичної рівноправності в міжнародних відносинах. Із цього випливає обов'язок кожної держави поважати право іншої держави здійснювати законодавчу, виконавчу та судову владу в межах своєї території без втручання з боку інших держав і на основі цього самостійно реалізовувати свої права й обов'язки як суб'єкта міжнародного права. Друга складова цього принципу означає юридичну рівність усіх держав незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру.

Принцип суверенної рівності проголошено у пункті 1 ст. 2 Статуту ООН «Організацію засновано на принципі суверенної рівності всіх її членів».

У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., визначен такі *елементи поняття суверенної рівності*:

- а) держави є юридично рівними;
 - б) кожна держава користується правами, властивими повному суверенітету;
 - в) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав;
 - г) територіальна цілісність і політична незалежність держав є недоторканими;
 - ґ) кожна держава має право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи;
- д) кожна держава зобов'язана виконувати повністю і сумлінно свої міжнародні зобов'язання та існувати в мирі з іншими державами.

Положення про принцип суверенної рівності держав містяться також у Декларації принципів Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1989 р., Паризькій хартії для нової Європи 1990 р., установчих актах регіональних організацій та в інших міжнародних документах.

Принцип суверенної рівності держав складається з двох елементів – суверенітету й рівноправності, між якими існує нерозривний зв'язок. Суверенітет може бути реальним лише в умовах рівноправності. Взаємна повага до суверенітету – необхідна умова рівноправності.

Суверенітет зазвичай розуміється як повновладдя держави всередині країни і незалежність зовні. Точність цього розуміння є відносною. Повновладдя держави всередині країни обмежено правами народу та людини. Загальна декларація прав людини 1948 р. підтвердила загальний принцип конституційного і міжнародного права: «Воля народу повинна бути основою влади уряду» (ст. 21). Конституція України передбачає, що «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ст. 5).

Народу належить право визначати економічну, соціальну та політичну систему держави. Міжнародне право зобов'язує державу поважати право народу розпоряджатися своєю долею. Народ вирішує питання про державну форму свого існування аж до ліквідації цієї держави, наприклад шляхом приєднання до іншої держави тощо.

Зовнішня незалежність також є відносною. Суверенна влада держави обмежується аналогічною владою інших держав. Уже через це стає очевидною неспроможність концепції абсолютного, тобто необмеженого суверенітету. Одна з головних функцій міжнародного права – розмежування сфер дії суверенної влади держав. Крім того, суверенітет здійснюється в рамках міжнародного права.

Так само як свобода особи може бути забезпечена лише в межах права, так і суверенітет може бути реальним для всіх держав лише в умовах міжнародного правопорядку. Зміцнення цього правопорядку призводить до підвищення реальності прав держав, особливо середніх і малих, які в минулому були жертвами сваволі великих держав.

Рівність як другий елемент розглянутого принципу стосується рівності суверенних прав держав. При цьому права держав можуть істотно відрізнятися.

Одна держава бере участь у багатьох договорах, інша – в обмеженій кількості. Міжнародне право – право рівних («*jus inter pares*»).

Не слід разом із тим спрощувати проблеми рівності. Ніхто не стане заперечувати фактичну нерівність держав, але це лише підкреслює значення їх юридичної рівності. Нерівними є і люди за своїми можливостями, але це не викликає сумнівів щодо їх рівності перед законом.

Рівність правового статусу держав означає, що всі норми міжнародного права застосовуються до них однаково. Держави мають рівну здатність створювати і брати для себе права та зобов'язання. На думку Міжнародного Суду ООН, рівність означає також рівну свободу в усіх справах, що регулюються міжнародним правом. Усі країни мають рівне право брати участь у вирішенні міжнародних проблем, у яких вони правомірно зацікавлені.

Незважаючи на визнання юридичної рівності держав у міжнародно-правових актах, об'єктивно зберігається їх фактична нерівність у порядку роботи деяких міжнародних органів та організацій. Наприклад, права постійних членів Ради Безпеки ООН відрізняються від прав непостійних членів цього головного органу Організації Об'єднаних Націй. Зроблено це з метою забезпечення ефективної роботи Ради Безпеки ООН. Фактична нерівність держав також виявляється в діяльності Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР) та інших міжнародних організацій. Виявляється це в системі зваженого, тобто нерівного голосування під час ухвалення рішень.

Сьогодні дедалі частіше в науковій літературі обговорюється необхідність договірною передачею суверенними державами частини своїх повноважень міжнародним органам та організаціям із метою ефективного і швидкого вирішення регіональних та глобальних проблем. При цьому деякі юристи-міжнародники вважають, що таке делегування своїх прав державами на користь міжнародних інституцій означає обмеження суверенітету держав. Насправді, передаючи частину своєї компетенції міжнародним організаціям, держави не обмежують свого суверенітету, а навпаки, реалізують своє суверенне право добровільно укладати угоди з іншими суб'єктами міжнародного права. Крім того, за державою зберігається право розірвати таку угоду на підставі міжнародно-правових норм. Проте зростання кількості міжнародних угод, за якими держави делегують частину своїх прав міжнародним органам та організаціям, не означає обмеження їх суверенітету, а свідчить про те, що сучасний світ стає все більш взаємопов'язаним і вимагає колективних зусиль у вирішенні складного комплексу проблем.

Виходячи зі змісту принципу суверенної рівності держав, можемо визначити такі *права держав*:

- право кожної держави на юридичну рівність;
- право на територіальну цілісність;
- право на свободу й політичну незалежність;
- право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи;

- право встановлювати свої закони й адміністративні правила;
- право визначати і здійснювати на власний розсуд свої відносини з іншими державами у відповідності до міжнародного права;
- право змінювати свої кордони згідно з міжнародним правом мирним шляхом і за домовленістю;
- право бути учасником міжнародних організацій;
- право бути учасником двосторонніх або багатосторонніх міжнародних угод;
- право на нейтралітет.

Розглядуваний принцип накладає на держави також і певні обов'язки, а саме:

- поважати правосуб'єктність інших держав;
- виконувати повністю і добросовісно свої міжнародні зобов'язання;
- існувати в мирі з іншими державами;
- не нав'язувати групових правил поведінки іншим державам тощо.

Отже, принцип суверенної рівності держав функціонально забезпечує:

- оптимальне співвідношення прав та обов'язків держав;
- статус держав як суб'єктів міжнародного права;
- засади правомірного ухвалення рішень;
- основні начала правового регулювання міждержавних відносин.

Принцип суверенної рівності держав не слід ідеалізувати, рівність держав за міжнародним правом більше стосується рівності під час застосування права, а не під час його створення.

3. ПРИНЦИП НЕВТРУЧАННЯ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ

Дуже важливим для міжнародного правопорядку та мирного співіснування є принцип невтручання у внутрішні справи держав. Водночас цей принцип можна вважати і найбільш складним у застосуванні і тлумаченні. Він порушується найчастіше. Головна проблема, мабуть, полягає в тому, що юридично не визначено зміст самого поняття «внутрішні справи».

Принцип невтручання у внутрішні справи був закріплений у пункті 7 ст. 2 Статуту ООН і знайшов свою конкретизацію у таких міжнародно-правових актах, як Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Декларація щодо недопустимості інтервенції і втручання у внутрішні справи держав, захист їх незалежності та суверенітету 1982 р.

Кожна держава, виходячи з принципу суверенітету, має право самостійно та незалежно від інших держав вирішувати справи, які належать до її внутрішньої компетенції. Такими є всі ті справи, щодо яких держава не зв'язана міжнародними зобов'язаннями.

Відповідно до пункту 7 ст. 2 Статуту ООН Організація не має права на втручання у справи, які належать до внутрішньої компетенції держави. Відповідно

до Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. жодна держава або група держав не мають права втручатися безпосередньо чи опосередковано з будь-якої причини у внутрішні чи зовнішні справи будь-якої іншої держави. Як наслідок, збройне втручання та всі інші форми втручання чи будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних і культурних основ, є порушенням міжнародного права. Забороненими є застосування чи заохочування застосування економічних і політичних засобів чи засобів будь-якого іншого характеру з метою підпорядкування собі іншої держави у здійсненні нею своїх суверенних прав та отримання від цього якихось переваг. Жодна держава не має права організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати чи допускати підривну, терористичну чи збройну діяльність, спрямовану на насильницьке повалення конституційного ладу іншої держави, а також сприяти такій діяльності чи втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі.

Забороняється підтримувати на території іншої держави будь-які сепаратистські рухи і встановлювати політичні, економічні й інші відносини з ними, надавати території і комунікації держав для використання цими рухами та надавати їм будь-яку економічну, фінансову та іншу допомогу.

Кожна держава володіє невід'ємним правом обирати собі політичну, економічну, соціальну та культурну систему. Тому держава самостійно визначає форму правління, державного устрою й політичного режиму, систему оподаткування, митні правила, порядок використання і розпорядження власними природними ресурсами та багато інших питань.

Разом із тим категорія «внутрішні справи держави» не є територіальним поняттям. Багато відносин, які раніше вважалися виключно внутрішніми, перестали бути такими. справи, передані на міжнародно-правове регулювання (наприклад, права людини, співробітництво в економіці, охорона навколишнього середовища, протидія злочинності тощо), перестали бути суто внутрішньою справою.

Принцип невтручання у внутрішні справи не поширюється на випадки, передбачені Розділом 7 Статуту ООН, зокрема якщо Рада Безпеки ООН вирішить, що наявна ситуація вимагає застосування примусових заходів для підтримання чи відновлення міжнародного миру та безпеки. У такому разі можна констатувати, що зазначені питання припиняють належати до внутрішньої компетенції держави та набувають міжнародного значення.

Із метою захисту малих держав, які є особливо уразливими до зовнішніх загроз і актів утручання в їхні внутрішні справи, Генеральна Асамблея ООН 9 грудня 1994 р. ухвалила Резолюцію A/RES/49/31 «Захист і безпека малих держав», відповідно до якої міжнародні організації повинні надавати малим державам, на їх прохання, допомогу щодо зміцнення їхньої безпеки відповідно до принципів Статуту ООН. Велика роль приділяється регіональним угодам щодо зміцнення безпеки шляхом розширення взаємодії, співробітництва і консультацій.

Виходячи зі змісту принципу невтручання у внутрішні справи, можемо визначити такі зобов'язання для суб'єктів міжнародного права:

- утримуватися від безпосереднього або опосередкованого втручання;
- уникати як індивідуального, так і колективного втручання;
- утримуватися від втручання як у внутрішні, так і в зовнішні справи, що належать до внутрішньої компетенції держави;
- утримуватися від збройного втручання або погрози таким втручанням;
- утримуватися від будь-якого воєнного, політичного, економічного або іншого примусу з метою примусити іншу державу діяти на свою вигоду за рахунок її суверенних прав;
- утримуватися від надання допомоги підривної терористичній діяльності;
- заборона організації або сприяння, допомоги або допуску збройної та іншої діяльності, спрямованої на повалення чи зміну державного устрою іншої держави.

4. ПРИНЦИП РІВНОПРАВ'Я ТА САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ

Безумовна повага до права кожного народу вільно обирати шляхи й форми свого розвитку є однією з принципових основ міжнародних відносин.

Традиційно принцип рівноправ'я та самовизначення народів і сфера його застосування, як правило, розглядалися в контексті процесу деколонізації. Відповідно, теорія міжнародного права визначала правосуб'єктність націй (народів), які перебували у колоніальній залежності від держави-метрополії, за умови початку боротьби за своє самовизначення, створення відповідних органів щодо представництва народу в міжнародних відносинах і дотримання норм міжнародного права.

Із прогресивним розвитком міжнародно-правових відносин якісні зміни відбулись у складових частинах системи міжнародного права – у галузях, інститутах, нормах і принципах. У зв'язку з цим юридичний зміст принципу рівноправ'я та самовизначення народів отримав нове наповнення. Так, сучасні теоретичні розробки, а також практика міжнародного права вказують на те, що цей принцип вийшов за межі деколонізації й сьогодні стосується всіх народів без будь-якої прив'язки до ситуацій іноземної окупації або епохи колоніального панування.

Принцип рівноправ'я та самовизначення народів як обов'язкова норма сучасного міжнародного права одержав свій розвиток у Статуті ООН. Так, одна з найважливіших цілей ООН – «розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправ'я та самовизначення народів» (п. 2 ст. 1 Статуту). Зазначена мета конкретизується в багатьох його положеннях.

Зміст принципу рівноправ'я та самовизначення народів уперше був розкритий у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., ухваленої у той історичний період, коли процес деколонізації досяг апогею. Це обумовило

основну спрямованість принципу «Всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до Статуту ООН». Більш того, держави зобов'язані сприяти реалізації принципу з метою сприяння дружнім відносинам між державами і ліквідації колоніалізму.

Принцип рівноправ'я та самовизначення народів також знайшов своє закріплення в Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. тощо.

Самовизначення означає право народів обирати такий шлях розвитку, що найбільшою мірою відповідає їх історичним, географічним, культурним і релігійним традиціям та уявленням. У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., закріплено: «Створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами реалізації цим народом права на самовизначення».

Закріплення принципу рівноправ'я та самовизначення народів у Статуті ООН указує на те, що йдеться про міждержавні відносини, які повинні здійснюватися з урахуванням того, що всі народи є рівноправними, і кожен із них має право розпоряджатися своєю долею. Статут ООН підкреслює значення таких відносин для зміцнення всеосяжного миру та безпеки.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи, про які йдеться, їхнього права на самовизначення. У своєму опорі таким діям народи мають право просити й отримувати підтримку відповідно до Статуту ООН.

Принцип самовизначення народів – це право народів, а не обов'язок, і реалізація цього права може бути різною. Самовизначення не повинно здійснюватися із сепаратистських позицій на шкоду територіальній цілісності і політичній єдності суверенних держав. З іншого боку, якщо народ створить орган, що буде офіційно його представляти і виконувати публічно-правові функції, то будь-які насильницькі дії, що перешкоджають ззовні процесу самовизначення, можуть розглядатися як порушення принципів невтручання та суверенної рівності держав.

Право народів на самовизначення є тісно пов'язаним зі свободою політичного вибору. Народи, що самовизначилися, вільно обирають не лише свій внутрішньополітичний статус, але і свою зовнішньополітичну орієнтацію. Повага до свободи політичного вибору стає фундаментом співробітництва, а не суперництва і протидорства. Із цим, зокрема, пов'язано право держав, що звільнилися, на проведення політики неприєднання, на участь у вирішенні як загальносвітових, так і регіональних проблем.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. підтвердили зв'язок права

на самовизначення з правами людини, закріпивши у своїх перших статтях положення про те, що «всі народи мають право на самовизначення». Що стосується етнічних, релігійних і мовних меншин, то особам, що до них належать, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою та своєю мовою, а також сповідати свою релігію (ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.).

Зазначені положення отримали свій розвиток у Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.). Держави зобов'язані охороняти «на їхніх відповідних територіях існування і самобутність» таких меншин і заохочувати створення умов для розвитку цієї самобутності.

Необхідно зауважити, що низка питань, які стосуються правової природи принципу рівноправ'я та самовизначення народів, станом на сьогодні залишається невирішеною.

Одним із дискусійних теоретичних аспектів є суб'єкт принципу рівноправ'я та самовизначення народів. Відсутність загальноприйнятої дефініції поняття «народ» призводить до штучного розширення кола суб'єктів реалізації принципу рівноправ'я та самовизначення. У цьому випадку інколи стверджують, що правом на самовизначення наділено не лише нації або народи, але й національні меншини, корінні народи, етнічні групи тощо. Через це в науці міжнародного права відбувається планомірне об'рунтування *сецесії* (відокремлення від певної держави з метою утворення власної чи приєднання до іншої) національних меншин.

Водночас слід зауважити, що не варто ототожнювати народ, національну меншину й корінні народи. Очевидно, що співвідношення цих понять навіть без установлення їх якісно-змістовних характеристик можна визначити таким чином: поняття «національна меншина» виступає частиною поняття «народ» або поняття «народ» охоплює «корінні народи». У цілому тут простежується органічний взаємозв'язок між цілісним утворенням (народ, нація) і його складовими частинами (національні меншини, корінні народи).

Розширене беззастережне тлумачення суб'єкта принципу рівноправ'я та самовизначення народів, яке виходить за межі націй або народів, створює небезпеку для міжнародного правопорядку, адже може потенційно призвести до фрагментації (процес відокремлення, створення нових) державних територій. З огляду на це Генеральній Асамблеї ООН доцільно сформулювати принаймні робоче визначення поняття «народ», що лише частково може забезпечити вирішення проблеми суб'єкта самовизначення.

Значний інтерес становить питання співвідношення принципу рівноправ'я та самовизначення народів із принципом територіальної цілісності. Особливого значення це питання набуває у зв'язку, з одного боку, із реалізацією зовнішньої форми самовизначення – *сецесії*, а з іншого – з необхідністю підтримання і збереження територіальної цілісності.

Відомо, що всі основні принципи міжнародного права є рівними між собою, взаємообумовленими і являють собою єдину систему. Однак сучасне міжнародне

право допускає можливість здійснення територіальних змін на підставі принципу рівноправ'я та самовизначення народів. За загальним правилом у таких випадках питання про порушення принципу територіальної цілісності не виникає.

Виходячи зі змісту принципу рівноправ'я та самовизначення народів, можемо визначити такі *права й обов'язки суб'єктів міжнародного права*:

- обов'язок поважати рівність народів і націй;
- обов'язок поважати право самостійно розпоряджатися власною долею;
- право народів жити в умовах повної свободи;
- право визначати свій внутрішній і зовнішній статус;
- право кожного народу і нації вільно розпоряджатися своїми природними багатствами та ресурсами;
- право просити й отримувати підтримку у відповідності до цілей і принципів Статуту ООН на випадок, коли їх позбавляють права на самовизначення насильницьким шляхом.

5. ПРИНЦИП НЕЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ АБО ПОГРОЗИ СИЛОЮ

Безсумнівно, принцип незастосування сили або погрози силою посідає центральне місце серед основних принципів міжнародного права. Історія показує жакливі наслідки, що були завдані війнами, коли право на війну («jus ad bellum») вважалося суверенним правом держави. Саме тому сучасна система міжнародних відносин не може існувати без дотримання вимог цього принципу.

Становлення принципу незастосування сили або погрози силою можна дослідити за нормативно-правовими актами, які закріпили цю ідею як правило поведінки. Уперше цей принцип знайшов своє закріплення в Гаазьких конвенціях про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1899 і 1907 рр., Декларації про агресивні війни 1927 р. і Паризькому договорі про відмову від війни як засобу національної політики, або Пакті Бріана-Келлога 1928 р.

Етап становлення цього принципу завершується ухваленням Статуту ООН, у статті 2 п. 4 якого його закріпили як універсальну норму.

Тлумачення принципу незастосування сили або погрози силою містяться в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/3314 (XXIX) «Визначення агресії» від 14.12.1974 р., Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Декларації про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах 1987 р. та багатьох інших міжнародно-правових актах.

Відповідно до принципу незастосування сили або погрози силою кожна держава зобов'язана утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН. Ідеться, перш за все, про недопустимість застосування сили або погрози нею, при

цьому заборонено як безпосереднє застосування сили (наприклад, вторгнення збройних сил однієї держави на територію іншої або воєнна окупація), так і опосередковане (наприклад, надання допомоги одній зі сторін у громадянській війні або в організації терористичних актів в іншій державі).

Статут ООН і Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., не містять положення про те, що слід розуміти під силою, однак, виходячи зі змісту інших положень Статуту ООН та згаданої Декларації, можна дійти висновку, що цей принцип спрямовано на незастосування передусім збройних сил проти іншої держави, проте не обмежується лише цим. Зауважимо, що відповідно до цього принципу заборонено як застосування самої сили, так і погроза її застосування. Остання може виявлятися, наприклад, у формі ультиматуму про те, що у разі невиконання відповідних вимог до держави будуть застосовані силові засоби.

Застосування збройних сил проти іншої держави розглядається як агресія. Визначення останньої міститься у вищезазначеній Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/3314 (XXIX) «Визначення агресії» від 14.12.1974 р., з якої випливає, що агресією є застосування збройної сили держави проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави. Застосування збройної сили державою першою всупереч положенням Статуту ООН є можливим («prima facie») доказом акту агресії, проте Рада Безпеки ООН може згідно зі Статутом ООН не визнавати відповідні дії таким з огляду на інші обставини, зокрема на той факт, що такі дії або їх наслідки не мають достатньо серйозного характеру.

До актів агресії зазначена Резолюція Генеральної Асамблеї ООН відносить такі дії:

- вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави;
- будь-яку воєнну окупацію, якщо вона була результатом вторгнення або нападу;
- застосування будь-якої зброї однією державою проти території іншої держави, навіть якщо воно не супроводжувалося вторгненням збройних сил;
- напад збройних сил однієї держави на збройні сили іншої;
- застосування збройних сил однієї держави, розміщених за угодою зі стороною перебування на її території, в порушення умов такої угоди або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;
- дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалась останньою для вчинення акту агресії проти третьої держави;
- засилання державою збройних банд, груп, іррегулярних сил чи найманців із метою застосування збройної сили проти іншої держави.

Статут ООН передбачає можливість застосування сили лише у двох випадках. По-перше, за рішенням Ради Безпеки ООН у разі загрози миру, будь-якого

порушення миру чи акту агресії (ст. 39, 42 Статуту). По-друге, у порядку здійснення права на самооборону в разі збройного нападу, доки Рада Безпеки ООН не вживе необхідних заходів для підтримки міжнародного миру та безпеки (ст. 51 Статуту). Крім того, цей принцип не поширюється на застосування сили у внутрішньодержавних відносинах (наприклад, для придушення повстання).

Принцип незастосування сили або погрози силою стосується всіх суб'єктів міжнародного права без винятку. Він покладає на них певні зобов'язання, а саме:

– агресивна війна є злочином проти миру, який тягне за собою відповідальність згідно з міжнародним правом;

– держави зобов'язані утримуватися від пропаганди агресивних війн;

– держави зобов'язані утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення державних кордонів інших держав або як засіб вирішення міжнародних спорів;

– держави зобов'язані утримуватися від погрози силою або її застосування з метою порушення міжнародних демаркаційних ліній;

– держави зобов'язані утримуватися від актів репресалій, пов'язаних із застосуванням сили (збройних репресій);

– держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу та незалежність;

– держави зобов'язані утримуватися від організації або захоплення організації іррегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на території інших держав;

– держави зобов'язані утримуватися від організації, підбурювання, надання допомоги або участі в актах громадянської війни або терористичних актах в інших державах.

6. ПРИНЦИП МИРНОГО ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів, покликаний забезпечити мирне співіснування держав, належить до норм, що лежать у підґрунті існування та стабільного функціонування міжнародного співтовариства.

Еволюція принципу мирного вирішення міжнародних спорів супроводжувалася серією міжнародних договорів та угод, які, у міру обмежування права вдаватися до війни, поступово розвивали засоби мирного вирішення міжнародних спорів і встановлювали юридичний обов'язок держав використовувати такі засоби.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів знайшов своє закріплення в багатьох міжнародно-правових актах, таких як Гаазькі конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1899 і 1907 р., Конвенція про обмеження застосування сили у разі стягнення договірних боргових зобов'язань 1907 р., Статут Ліги Націй 1919 р., Женевський Протокол про мирне вирішення міжнародних спорів 1924 р.; Паризький договір про відмову від війни як засобу національної політики 1928 р., Загальний акт Асамблеї Ліги Націй про мирне вирішення міжнародних спорів 1928 р., Генеральна

конвенція про міжамериканську процедуру примирення 1929 р., Міжамериканський воєнний договір про ненапад і процедуру примирення 1933 р. тощо.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів закріплено на універсальному рівні в Статуті ООН (п. 3, ст. 2): «всі члени Організації Об'єднаних Націй вирішують свої міжнародні спори мирними засобами в такий спосіб, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку і справедливість».

Тлумачення принципу мирного вирішення міжнародних спорів міститься в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., Заключеному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 р., Декларації про запобігання та усунення спорів і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці, і про роль ООН у цій галузі 1988 року, Підсумковому документі Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р. тощо.

Із принципу мирного вирішення міжнародних спорів випливає, що кожній державі ставиться в обов'язок вирішувати будь-які міжнародні спори мирними засобами. Сторони в спорі не мають права відмовитися від мирного врегулювання і не можуть вивести з-під дії цього принципу будь-які спори. Принцип не поширюється на спори, які стосуються справ, що належать, по суті, до внутрішньої компетенції будь-якої держави (принцип невтручання у внутрішні справи).

Держави, між якими виникли спори, не мають права залишати свій міжнародний спір невирішеним. Це означає вимогу якнайшвидше його вирішити та необхідність продовження пошуку шляхів врегулювання, якщо взаємно узгоджений сторонами спосіб врегулювання не дав позитивних результатів.

Держави мають право вільного вибору за спільною згодою конкретних засобів мирного врегулювання спорів і конфліктів, що виникає з принципів суверенної рівності держав і невтручання в їхні внутрішні і зовнішні справи.

Різні джерела міжнародного права вирішують проблему вибору мирних засобів вирішення міжнародних спорів по-своєму. Так, Конвенція ООН з морського права 1982 р. передбачає чотири обов'язкові процедури врегулювання спорів, кожна з яких держава-учасник може вибрати шляхом письмової заяви під час підписання або ратифікації Конвенції: Міжнародний трибунал з морського права, Міжнародний суд ООН, арбітраж, утворений згідно з додатком VII до Конвенції, та спеціальний арбітраж, сформований згідно з додатком VIII до Конвенції.

Стаття IX Договору про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, 1967 р. передбачає проведення міжнародних консультацій у разі, якщо будь-яка держава-учасник договору має підстави вважати, що діяльність або експеримент однієї держави можуть створити потенційно шкідливі перешкоди космічній діяльності інших держав.

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. передбачає процедуру врегулювання спорів з питань компенсації

збитків: якщо переговори сторін у спорі не призводять до вирішення спору протягом одного року, на прохання будь-якої зі сторін спір передається в Комісію по розгляду претензій, якій притаманні ознаки погоджувального, слідчого та арбітражного органу (ст. XIV).

Держави-члени ООН відповідно до Статуту взяли на себе зобов'язання «проводити мирними засобами, згідно з принципами справедливості і міжнародного права, вирішення міжнародних спорів або ситуацій, які можуть привести до порушення миру» (п. 1 ст. 1).

Згідно зі статтею 33 Статуту ООН держави, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед прагнути вирішити спір шляхом «переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод або іншими мирними засобами за своїм вибором».

Ураховуючи зазначене положення, доцільно більш детально розглянути кожний із засобів мирного врегулювання міжнародних спорів, включно з не згаданими в Статуті ООН добрими послугами.

Переговори є найбільш доступним та ефективним засобом мирного вирішення міжнародних спорів. Вони відіграють провідну роль серед інших мирних засобів. Конкретні цілі, склад учасників та інші процедурні питання узгоджуються самими сторонами, що спорять. У відповідності до основних принципів і норм сучасного міжнародного права переговори повинні вестися на рівноправній основі, що виключає порушення суверенної волі зацікавлених сторін.

Консультації сторін почали широко застосовуватися після Другої світової війни. Процедура обов'язкових консультацій на основі добровільної згоди сторін дозволяє використовувати подвійну функцію консультацій: як самостійного засобу вирішення спорів і для запобігання та профілактики можливих спорів і конфліктів, а також залежно від обставин як засіб досягнення сторонами спору домовленості про застосування інших засобів врегулювання. У науковій літературі консультації часто називають різновидом переговорів.

Обстеження – такий засіб мирного врегулювання, до якого вдаються у тих випадках, коли сторони спору розходяться в оцінці фактичних обставин, що призвели до спору. Для здійснення процедури обстеження сторони створюють на паритетних засадах міжнародну слідчу комісію, іноді на чолі з представником третьої держави або міжнародної організації. Слідча комісія повинна формуватися на підставі спеціальної угоди між сторонами. В угоді визначаються факти, що підлягають розслідуванню, порядок і термін утворення комісії, обсяг повноважень її членів, місце перебування комісії тощо. Результати роботи комісії фіксуються в доповіді, яка має обмежуватися лише встановленням фактів. За сторонами зберігається повна свобода використання висновків слідчої комісії на свій розсуд.

Посередництво передбачає безпосередню участь третьої сторони в мирному вирішенні спору. Беручи участь у переговорах, посередник покликаний усіляко сприяти виробленню прийнятного для сторін спору механізму вирішення

спору. Він має право пропонувати свої варіанти такого вирішення, хоча пропозиції посередника не мають для сторін спору обов'язкового характеру.

Примирення (погоджувальна процедура) – це не лише з'ясування фактичних обставин, а й вироблення конкретних рекомендацій для сторін спору. У разі застосування погоджувальної процедури, як і у випадку з обстеженням, утворюють на паритетних засадах міжнародну погоджувальну комісію, яка і виробляє свої рекомендації, причому висновки цієї комісії мають факультативний характер, тобто не є юридично обов'язковими для сторін, що беруть участь у спорі.

Міжнародний арбітраж – це добровільно виражена згода сторін спору передати свій спір на розгляд міжнародних арбітражних органів. Обов'язковість визнання та виконання рішення є головним, що відрізняє арбітражну процедуру від зазначених вище засобів мирного врегулювання спорів. Існують два види арбітражних органів – постійний арбітраж та арбітраж «ad hoc».

Судовий розгляд – це добровільно виражена згода сторін спору передати свій спір на розгляд міжнародного судового органу. До основних міжнародних судових органів належать Міжнародний суд ООН і Суд ЄС.

Добрі послуги – засіб вирішення міжнародного спору, здійснюваного третьою стороною, що не є стороною спору. Ці дії можуть бути спрямовані на встановлення контактів між сторонами спору. Добрі послуги можуть надаватися як у відповідь на відповідне прохання однієї або обох сторін спору, так і за ініціативою самої третьої сторони. Вони нерідко переростають у посередництво.

Відповідно до Статуту ООН Організація може застосовувати відповідну процедуру для врегулювання міжнародних спорів. Рада Безпеки ООН у разі виникнення спору або ситуації уповноважена «рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання», зважаючи на процедуру, яка вже була прийнята сторонами. Спори правового характеру повинні, за загальним правилом, передаватися сторонами в Міжнародний суд ООН (ст. 36 Статуту ООН).

Для запобігання погіршенню ситуації у разі загрози миру, порушення миру або акту агресії Рада Безпеки ООН може «вимагати від зацікавлених сторін виконання тих тимчасових заходів, які вона вважає необхідними або бажаними» (ст. 40 Статуту ООН). Ці тимчасові заходи (створення повністю або частково нейтральних зон, заморожування домагань сторін, відведення військ, проведення тимчасових демаркаційних ліній) не повинні завдавати шкоди правам, домаганням або становищу зацікавлених сторін.

Стаття 52 Статуту ООН підтримує мирне вирішення спорів у межах регіональних міжнародних організацій, що не виключає передання таких спорів Раді Безпеки ООН, якщо докладні зусилля не призвели до успіху. Рада Безпеки ООН може застосовувати примусові дії з використанням регіональних угод. 9 грудня 1991 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію про вдосконалення співробітництва між ООН і регіональними угодами або органами в галузі підтримання міжнародного миру та безпеки, яка закликала Раду Безпеки

ООН до співробітництва з регіональними органами й організаціями в справі мирного вирішення міжнародних спорів.

Зокрема, мирне вирішення спорів у межах Ліги арабських держав (ЛАД) передбачається статтею V Статуту Організації, ухваленого 22 березня 1945 р. У разі виникнення спору між державами-членами ЛАД, якщо цей спір не порушує незалежності, суверенітету і територіальної цілісності держав, і якщо сторони спору звернуться до Ради Ліги для його вирішення, рішення Ради буде остаточним та обов'язковим для сторін.

Механізм мирного вирішення спорів передбачено Міжамериканським договором про взаємну допомогу від 02.09.1947 р. Статтею 7 Договору встановлено, що у разі конфлікту між сторонами договору його учасники мають зібратися для консультацій і закликати держави, що перебувають у конфлікті, відновити первинний стан і вжити додаткових заходів «для відновлення або збереження міжамериканського миру та безпеки і для вирішення конфлікту мирними засобами». Ухвалений 30 квітня 1948 р. Статут Організації американських держав (ОАД) присвятив мирному вирішенню спорів між його учасниками спеціальний розділ IV. У статті 21 передбачено способи вирішення спорів: прями переговори, добрі послуги, посередництво, арбітраж тощо.

Аналіз принципу мирного вирішення міжнародних спорів свідчить про закріплення обов'язку держав докладати зусиль для того, щоб у стислий термін прийти до справедливого вирішення спору, що ґрунтується на міжнародному праві, продовжувати шукати взаємно узгоджені шляхи мирного врегулювання спору у тих випадках, коли спір не вдається вирішити; утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити становище такою мірою, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру та безпеки, і тим самим зробить мирне врегулювання спору більш важким.

Виходячи зі змісту принципу мирного вирішення міжнародних спорів, можемо визначити такі зобов'язання суб'єктів міжнародного права:

- вирішувати всі свої спори та розбіжності виключно мирними засобами;
- у регулювати спори в найкоротший строк;
- не зупиняти процес мирного врегулювання і пошуку взаємоприйнятних рішень;
- використовувати визнані в міжнародному праві мирні засоби або інші засоби на власний вибір;
- утримуватися від ультимативності;
- утримуватися від будь-яких дій, які можуть загострити спір;
- урахувати інтереси іншої сторони-учасника спору;
- виконувати ухвалене в узгодженому порядку рішення.

7. ПРИНЦИП НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ

Принцип непорушності кордонів є основоположним принципом міжнародного права. Його суть полягає в тому, що держави зобов'язані дотримуватися існуючого режиму кордонів. Не дозволяється довільно переміщувати лінію кордону на місцевості,

не допускається його незаконний перетин. Водночас держави мають право здійснювати контроль за перетином кордону людьми і транспортними засобами.

Незаконні в'їзд, виїзд і перехід кордону та переміщення товарів і цінностей караються залежно від внутрішнього права держави у кримінальному або адміністративному порядку. Якщо державна межа порушується іноземним військовим кораблем або прикордонним загоном, можуть бути вжиті заходи щодо припинення порушення або заявлено протест іноземній державі.

Принцип непорушності кордонів означає обов'язок держав поважати встановлені у відповідності до міжнародного права межі кожної іноземної держави. У Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. міститься зобов'язання держав-учасників утримуватися від будь-яких зазіхань на кордони один одного та кордони всіх країн Європи. Визнання кордонів вважається відмовою від будь-яких територіальних домагань країн Європи. Зміна меж може здійснюватися лише у відповідності до міжнародного права.

Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (ч. 2 ст. 62) не можна посилатися на докорінну зміну обставин як на підставу припинення договору, якщо цей договір установлює межі. У Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. визначено, що правонаступництво саме по собі не зачіпає меж, установлених договором (ст. 11).

Принцип непорушності кордонів є тісно взаємопов'язаним із принципом територіальної цілісності. Кордони є священними і недоторканими. Силове порушення, одностороння зміна кордону є недопустимими. У цьому полягає запорука міжнародного миру та безпеки.

У межах принципу непорушності кордонів регламентуються відносини з приводу встановлення й охорони кордонів, їх *делімітації* (визначення загального напрямку кордонів), *демаркації* (проведення кордону на місцевості за допомогою прикордонних знаків), *ректифікації* (уточнення, незначна зміна лінії кордону на місцевості). Установлення державних кордонів, порядок визначення кордону на місцевості, їх режим, питання врегулювання прикордонних інцидентів та конфліктів і взаємної допомоги, режим господарської діяльності в прикордонних зонах, використання прикордонних річок – усе це міститься в прикордонних договорах. До таких договорів додаються протоколи з описом кордону та карти з лініями кордонів.

Виходячи зі змісту принципу непорушності кордонів, можна визначити такі *зобов'язання суб'єктів міжнародного права*:

- визнавати існуючі кордони як юридично встановлені відповідно до міжнародного права;
- визнавати непорушність кордонів усіх держав;
- відмовлятися від будь-якого територіального домагання або дій, спрямованих на узурпацію частини або всієї території будь-якої держави на цей момент і в майбутньому;
- змінювати свої кордони лише за взаємною, добровільною згодою відповідних держав.

8. ПРИНЦИП ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ

Принцип територіальної цілісності концептуально бере свій початок з доктрини «*uti possidetis juris*» (володій тим, що маєш). Уперше цей принцип був застосований у практиці латиноамериканських держав з метою вирішення територіальних спорів, що виникали на початку XIX століття після здобуття незалежності і звільнення від колоніального панування з боку Іспанії. Отже, принцип територіальної цілісності, що спочатку виник як регіональний, став загальноновизнаним принципом сучасного міжнародного права.

У міжнародному праві принцип територіальної цілісності вперше був закріплений у статті 10 Статуту Ліги Націй, члени якої зобов'язувалися поважати й захищати від зовнішнього нападу територіальну цілісність і політичну незалежність учасників цієї організації. Пізніше він був затверджений з ухваленням Статуту ООН у 1945 р., хоча сам Статут ООН формулює цей принцип через заборону погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями ООН (п. 4, ст. 2).

У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., держави затвердили на універсальному рівні *основні елементи принципу територіальної цілісності* (не вказуючи на сам принцип):

- обов'язок держави утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави;
- територія держави не повинна бути об'єктом воєнної окупації, яка стала результатом застосування сили в порушення Статуту ООН;
- територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою або її застосування;
- територіальні набуття, отримані через силу або погрозу її застосуванням, не повинні визнаватися.

Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. містить окреме й найбільш повне формулювання принципу територіальної цілісності держав: «Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, не сумісних із цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема від будь-яких таких дій, що являють собою застосування сили або погрозу силою. Держави-учасниці будуть рівним чином утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна одної на об'єкт військової окупації, або інших безпосередніх чи опосередкованих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або на об'єкт набуття за допомогою таких заходів чи погрози їх здійсненням. Жодна окупація або набуття такого типу не будуть визнаватися законними».

Зі змісту принципу територіальної цілісності цілком зрозумілим стає взаємопов'язаність його з іншими принципами міжнародного права, зокрема непорушності кордонів, незастосування сили або погрози силою. Учиняючи будь-який замах на державний кордон, держава також чинить замах і на територіальну цілісність іншої держави. Наприклад, транзит будь-яких транспортних засобів через іноземну територію без дозволу територіального суверена є порушенням не лише недоторканності кордонів, але і недоторканності державної території, оскільки саме вона використовується для транзиту. Усі природні ресурси є складовими компонентами території держави, і якщо недоторканою є територія в цілому, то недоторканими є і її компоненти, тобто природні ресурси в їх природному вигляді. Тому їх розроблення іноземними особами або державами без дозволу територіального суверена також є порушенням територіальної недоторканності.

Принцип територіальної цілісності покладає на суб'єктів міжнародного права зобов'язання утримуватися від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту ООН, стосовно:

- територіальної цілісності;
- політичної незалежності;
- єдності будь-якої держави;
- перетворення території на об'єкт воєнної окупації;
- погрози перетворенням території в об'єкт набуття прямо або опосередковано, застосовуючи силу в порушення міжнародного права.

9. ПРИНЦИП ПОВАГИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ Й ОСНОВНИХ СВОБОД

Затвердження в міжнародному праві принципу поваги до прав людини й основних свобод вносить зміни в саму концепцію сучасного міжнародного права.

Ставлення держави до свого населення стає об'єктом уваги міжнародного співтовариства. Держави беруть на себе зобов'язання дотримуватися історично досягнутих стандартів прав людини, оскільки від цього залежать і міждержавні відносини. Міжнародне право враховує важливий аспект взаємозв'язку внутрішнього та міжнародного життя держав.

Формування принципу поваги до прав людини й основних свобод безпосередньо пов'язується з Лігою Націй та ООН, діяльність яких заклала підвалини для подальшого формування міжнародно-правової та інституційної основи в цій сфері.

Колосальні втрати і трагедії, яких зазнало людство в Другій світовій війні, коли найбрутальнішим чином зневажалися права людини, призвели до того, що в преамбулі Статуту ООН народи Об'єднаних Націй висловили свою рішучість «знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи, в рівноправність чоловіків і жінок та в рівність прав великих і малих націй...» Однією з цілей ООН є міжнародна співпраця в гуманітарній сфері, а також «у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови і релігії...» (п. 3 ст. 1 Статуту ООН).

Формально принцип поваги до прав людини й основних свобод не закріплено у статті 2 Статуту ООН, але логічно його можна вивести з вищезгаданих положень, а також із ст. ст. 55 і 56 Статуту. У статті 55 Статуту ООН проголошується, що «з метою створення умов стабільності і благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями... Організація Об'єднаних Націй сприяє загальному поважанню і дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови і релігії». У статті 56 Статуту ООН міститься зобов'язання держав-членів здійснювати спільні і самостійні дії в тісній співпраці з Організацією Об'єднаних Націй для досягнення мети, зазначеної в статті 55.

У розвиток положень Статуту ООН щодо захисту прав людини й основних свобод міжнародне співтовариство розробило й ухвалило Хартію (Білль) про права людини, що складається із Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та Додаткових протоколів до них. Проте гостре протистояння періоду «холодної війни» значною мірою перешкождало ефективній співпраці держав різної соціально-економічної орієнтації у галузі захисту прав людини й основних свобод. Потепління міжнародного клімату на початку 70-х років XX століття сприяло тому, що у статті VII Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. був закріплений як самостійний принцип поваги до прав людини й основних свобод, включно зі свободою думки, совісті, релігії та переконань. У ній, зокрема, проголошується: «Держави-учасниці ... заохочуватимуть і розвиватимуть ефективно забезпечення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних і інших прав і свобод, які впливають із гідності, властивої людській особі, і є важливими для її вільного і повного розвитку». До цього можна додати, що вони є також важливими для мирного й гармонійного розвитку міжнародних відносин.

На розвиток Хартії про права людини було ухвалено низку міжнародно-правових актів у галузі захисту прав людини, серед яких слід звернути увагу на такі: Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р., Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів 1949 р., Конвенція щодо дискримінації в галузі праці та занять 1958 р., Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Конвенція про статус біженців 1951 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, 1989 р. тощо.

Для захисту прав людини велике значення мають також регіональні міжнародно-правові акти, ухвалені регіональними міжнародними організаціями (Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Організація американських держав, Африканський Союз), в яких закріплюється принцип поваги до прав людини й основних свобод, докладається чимало зусиль для його ефективної реалізації.

Особливим регіональним міжнародним договором, що встановлює унікальний механізм захисту прав людини на європейському континенті, є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, ухвалена Радою Європи в 1950 р. Унікальність її полягає в діяльності Європейського суду з прав людини, покликаного максимально гарантувати права і свободи людини, передбачені цією Конвенцією.

Визначальною ознакою сучасного етапу розвитку принципу поваги до прав людини й основних свобод є заохочення індивідів та їх об'єднань до активної участі в розвитку концепції прав людини й основних свобод, а також у їх захисті з використанням засобів національного і міжнародного права. У Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1989 р. було закріплено, що держави-учасниці ОБСЄ «поважатимуть право своїх громадян, самостійно або спільно з іншими, здійснювати активний внесок у розвиток і захист прав людини та основних свобод».

Кожна держава має суверенну владу видавати норми, що визначають права й обов'язки своїх громадян. Проте реалізація цієї влади повинна відбуватися в межах міжнародного права. Міжнародний контроль у цій галузі не суперечить принципу невтручання у внутрішні справи. У Документі Московської наради Конференції з людського виміру Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1991 р. підтверджується, що «питання, які стосуються прав людини, основних свобод, демократії і верховенства закону, мають міжнародний характер, оскільки дотримання цих прав і свобод становить одну з основ міжнародного правопорядку». Відповідні зобов'язання становлять безпосередній і законний інтерес для всіх держав-учасниць і не належать до виключно внутрішніх справ відповідної держави.

Аналіз вищезгаданих міжнародно-правових актів дозволяє виділити такі *основні зобов'язання суб'єктів міжнародного права*:

- визнання гідності, властиві всім членам людського суспільства, а також їх ривних і невід'ємних прав є основою свободи, справедливості і всеосяжного миру;
- кожна держава зобов'язана сприяти шляхом спільних і самостійних дій загальному поважанню і дотриманню прав людини й основних свобод відповідно до Статуту ООН;
- права людини повинні охоронятися владою закону, що забезпечить національний мир і правопорядок, людина не буде змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і диктатури;
- держава зобов'язана шанувати і забезпечувати всім особам, що перебувають у межах її юрисдикції, права і свободи, визнані міжнародним правом, без будь-якого розрізнення щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження тощо;
- держава зобов'язана вживати законодавчих та інших заходів, необхідних для забезпечення загальноновизнаних прав людини;
- держава зобов'язана гарантувати будь-якій особі, права якої порушено, ефективні засоби правового захисту;
- держава зобов'язана забезпечити право людини знати свої права й діяти відповідно до них.

10. ПРИНЦИП СПІВРОБІТНИЦТВА

Процес формування стійкого міжнародного правопорядку поки що є далеким від завершення. У світовій політиці постійно виникають нові фактори невідомості і глибоких змін, що породжують проблеми, вирішити які можна лише шляхом розвитку широкого міжнародного співробітництва, зусиллями всього міжнародного співтовариства. Принцип співробітництва займає в системі принципів міжнародного права особливе місце, що обумовлюється сутністю та соціальною роллю такого явища як співробітництво народів і держав.

Міжнародне співробітництво – це спільні дії суб'єктів у будь-якій сфері їх спільних інтересів, їх взаємопов'язана діяльність із узгодження своїх позицій, координації дій, вирішення проблем, що мають взаємне значення і ухвалення взаємоприйнятних рішень. Принцип співробітництва держав установлює правові основи взаємовідносин у всіх сферах міжнародних відносин. Міжнародне співробітництво є єдиним можливим механізмом досягнення міжнародного миру та безпеки.

Принцип міжнародного співробітництва є одним з основоположних принципів, на основі яких відбувається розвиток міжнародного права. Цей принцип є орієнтиром розвитку міжнародної системи, яка врешті повинна перетворитися на єдину систему однорідних у політичному, економічному та ідеологічному розумінні держав, ключовими факторами в якій будуть партнерство, співробітництво та взаємоповага. Обов'язок держав співпрацювати одна з одною передбачає сумлінне дотримання державами норм міжнародного права. Якщо ж якась держава ігнорує свої зобов'язання, що випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, то тим самим вона підриває основу співробітництва.

Принцип співробітництва виник як звичай у міжнародних відносинах, його формування відбувалося як наслідок практичної діяльності держав. Найвищою формою послідовності міжнародного права є його основні джерела, а саме – міжнародний договір і міжнародний звичай. Вони формуються внаслідок міжнародного співробітництва. Так, міжнародні договори укладаються внаслідок свідомого цілеспрямованого узгодження волі держав, що є можливим лише за умови тісного співробітництва держав.

Основою міжнародного співробітництва стали міжнародні організації, оскільки вони виникають унаслідок міжнародного співпраці держав та створюються задля поглиблення такого співробітництва. Держави поступаються частиною своїх суверенних прав, як суверенні політичні утворення в результаті усвідомлення взаємопов'язаності та взаємозалежності з іншими державами. Тобто, міжнародні організації є найвищою формою міжнародного співробітництва сьогодення.

На початку ХХІ століття колективними зусиллями міжнародного співтовариства вдалося закласти основи світового ладу, що відповідає вимогам глобального миру. Новий світовий лад повинен реалізувати ідею єдності людства і спиратись на високорозвинену систему співробітництва всіх держав на основі єдиних принципів і цілей із повагою до різноманіття його учасників.

Ідею всебічного співробітництва закріплено в Статуті ООН, в преамбулі і п. 3 ст. 1, що зобов'язують держави-члени ООН «здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру».

У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., зазначено, що співробітництво є не стільки правом, скільки обов'язком держав у різних сферах міжнародних відносин. Також визначено основні напрямки такого міжнародного співробітництва: підтримка міжнародного миру та безпеки, загальна повага до прав людини, здійснення міжнародних відносин в економічній, соціальній, культурній, технічній і торговій сферах; співробітництво з ООН і вжиття заходів, передбачених її Статутом; сприяння загальному добробуту народів, звільненню від дискримінації, економічному зростанню в усьому світі, особливо в країнах, що розвиваються.

Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. формулює принцип співробітництва як норму, згідно з якою держави зобов'язані «розвивати своє співробітництво одна з одною, як і з усіма державами, в усіх сферах відповідно до цілей і принципів Статуту ООН».

Принцип співробітництва покладає на *суб'єктів міжнародного права такі зобов'язання*:

- співробітничати у відповідності до цілей і принципів ООН;
- робити свій внесок у співробітництво на умовах рівності;
- сприяти взаєморозумінню, довірі, дружнім і добросусідським відносинам в умовах миру, безпеки і справедливості;
- збільшувати добробут народів;
- поширювати відомості й ознайомлювати інші держави з власними досягненнями в економіці, науці, техніці, культурі тощо.

11. ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом є найдавнішим серед принципів сучасного міжнародного права. Він виник у формі міжнародно-правового звичаю «*pacta sunt servanda*» (угоди повинні виконуватися) на ранніх стадіях розвитку державності.

У сучасному міжнародному праві цей принцип закріплено в пункті 2 ст. 2 Статуту ООН: «всі члени Організації Об'єднаних Націй добросовісно виконують взяті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм всім у сукупності права і переваги, які впливають із належності до складу членів Організації».

Незважаючи на те, що зазначене положення Статуту ООН буквально поширюється лише на членів ООН і на зобов'язання за Статутом цієї організації, в міжнародному праві звичаєно тлумачити його розширено й застосовувати до всіх суб'єктів міжнародного права, а також до всіх видів міжнародних зобов'язань.

Визначені зобов'язання можуть випливати із загальних і спеціальних міжнародних договорів і міжнародного звичаю чи з обов'язкових рішень міжнародних органів та організацій (наприклад, Міжнародного Суду ООН, Ради Безпеки ООН тощо).

Концепцію добросовісного виконання міжнародних зобов'язань закріплено в багатьох міжнародно-правових актах, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, рішеннях Міжнародного Суду ООН і деклараціях держав. Проте, з юридичного погляду, найважливішими міжнародними документами, крім Статуту ООН, у якому закріплено цей принцип, є Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. Стаття 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. передбачає, що «Кожний чинний міжнародний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватися». Конвенцією встановлюється, що «Учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» (ст. 27). Це правило спрямовано на заборону односторонньої довільної відмови від виконання зобов'язань за договором. Конвенція також підкреслює, що міжнародний договір повинен добросовісно тлумачитися (ст. 31) з метою його добросовісного виконання, оскільки без належного розуміння змісту договору навряд чи можна розраховувати на його добросовісне застосування.

Держави як основні суб'єкти міжнародного права мають безліч зобов'язань, що випливають для них із різних міжнародних угод. Відповідно до статті 103 Статуту ООН для держав переважними є зобов'язання за цим Статутом, тобто якщо існують суперечності між статутними зобов'язаннями та зобов'язаннями за іншими міжнародними договорами, виконуватися повинні перші. Сьогодні є широко визнаною та обставина, що держави й інші суб'єкти міжнародного права не повинні укладати між собою угод, що суперечать Статуту ООН.

Для сучасного етапу розвитку міжнародного права у реалізації принципу сумлінності виконання зобов'язань за міжнародним правом важливу роль відіграє також внутрішній аспект цього процесу. Це означає, що держави повинні докладати всіх зусиль для гармонізації внутрішнього законодавства і практики його застосування відповідно до міжнародних зобов'язань. Така необхідність підкреслюється в багатьох актах, ухвалених ОБСЄ і Радою Європи.

Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом також знайшов своє закріплення в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. і Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

Виходячи зі змісту принципу добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, можемо визначити такі зобов'язання суб'єктів міжнародного права:

- 1) Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання:
 - за Статутом ООН;
 - відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права;

– за міжнародними договорами, які дійсні відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

2) у разі суперечностей між зобов'язаннями за міжнародними договорами і зобов'язаннями як членів ООН за його Статутом, перевага надається статутним зобов'язанням;

3) кожна держава, здійснюючи свої суверенні права, в тому числі і такі, як установлення власних законів і адміністративних правил, повинна забезпечити, щоб такі закони і адміністративні правила, так само, як і практика і політика їх застосування, відповідали її зобов'язанням за міжнародним правом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «основні принципи міжнародного права».
2. Визначте функції та юридичну природу основних принципів міжнародного права.
3. Розкрийте зміст принципу суверенної рівності держав.
4. Розкрийте зміст принципу невтручання у внутрішні справи.
5. Розкрийте зміст принципу рівноправ'я та самовизначення народів.
6. Розкрийте зміст принципу незастосування сили або погрози силою.
7. Назвіть дії, що належать до актів агресії.
8. Викладіть основні положення принципу мирного вирішення міжнародних спорів.
9. Назвіть засоби мирного врегулювання міжнародних спорів.
10. Розкрийте зміст принципу непорушності кордонів.
11. Розкрийте зміст принципу територіальної цілісності.
12. Визначте роль принципу поваги до прав людини й основних свобод у сучасних умовах розвитку міжнародних відносин.
13. Розкрийте зміст принципу співробітництва.
14. Розкрийте зміст принципу добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом.

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. *Поняття джерел міжнародного права.*
2. *Міжнародний договір як основне джерело міжнародного права.*
3. *Міжнародний звичай.*
4. *Загальні принципи права.*
5. *Допоміжні джерела міжнародного права.*

1. ПОНЯТТЯ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Термін «джерела права» узвичаєно вживати у двох значеннях – матеріальному і формальному. Під матеріальними джерелами розуміються матеріальні умови життя суспільства. Формальні джерела права найбільше цікавлять правознавців – це ті форми, в яких знаходять своє вираження норми права. Лише формальні джерела права є юридичною категорією і є предметом вивчення юридичних наук, у тому числі й міжнародного права.

Отже, під терміном «джерела міжнародного права» слід розуміти форми зовнішнього вираження міжнародно-правової норми.

Джерела міжнародного права відрізняються від джерел національного права за такими параметрами:

– по-перше, норми міжнародного права встановлюються його суб'єктами шляхом укладення міжнародних угод між ними, що виражають їх узгоджену спільну волю, саме тому такі міжнародні угоди і є джерелами міжнародно-правових норм; це свідчить про те, що правотворчість у міжнародному праві здійснюється «по горизонталі», тобто між рівноправними суб'єктами, тоді як у національному праві існує «вертикальний» порядок правотворчості – зверху вниз.

– по-друге, суб'єктивному праву суб'єктів, передбачених нормами міжнародного права, завжди протистоять юридичні зобов'язання інших суб'єктів міжнародного права, тоді як у національному праві така ситуація зустрічається не дуже часто.

У зв'язку з цим про джерела міжнародного права цілком закономірно говорити або як про джерела суб'єктивних прав, або як про джерела юридичних зобов'язань суб'єктів міжнародних правовідносин. Здебільшого варто говорити про зобов'язання, оскільки зобов'язаний суб'єкт не може їх не дотримуватися, не зазнавши несприятливих юридичних наслідків у вигляді міжнародно-правових санкцій. Суб'єктивним же правом уповноважений суб'єкт може розпоряджатися на свій розсуд, крім випадків наявності імперативної норми.

Головна проблема джерел міжнародного права полягає в нечіткості їх переліку. Міжнародно-правові акти не містять вичерпного переліку джерел. Орієнтовний перелік джерел, який багатьма науковцями сприймається як список джерел міжнародного права, міститься у статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН, яка передбачає, що «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує:

- a) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, визнані державами, що спорять;
- b) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної правовою нормою;
- c) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;
- d) із застереженням, зазначеним у статті 59, судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм».

Під загальними міжнародними конвенціями розуміються договори, в яких беруть чи можуть брати участь усі держави і які містять норми, обов'язкові для всього міжнародного співтовариства, тобто норми загального міжнародного права. До спеціальних належать договори з обмеженою кількістю учасників, для яких є обов'язковими положення цих договорів.

Міжнародним звичаєм може стати таке правило поведінки суб'єктів міжнародного права, яке утворилося в результаті повторюваних однорідних дій і визнається як правова норма.

Повторення дій передбачає тривалість їх учинення. Міжнародне право не встановлює, який саме часовий відрізок необхідно мати на увазі для формування звичаю.

Рішення міжнародних організацій, незважаючи на те, що вони не згадуються у статті 38 Статуту, можуть стати відправним моментом для утворення звичаю, у разі, якщо вони висловлюють узгоджені позиції держав, – в теорії узгоджена позиція держав з приводу конкретної проблеми називається «state practice» (державна практика).

Із виникненням правила поведінки процес утворення звичаю не закінчується. Лише визнання державами як правова норма («*opinio juris*») перетворює те чи інше правило поведінки держав на міжнародний звичай.

Кваліфікація правила поведінки як міжнародного звичаю є складним процесом. На відміну від договірних норм, звичай не оформлюється єдиним актом у письмовому вигляді, тому для встановлення існування міжнародного звичаю використовуються допоміжні засоби, які також перераховано у статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН (судові рішення і доктрини найбільш визнаних фахівців у галузі міжнародного права різних країн), а також у теорії як додаткові джерела виділяють рішення міжнародних організацій та односторонні акти й дії держав.

До судових рішень, які є допоміжним засобом, належать рішення Міжнародного суду ООН, інших міжнародних судових та арбітражних органів. Передаючи спір до Міжнародного суду ООН або в інші міжнародні судові органи, держави

нерідко просять їх установити наявність звичаєвої норми, обов'язкової для сторін спору.

Міжнародний суд ООН у своїй практиці не обмежувався констатацією існування звичаїв, він давав їм більш-менш чіткі формулювання. У деяких випадках судові рішення можуть покласти початок формуванню звичаєвої норми міжнародного права.

У ХІХ столітті праці видатних учених у галузі міжнародного права часто розглядалися як джерела міжнародного публічного права. Сьогодні також не можна виключати значення доктрини міжнародного права, яка в деяких випадках сприяє з'ясуванню окремих міжнародно-правових положень, а також міжнародно-правових позицій держав, проте слід пам'ятати про те, що навіть праця найвидатнішого вченого не може бути визнана Міжнародним судом ООН обов'язковим джерелом.

Допоміжним засобом для визначення існування міжнародного звичаю, як уже було зазначено, є односторонні дії й акти держав. Вони можуть виступати доказом визнання того чи іншого правила поведінки міжнародним звичаєм. До таких односторонніх дій та актів належать внутрішні законодавчі й інші нормативні акти. Міжнародні судові органи для підтвердження існування звичаєвої норми нерідко вдаються до посилань на національне законодавство. Офіційні заяви глав держав, урядів та інших представників, у тому числі в міжнародних органах, а також делегацій на міжнародних конференціях теж можуть слугувати доказом існування звичаєвої норми, так само як і спільні заяви держав (наприклад, комюніке за підсумками переговорів).

Що мається на увазі у статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН під «загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями», досі незрозуміло. У теорії міжнародного права однозначної відповіді на це питання немає, однак більшість учених-міжнародників схиляється до того, що це «юридичні постулати», відомі з часів імператора Юстиніана, наприклад: «подальша норма скасовує попередню», «спеціальна норма скасовує загальну», «норма з більшою юридичною силою скасовує норму з меншою силою», «рівний над рівним влади не має» тощо.

Інші науковці загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями, вважають не основні принципи міжнародного права, а принципи права взагалі. Зазначені положення є принципами побудови міжнародного права, основними ідеями, на яких ґрунтується функціонування як міжнародно-правової системи, так і правових систем окремих держав.

Також деякі науковці звертають увагу на формулювання «цивілізовані нації» і називають її некоректною, оскільки в судовій практиці не існує чітких критеріїв цивілізованості.

Доктрини найбільш кваліфікованих фахівців у галузі права можуть служити лише допоміжними засобами для визначення точного змісту позицій суб'єктів міжнародного права під час застосування і тлумачення міжнародно-правових норм.

Держави та інші суб'єкти міжнародного права, погоджуючи свою волю щодо міжнародного правила поведінки, ухвалюють рішення і про форму вираження цього правила, тобто про джерело, в якому буде закріплена норма. При цьому держави є вільними у виборі форми закріплення міжнародно-правової норми.

У практиці міжнародного спілкування вироблено чотири форми джерел міжнародного права: міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, акти міжнародних конференцій і нарад та резолюції міжнародних організацій. Два останніх джерела деякі науковці називають міжнародним «м'яким правом», якому властива відсутність юридичної обов'язковості.

Статут Міжнародного суду ООН у статті 38 не згадує про резолюції (рішення) міжнародних організацій в списку джерел міжнародного права. Однак варто звернути увагу на те, що Статут не є загальноправовим документом: він має функціональний характер, закріплює створення міждержавного інституту – Міжнародного суду ООН і встановлює правила, обов'язкові лише для цього інституту.

Згідно з установчими документами (статутами) більшості міжурядових організацій останні мають право укладати міжнародні договори, а також регламентувати міжнародні відносини за допомогою своїх резолюцій.

2. МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР ЯК ОСНОВНЕ ДЖЕРЕЛО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

На противагу процесу творення права за допомогою звичаю, міжнародні договори є результатом сучасного та свідомого методу нормотворення.

Міжнародний договір характеризується як основне джерело міжнародного права завдяки трьом обставинам. По-перше, договірна форма дозволяє досить чітко сформулювати правочини і зобов'язання сторін, що сприяє тлумаченню та застосуванню договірних норм. По-друге, договірним регулюванням охоплено нині всі без винятку галузі міжнародних відносин, держави послідовно заміняють звичай договорами. По-третє, договори найкращим чином забезпечують узгодження та взаємодію міжнародних норм і норм внутрішньодержавного законодавства. Цілоком закономірно, що держави, укладаючи Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969 р., визнали «все зростаюче значення договорів як джерела міжнародного права і як засобу розвитку мирного співробітництва між націями незалежно від відмінностей в їх державному і суспільному ладі».

Міжнародні договори мають різні назви, починаючи з конвенцій, пактів, актів і хартій аж до статутів і декларацій та власне угод. Усі ці назви виражають письмову домовленість, згідно з якою держави на правовій основі беруть на себе відповідні зобов'язання з певного кола питань окреслених відносин.

Міжнародний договір указує на виразну згоду та свідому форму застосування законодавства відповідної держави. Упродовж XX століття кількість укладених міжнародних договорів значно зросла. Такі договори стали необхідним

елементом нового світового правопорядку, вони посідають центральне місце в галузі міжнародного публічного права.

Багато вчених-міжнародників визнає договори найважливішим джерелом міжнародного права, оскільки вони вимагають чіткої згоди сторін, що домовляються. Міжнародні договори виступають одним із видів домовленостей, за допомогою яких держави висловлюють своє ставлення до окремих проблем міжнародного права або виражають нові норми, якими вони керуватимуться у своїх діях на міжнародній арені. Такі договори в кінцевому підсумку вимагають значної кількості участі держав, через що відбувається зростання їх значущості, а інколи можуть містити норми, обов'язкові для всіх держав. Вони є нормативними домовленостями, що окреслюють принципи розвитку, яких необхідно дотримуватися. Прикладом таких договорів може бути Статут ООН або Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. Існує безліч договорів, які, підтверджуючи чинні правові норми, кодифікують звичаєві норми, наприклад Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. чи Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р.

Міжнародні договори можуть мати установчий характер, оскільки вони фіксують факт утворення міжнародної організації й виступають їхніми «конституціями», закріплюючи права та обов'язки.

Важливо зазначити, що у випадках створення договірної норми, яка стосується тієї самої сфери, що і норма звичаєвого права, остання не поглинається договірною нормою, а продовжує функціонувати окремо. Такий теоретичний висновок був підтверджений у практиці діяльності Міжнародного суду ООН у Справі про військову і воєнізовану діяльність у Нікарагуа (Нікарагуа проти США) від 27.06.1986 р.

Значення міжнародних договорів полягає не в тому, що вони нібито відтворюють звичаєві правила, а в тому, що вони в новостворених нормах регулюють такі відносини, які не врегульовано звичаєвим міжнародним правом, а отже, враховуючи динаміку сучасних міжнародних відносин, держави не можуть вичікувати, поки створиться міжнародний звичай. Лише міжнародним договором можна врегулювати процес виникнення нових міжнародних відносин у відповідній сфері.

Кожен міжнародний договір є не лише юридичною угодою, а актом вищих органів держави, який установлює нові юридичні норми.

Важливою якістю міжнародних договорів є стабільність їх норм, які впродовж тривалого терміну дії забезпечують велику передбачуваність у поведінці учасників, що є надзвичайно важливим для міжнародного правопорядку й має особливе значення для врегулювання життєво важливих для держав відносин. Окрім цього, чітка визначеність договірних норм суттєво полегшує їх застосування, а також забезпечує належний контроль за їх виконанням. Особлива державно-правова процедура оформлення згоди на обов'язковість договору у формі ратифікації, підписання тощо, надає договірним нормам додаткового авторитету у внутрішньодержавній сфері та полегшує їх взаємодію з національним правом.

3. МІЖНАРОДНИЙ ЗВИЧАЙ

Існуючу міжнародно-правову систему неможливо уявити без міжнародного звичаю не лише через те, що в сучасному міжнародному праві багато галузей та інститутів складаються частково або повністю з звичаєвих норм, а й тому, що продовжують виникати нові норми звичаєвого права у тих сферах, де через різні причини є неможливим договірне врегулювання.

Немає єдиної думки щодо цілісності системи звичаєвих норм у міжнародному праві. Такий стан у доктрині міжнародного права зумовлюється різними підходами науковців до змісту юридичної природи та порядку формування міжнародно-правового звичаю.

Особливість міжнародного звичаю як джерела міжнародного права полягає в тому, що порівняно з міжнародним договором у ньому набагато складніше провести відмінність між правотворчою процедурою і нормативним результатом, тоді як міжнародний договір, що виникає у межах формальних переговорів, існує у вигляді нормативного акта, відповідно, міжнародний звичай створюється практикою держав і функціонує у вигляді норми, яка закріплює цю практику.

Формулювання міжнародного звичаю подано у статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН, підтверджує визнання міжнародного звичаю одним із джерел міжнародного права. Крім цього, ця ж стаття вказує на згоду всіх членів міжнародного співтовариства щодо основних елементів, наявність яких є необхідною для констатації звичаєвих норм міжнародного права. Отже, йдеться про наявність, з одного боку, практики, а з іншого – визнання цієї практики у вигляді правової норми.

Практика держав, яка формує міжнародний звичай, складається внаслідок взаємодії домагань, які висувають держави у міжнародній сфері, та є результатом їх міжнародно-правової позиції з конкретних проблем, а також їх активної чи пасивної реакції на ці домагання з боку інших держав. Висунення таких правових домагань відбувається у формі конкретних дій, односторонніх чи багатосторонніх актів чи заяв держав. Узгодження позицій держав при цьому є значно меншим, ніж у разі договірному нормотворення.

У процесі міжнародного звичаєвого нормотворення узгодження волі держав щодо змісту правила поведінки й визнання цього правила як міжнародно-правової норми досягається в межах процедури, яку умовно можна назвати «неформальним консенсусом», який трапляється у практиці співробітництва держав. На відміну від угоди, яка зумовлює виникнення договірних норм і є наслідком узгодження волі держав, згода або погодження, які містяться у підґрунті міжнародного звичаю, є результатом не узгодження волі, а збігу думок і переконань держав. За допомогою конкретних дій, заяв чи інших актів, які використовуються у міждержавній практиці, держави свідомо та цілеспрямовано можуть впливати на процес формування загального міжнародного права.

Від міжнародного звичаю необхідно відрізнити міжнародну звичку як правило поведінки держав, що використовується ними у взаємовідносинах, стосовно якого вони

не визнають обов'язкової юридичної сили. Порушення міжнародної звички варто розглядати лише як недружній акт. До міжнародних звичок відносять, наприклад, правила міжнародної ввічливості («*comitas gentium*»), зокрема правила дипломатичного етикету чи дипломатичного протоколу.

Оскільки для міжнародного звичаю здебільшого є характерною відносна нечіткість нормативного змісту, відповідно, застосування звичаєвих норм на практиці супроводжується низкою проблем, зокрема, визначення сфери застосування норм договору виражається через процедуру ратифікації, тоді як застосування норм звичаєвого права ґрунтується на мовчазних формах згоди держав. Усе це в кінцевому підсумку може призвести до виникнення спорів стосовно їх обов'язковості для конкретних держав.

Особливістю міжнародного звичаю є те, що порівняно з договірними нормами міжнародний звичай не має офіційного письмового формулювання. Однак це зовсім не означає, що звичаєві норми не можуть мати письмової форми. Наочним прикладом цього є Гаазькі конвенції про закони і звичаї ведення війни 1907 р., положення яких є, з одного боку, договірним правом для держав, які підписали й узяли на себе зобов'язання виконувати їх, а з іншого – звичаєвим правом для держав, що не є стороною цих конвенцій, але завдяки загальному визнанню держави дотримуються їх у своїй практиці як юридично обов'язкових.

Здебільшого міжнародний звичай сприяє створенню норм універсального характеру. Він виступає первинним джерелом регулювання у тих випадках, коли через певні обставини держави взагалі не закріплюють свої зобов'язання у зазначеній сфері відносин у договірній формі, що надає цьому джерелу міжнародного права важливу стабілізуючу та регулюючу роль. За наявності кодифікації у вигляді конвенції міжнародний звичай продовжує бути джерелом правового регулювання взаємних відносин держав, які не є її учасниками, у відносинах цих держав з учасниками конвенції.

Оскільки міжнародний звичай формується у практиці держав, то природно виникає питання щодо тривалості практики, необхідної для того, щоб з'явилася звичаєва норма. Загалом ця обставина ніколи не мала вирішального значення, хоча й надавала звичаю додаткового авторитету. А тому коли йдеться про міжнародні звичаї, то не тривалість, а розумність їх існування повинна слугувати визначальним фактором. Час, необхідний для створення міжнародного звичаю, залежить від конкретних обставин і може змінюватися.

Що ж стосується практики Міжнародного суду ООН із цього питання, то вона була досить чітко викладена в рішенні Суду у справі про континентальний шельф Північного моря у 1969 р. Зокрема, в рішенні Суду зазначалося, що «короткий період часу не є обов'язковим або сам по собі перешкодою для утворення нової норми міжнародного звичаєвого права».

У сучасних умовах розвитку міжнародних відносин склався дещо спрощений порядок створення звичаєвих норм. Він є простішим порівняно з порядком укладення договорів. Значно спрощується процедура вираження згоди зі звичаєвою нормою, де вирішальну роль відіграє мовчазна згода та відсутність протесту.

Необхідно зазначити, що процедура створення звичаєвих норм загального міжнародного права йде шляхом спрощення, тоді як сама процедура вираження незгоди ускладнюється. Так, якщо окрема держава не згодна зі звичаєвою нормою, яку приймає більшість, то вона повинна наполегливо та послідовно висловлювати свій протест.

Необхідно також наголосити на тому, що звичаєва норма не є обов'язковою для суб'єкта, який її визнав, щодо дій чи фактів, які сталися до набуття нею чинності, або стосовно будь-якої ситуації, що перестала існувати до цього часу.

Припинення звичаєвої норми загального міжнародного права може відбуватися зі згоди міжнародного співтовариства загалом, при цьому застереження до звичаєвої норми міжнародного права не допускаються.

Отже, деякі особливості міжнародного звичаю, такі, як здатність заповнювати прогалини у договірному праві, пов'язувати більшість держав міжнародного співтовариства, здатність до змін у міру потреб суспільства та практики держав, дозволяє зробити висновок про те, що міжнародний звичай ніколи не зможе повністю бути замінений міжнародним договором.

Велике значення міжнародного звичаю полягає в тому, що головною формою існування основних принципів сучасного міжнародного права є саме звичай. Очевидно, недоречним було б ставити питання про абсолютний примат міжнародного договору або міжнародного звичаю, адже як і міжнародний договір, так і міжнародний звичай є лише різними формами однієї суті, угодою суб'єктів міжнародного права. Вони не суперечать один одному, а перебувають у взаємодії.

4. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА

У кожній правовій системі може виникнути ситуація, в якій суд, розпочавши розгляд справи, доходить висновку, що не існує норм права, які б регулювали відповідну проблему з позиції ні нормативно-правових актів, ні судового прецеденту. За таких обставин він використовує норми, які можуть бути застосовані до цієї ситуації, за аналогією використовуючи загальні принципи права, які впливають з ідеї справедливості, рівності чи з огляду на суспільну безпеку. Такі ситуації є більш імовірними в міжнародному праві у зв'язку з наявністю в ньому численних прогалин, які необхідно усувати.

Безумовно, в міжнародному праві виникає менше таких ситуацій, ніж у внутрішньодержавному, оскільки відсутні належні методи, які б сприяли ухваленню відповідних норм, що повинні регулювати такі ситуації. У зв'язку з цим ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН як джерело міжнародного права виокремлює «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями». Вони покликані усунути прогалини, які можуть виникати у міжнародному праві, а також вирішувати проблеми, які мають назву «*non liquet*» (відсутність договору або звичаєвої норми, яка могла бути використана для врегулювання правових відносин). При цьому не стільки завжди можна знайти відповідні норми, які стосуються конкретних ситуацій у сфері міжнародних відносин, скільки кожна міжнародна ситуація може бути визнана правовою проблемою.

Джерелами міжнародного права є лише такі принципи права, які є спільними як для національних правових систем, так і для системи міжнародного права. Наявність загальних принципів, властивих лише національним правовим системам, ще не означає, що вони вже трансформувалися у загальні принципи в міжнародному праві.

Витоки поняття «загальні принципи» можна побачити в міжнародній арбітражній практиці XIX століття. Міжнародне право цього періоду було наділене досить обмеженим нормативним змістом, а отже, існувала небезпека, що на його основі не може бути ухвалене рішення. Саме тому міжнародному арбітражу була надана можливість застосовувати загальні принципи права, що впливали із національного права за аналогією.

Питання щодо загальних принципів активно обговорювалися у Консультативному комітеті юристів у 1920–1921 рр., який підготував проєкт ст. 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя. Незважаючи на те, що більшість членів Комітету виступила за надання Палаті права застосовувати «принципи об'єктивної справедливості», в кінцевому підсумку Комітет зайняв позицію меншості, яка обстоювала розуміння загальних принципів як принципів, що визнаються та застосовуються в національних правових системах.

Під час підготовки Статуту Міжнародного суду ООН у статті 38 було внесено лише одне, але важливе доповнення. Було доповнено загальну частину пункту 1 положення про те, що Суд «зобов'язаний вирішувати передані йому спори відповідно до міжнародного права». Це дає можливість зробити висновок, що йдеться про принципи, властиві не лише національним правовим системам, а й міжнародному праву. Можна вважати, що *загальні принципи права* – це загальні юридичні правила, які використовують під час застосування конкретних правових норм, що визначають права й обов'язки суб'єктів права. Багато загальних принципів, якщо не більшість, запозичено з римського права.

Серед прикладів загальних принципів права, що застосовуються у міжнародному праві, варто виокремити «*audiret altera pars*», або «*audi alteram partem*» (заслухаймо й іншу сторону), «*res judicata*» (питання вирішено судом, а тому воно не може бути розглянуте цим само судом або судом паралельної юрисдикції), «*aut dedere aut punire*» (або видай, або покарай), «*aut dedere aut judicare*» (або видай, або суди), «*nemo plus juris transferre potest quam ipse habet*» (ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має), «*actore non probante reus absolvitur*» (тягар доказів покладається на сторону, яка висунула позов), «*ex injuria non oritur jus*», або «*ex injuria non oritur actio*» (порушення права не створює права).

У міжнародній практиці з національного права найчастіше запозичувались процесуальні принципи: ніхто не може бути суддею у своїй справі, принцип остаточного рішення суду, яке набрало законної чинності («*res judicata*»), принцип рівності сторін у спорі тощо. Найчастіше ці принципи застосовувались у консультативних висновках щодо питань, аналогічних тим, які вирішувалися національним правом.

5. ДОПОМІЖНІ ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Допоміжними джерелами міжнародного права є рішення міжнародних органів та організацій, рішення міжнародних судів та арбітражних трибуналів і доктрина міжнародного права.

Рішення міжнародних органів та організацій, як уже зазначалося, часто називають міжнародним «м'яким правом» («soft law»). Поява міжнародного «м'якого права» була пов'язана із прагненням як держав, так і міжнародних організацій визначити місце таких міжнародних документів, які первинно не належать до міжнародних угод, але значення яких виходить за межі морально-політичних зобов'язань.

На початковому етапі віднесення рішень міжнародних органів і організацій до джерел міжнародного права зустріло нищівну критику, проте згодом, аналізуючи міжнародно-правову практику, коли таких рішень ставало дедалі більше, і вони безумовно або переважно виконувалися, науковці почали схилитися до думки, що за дотримання певних умов (наприклад, якщо рішення було ухвалено одногосно або трьома четвертими голосів) їх можна визнати джерелами міжнародного права. Американська Комісія з питань вивчення організації миру (Commission to Study the Organization of Peace, CSOP) в 1966 р. дійшла висновку, що резолюції Генеральної Асамблеї ООН у кінцевому підсумку визнаються обов'язковими для держав-членів. Згодом резолюції Генеральної Асамблеї ООН були визнані «третьою категорією джерел міжнародного права, обов'язкових для дотримання державами». Той факт, що вони не укладаються й не ратифікуються, не позбавляє їх такої властивості.

Проте із часом таких категоричних заяв висловлювалося менше, і сьогодні в науці міжнародного права склалася дещо поміркованіша думка про те, що рішення міжнародних органів та організацій є допоміжними, неосновними джерелами сучасного міжнародного права. Щоправда, одні вчені обмежують такі рішення резолюціями Генеральної Асамблеї ООН та рішеннями Ради Безпеки ООН, інші ж розглядають їх у значно ширшому розумінні. Як джерела міжнародного права розглядаються акти спеціалізованих установ ООН (конвенції, рішення, рекомендації, постанови, регламенти, міжнародні санітарні правила, стандарти тощо), міжнародних конференцій і регіональних міжнародних організацій.

У науці міжнародного права особливого значення як допоміжні джерела міжнародного права набувають рішення міжнародних судів та арбітражних трибуналів. На відміну від основних джерел, судові та арбітражні рішення не є результатом узгодженого волевиявлення держав, тому вони й не створюють норми права, але виступають у ролі тлумачення та застосування основних джерел міжнародного права.

У Статуті Міжнародного Суду ООН передбачено можливість застосування судових рішень як допоміжного джерела, але виключно за умови їх обов'язковості лише у конкретній справі та для сторін цієї справи. Судові

рішення використовуються лише за згодою обох сторін «ex aequo et buno», тобто відповідно до добра і справедливості. Однак і в такому випадку рішення Суду повинні ґрунтуватись на чинних міжнародно-правових нормах.

Міжнародна судова та арбітражна практика може підтвердити існуючі міжнародно-правові норми або сприяти появі нових норм міжнародного права.

Особливе місце серед міжнародних судових установ посідає Європейський суд з прав людини. На переконання вчених у тому, що рішення міжнародних судів можуть бути джерелами міжнародного права, багато в чому вплинула його діяльність (точніше, її результати). Саме завдяки їй у науці міжнародного права утвердилася думка, що європейське право у галузі прав людини пропонує не лише норми прецедентного права, що висвітлюють сутність міжнародного права у цій галузі, а й один з найбільш наочних і цікавих прикладів ефективною системи міжнародних юридичних процедур.

У своїх судових рішеннях Європейський суд з прав людини поставив на головне місце свої попередні рішення (прецеденти). Мотивуючи свої судові рішення власними прецедентами, він фактично зобов'язав держави їх поважати й виходити з них під час аргументації їх позицій у власних справах.

Значний внесок у розвиток міжнародного права зробили міжнародні арбітражні трибунали (Постійний Третейський суд, Англо-американський змішаний суд з претензій, Алабамський суд з претензій тощо), але визнати їх рішення джерелами міжнародного права, крім окремих учених (наприклад, Дж. Старк), сьогодні мало хто наважується, оскільки правовий матеріал арбітражних трибуналів має дуже мало підстав, щоб його визнали допоміжним джерелом міжнародного права.

Думки провідних фахівців, або доктрини міжнародного права, суттєво вплинули на процес формування сучасної системи міжнародного права. Погляди вчених завжди високо цінувалися як засіб установлення наявності чи відсутності норм міжнародного права. У своїх наукових працях (статті, монографії, підручники тощо) вчені тлумачать з позиції науки й аналізують звичаєві та договірні норми міжнародного права, висвітлюють позиції держав з тих або інших міжнародно-правових питань. Держави, що передають спір на розгляд міжнародних судових і арбітражних органів, інколи посилаються на думку авторитетних фахівців у сфері міжнародного права з метою підтримки своєї позиції у спорі.

Сьогодні зменшується тенденція звернення до науковців з метою отримання їх тлумачення норм міжнародного права. Цю функцію досить успішно виконують міжнародні судові установи, відповідні комітети міжнародних організацій тощо.

Досвід провідних фахівців широко використовується в діяльності Комісії міжнародного права ООН. Саме через неї вчені мають можливість впливати на правосвідомість і практику держав, а через них і на формування і розвиток міжнародного права.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «джерела міжнародного права».
2. Укажіть на відмінності між джерелами міжнародного та національного права.
3. Назвіть джерела міжнародного права.
4. Визначте роль міжнародного договору в системі джерел міжнародного права.
5. Розкрийте сутність міжнародного звичаю як джерела міжнародного права.
6. Дайте характеристику загальних принципів права як джерелам міжнародного права.
7. Розкрийте роль рішень міжнародних органів та організацій як допоміжних джерел міжнародного права.
8. Розкрийте роль рішень міжнародних судів та арбітражних трибуналів як допоміжних джерел міжнародного права.
9. Розкрийте роль і місце доктрин міжнародного права в системі допоміжних джерел міжнародного права.

РОЗДІЛ 4

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. *Поняття суб'єкта міжнародного права.*
2. *Держава – основний суб'єкт міжнародного права.*
3. *Міжнародна правосуб'єктність народів і націй, що борються за незалежність.*
4. *Міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій.*
5. *Міжнародна правосуб'єктність державоподібних утворень.*
6. *Міжнародна правосуб'єктність фізичних осіб.*
7. *Міжнародна правосуб'єктність транснаціональних корпорацій.*

1. ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Поняття суб'єкта міжнародного права є нерозривно пов'язаним з характеристикою предмета міжнародно-правового регулювання. Традиційне уявлення про міжнародне право як регулятор міждержавних відносин зумовило розуміння поняття суб'єкта міжнародного публічного права, яке істотно відрізняється від поняття суб'єкта національного (внутрішньодержавного) права.

У підрунті загальнотеоретичного визначення суб'єкта права лежить констатація факту його участі у правовідносинах певного виду та підпорядкованості відповідним нормам права, тобто тут суб'єктами права визнаються всі носії прав та обов'язків, закріплених нормами права. У науці міжнародного права склалася концепція особливого правового статусу його суб'єктів. Ця концепція ґрунтується на тезі про те, що основною властивістю суб'єкта міжнародного права є не стільки його можливість виступати учасником міжнародних правовідносин, скільки юридична здатність до самостійних міжнародних дій і незалежної реалізації своїх прав та обов'язків, у тому числі і здатність спільно з іншими суб'єктами створювати нові міжнародно-правові норми.

Суб'єктами міжнародного права є учасники міжнародних відносин, які володіють міжнародними правами й обов'язками, здійснюють їх на основі міжнародного права та несуть у необхідних випадках міжнародно-правову відповідальність.

За такого підходу до суб'єктів міжнародного права належать лише особи публічного права, що не перебувають під юрисдикцією жодної іншої особи – держави, міжнародні міжурядові організації, державоподібні утворення, а також (нації) народи, які борються за своє визволення.

Однак останнім часом у теорії міжнародного права виникла тенденція більш широкого розуміння поняття суб'єкта міжнародного права як будь-якої особи, яка

бере участь у міжнародних відносинах і відповідно до норм міжнародного публічного права володіє певними правами та обов'язками. Наразі до суб'єктів міжнародного публічного права почали включати також і приватних осіб (як фізичних, так і юридичних), діяльність яких виходить за межі однієї держави. У цілому такий погляд ще не набув достатнього поширення, хоча окремі його елементи все ж трапляються у міжнародній практиці. Зокрема, це стосується ситуацій, коли фізична особа звертається до міжнародного суду (наприклад, Європейського суду з прав людини) з позовом до держави про захист своїх прав, а також договірних відносин, сторонами яких є, з одного боку, суверенна держава, а з іншого – транснаціональна корпорація.

З поняттям суб'єкта міжнародного права тісно пов'язується і поняття міжнародної правосуб'єктності як узагальноючої характеристики правового статусу певного учасника міжнародних правовідносин.

Міжнародна правосуб'єктність – це якісна характеристика статусу суб'єкта міжнародних правовідносин, що виражає його здатність самостійно брати участь у цих правовідносинах, підпорядковуватися нормам міжнародного права, брати участь у їх створенні й володіти міжнародними правами та обов'язками.

На відміну від національних правових систем, де зміст правосуб'єктності визначається та забезпечується державою, в міжнародному праві немає органів, які б перебували над суб'єктами та встановлювали для них загальнообов'язкові правила поведінки, так само як немає і спеціального апарату примусу. Самі суб'єкти міжнародного права, і лише вони, можуть формувати міжнародно-правові норми та забезпечувати їх дотримання, тому міжнародна правосуб'єктність має деякі елементи, не властиві правосуб'єктності в національному праві.

До елементів міжнародної правосуб'єктності слід відносити такі:

- здатність бути носієм міжнародних прав та обов'язків (міжнародна правоздатність);
- здатність своїми діями набувати міжнародних прав та здійснювати міжнародні обов'язки (міжнародна дієздатність);
- здатність брати участь у процесі міжнародної правотворчості;
- здатність самостійно (індивідуально чи колективно) забезпечувати виконання норм міжнародного права.

Як бачимо, перші три елементи (правоздатність, дієздатність і деліктоздатність) властиві правосуб'єктності в цілому, а останні два – лише міжнародній правосуб'єктності. За загальним правилом, будь-який суб'єкт міжнародного права тією чи іншою мірою володіє всіма елементами міжнародної правосуб'єктності водночас, хоча інколи вони можуть і не збігатися. Наприклад, під час іноземної окупації держава не втрачає і не обмежується у правоздатності, але дієздатності може не мати взагалі чи мати обмежену дієздатність. Так, під час Другої світової війни східноєвропейські держави (Польща, Чехословаччина), окуповані німецькими військами, міжнародної правоздатності не втратили, проте їх дієздатність реалізовувалася лише частково через уряди в «екзилі» (від лат. «*exilium*» – вигнання, висилка; уряд у вигнанні – уряд, що був сформований і працює за межами держави, яку представляє).

Певну специфіку, зумовлену особливостями міжнародних правовідносин, має і міжнародна правоздатність. Права та обов'язки, які є змістом міжнародної правоздатності, умовно можна поділити на такі групи:

– загальні міжнародні права та обов'язки, властиві всім суб'єктам міжнародного права незалежно від їх виду; до таких прав та обов'язків, зокрема, належать право брати участь у міжнародних відносинах, право на захист власних законних прав та інтересів, обов'язок поважати права інших суб'єктів тощо;

– видові міжнародні права та обов'язки, властиві суб'єктам конкретного виду (наприклад, державам чи міжнародним організаціям); так, державі як суб'єкту міжнародних правовідносин притаманне право на непорушність кордонів, право на індивідуальну та колективну самооборону тощо;

– індивідуальні міжнародні права та обов'язки, якими наділяється конкретний суб'єкт міжнародного права; зазвичай, такі права та обов'язки передбачаються у міжнародних договорах чи установчих документах міжнародних організацій; наприклад, відповідно до статті 3 Договору про відкрите небо 1992 р. кожна держава-учасниця зобов'язана приймати над своєю територією спостережні польоти відповідно до положень цього Договору; зазначений обов'язок є прикладом індивідуального обов'язку держави, який вона бере на себе, приєднавшись до договору.

Залежно від походження, політико-правової природи, наявності чи відсутності суверенітету, а також характеру участі в міжнародних правовідносинах можна виокремити такі *групи суб'єктів міжнародного права*.

1. *Первинні (суверенні) суб'єкти міжнародного права*. Такими суб'єктами є держави, а за деяких умов – і *нації та народи*, що борються за незалежність (намагаються створити власні форми державності). Первинні суб'єкти ніким не створюються, а виникають у результаті об'єктивних історичних процесів і внаслідок самого лише свого існування («ipso facto») є носіями міжнародних прав та обов'язків. Первинні суб'єкти мають універсальну міжнародну правосуб'єктність, тобто можуть мати та своїми діями реалізовувати будь-які міжнародні права та обов'язки.

2. *Вторинні (похідні, несuverенні) суб'єкти міжнародного права*. Такі суб'єкти створюються первинними й наділяються останніми залежно від їх намірів і бажань певним і завжди обмеженим обсягом міжнародної правоздатності. До цієї групи належать *міжнародні міжурядові організації, державоподібні утворення* та інші самостійні політичні одиниці. Вони не володіють суверенітетом і наділяються спеціальною міжнародною правосуб'єктністю, оскільки зміст та обсяг їх прав та обов'язків, як правило, визначається у міжнародному договорі між засновниками таких утворень і є значно вужчим, ніж обсяг правоздатності первинних суб'єктів.

3. *Специфічні суб'єкти міжнародного права*. Такі суб'єкти беруть участь у міжнародних відносинах лише епізодично, в окремих випадках, а їх міжнародна правосуб'єктність – скоріше виняток, ніж правило. Крім того, вони завжди перебувають під

суверенітетом якоїс держави. До них належать *міжнародні неурядові та інші громадські організації, транснаціональні корпорації та фізичні особи.*

Крім названих груп суб'єктів міжнародного права, інколи виділяються *напів-суверенні суб'єкти* міжнародного права, до яких належать держави під сюзеренітетом чи протекторатом інших держав. За таких умов частина суверенних повноважень залишається у держави, що перебуває під сюзеренітетом (протекторатом), а частина передається державі-сюзерену (протектору). Але в цілому через неприйняття наукою ідеї про можливість поділу державного суверенітету між декількома державами такий підхід не набув популярності. Слід також зауважити, що після розпаду колоніальної системи ця проблема практично втратила актуальність.

Певною мірою до напівсуверенних суб'єктів належать держави, які добровільно передали частину своїх суверенних повноважень іншій державі. Так, наприклад, Князівство Ліхтенштейн не має власного зовнішньополітичного відомства, а за кордоном його представляє Швейцарія. Відповідно до договору 1918 р. між Францією та Князівством Монако останнє зобов'язується здійснювати свої суверенні права у повній відповідності до політичних, воєнних, морських та економічних інтересів Франції. Франція також представляє за кордоном інтереси Князівства Монако відповідно до договору 1918 р. Аналогічна ситуація є і у відносинах між США та державами, які уклали угоди про вільну асоціацію із США (Республіка Маршалові Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Республіка Палау тощо). Ці угоди передбачають, що держави, які стають учасниками вільної асоціації із США, повністю зберігають свій суверенітет, за винятком питань оборони, які передаються до відання США. По суті, в усіх цих випадках держава не перестає бути носієм суверенітету й не відчужує його, а лише добровільно передає частину суверенних повноважень іншій державі. Таке передання повинно здійснюватися на основі міжнародного договору і не суперечити основним принципам міжнародного права.

2. ДЕРЖАВА – ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Держава є первинним суб'єктом міжнародного права, і її правосуб'єктність має універсальний характер, тобто є найбільш повною за обсягом. Правосуб'єктність інших суб'єктів міжнародного права виявляється головним чином у результаті їх взаємовідносин із державами або взагалі з'являється в результаті їхньої волі.

Держави відіграють основну роль на міжнародній арені не лише тому, що мають територію, населення, апарат влади й управління (публічна влада), але й тому, що володіють суверенітетом, який заперечує наявність над ними якогось іншого суб'єкта політичної влади і робить їх юридично рівними між собою у взаємовідносинах на міжнародній арені.

Суверенітет визначається в теорії права як юридичне вираження самостійності держави, верховенства і необмеженості її влади всередині країни, а також

незалежності та рівноправності у взаємовідносинах з іншими державами. Суверенітет держави має міжнародно-правовий і внутрішній аспекти.

Міжнародно-правовий аспект суверенітету означає, що міжнародне право розглядає як суб'єкта й учасника міжнародних відносин не державні органи чи окремих посадових осіб, а державу в цілому. Усі міжнародно-правові значущі дії уповноважених на те посадових осіб держави вважаються вчиненими від імені цієї держави.

Внутрішній аспект суверенітету передбачає територіальне верховенство та політичну незалежність державної влади всередині країни та за кордоном.

Основу міжнародно-правового статусу держави становлять права й обов'язки, закріплені в різних міжнародно-правових джерелах. До таких прав належать право на суверенну рівність, право на самооборону, право на участь у створенні міжнародно-правових норм, право на участь у міжнародних організаціях тощо. З них випливають і відповідні обов'язки держав: повага до суверенітету інших держав, невтручання у внутрішні справи, незастосування сили та погрози силою, збереження миру та підтримка міжнародної безпеки, розвиток економічного співробітництва, захист прав людини, охорона навколишнього середовища тощо. Так, у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р. міститься положення про те, що кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав і дотримуватися принципів міжнародного права.

Універсальність міжнародної правосуб'єктності держав означає їх повномасштабну участь у формуванні та підтриманні міжнародного правопорядку, у виробленні норм міжнародного права, здатність у повному обсязі як набувати, так і реалізовувати права й виконувати взяті на себе зобов'язання.

Держави залежно від своєї територіально-організаційної структури можуть бути простими (унітарними) і складними (федеративними, конфедеративними). Унітарна держава являє собою єдине державне утворення з єдиною системою вищих органів державної влади та управління. У галузі зовнішніх зносин воно виступає єдиним суб'єктом міжнародного права.

Окремі регіони таких держав можуть володіти внутрішньою автономією і користуватися деякими правами в галузі зовнішніх зносин, але залишаються інтегрованими частинами унітарної держави, отже, не визнаються суб'єктами міжнародного права.

Міжнародна правосуб'єктність самих федеративних держав проблем не викликає. Існує певна складність щодо міжнародної правосуб'єктності суб'єктів федерації. Федерації – це державні утворення, що складаються з республік, штатів, земель, кантонів та інших за найменуванням адміністративно-територіальних одиниць, які мають певну самостійність. Це виражається в наявності власних законодавчих, виконавчих і судових органів влади суб'єктів федерації, які мають компетенцію в межах, визначених федеральною конституцією. Крім того, на території федерації діє система органів із загальнофедеральною компетенцією. Суб'єкти федерації не володіють конституційним правом само-

стійної участі у зовнішніх зносинах, отже, не є суб'єктами міжнародного права. У цьому випадку лише федерація в цілому виступає на міжнародній арені як єдиний суб'єкт міжнародного права.

Згідно з розділом 10 Конституції Сполучених Штатів Америки жоден штат не може стати учасником договорів, союзів та конфедерацій, а також не може без згоди Конгресу укладати угоди або конвенції з іншим штатом або з іноземною державою.

Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина прямо вказує на те, що ведення зносин з іноземними державами належить Федерації. Тією мірою, якою землі володіють законодавчою компетенцією, вони можуть за згодою федерального уряду укладати договори з іноземними державами (ст. 32).

Іншою формою об'єднання держав є конфедерація, тобто союз суверенних держав, що об'єднуються для досягнення певної мети, закріпленої в угоді про створення конфедерації. Як правило, конфедерації – це нестійкі утворення, які з часом або трансформуються у федерації, або розпадаються на самостійні держави. На певному етапі свого розвитку конфедераціями були Німеччина, США та Швейцарія. Суб'єктами міжнародного права виступають як суверенні держави – члени конфедерації, так і конфедерації в цілому, якщо останнє закріплено в засновницькій угоді. Особливої уваги заслуговує питання еволюції такого феномену, як Європейський Союз. У науковців є думка, що сьогодні це скоріше конфедерація держав, ніж міжнародна міжурядова організація, як це було на початку процесу європейської інтеграції.

Окрему увагу необхідно звернути на міжнародну правосуб'єктність постійно нейтральних держав. Серед таких держав можна, зокрема, згадати Швейцарію, Австрію, Мальту, Туркменістан, Ватикан, Сан-Марино та Камбоджу. Статус постійного нейтралітету передбачає, що держави зобов'язуються не брати участь у міжнародних збройних конфліктах, не вдаватися до збройної сили для вирішення спорів з іншими державами, за винятком випадків самооборони, не брати участь у військових блоках і союзах, не укладати міжнародні договори з військових питань. Держави також зобов'язуються не дозволяти використовувати свою територію для розміщення іноземних військових баз або іноземних збройних сил, у тому числі для транзиту таких сил.

Усі держави, що володіють сьогодні статусом постійно нейтральних держав, є членами ООН. Завдяки Статуту ООН вони можуть брати участь у миротворчих операціях, що проводяться під егідою Ради Безпеки ООН для відновлення міжнародного миру та безпеки, які, зокрема, можуть здійснюватися з використанням збройних сил. У зв'язку з цим виникає питання про сумісність статусу постійного нейтралітету з участю в таких операціях. Слід зазначити, що Рада Безпеки може під час здійснення миротворчих операцій із використанням збройних сил взяти до уваги статус постійного нейтралітету й відповідно до статті 48 (1) Статуту ООН встановити, що такі держави братимуть участь лише в постконфліктному миробудівництві.

3. МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НАРОДІВ І НАЦІЙ, ЩО БОРЮТЬСЯ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Характерною ознакою сучасного міжнародного права є визнання та затвердження в міжнародному житті принципу рівності й самовизначення народів. Саме народів, а не націй, тому що в Статуті ООН цей принцип закріплено як загальновизнану норму міжнародного права. Така позиція ООН обґрунтовується, очевидно, тим, що існують поліетнічні й моноетнічні народи, і якби був проголошений принцип самовизначення націй, то його застосування до поліетнічних народів було б некоректним.

Як і держави, народи, що реалізують право на самовизначення, мають повну міжнародну правосуб'єктність і належать до первинних суб'єктів міжнародного права.

Водночас слід зазначити, що єдиного визначення поняття «народ», незважаючи на наявність у науці міжнародного права більше сотні формулювань, дотепер немає. Судячи зі світової практики реалізації права народів на самовизначення, під терміном «народ» розуміється плем'я, група племен, народність, етнічна нація, релігійна спільність, мовна спільність. Тому, згадуючи про право народів, ми фактично вказуємо на право націй, з яких ті складаються, або можна говорити про єдину політичну націю (у разі поліетнічності народу), що претендує на реалізацію свого права на самовизначення.

Нація – це історична спільнота людей, які мешкають на певній території і мають єдність політичних, економічних і соціально-культурних укладів життя та спільність мови. Таке спільне функціонування протягом тривалого історичного проміжку часу формує співтовариство, що має спільну самосвідомість своєї єдності та фіксовану самоназву. У такій спільноті з'являється менталітет, що відрізняє її від інших людських спільнот.

Політико-юридичною основою міжнародної правосуб'єктності націй слугує національний суверенітет. Проте на підставі цього мають самостійний міжнародний статус лише ті нації і народності, які ще не мають власної державності та які ще не реалізували право на самовизначення у формі створення суверенної держави або у формі добровільного входження до складу якоїсь держави.

У Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН 1960 р., підкреслюється, що народи відіграють вирішальну роль у досягненні своєї незалежності, що внаслідок права на самовизначення, у відповідності до своєї вільно вираженої волі устанавлюють свій політичний статус. У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р., ці положення знайшли своє широке тлумачення. У документі зазначено: «Усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана шанувати це право відповідно до положень Статуту ООН».

У процесі боротьби за незалежність нація або народ стають учасником міжнародних правовідносин, об'єктом яких є насамперед питання утворення суверенної держави. Відповідно, основні права нації чи народу, що борються за незалежність, безпосередньо виникають із принципу самовизначення. Серед них виділяються такі права:

- бути учасником відносин із державами та міжнародними організаціями;
- направляти офіційних представників для ведення переговорів із державами і для їх участі в роботі міжнародних організацій і міжнародних конференцій;
- брати участь у створенні міжнародно-правових норм і самостійно реалізовувати чинні норми;
- застосовувати у будь-якій формі опір проти метрополії, користуватися в процесі боротьби міжнародно-правовим захистом та одержувати необхідну допомогу від держав і міжнародних організацій, а також від інших націй і народностей, що борються за незалежність, тощо.

Наприклад, арабський народ Палестини в боротьбі з Ізраїлем, що окупував арабські території, домагається задоволення своїх законних національних прав і створення самостійної Палестинської держави відповідно до рішень ООН (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/181 (II) «Майбутній уряд Палестини» від 29.11.1947 р.). Організація визволення Палестини, що реалізує міжнародну правосуб'єктність свого народу, отримала статус постійного спостерігача ООН, стала членом Ліги арабських держав і підтримує зв'язки з Ізраїлем, багатьма міжнародними міжурядовими організаціями та іншими державами.

Беручи участь у конкретних міжнародних відносинах, нація, що бореться за незалежність, набуває додаткових прав та отримує захист. Для того щоб стати визнаним суб'єктом міжнародного права, вона повинна відповідати певним умовам:

- знати й указувати територію, на якій вона припускає організацію своєї держави;
- мати в наявності військові формування;
- мати політичний центр або організацію, визнану такою, що має тісний зв'язок із населенням країни, якій будуть підпорядковуватися зазначені військові формування;
- повинна бути визнаною певним чином міжнародним співтовариством.

Розрізняють права, якими вже володіє нація (вони випливають із національного суверенітету), і права, за володіння якими вона бореться (випливають із державного суверенітету). Після реалізації свого права на самовизначення і створення національної держави нація як суб'єкт міжнародного права припиняє своє існування й починає функціонувати на міжнародній арені як держава. Отже, суверенітет нації, що бореться за національне визволення, характеризується тим, що він не залежить від визнання її суб'єктом міжнародного права з боку інших держав; права такої нації охороняються міжнародним правом; і вона від свого імені має право застосовувати примусові заходи проти порушників її суверенітету.

Необхідно підкреслити, що право на самовизначення мають лише ті народи, в яких немає своїх національних держав, наприклад палестинці або курди. При цьому не слід плутати право національних меншин захищати свою національно-культурну самобутність із правом народів на самовизначення. Відповідно до статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. національним меншинам не може бути відмовлено у праві користуватися своєю культурою, сповідати свою релігію і користуватися рідною мовою. Інакше кажучи, національні меншини мають права добиватися у межах держав, на території яких вони проживають, створення для них національно-культурної або національно-територіальної автономії, але не права на самовизначення, оскільки за чинним міжнародним правом воно їм не належить.

За законодавством деяких держав специфічними правами користуються нечисленні корінні народи (кримські татари, ескімоси, саамі, ненці, ханти, мансі тощо). Міжнародно-правовий статус корінних народів поки що остаточно не визначено. З 1982 р. діє Робоча група ООН з корінного населення, яка займається цією проблемою. Вона підготувала проєкт Декларації ООН про права корінних народів, ухваленої згодом на 61-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2007 р. У цьому документі закріплено права і свободи, якими володіють корінні народи. Серед цих прав було закріплено і право корінних народів на самовизначення (Преамбула і ст. 3). Проте у статті 4 Декларації встановлено, що реалізація права корінних народів на самовизначення стосується автономії або самоврядування в питаннях, що належать до їх внутрішніх і місцевих справ, а також шляхів і засобів фінансування їх автономних функцій.

4. МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Поряд із державами дедалі більшу роль у сучасних міжнародних відносинах відіграють міжнародні організації. Сьогодні вони стали інструментом уніфікації та зближення позицій держав-членів, реалізації їх інтересів і механізмом вирішення міждержавних суперечностей.

Оскільки міжнародні організації є вторинними суб'єктами міжнародного права, то їх міжнародна правосуб'єктність є похідною від правосуб'єктності держав.

Зі створенням Ліги Націй виникла потреба у визначенні правосуб'єктності міжнародних організацій, чого так і не було зроблено до припинення її діяльності. Після Другої світової війни було створено ООН, що знову актуалізувало питання правосуб'єктності міжнародних організацій. Тому коли у 1948 р. у Палестині було вбито службовця ООН, організація звернулася у Міжнародний суд ООН. У своєму консультативному висновку «Про відшкодування шкоди, заподіяної на службі ООН» цей авторитетний судовий орган підтвердив, що ця організація володіє міжнародною правосуб'єктністю. Із цього моменту вже більшість

науковців почала вважати, що міжнародні організації все ж таки володіють міжнародною правосуб'єктністю. Це підтверджується в низці міжнародних угод. Наприклад, у Віденській конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. зазначено, що міжнародна організація володіє такою правоздатністю укладати міжнародні договори, необхідною для виконання її функцій і досягнення її цілей. При цьому практика укладення міжнародних договорів з державами або між собою повинна відповідати їх установчим актам.

Оскільки обсяг прав та обов'язків визначається засновниками в момент створення організації і залежить від тих завдань і цілей, які вона повинна виконувати, а також сфери дії, міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій може суттєво відрізнитися. Про зміст цієї правосуб'єктності можна робити висновки на підставі аналізу відповідних міжнародних прав та обов'язків, а саме щодо їх:

- права на привілеї та імунітети;
- права створювати норми міжнародного права, у тому числі права на укладення договорів із державами, міжнародними організаціями й іншими суб'єктами міжнародного права;
- права обміну представництвами з державами та міжнародними організаціями;
- обов'язку щодо несення міжнародно-правової відповідальності за свої дії.

Міжнародна правосуб'єктність міжнародної організації ґрунтується на положеннях, закріплених в установчих документах – статутах та інших актах, які визначають її обсяг, виходячи із завдань та функцій цієї організації.

Установчі акти багатьох міжурядових організацій містять чіткі положення про їх правосуб'єктність. Прикладами наявності таких положень можуть слугувати статuti Центрального американського банку економічної інтеграції (ст. 1), Африканського банку розвитку (ст. 50), Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку (ст. 10), Міжнародної ради з оливкової олії (ст. 61) тощо. Втім, відсутність в установчому документі міжурядової організації положень про її правосуб'єктність не означає, що ця організація не є суб'єктом міжнародного права. Оскільки будь-яка організація має хоча б один орган і, тим самим ніби дистанціюється від держав-членів, вона «*ipso facto*» стає учасником міжнародних відносин.

У статуті міжнародних організацій визначаються цілі, певна організаційна структура і компетенція органів організації. Наявність постійних органів організації забезпечує її автономність; міжнародні організації беруть участь у міжнародному спілкуванні від свого власного імені, а не від імені держав-членів. Інакше кажучи, організація володіє своєю власною (щоправда, несuverенною) волею, відмінною від волі держав-учасниць. При цьому правосуб'єктність організації має функціональний характер, тобто обмежується статутними цілями і завданнями. Крім того, всі міжнародні організації зобов'язані виконувати основні принципи

міжнародного права, а діяльність регіональних міжнародних організацій повинна бути сумісною з цілями та принципами ООН.

Важливу роль у розвитку міжнародних відносин відіграють також міжнародні неурядові організації. Міжнародні неурядові організації, такі як Всесвітня федерація профспілок (World Federation of Trade Unions, WFTU), Міжнародна асоціація кримінального права (International Criminal Law Society, ICLS), Міжнародна амністія (Amnesty International, AI), Світова організація торгівлі (World Trade Organization, WTO), засновуються, як правило, юридичними та фізичними особами (групами осіб) і є громадськими об'єднаннями «з іноземним елементом». Статути цих організацій, на відміну від статутів міждержавних організацій, не є міжнародними договорами. Щоправда, неурядові організації можуть мати консультативний міжнародно-правовий статус у міжурядових організаціях, наприклад ООН та її спеціалізовані установи – Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund, IMF), Продовольча й сільськогосподарська організація (Food and Agriculture Organization, FAO), Організація міжнародної цивільної авіації (International Civil Aviation Organization, ICAO) тощо.

5. МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ДЕРЖАВОПОДІБНИХ УТВОРЕНЬ

Державоподібні утворення, як і міжнародні організації, є вторинними суб'єктами міжнародного права. Вони не мають суверенітету і створюються державами, які визначають їх статус та обсяг правосуб'єктності. На відміну від первинних суб'єктів, вони можуть бути учасниками лише тих відносин, які передбачено засновницькими документами.

Державоподібні утворення (особливі політико-територіальні утворення) зовнішньо схожі на держави, вони можуть мати деякі їх ознаки, проте ніколи не володіють державним суверенітетом. Так само як держави та міжнародні організації, державоподібні утворення є особами публічного права. Вони утворюються відповідно до міжнародних договорів, у яких і визначаються межі прав та обов'язків таких суб'єктів. Державоподібні утворення здатні самостійно реалізовувати ці права та обов'язки, однак їх правосуб'єктність визначається виключно відповідним міжнародним договором. Характерною ознакою цих утворень є те, що обсяг їх міжнародної правосуб'єктності визначається іншими державами та/або міжнародними договорами.

Історичними прикладами державоподібних утворень можуть вважатися вільні міста та вільні території (Трієст, Данциг, Краків), особливе політичне утворення Західний Берлін тощо. Вільні міста, як правило, характеризуються економічною та культурною самостійністю, проте перебувають під політичною опікою однієї чи декількох держав. Часто вільними визнавалися такі міста, свої права на які одночасно заявляли декілька держав (Трієст – Італія, Австрія та Югославія; Данциг – Польща і Німеччина; Краків – Польща, Австрія та Німеччина).

Сучасне міжнародне право до державоподібних утворень відносить також Ватикан і Мальтійський Орден. Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/181 (II) «Майбутній уряд Палестини» від 26.11.1947 р. правовий статус, подібний до вільного міста, повинен був отримати Єрусалим, проте через агресію Ізраїлю ця резолюція не була виконана.

Місто-держава Ватикан (інша назва – Святий престол) як резиденція Папи має спеціальний міжнародно-правовий статус, що визначається Латеранськими угодами 1929 р. та додатковим конкордатом між Італією та Святим престолом 1984 р. У 1929 р. на продовження Латеранських угод Ватиканом були ухвалені Основний Закон, Закон про право громадянства і право перебування та інші закони. Зовні Ватикан має деякі атрибути держави – невелику (44 га) територію, органи влади й управління, банківську систему тощо. Разом із тим, не можна стверджувати, що Ватикан має власний народ або суспільство, оскільки його населення – це виключно посадові особи, що займаються справами католицької церкви.

Однак за визначенням держава – це політико-територіальна організація суспільства, і наявність її зовнішніх формальних ознак за відсутності суспільства, яке цю державу утворює, не дозволяє розглядати будь-яке утворення як державу. Тому Ватикан вважається не державою, а адміністративним центром католицької церкви. З іншого боку, через глобальний характер католицької церкви Святий престол має офіційні чи дипломатичні відносини з багатьма державами й володіє правосуб'єктністю, подібною до правосуб'єктності суверенних держав. Однак договори Ватикану з іншими державами (конкордати) більшість учених розглядає як угоди, подібні до міжнародних, а не як власне міжнародні угоди; переважна більшість держав установила дипломатичні відносини з Ватиканом саме як зі Святим престолом, а не з містом-державою.

Мальтійський орден (повна назва – Суверенний військовий орден госпітальєрів Св. Івана Єрусалимського, Родосу і Мальти) нині не має ні своєї території, ні свого населення. Обсяг міжнародної правосуб'єктності Ордену повністю визначається Італією. Так, у 1884 р. Італія визнала право Ордену на посольство, в 1929 р. – право називатися суверенним, а в 1935 р. касаційний суд Італії визнав наявність в Ордену міжнародної правосуб'єктності. Функції дипломатичного представництва Мальтійського ордену найчастіше покладаються на Ватикан. За своєю сутністю суверенітет та міжнародна правосуб'єктність Мальтійського ордену є правовою фікцією. Більшість іноземних держав стають учасниками зносин з Орденем лише з поваги до його благодійної діяльності.

6. МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Питання міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб є одним з центральних і важливих у науці міжнародного права, однак погляди на цю правосуб'єктність різняться від повного її невизнання чи визнання специфічної, обмеженої та особливої правосуб'єктності до безумовного визнання повної

правосуб'єктності. Багато в чому таке різноманіття думок залежить від теорії співвідношення міжнародного й національного права. Так, виникнення і розроблення деякими вченими теорії примату міжнародного права над внутрішньодержавним у Європі в 50-х роках минулого століття поклато початок розвитку концепції міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб. Саме творці й послідовники теорії примату міжнародного права завжди обстоювали ідею міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб, зазначаючи, що загальні норми міжнародного права є частиною права держави, мають перевагу перед внутрішніми законами і безпосередньо створюють права й обов'язки для її громадян у процесі правозастосовної діяльності держави. Що стосується прихильників теорії примату національного права, то більшість учених не вважає доцільним виділяти міжнародну правосуб'єктність фізичних осіб.

На думку деяких науковців, фізичні особи є суб'єктами міжнародного права з обмеженою (спеціальною) правосуб'єктністю, тобто вони є носіями міжнародних прав та обов'язків, які беруть участь у міжнародних правовідносинах, виконують норми міжнародного права і несуть відповідальність за їх порушення, але при цьому основні суб'єкти міжнародного права – держави – не лише володіють правами й обов'язками за міжнародним правом, але й, на відміну від фізичних осіб, створюють його норми і принципи.

Серед основних підстав для визнання міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб можуть бути названі такі:

- міжнародне право може безпосередньо створювати для фізичних осіб права та обов'язки;
- можливість фізичних осіб звертатися у міжнародні судові установи для захисту своїх прав;
- фізичні особи є суб'єктами міжнародної кримінальної відповідальності за міжнародні злочини.

Якщо досліджувати кожну з цих підстав, то першочергове значення для визнання міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб має Загальна декларація прав людини 1948 р., зокрема положення, що міститься у статті 6: «Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності». Важливе значення також мають такі універсальні міжнародно-правові акти, норми яких регулюють співробітництво держав з питань захисту прав людини, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. У частині 4 ст. 55 Конституції України зазначається, що «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». При цьому держава має бути учасником цієї міжнародної угоди і повинна визнати компетенцію міжнародних судових установ.

За вчинення міжнародних злочинів фізичні особи притягаються до міжнародної кримінальної відповідальності. В окремих випадках держави шляхом укладення

міжнародних договорів (статутів) для покарання воєнних злочинців за вчинення міжнародних злочинів створювали міжнародні кримінальні суди (Нюрнберзький і Токійський воєнні трибунали 1946 р., Міжнародний трибунал для колишньої Югославії 1991 р., Міжнародний трибунал для Руанди 1994 р., Міжнародний трибунал по Лівану 2006 р., Міжнародний кримінальний суд 1998 р.).

Визначається, що права та обов'язки фізичних осіб можуть виникати на підставі міжнародних договорів, проте об'єктом регулювання їх положень є міждержавні відносини співробітництва в заохоченні прав людини. Фізичні особи лише користуються результатами такої співпраці й реалізують свої права відповідно до національного права, яке закріплює результати такого співробітництва.

Дискусійним є питання стосовно здатності фізичних осіб брати участь у процесі міжнародної правотворчості, адже ця ознака є найважливішою особливстю суб'єктів міжнародного права. Фізичні особи фактично виступають ініціаторами створення прецеденту, що має силу правової норми, шляхом звернення до міжнародної судової установи за захистом своїх порушених прав.

Фізичні особи, на думку більшості науковців і на підставі наведених вище прикладів, не можуть бути незалежними від держав-учасниць міжнародних договорів і правозахисних організацій, самостійно створювати і реалізовувати міжнародні права й обов'язки, не можуть бути учасниками міжнародних міжурядових організацій, а у Міжнародному Суді ООН їхні інтереси можуть захищати лише держави.

У підсумку слушною є ідея про застосування для визначення міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб терміна «*дестинатор міжнародного права*» (особа, яка не володіє всіма елементами міжнародної правосуб'єктності, але може брати участь в окремих правовідносинах, урегульованих нормами міжнародного права; як правило, така участь не є безпосередньою, а опосередковується будь-яким іншим суб'єктом міжнародного права; дестинатори не беруть участі у створенні норм міжнародного права).

7. МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ

Важливим фактором розвитку сучасного суспільства стала діяльність багатонаціональних (транснаціональних) корпорації (далі ТНК). Під цим терміном слід розуміти групи юридичних осіб, які підпорядковують собі цілі галузі економіки в різних країнах. При цьому з економічної точки зору вони являють собою єдине ціле, тоді як право визнає за кожним суб'єктом, який входить до структури групи, юридичну самостійність. Таке оформлення економічних реалій правовим регулюванням породжує велику кількість проблем, що вимагають якнайшвидшого вирішення.

Сьогодні ТНК, у яких частка внутрішньофірмової торгівлі становить більше третини світової торгівлі, вирішують не лише економічні, а й принципові політичні

питання міжнародного співробітництва. Державні заколоти, економічні кризи в державах, оголошення платіжної неспроможності, банкрутства тощо часто є результатом виконання замовлення певної ТНК.

Водночас не обтяжені бюрократичними структурами ТНК досить оперативно можуть вирішувати як власні, так і державні проблеми. Завдяки власним капіталам і технологіям вони здатні піднести економіку навіть тих держав, яким не змогло допомогти міждержавне співробітництво. Проблеми боргів держав, що розвиваються, сьогодні без участі ТНК вирішити практично неможливо.

Через те, що деякі ТНК можуть належати державам чи ефективно контролюватися ними, деякі західні науковці за аналогією з міжнародними економічними організаціями висловлюють думку про набуття такими корпораціями правосуб'єктних властивостей.

Спроби регулювати діяльність ТНК здійснюються як окремими державами, так і групами держав і через міжнародні організації. Загальним положенням є принцип, закріплений у Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974 р. у статті 2: кожна держава має право регулювати і контролювати діяльність транснаціональних корпорацій у межах своєї національної юрисдикції і вживати заходів для того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам, постановам і відповідала її економічній та соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи держави, яка їх приймає. В останньому твердженні прихильники міжнародної правосуб'єктності ТНК вбачають пряме для них міжнародно-правове зобов'язання. Але такі твердження викликають сумніви. Більшість міжнародних актів, ухвалених державами та міждержавними організаціями стосовно статусу і діяльності ТНК, має рекомендаційний характер, а тому з них не можна виводити юридичні права чи обов'язки.

Самостійно, завдяки тиску на держави ТНК досягли дещо більшого: право участі в роботі деяких міжнародних організацій та у підготовці документів деяких міжнародних форумів, участі на паритетних засадах у вирішенні міжнародних проблеми тощо. Існують договори, які транснаціональні компанії укладають з державами, які при цьому подеколи мають більшу юридичну силу, ніж національні законодавчі акти. У разі конфлікту між державою і транснаціональною компанією в міжнародному арбітражі застосовується не національне законодавство, а норми міжнародного права.

Транснаціональні корпорації мають ознаки міжнародної правосуб'єктності, вони активно залучаються в міжнародні публічні відносини, але потребують довірливого закріплення як суб'єкт міжнародного права. Документом, який це зробить, міг би стати Кодекс поведінки транснаціональних корпорацій, розроблений Комісією з транснаціональних корпорацій при ООН в 1975 р., проте він не містить відповіді на головне питання – про їх міжнародну правосуб'єктність, можливо, виходячи з політичних міркувань, оскільки в період роботи комісії (70–80-ті роки минулого століття) наділення ТНК повної міжнародної правосуб'єктністю викликало б широкий резонанс у світовому співтоваристві, оскільки їх екстенсивний розвиток і зосередження в руках ТНК не лише економічної, але й (після визнання «de jure» їх міжнародної правосуб'єктності) політичної могутності –

факт сам по собі неоднозначний, що вимагає дуже ретельного зважування всіх «за» і «проти».

Сьогодні у Кодексі поведінки транснаціональних корпорацій 1975 р., узгодженому в ООН, передбачено правила, яких повинні дотримуватися транснаціональні корпорації та інші учасники міжнародних економічних відносин. У підґрунті Кодексу лежить визнання загальнодемократичних принципів економічної діяльності. Він закріпив норми поваги до національного суверенітету, дотримання внутрішніх законів, регламентацій та адміністративної практики, а також міжнародних зобов'язань згідно з міжнародним правом, крім того, спеціально розроблено норми невтручання у внутрішні політичні справи й міжурядові відносини. Проте норми цього документу, як правило, не виконуються.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «суб'єкти міжнародного права».
2. Розкрийте зміст міжнародної правосуб'єктності.
3. Назвіть елементи міжнародної правосуб'єктності.
4. Визначте групи суб'єктів міжнародного права.
5. Охарактеризуйте державу як основний суб'єкт міжнародного права.
6. Розкрийте міжнародну правосуб'єктність народів і націй, що борються за незалежність.
7. Дайте характеристику міжнародних організацій як вторинних суб'єктів міжнародного права.
8. Визначте особливості міжнародної правосуб'єктності державоподібних утворень (Ватикану і Мальтійського ордену).
9. Розкрийте міжнародну правосуб'єктність фізичних осіб.
10. Укажіть на особливості міжнародної правосуб'єктності транснаціональних корпорацій.

РОЗДІЛ 5

ВИЗНАННЯ І ПРАВОНАСТУПНИЦТВО В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. *Визнання в міжнародному праві.*
2. *Правонаступництво держав. Правонаступництво України за міжнародними договорами СРСР.*
3. *Україна як повноправний суб'єкт міжнародного права.*
4. *Україна в міжнародних організаціях.*

1. ВИЗНАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

У міжнародному праві існує низка проблем, остаточно не вирішених з погляду їх теоретичного обґрунтування та нормативно-правового регулювання. Однією з таких проблем є випадки утворення нових держав та правові наслідки, що виникають за таких обставин. Створення нових держав є характерним не лише для історично віддалених часів – остання хвиля відбулась зовсім нещодавно, наприкінці ХХ століття.

За останні роки утворення нових держав було зумовлено переважно територіальними змінами (хоча насправді причини таких змін, безумовно, є набагато глибшими), і як результат – об'єднання (Німеччина), розпад або роз'єднання (СРСР, Югославія, Чехословаччина), а також виокремлення частин. Проте не втрачають своєї актуальності і випадки утворення нових держав у результаті докорінної зміни соціально-економічної формації, форми правління чи політичного режиму держави внаслідок революцій, боротьби національно-визвольних рухів або інших соціальних потрясінь.

І в усіх схожих випадках виникає питання про те, як повинна реагувати світова спільнота на факт появи нової держави. У міжнародному праві в таких ситуаціях використовують термін «визнання держави» іншими суб'єктами міжнародного права.

Під *визнанням* у міжнародному праві розуміють односторонній, добровільний акт держави, в якому вона прямо чи опосередковано заявляє про виникнення нового суб'єкта міжнародного права і має намір підтримувати з ним офіційні відносини.

Визнання як правовий інститут містить головним чином звичаєво-правові норми, а окремі аспекти визнання регламентуються міжнародними договорами зацікавлених держав і резолюціями міжнародних організацій. Інститут визнання

досі не кодифіковано, хоча деякі кроки в цьому напрямку робилися. У 1949 р. Комісія міжнародного права ООН включила питання про визнання держав та урядів у список таких, що підлягають першочерговій кодифікації, однак ця проблема так і не була вирішена.

Визнання в міжнародному праві поєднує в собі два акти – *політичний* та *юридичний*. Перший полягає у схваленні чи несхваленні новоствореної держави, уряду, воюючих чи повсталих сторін. Визнання як юридичний акт тягне встановлення певних правовідносин, що регулюються міжнародним правом.

Визнання здійснюється за допомогою заяви держави, що визнає, адресованої визнаній державі, про намір підтримувати взаємовідносини з нею як із суверенною державою, зокрема встановити з нею дипломатичні або консульські відносини. Водночас визнання як юридичний факт є основою для всіх подальших відносин між суб'єктами міжнародного права. Дипломатичні й консульські відносини встановлюються після визнання як політичного акта.

Визнання є суверенним правом кожної держави і не повинно впливати на її відносини з іншими суб'єктами міжнародного права. Питання про визнання найчастіше виникає у разі виникнення нової держави (незалежно від способу – поділ чи, навпаки, об'єднання), а також коли в уже існуючій державі до влади неконституційним шляхом приходить нова політична сила. Окремим випадком слід вважати визнання воюючої або повсталі сторони.

Визнання здійснюється, як правило, компетентним органом держави. Відповідно до пункту 4 ст. 106 Конституції України, рішення про визнання у нашій державі ухвалює Президент України. Однак варто наголосити, що визнання не завжди є явно вираженим актом, у деяких випадках воно може впливати з факту встановлення дипломатичних чи консульських відносин із державою.

Визнання, яке вже сталося, як правило, не може скасовуватись або відкликатись, хоча такі випадки в історії розвитку міжнародних відносин теж відомі. Так, Франція у 1918 р. відкликала своє визнання Фінляндії, коли в останній хотіли коронувати родича німецького Кайзера Вільгельма II, але після того, як Фінляндія відмовилася від таких планів, повторно її визнала. Ще більш цікавим є акт визнання комуністичного уряду Китаю США у 1979 р., яким водночас було скасовано визнання уряду Республіки Китай, що перебував у Тайвані.

Іноді на практиці виникають питання про те, чи є необхідним акт визнання для того, щоб існував певний суб'єкт міжнародного права. Наприклад, нещодавно таке питання постало стосовно Косова, Абхазії та Південної Осетії.

Але виникає питання про те, чи можна вважати новоутворену державу рівноправним суб'єктом міжнародного права, якщо її не визнають інші держави, і чи не ставиться обсяг її правосуб'єктності в пряму залежність від волевиявлення вже існуючих суб'єктів. Із цього приводу існують дві протилежні *теорії визнання держав* – декларативна та конститутивна.

Декларативна теорія виходить із того, що держава є суб'єктом міжнародного права з моменту свого виникнення, визнання не наділяє її міжнародною

правосуб'єктністю, а лише констатує таку правосуб'єктність і сприяє входженню нової держави в систему міждержавних відносин.

Конститутивна теорія (іноді її ще називають теорією Тобара-Вільсона) виходить із того, що держава набуває статусу суб'єкта міжнародного права лише в результаті її визнання іншими державами. Отже, відповідно до цієї теорії сам факт виникнення держави не означає автоматичного надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. І дійсно, якщо жодна держава не визнала новостворену, навіть якщо вважати, що остання володіє міжнародною правосуб'єктністю, вона не зможе її реалізувати за відсутності інших суб'єктів, які хочуть підтримувати з нею відносини. «Мінусом» цієї теорії є те, що невідомо, яка кількість актів визнання потрібна для того, щоб констатувати появу нового суб'єкта міжнародного права. З іншого боку, відомо про випадки, коли держави можуть існувати і підтримувати відносини з іншими суб'єктами міжнародного права без їх визнання (наприклад, Тайвань, Турецька Республіка Кіпру).

Цієї концепції дотримувався Паризький конгрес 1856 р., стверджуючи залежність виходу держави на міжнародну арену від згоди провідних держав. Саме таким шляхом Туреччина на цьому конгресі була допущена до співпраці з європейськими країнами. Добре відома складна історія визнання Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), а згодом Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), яке затяглося на довгі роки. Після утворення Китайської Народної Республіки (КНР) у 1949 р. західні держави, насамперед США, багато років відмовляли їй у визнанні.

Погляди юристів-міжнародників у сучасний період ґрунтуються на уявленні про те, що визнання нової держави є актом великої політичної важливості. Воно надає можливість новій державі ефективно реалізувати свою міжнародну правосуб'єктність. Невизнана держава має можливість здійснювати свою правосуб'єктність, брати участь у багатосторонніх конференціях, договорах, міжнародних організаціях тощо. Так, установлюючи норму про те, що членом ООН може бути лише держава, Статут ООН не вимагає, щоб цьому передувало визнання. Разом із тим, прийняття невизнаної держави у міжнародну організацію також не означає її визнання з боку тих держав, які голосували за її прийняття, а лише підтверджує, що вона є суб'єктом міжнародного права з моменту свого виникнення.

Беззаперечним є те, що визнання констатує наявність юридичного факту, пов'язаного з появою нової держави. Воно дозволяє державі найповніше користуватися своїми основними правами та нести основні обов'язки, брати участь у створенні та забезпеченні міжнародно-правових норм. Визнання повинно здійснюється з дотриманням усіх основних принципів міжнародного права.

Практика держав виробила різні обсяги визнання. У зв'язку з цим існують такі *форми визнання* – юридичне і фактичне.

Юридичне визнання, в свою чергу, поділяється на визнання де-юре (de jure) і визнання де-факто (de facto). *Де-юре* (de jure) є повним визнанням, що означає обмін між державами дипломатичними представництвами, тобто встановлення

стабільних політичних відносин. Практика держав виробила певні способи оформлення повного юридичного визнання безпосередньо в офіційному документі. *Визнання де-факто* (de facto) як особлива юридична форма визнання є неповним, тому що відносини між державами не доводяться до рівня дипломатичних відносин.

Від юридичного, офіційного визнання слід відрізнити *визнання фактичне*, неофіційне. Воно здійснюється у формі постійних або епізодичних контактів як на урядовому, так і на неурядовому рівнях. Варіантом фактичного визнання вважається визнання *ад хок* (ad hoc) – «разове, на цей випадок».

Крім форм визнання, в науці міжнародного права узвичаєно виокремлювати *види визнання*. Розрізняють визнання держав, урядів, урядів у вигнанні, націй, воюючих та повсталих сторін, а також державоподібних утворень.

Визнання держав, як уже було зазначено, є найбільш використовуваним видом визнання. Потреба в ньому виникає у випадку виникнення нової держави. Чітких критеріїв для визнання держав не існує, хоча можна назвати декілька міжнародних документів регіонального характеру, які врегульовують ті чи інші аспекти цього питання. Так, ст. 1 Міжамериканської конвенції про права та обов'язки держав 1933 р. визначає чотири ознаки держави: постійне населення, територію, уряд і здатність бути учасником міжнародних відносин. Виходячи з цього положення визнавати варто лише ту державу, яка відповідає всім вищеназваним ознакам.

У межах Європейського Співтовариства в 1991 р. було ухвалено Декларацію «Керівні принципи визнання нових держав у Східній Європі і Радянському Союзі». Цей документ передбачав, що держави ЄС визнають новостворені держави за умови виконання ними таких вимог: поваги до Статуту ООН, положень Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. та Паризької хартії для нової Європи 1990 р., поваги до прав і свобод людини, національних та етнічних груп і меншин, поваги до принципу непорушності кордонів, роззброєння та мирного вирішення всіх спорів про правонаступництво.

Визнання уряду відбувається тоді, коли уряд приходить до влади неконституційним шляхом. Такими прикладами є Росія 1917 р., Куба 1959 р., Греція 1967 р., Чилі 1973 р. тощо. Деякі держави відмовляються від такого виду визнання, оскільки воно, за суттю, є актом узаконення неконституційної влади. Тому багато сучасних держав дотримується практики, згідно з якою питання визнання уряду не розглядаються окремо від визнання держави. У 1907 р. Міністр закордонних справ Еквадору Тобар навіть висунув доктрину про невизнання урядів, що прийшли до влади революційним шляхом.

У сучасних умовах розвитку міжнародних відносин визнання урядів, що прийшли до влади неконституційним шляхом, усе ж таки є можливим, але при цьому враховуються певні обставини, наприклад, чи підтримується народом діяльність нового уряду, чи відповідає його волі; чи здійснює уряд ефективну владу на території держави; чи встановлено демократичний політичний режим і чи гарантується дотримання основних прав і свобод людини.

Досить подібним до вищеназваного є визнання уряду у вигнанні. Проблема із цим постає у тих випадках, коли законний уряд держави змушений покинути територію своєї держави внаслідок її окупації. Як приклад можна згадати уряди Польщі та Норвегії, які впродовж Другої світової війни перебували у м. Лондон (Великобританія).

Визнання націй є винятком із загального правила і може відбуватись лише в тому випадку, коли така нація здійснює своє право на створення власної держави. Варто зазначити, що таке визнання, як правило, надається нації в особі певної організації (національно-визвольного руху), яка її представляє. Сьогодні до таких націй належить Палестина. Арабський народ Палестини представляє Організація визволення Палестини, міжнародна правосуб'єктність якої була визнана в 70-х роках ХХ століття спочатку Радою Безпеки, а згодом Генеральною Асамблеєю ООН. Організація визволення Палестини отримала статус спостерігача в ООН, Лізі арабських держав та інших міжнародних організаціях і контактує з досить великою кількістю держав, у тому числі з Єгиптом, Францією, Сирією та Ліваном. Палестина є учасницею декількох десятків універсальних міжнародних договорів, зокрема Женевських конвенцій 1949 р. і Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Визнання воюючих і повсталих сторін здійснюється в тих випадках, коли певна організація бореться з окупаційною владою. Прикладами організацій є діяльність рухів опору у Франції та Польщі під час Другої світової війни. На відміну від інших видів визнання, цей має набагато менші наслідки і зводиться до можливості застосовувати до учасників таких рухів норми міжнародного гуманітарного права.

Визнання державоподібних утворень трапляється надзвичайно рідко, як і самі такі суб'єкти. Воно має важливе значення для встановлення їх міжнародної правосуб'єктності, адже формально вони є похідними суб'єктами міжнародного права. Прикладами є визнання Ватикану або Мальтійського ордену.

Можна також виокремити такий вид, як попереднє визнання. Воно застосовується для визнання суб'єктів у процесі їх становлення. Так, визнання націй, що борються за незалежність, завжди є попереднім, оскільки вони мають на меті створити власну державу.

Іноді акт визнання може ухвалюватися в межах міжнародних організацій чи конференцій. Такий вид визнання називають колективним.

2. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО УКРАЇНИ ЗА МІЖНАРОДНИМИ ДОГОВОРАМИ СРСР

Під *правонаступництвом* як правовою категорією розуміють перехід прав та обов'язків одного суб'єкта до іншого у встановлених правом випадках і відповідно до правових приписів. Із погляду міжнародного права, *правонаступництво держав* – це перехід прав та обов'язків однієї держави до іншої в результаті настання певних подій.

Інакше кажучи, правонаступництво держав виникає в тому разі, якщо відбувається остаточна і безповоротна заміна суверенітету однієї держави над тією або іншою

територією суверенітетом іншої держави, тобто міжнародне право пов'язує правонаступництво лише зі зміною території.

Але не лише держава, а й об'єднання держав, що володіє міжнародною правосуб'єктністю, може набути або втратити будь-яку територію. Особливого значення проблема правонаступництва набуває у разі виникнення нових незалежних держав у результаті:

- 1) національно-визвольної боротьби;
- 2) повного роз'єднання існуючої держави;
- 3) відокремлення частини держави;
- 4) злиття існуючих держав тощо.

Отже, виділяють такі підстави правонаступництва:

- 1) у разі об'єднання існуючих держав;
- 2) у разі поділу держав;
- 3) у разі відокремлення частини держави;
- 4) у разі переходу частини території держави до іншої держави;
- 5) у разі повного зникнення (ліквідації) однієї держави як суб'єкта міжнародного права й виникнення на її місці інших держав; наприклад, у 1949 р. виникли Федеративна Республіка Німеччини (ФРН) і Німецька Демократична Республіка (НДР) замість Німеччини, а у 1991 р. під час розпаду СРСР виникли нові незалежні держави, у тому числі Україна.

Правонаступництво держав – це сфера міжнародних відносин, у якій є багато прогалин і спірних ситуацій. Це пояснюється двозначністю практики держав, що часом ґрунтується на спеціальних угодах і різних нормах, які існують незалежно від категорії правонаступництва держав. Фактично до 70–80-х років ХХ століття у цій галузі не існувало сталих правових норм.

Правонаступництво держав має для нових держав конкретні практичні наслідки, зокрема, наново вирішуються такі питання, як перегляд міжнародних договорів і їх денонсація, членство у міжнародних організаціях, правонаступництво власності тощо.

Наука міжнародного права розрізняє дві основні теорії правонаступництва – *універсальну та негативну*.

Згідно з *універсальною теорією* держава-наступниця повністю успадковує всі міжнародні права та зобов'язання від держави-попередниці. За *негативною теорією* міжнародні права та зобов'язання держави-попередниці не діють щодо держави-наступниці. На практиці жодна із цих теорій не діє в чистому вигляді.

Виходячи із цих міркувань, у міжнародному праві розрізняють *повне та часткове* правонаступництво.

У разі *повного* правонаступництва суб'єкт міжнародного права бере на себе всі борги й активи свого попередника. У разі *часткового* відбувається відбір зобов'язань і прав, які визнаються.

Тривалий час міжнародно-правові норми інституту правонаступництва склалися з норм звичаєвого права, що пояснювалося небажанням держав

пов'язувати себе чіткими договірними нормами з питань правонаступництва. Більшість держав діє таким чином і донині.

У сучасному міжнародному праві основні питання правонаступництва держав урегульовано в таких універсальних міжнародних угодах:

– у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.;

– у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р.

У багатьох випадках виникає потреба в укладенні спеціальних угод між суб'єктом-попередником і суб'єктом-спадкоємцем. Особливо це стосується питань громадянства та інших, які не врегульовано зазначеними конвенціями.

Наприклад, в Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав, укладеній 08.12.1991 р. у м. Мінськ (Білорусія) представниками Республіки Білорусь, Російської Федерації та України як засновниками Союзу РСР, що підписали Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) 1922 р., констатується, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітичної реальності припиняє своє існування». У статті 12 Угоди зазначається, що Білорусь, Росія та Україна «гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що випливають для них із договорів і угод колишнього Союзу РСР».

Відповідно до положень Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. у м. Москва (Росія) 06.07.1992 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, які представляють взаємний інтерес. Меморандум підписали Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Узбекистан та Україна, які виходили з визнання ролі міжнародних договорів колишнього Союзу РСР у справі стабілізації й подальшого розвитку відносин з іншими державами, а також потреби визначити загальний підхід до вирішення проблеми правонаступництва стосовно договорів.

У підсумку держави-спадкоємиці дійшли взаєморозуміння з таких питань.

1. Практично всі багатосторонні міжнародні договори колишнього Союзу РСР становлять спільний інтерес для держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав. Питання про участь у цих договорах вирішується відповідно до принципів і норм міжнародного права кожною державою самостійно залежно від специфіки конкретного випадку, характеру і змісту того чи іншого договору.

2. Існує низка двосторонніх міжнародних договорів колишнього Союзу РСР, що стосуються інтересів двох і більше (але не всіх) держав Співдружності. Ці договори вимагають ухвалення рішень або дій з боку тих держав, до яких ці договори застосовано.

3. Низка двосторонніх міжнародних договорів стосується всіх держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав; це, наприклад, міжнародні договори про кордони та їх режим. Такі договори відповідно до міжнародного права мають залишатися чинними.

4. У разі виникнення будь-яких питань, пов'язаних із правонаступництвом щодо договорів колишнього Союзу РСР, проводитимуться консультації між зацікавленими державами.

Викладений у Меморандумі загальний підхід до вирішення проблеми правонаступництва на території колишнього Союзу РСР не виключає можливості кожної із зацікавлених держав самостійно ухвалювати рішення про свою участь у тих чи інших договорах відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Правонаступництво щодо державної власності, державних архівів і державних боргів у сучасному міжнародному праві регламентується Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. Норми цієї Конвенції не поширюються на права та обов'язки юридичних і фізичних осіб.

Державна власність колишньої держави визначається як майно, права й інтереси, що на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці відповідно до її внутрішнього права. Важливим положенням Конвенції є те, що перехід державної власності держави-попередниці до держави-спадкоємиці відбувається без компенсації (ст. 11).

Конвенція передбачає регулювання передання державної власності шляхом укладення угод між державою-попередницею і державою-спадкоємицею. За відсутності такої угоди Конвенція пропонує передавати правонаступнику як нерухомому, так і рухомому державну власність держави-попередниці, пов'язаної з діяльністю держави-попередниці щодо території, яка є об'єктом правонаступництва держав (ст. 14).

Такі ж само правила правонаступництва були застосовані пострадянськими державами з 1991 р. Визначено, що держави-учасниці Співдружності Незалежних Держав є правонаступницями прав і зобов'язань колишнього Союзу РСР. Практичне виконання таких рішень показало, що найбільш ефективний шлях реалізації правонаступництва щодо державної власності – це укладення двосторонніх міжнародних договорів про правонаступництво, які дають змогу враховувати специфіку кожного випадку.

У Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. під «державними архівами держави-попередниці» розуміється сукупність документів будь-якої давності і будь-якого типу, виготовлених у процесі її діяльності, що на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці відповідно до її внутрішнього права і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем як архіви для різних цілей (ст. 20). Як і у випадку державної власності, перехід державних архівів держави-попередниці призводить до припинення прав цієї держави й виникнення прав держави-спадкоємиці на державні архіви, що їй перейшли. Перехід державних архівів від держави-попередниці до держави-спадкоємиці здійснюється без компенсації (ст. 23).

Суттєвим є закріплений у Конвенції принцип зберігання цілісності державних архівних фондів держави-попередниці (ст. 25), взятий за основу Угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР 1992 р.

Положення частини V Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р. регулюють проблемні питання правонаступництва держав щодо державних боргів – будь-якого фінансового зобов'язання держави-попередниці перед іншою державою, міжнародною організацією або будь-яким іншим суб'єктом міжнародного права, що виникло відповідно до міжнародного права (ст. 33).

Проблема правонаступництва щодо державних боргів є однією з найбільш складних і гострих. Поза сферою правового регулювання залишається багато інших видів фінансових зобов'язань держав, а також борги держави перед фізичними і юридичними особами за кордоном і на території держави. У цьому випадку визнається загальне правило про те, що борг держави-попередниці переходить до держави-спадкоємиці у справедливій частці, яка визначається на підставі обліку майна, прав та інтересів. Особливий режим встановлено лише для нової незалежної держави. Жоден державний борг держави-попередниці не переходить до неї, якщо договір не передбачає інше (ст. 38).

Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР 1991 р., підписаний усіма колишніми союзними республіками, є основним документом, що регулює зазначену сферу правонаступництва. Сторони Договору взяли на себе «зобов'язання брати участь у погашенні і нести витрати по обслуговуванню державного зовнішнього боргу СРСР» (ст. 3), вони погодились на те, що частки суб'єктів колишнього Союзу РСР у загальній сумі боргу й активах були визначені на основі єдиного агрегованого показника, при цьому найбільшу частину становили показники Росії (61,34 %), а найменшу – Естонії (0,62 %). Частка України становила 16,37 %.

Поряд із міжнародними багатосторонніми договорами значну роль у питаннях щодо регулювання правонаступництва відіграють двосторонні міжнародні договори. Так, за Угодою між Україною і Російською Федерацією про взаємне визнання прав та регулювання відносин власності 1993 р., кожна сторона визнає права власності іншої сторони, її громадян і юридичних осіб стосовно розташованих на її території підприємств, установ, організацій та інших об'єктів (ст. 2); має право продати, обміняти, передати в заставу, здати в оренду, передати безкоштовно або на договірних засадах свою власність іншій Стороні, її фізичним і юридичним особам (ст. 5).

Також у двосторонньому порядку Угодою між Україною і Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу та активів колишнього Союзу РСР 1994 р. передбачалося, що Україна передає, а Російська Федерація бере на себе зобов'язання по виплаті частки України у зовнішньому державному борзі колишньою Союзу РСР станом на 1 грудня 1991 р. (ст. 3).

Для вирішення проблем правонаступництва на основі Меморандуму про взаєморозуміння з питання правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, які представляють взаємний інтерес 1992 р., Радою глав-держав

Співдружності Незалежних Держав 20 березня 1992 р. була створена Комісія з правонаступництва щодо договорів, які становлять взаємний інтерес, державної власності, боргів та активів колишнього Союзу РСР. Комісією було підготовлено багато міжнародних угод між державами колишнього Союзу РСР (наприклад, Угода держав-учасниць СНД про власність колишнього СРСР 1991 р., Угода про розподіл усієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном 1992 р., Декларація глав держав-учасниць СНД про міжнародні зобов'язання в галузі прав людини й основних свобод 1993 р. тощо). Україна стала учасницею більшості з цих міжнародних договорів.

У липні 1992 р. між Україною, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном була підписана Угода про розподіл усієї власності колишнього Союзу РСР за кордоном 1992 р. Її предметом були вся рухома і нерухома власність та інвестиції за межами території Союзу РСР, що перебувала у володінні, користуванні і розпорядженні Союзу РСР, його органів або інших структур, під його контролем або юрисдикцією. Під власністю, зокрема, розумілися нерухомість, що використовувалася дипломатичними і консульськими представництвами Союзу РСР, інфраструктура Союзу РСР за кордоном і прибуток від їх експлуатації, власність Союзу РСР і прибуток від діяльності юридичних осіб, що перебували під юрисдикцією Союзу РСР; прибуток від виконання робіт із міжнародних угод Союзу РСР тощо.

У цей же день 1992 р. між тими ж само суб'єктами за участю України була підписана Угода про правонаступництво стосовно державних архівів колишнього Союзу РСР. Загальним її принципом стало проголошення цілісності архівних фондів колишньої Російської імперії і Союзу РСР (ст. 1). Угодою передбачався перехід під юрисдикцію держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав державних архівів та інших архівів союзного рівня, включно з державними галузевими архівними фондами колишнього Союзу РСР, що перебувають на їх території (ст. 2). Сторони цієї Угоди мають право на повернення тих фондів, що утворилися на їх території й у різний час опинилися за їх межами (ст. 3). Крім того, передбачалася можливість використання державами-учасницями на основі укладення спеціальних двосторонніх угод архівів, що перебувають у розпорядженні будь-якого учасника шляхом доступу до них або отримання копій (ст. 4).

Протягом 1992–1994 років були укладені двосторонні міжнародні договори між Україною, з одного боку, і Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Узбекистаном – з іншого, про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу й активів колишнього Союзу РСР. Однак, як свідчить практика, чимало аспектів правонаступництва після розпаду Союзу РСР так і залишились невіршеними.

Континуїтет держави – це принцип, за яким держава як суб'єкт міжнародного права, незважаючи на зміни, пов'язані з системою її органів влади, назвою чи

конституційним устроєм, залишається суб'єктом міжнародного права. Інакше кажучи, континуїтет держави має за мету продовження існування (безперервності) держави як суб'єкта міжнародного права, збереження (безперервності) її ідентичності та міжнародних державних зобов'язань.

Саме в безперервності полягає відмінність зазначеного поняття від правонаступництва, коли одна держава бере на себе міжнародні права та зобов'язання іншої. Принцип континуїтету спрацьовує в разі кардинальних політичних змін у державі, як-то революція і зміна державного режиму чи розпад держави.

Стосовно України скасування назви «Українська Радянська Соціалістична Республіка», а також конституційні зміни, що відбулися після розпаду Союзу РСР у 1991 р., не зменшили обсяг її міжнародної правосуб'єктності. Про це свідчать Акт проголошення незалежності України 1991 р., закони України «Про правонаступництво України» 1991 р., «Про дію міжнародних договорів на території України» 1991 р. (ці документи втратили чинність на підставі Закону України «Про міжнародні договори України» 2004 р.).

Відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» 1991 р. наша держава підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами, що були укладені Українською РСР до проголошення незалежності України (ст. 6) і проголосувала себе правонаступницею тих прав та обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України й інтересам республіки (ст. 7).

Державним кордоном України був її державний кордон у складі Союзу РСР станом на 16 липня 1990 р. Наша держава не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами Союзу РСР, укладеними після 1 липня 1991 р. без згоди України.

3. УКРАЇНА ЯК ПОВНОПРАВНИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Після розпаду Радянського Союзу Україна змогла розпочати формування власної зовнішньої політики й відповідних зовнішньополітичних структур. Повноправним учасником міжнародних відносин молода держава стала лише із набуттям суверенності. 17 вересня 1992 р. Україна приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р., тобто взяла на себе відповідальність за виконання міжнародних домовленостей, закладених Українською РСР ще в межах Радянського Союзу.

У перші роки незалежності Уряд України уклав із зарубіжними державами низку міжнародних угод про співробітництво, які підтверджували визнання Української держави. На початку 90-х років ХХ століття незалежність нашої держави визнали понад 130 держав світу, а 106 держав налагодили з нею дипломатичні відносини. Нині Україну як незалежну суверенну державу визнали 174 держави, й 171 держава встановила дипломатичні відносини. Поступово розбудовувалося

й зовнішньополітичне відомство. Дипломатичний корпус в Україні нині налічує близько 2500 співробітників. У нашій державі діє понад 100 дипломатичних іноземних установ, це посольства, відділення посольств, представництва міжнародних організацій, генеральні консульства та почесні консульства.

Від дня проголошення суверенності України розпочався марафон її міжнародного визнання. Першою офіційно визнала Україну Республіка Польща: Президент незалежної Польщі Лех Валенса 2 грудня 1991 р. надіслав Президенту України Леоніду Кравчуку вітання зі здобуттям незалежності. На декілька годин від Польщі відстала Канада – хоча вона визнала Україну однією з перших, але різниця в часових поясах не дозволила вручити офіційне визнання вчасно. А от Російській Федерації знадобилося більше часу, щоб оголоситися від несподіваних для неї результатів українського референдуму. Росія визнала нового південно-східного сусіда лише 5 грудня. До кінця 1991 р. суверенітет Української держави визнали понад півсотні держав, у тому числі Угорщина, Латвія, Литва, Аргентина, Куба, Туреччина, Швеція, Норвегія, Швейцарія, Ізраїль, США, Великобританія, Німеччина, Італія тощо.

Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука до Франції, США та Канади. Політичні діячі та громадськість цих держав були ознайомлені з політичною та економічною ситуацією в Україні, її перспективами як незалежної держави та вихідними принципами української зовнішньої політики. Водночас було закладено фундамент для встановлення взаємовигідних ділових зв'язків між підприємницькими колами західних країн і представниками українського промислового й аграрного бізнесу.

Необхідно зазначити, що, прагнучи до розширення контактів з новою Українською державою, західний світ не поспішав з офіційним визнанням її незалежності та встановленням із нею нормальних дипломатичних відносин, як це відбулося стосовно колишніх прибалтійських радянських республік. Це можна пояснити і небажанням зіпсувати відносини з керівництвом ще існуючого на ті часи Союзу РСР, і тим, що, на відміну від України, законність входження держав Балтії до Союзу РСР Захід ніколи не визнавав. Велике значення мало також проведення в Балтійських республіках плебісцитів, більшість учасників яких проголосувала за вихід зі складу Союзу РСР. Тому питання про незалежність України винесли на перший в українській історії всенародний референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р. Саме народне волевиявлення поставило крапку в тривалому процесі становлення незалежної Української держави і продемонструвало всій світовій спільноті прагнення українців до самостійного економічного, політичного та духовного розвитку.

Широкому визнанню самостійної Української держави сприяла її виважена внутрішня політика, що ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму, забезпеченості прав і свобод людини, а також її миролюбні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зміцнення безпеки у світі й розвиток міжнародної співпраці в усіх сферах. Ще 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію

прав національностей України, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права та свободу релігійних переконань.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада України виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, в якому зазначалося, що Українська держава буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини 1948 р., Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р., Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., ратифікованими Україною й іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено намір приєднатись до Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., Паризької хартії для нової Європи 1990 р. тощо.

Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема визнання громадянства України, національної символіки, а також власної грошової одиниці.

Зазначений період характеризується активним процесом кристалізації головних зовнішньополітичних інтересів і пріоритетів нової Української держави. Вони формувалися на засадах основоположних документів – Декларації про державний суверенітет України 1990 р. й Акта проголошення незалежності України 1991 р. Однак повноцінну теоретичну основу зовнішньої політики України ще треба було створити.

Слід зауважити, що стрімке визнання України на міжнародному рівні дало поштовх до ґрунтовного розроблення її зовнішньополітичної концепції. Визначені свого часу Декларацією про державний суверенітет України 1990 р. принципові засади української зовнішньої політики необхідно було конкретизувати з урахуванням реальних проблем, що постали після проголошення незалежності України. Активна, цілеспрямована, чітко окреслена й виважена зовнішня політика забезпечила сприятливі умови для економічного та культурного піднесення держави й водночас забезпечила її участь у вирішенні низки глобальних і регіональних проблем, які потребували об'єднання зусиль усього міжнародного співтовариства.

4. УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Зі здобуттям незалежності України в концепції зовнішньополітичної діяльності пріоритетним напрямом було визначено інтеграцію (зближення) з універсальними та регіональними міжнародними організаціями. Членство у міжнародних організаціях було визнано важливою гарантією національної безпеки держави, що вплинуло на утвердження України на міжнародній арені.

Відповідний напрям зовнішньої політики України відкриває для держави нове поле дипломатичних можливостей. Різні міжнародні організації, членом яких є

нині Україна, Уряд розглядає як своєрідні інструменти реалізації власних стратегічних зовнішньополітичних завдань, спрямованих на:

- захист територіальної цілісності та державного суверенітету в різних його вимірах – політичному, економічному й інформаційному;
- повноцінну інтеграцію держави до сучасної світової системи з метою забезпечення глобального миру, безпеки та сталого розвитку;
- обстоювання власних національних інтересів і вирішення широкого кола питань, і з ними пов'язаних.

Україна почала активно розвивати співробітництво з міжнародними організаціями з метою підвищення довіри та передбачуваності відносин, взаєморозуміння й партнерства та вдосконалення наявних механізмів глобальної безпеки. Наша держава як повноправний суб'єкт міжнародного права почала творити самостійну міжнародну політику на основі загальних принципів міжнародного права, продиктованих її державними інтересами та чинником геополітичного положення в Європі. У цьому контексті Україна демонструє готовність та інтерес до взаємодії з різними функціонуючими сьогодні міжнародними організаціями (глобального або регіонального, універсального або спеціалізованого, конференційного або інтеграційного типів) задля виконання окреслених вище зовнішньополітичних завдань.

Першим офіційним документом, який визначав відносини України з міжнародними організаціями, стала Декларація про державний суверенітет 1990 р. Вона проголошувала загальні принципи зовнішньої політики України, одним із яких була участь Української РСР у діяльності міжнародних організацій, тією мірою, якою це необхідно для забезпечення національних інтересів республіки у сфері політики, економіки, екології, інформації, науки, техніки, культури та спорту.

Однак, незважаючи на це формулювання, можна зауважити, що перша половина 1990-х років відзначалася відсутністю в Україні самостійного, а головне особистого досвіду та традицій зовнішньополітичної діяльності, які б ґрунтувалися саме на чітко визначених і загально визначених національних інтересах. Зазначений брак зовнішньополітичного досвіду був відчутним, незважаючи навіть на вже існуючий дипломатичний досвід, який вдалося накопичити за період участі Української РСР у роботі ООН і її спеціалізованих установ. У цьому сенсі після 1991 р., незважаючи на умовне окреслення кардинально нових у стратегічному вимірі власних зовнішньополітичних цілей і завдань, перші кроки України на міжнародній арені тактовно характеризувалися «старими» стилем і підходами, які загалом можуть бути визнані пострадянськими.

Водночас важливою ознакою в розвитку відносин України з міжнародними організаціями першої половини 1990-х років було те, що навіть після остаточного розпуску Союзу РСР й укладення Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. держава не була автоматично визнана правонаступницею Союзу РСР із відповідними міжнародними зобов'язаннями. Відповідно, її членство в міжнародних організаціях (за винятком ООН, засновницею і членом якої Україна є з 1945 р.) вимагало нової процедури набуття членства.

Здобуття Україною незалежності та державного суверенітету само собою не супроводжувалося виразним розривом із соціалістичним ладом і радянським мисленням. Це відобразалося в тому, що впродовж перших років незалежності як внутрішній, так і зовнішній політиці України притаманною була спадковість, перенесення старих стандартів і норм у зовнішньополітичну культуру та практику новоствореної держави. На момент проголошення незалежності Україна мала своє представництво лише в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*. По суті, на той момент це була єдина міжнародна трибуна, з якої наша держава могла виступати перед світовим співтовариством. Ця організація відіграла важливу роль для прориву інформаційної блокади й виходу молодішої Української держави на міжнародну арену, роз'яснення гострих економічних і соціальних питань і особливо, що важливо, як організація, покликана гарантувати мир і безпеку своїм членам.

Україна бере активну участь у всіх напрямках діяльності ООН, найважливішими з яких є підтримання міжнародного миру та безпеки, зміцнення верховенства права в міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характеру, забезпечення прав людини тощо. Загалом наша держава бере участь у роботі понад 60-ти організаційних структур ООН.

Високий авторитет України у складі ООН засвідчується обранням міністра закордонних справ України Геннадія Удовенка Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка є головним дорадчим, директивним і представницьким органом ООН (52-га сесія – з 16 вересня 1997 р. по 9 вересня 1998 р.; 10-та спеціальна сесія – 13 листопада 1997 р., 17 березня 1998 р.; 20-та спеціальна сесія – з 8 червня 1998 р. по 10 червня 1998 р.).

Вихід України як суверенної держави на міжнародну арену на початку 1990-х років збігся зі стрімким зростанням попиту на миротворчі послуги ООН. У цих умовах наша держава змогла з перших кроків посісти місце активного учасника у новій для неї сфері.

Першою операцією з підтримання миру, в якій узяли участь Збройні сили України, стали Сили ООН з охорони в колишній Югославії (СООНО). Упродовж 1992–1995 рр. у складі СООНО нараховували до 1200 українських військовослужбовців.

Аналізуючи внесок України в миротворчу діяльність ООН упродовж 1990-х років, можна зазначити, що наша держава швидко ввійшла до десятки основних постачальників миротворчих контингентів і, починаючи з 1992 р., брала участь практично в усіх миротворчих місіях ООН у Гватемалі, Ліберії, Судані, Конго, Лівані, Сьєрра-Леоне, Кот-Д'Івуарі тощо. До кінця 2001 р. в операціях ООН із підтримання миру несли службу 1536 громадян України (1281 військовослужбовець і 255 співробітників цивільної поліції). На початку нового тисячоліття Україна посідала восьме місце в списку основних постачальників миротворчих контингентів.

Реалізуючи тактику активного залучення до миротворчої діяльності ООН, Україна в березні 2001 р. увійшла до складу групи «Друзів Генерального секретаря ООН», що сприяла врегулюванню грузино-абхазького конфлікту.

Делегація України бере активну участь у субстантивних сесіях Спеціального комітету ООН з операцій із підтримання миру, який відповідно до свого мандату розглядає всі аспекти проведення операцій із підтримання миру під егідою ООН. У 2008 р. на сесії Спеціального комітету ООН Україна ініціювала проект Декларації з нагоди 60-річчя миротворчої діяльності ООН. Відповідна ініціатива нашої держави була реалізована на пленарному засіданні 63-ї сесії Генеральної сесії ООН, присвяченому 60-річчю миротворчої діяльності ООН (7 листопада 2008 р.), під час якого було ухвалено Резолюцію A/RES/63/16 «Шістдесятя річниця миротворчої діяльності Організації Об'єднаних Націй» з Декларацією із цієї нагоди.

Особливо активна участь України відзначається в діяльності органів системи ООН у галузі прав людини, де наша держава брала участь в ухваленні усіх основних міжнародно-правових актів ООН з прав людини, якими є: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Факультативні протоколи до них, Міжнародна конвенція з ліквідації всіх форм расової дискримінації 1965 р. тощо. Крім того, Україна імплементувала в національне законодавство більшість положень міжнародно-правових актів у галузі прав людини. Як їх учасниця Україна на розгляд відповідних конвенційних органів подає періодичні доповіді про їх виконання. Рекомендації, які виносяться за результатами розгляду доповідей України, опрацьовуються відповідними національними установами з метою визначення заходів, спрямованих на їх виконання.

Обрання України в 2006 р. і переобрання в 2008 р. до складу Ради ООН з прав людини стало черговим свідченням міжнародного авторитету нашої держави, визнанням її практичного внеску та значного потенціалу в галузі забезпечення дотримання та поважання до прав і свобод людини. Дотримуючись своїх зобов'язань щодо захисту прав і свобод людини, Україна досягла суттєвого прогресу в приведенні національного законодавства у відповідність до міжнародних норм і стандартів, посиленні засобів правового захисту на національному рівні, реформуванні судової системи, зміцненні ролі правозахисних організацій і підвищенні рівня правової культури.

Україна бере участь у роботі *Європейської економічної комісії ООН (ЄЕК ООН)*, спрямованій на зміцнення регіонального співробітництва у сфері енергетики, транспорту, екології й економічної інтеграції. Комісія є для нашої країни одним із важливих джерел технічної допомоги у зазначених галузях.

Важливого значення набуває співпраця України з окремими *спеціалізованими установами, органами, програмами та фондами ООН*. Свою взаємодію з ними наша держава використовує для сприяння власним ринковим перетворенням в економіці, активного залучення міжнародних програм і фондів для виконання завдань соціально-економічної трансформації та формування

громадянського суспільства (протидія злочинності, подолання бідності, охорона навколишнього середовища, вдосконалення системи охорони здоров'я тощо). Важлива роль у здійсненні цієї взаємодії належить Представництву ООН в Україні, який забезпечує реалізацію проєктів Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН), активно співпрацюючи з окремими міністерствами та відомствами. Крім того, Представництво ООН в Україні координує діяльність Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародної організації праці (МОП), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Об'єднаної програми ООН з питань ВІЛ/СНІД (ЮНЕЙДС), Управління ООН з наркотиків і злочинності (УНЗ), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ).

У межах зовнішньополітичної діяльності Україна здійснює співробітництво з ООН у галузі роззброєння й обмежень озброєнь, що зосереджується на зміцненні міжнародних інструментів і режимів щодо контролю над озброєннями, нерозповсюдження зброї масового знищення та дотриманні санкційних режимів Ради Безпеки ООН.

Виходячи з нагальної необхідності розроблення світовою спільнотою ефективних заходів боротьби з тероризмом, Україна приєдналася до глобальної антитерористичної коаліції та підтвердила свою готовність докласти максимальних зусиль до спільної боротьби з міжнародним тероризмом насамперед у межах ООН.

Із метою налагодження ефективних економічних і політичних зв'язків на пострадянському просторі в 1991 р. було створено *Співдружність Незалежних Держав (СНД)* – регіональну міжнародну організацію, до якої входять деякі пострадянські країни (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан і один асоційований член – Туркменістан).

Україна, не ратифікувавши Статут СНД 1993 р., де-юре не була державою-членом Співдружності, а мала лише статус держави-засновниці. Починаючи з квітня 2014 р., співробітництво нашої держави в межах СНД зведено до мінімуму. Україна вийшла з низки багатосторонніх угод у межах СНД та припинила членство в багатьох органах галузевого співробітництва. 19 травня 2018 р. Президент підписав Указ про остаточне припинення участі України у статутних органах СНД, а у МЗС України заявили про фактичне закінчення процесу її виходу з цієї організації.

30 січня 1992 р. Україна стала членом *Наради з безпеки та співробітництва в Європі* (з 1995 р. це Організація з безпеки та співробітництва в Європі – ОБСЄ). Діяльність України в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь нашої держави в обговоренні й вирішенні актуальних проблем міжнародної безпеки та співпраці в європейському регіоні. Серед головних напрямків співпраці України з ОБСЄ – зміцнення превентивної ролі ОБСЄ та активізація її участі у врегулюванні «заморожених» конфліктів. Українська сторона послідовно залучається до вирішення актуальних питань реформування та подальшої інституційної розбудови ОБСЄ.

Націленість України на зміцнення миру й добросусідства в Європі засвідчив Президент України Леонід Кравчук, який 26 лютого 1992 р. підписав Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. Документ закріплював домовленості 33 європейських країн, а також США й Канади з широкого кола як загальних, так і конкретних питань міжнародного співробітництва (безпека в Європі, співробітництво в галузі економіки, науки, техніки та навколишнього середовища, безпека та співробітництво в Середземномор'ї).

Важливою частиною Заключного акта є Декларація принципів, якими держави-учасниці повинні керуватися у взаємних відносинах. Учасники Наради з безпеки та співробітництва в Європі погодилися будувати свої взаємовідносини на основі таких принципів, як принцип суверенної рівності держав, незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів і територіальної цілісності держав, мирного вирішення міжнародних спорів, поваги до прав людини й основних свобод, рівноправ'я та самовизначення народів і добросовісного виконання взятих на себе зобов'язань.

Підписання Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. надало можливість Україні у вересні 1992 р. набути членство у *Міжнародному валютному фонді (МВФ)*, а в серпні 1992 р. – *Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР)*.

Україна активно співпрацює з Міжнародним валютним фондом, використовуючи його фінансові й технічні ресурси з метою досягнення макроекономічної стабілізації та створення необхідних передумов для проведення економічних реформ. Із цією метою Фонд надає допомогу Україні у разі дефіциту платіжного балансу шляхом надання коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті.

Співпраця з Міжнародним банком реконструкції та розвитку здійснюється відповідно до Стратегії партнерства з Україною, яка має на меті забезпечення в нашій державі сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності економіки, реформування державних фінансів і державного управління й поліпшення державних послуг у сфері охорони здоров'я та освіти. Важливе значення для державного сектора української економіки мають капіталовкладення Європейського банку реконструкції та розвитку, спрямовані на реалізацію проєктів в енергетиці, транспорті, зв'язку й сфері муніципальної інфраструктури.

Важливим для економічної інтеграції України у світове співтовариство стало залучення її в 2008 р. в *Світову організацію торгівлі (СОТ)*. Співробітництво з цією міжнародною організацією допомагає нашій державі вирішувати економічні проблеми, пов'язані зі структурною перебудовою економіки, веденням переговорів щодо угод про вільну торгівлю з Європейським Союзом та Європейською асоціацією вільної торгівлі, а також посилює її позицію в імплементації чинних двосторонніх міжнародних угод про вільну торгівлю.

Намір України розбудувувати відносини з *Європейським Союзом (ЄС)* на принципах інтеграції був уперше проголошений у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» (документ втратив

чинність на підставі Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р.). У Постанові закріплювалося, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. Із метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна підпише Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації».

Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані ще в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів як представник головної в ЄС держави, у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність нашої держави. У подальшому стратегічний курс України на європейську інтеграцію був підтверджений та розвинений у Стратегії інтеграції України до ЄС, затвердженій Указом Президента України 11 червня 1998 р. та Програмі інтеграції України до ЄС, затвердженій Указом Президента України 14.09.2000 р. (документи втратили чинність на підставі Указу Президента «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Президента України» від 07.07.2015 р.).

Протягом багатьох років правовою основою відносин між Україною та ЄС була Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, що була укладена 14 червня 1994 р. (документ втратив чинність на підставі Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 р.). Угода 1994 р. започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Крім того, було укладено низку галузевих угод і документів міжнародно-правового характеру, згідно з якими здійснюється співробітництво між Україною та ЄС. Зокрема, Україна співпрацює з ЄС у межах проекту «Східне партнерство», одним із завдань якого є підготовка до набуття членства України в Європейському Союзі.

1 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який закріпив прагнення нашої держави до розбудови відносин з Європейським Союзом: «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» (ст. 11).

21 березня 2014 р. була підписана політична частина Угоди асоціації з Європейським Союзом. Економічну частину угоди було підписано 27 червня 2014 р. 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Ця угода за своїм обсягом і тематичним охопленням є найбільшим міжнародно-правовим документом за всю історію України та найбільшим міжнародним договором із третьою країною, коли-небудь укладеним Європейським Союзом. Вона визначає якісно новий формат відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» та слугує стратегічним орієнтиром системних

соціально-економічних реформ в Україні. Передбачена Угодою поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та ЄС визначає правову основу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і частково-робочої сили між Україною та ЄС, а також регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС.

Незворотність курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію підтверджують зміни, внесені до Конституції України. Так, Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 р. передбачено доповнити абзац 5 преамбули Конституції України словами «та підтверджуючи європейську ідентичність українського народу і незворотність європейського і євроатлантичного курсу України».

Законом визначається, що до повноважень Верховної Ради України належить визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО (п. 5 ст. 85 Конституції України). Крім того, передбачається, що Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО (ст. 102 Конституції України), а Кабінет Міністрів України забезпечує реалізацію цього стратегічного курсу (п. 1 (1) ст. 116 Конституції України).

Великого значення українське керівництво надавало й продовжує надавати розвитку відносин з *Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)*. 10 березня 1992 р. Україна приєдналася до Північноатлантичної ради із співпраці НАТО (нині Рада євроатлантичного партнерства НАТО – (РЄАП)), що є загальною політичною структурою НАТО, у межах якої розвивається співпраця між Альянсом і державами-партнерами на євроатлантичному просторі.

У 1994 р. Україна уклала з НАТО договір «Партнерство заради миру», що є спеціальною програмою військової співпраці. У її межах військовослужбовці Збройних сил України мають змогу отримувати доступ до якісних стандартів і рівня військово-технічної підготовки, координації дій та узгодженості під час командно-штабних навчань.

У 1997 р. у м. Мадрид (Іспанія) було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Відтоді офіційний Київ отримав можливість впливати на ухвалення Альянсом рішень, що стосувалися інтересів України. Разом із тим сторони брали на себе зобов'язання зміцнювати співпрацю в питаннях безпеки, нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, підтримання миру й запобігання конфліктам, контролю над озброєнням і роззброєнням, боротьби з контрабандою наркотиків і тероризмом тощо.

З 1999 р. у Києві відкрито Офіс зв'язку НАТО для надання консультаційної допомоги в реформуванні Збройних Сил України. Виходячи з політичних реалій сьогодення, Україна розглядає НАТО як основу майбутньої загальноєвропейської

системи безпеки й підтримує процес її розширення й водночас як військово-політичну організацію, що об'єднує демократичні держави Європи та Північної Америки з високим рівнем соціально-економічного розвитку й не несе в собі загрози національній безпеці нашої держави.

Не менш значущим з огляду на проблемність на цьому етапі лібералізації ринків України та ЄС є поглиблення інтеграції в межах такої регіональної організації, як *Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)*. Ця організація є субрегіональним об'єднанням 12-ти країн Чорноморського регіону (станом на 2019 р. – Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, а також Україна). Взаємодія України в межах Організації пов'язується із транзитним характером її економіки, просуванням інтересів української сторони у сфері транспорту й комунікацій, фінансовому та науковому співробітництві, в енергетиці й охороні довкілля та туристичній сфері. З лютого 2007 р. по квітень 2008 р. Україна успішно головувала в ОЧЕС.

У 1995 р. Україна приєдналася до такої авторитетної міжнародної організації, як *Рада Європи (РЄ)*. Це означало, що європейське товариство визнало демократичний характер перетворень в нашій державі, їх спрямованість на здійснення економічного та соціального прогресу. Членство у Раді Європи є важливим чинником інтеграції країни в єдиний європейський правовий простір шляхом приведення національного законодавства у відповідність до вимог цієї організації. Нині Україна через Раду Європи здійснює співробітництво у вирішенні широкого кола питань, що мають не лише європейське, а й світове значення: вироблення загальноєвропейської системи безпеки та спільної політики європейського співтовариства у галузі захисту прав людини, реформування судової системи, боротьба з корупцією, залучення українського суспільства у загальноєвропейську правову та культурну спільноту тощо.

У 1996 р. на конференції міністрів закордонних справ у м. Відень (Австрія) Україну було прийнято до такої організації, як *Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ)*, що є регіональним угрупованням країн Центральної та Східної Європи. Діяльність організації Центральноєвропейської ініціативи спрямовано на налагодження багатостороннього співробітництва у політичній, соціально-економічній, науковій і культурній сферах та сприяння на основі цього зміцненню стабільності та безпеки в регіоні. У ній Україна об'єдналася зі своїми європейськими сусідами – Словаччиною, Білоруссю, Польщею та Румунією заради транспортного, енергетичного, екологічного, інформаційного, сільськогосподарського, культурного та багатьох інших напрямів співробітництва.

Налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин із державами пострадянського простору сприяє розширенню співробітництва між ними. Спільність економічних і політичних інтересів зумовила створення в 1997 р. регіонального економічного об'єднання – *Організації за демократію та економічний розвиток*

(ГУАМ). У підґрунті утворення цієї форми співпраці лежить єдність позицій держав із схожими політичними й економічними зовнішніми орієнтирами.

До складу ГУАМ входять Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова (станом на 2019 р.). Протягом 1999–2005 рр. до неї входив також Узбекистан, тому абревіатура у цей період часу була ГУУАМ. На своєму ювілейному 10-му саміті в Києві у квітні 2006 р. це об'єднання перетворилося на нову міжнародну організацію (зі своїм статутом, штаб-квартирою та Секретаріатом у Києві) під назвою Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ.

Сьогодні ГУАМ є динамічною й ефективною організацією, яка має значний потенціал співробітництва у транспортній, енергетичній, гуманітарній і безпековій сферах. Членство України в ГУАМ сприяє зміцненню міжнародного авторитету нашої держави та посиленню її ролі як регіонального лідера.

Українська сторона активно залучається до роботи Міжнародної комісії із захисту річки Дунай (набула членство в 1949 р.), Міжнародної ради архівів (набула членство в 1956 р.), Європейської та Середземноморської організації карантину і захисту рослин (набула членство в 1994 р.), Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (набула членство в 1994 р.), Міжнародного союзу з охорони нових сортів рослин (набула членство в 1995 р.), Міжнародної організації комісій з цінних паперів (набула членство в 1996 р.), Організації із заборони хімічної зброї (набула членство в 1998 р.), Європейської конференції цивільної авіації (набула членство в 1999 р.) тощо. Успішно розвивається з 2002 р. співробітництво української сторони з Міжнародною організацією з міграції (МОМ), провідна роль в якому належить Міністерству внутрішніх справ. Крім того, МВС України активно співпрацює з Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), в якій Україна набула членство в 1992 р.

Державне космічне агентство України залучається до обговорення актуальних проблем застосування космічної техніки й технологій у межах Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях і працює у складі Комітету супутникового спостереження Землі.

Активно підтримує та розвиває багатосторонні міжнародні зв'язки Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики (в першу чергу, з Міжнародною організацією зі стандартизації). Зазначена діяльність має важливе значення в контексті виконання зобов'язань України у межах Світової організації торгівлі (СОТ) і позитивно впливає на конкурентоспроможність українських товарів.

У підсумку слід зауважити, що всебічна інтеграція України у світові структури та міжнародні організації набула стратегічної мети в зовнішній політиці України. З моменту проголошення незалежності наша держава пододала нелегкий шлях до визнання як повноправного суб'єкта міжнародного права й набуття членства в багатьох універсальних і регіональних міжнародних організаціях. Україна й наразі намагається розширювати свої міжнародні контакти, що позитивно впливає на імідж нашої держави як надійного партнера на світовій арені.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «визнання в міжнародному праві».
2. Розкрийте зміст теорій визнання в міжнародному праві.
3. Назвіть форми визнання в міжнародному праві.
4. Визначте види визнання у міжнародному праві.
5. Дайте визначення терміна «правонаступництво держав».
6. Розкрийте зміст теорій правонаступництва у міжнародному праві.
7. Назвіть види правонаступництва держав.
8. Розкрийте особливості правонаступництва України за міжнародними договорами СРСР.
9. Розкрийте зміст континуїтету держави.
10. Визначте основні досягнення України завдяки участі в міжнародних організаціях.

РОЗДІЛ 6

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

1. *Поняття права міжнародних договорів, його джерела.*
2. *Поняття міжнародного договору.*
3. *Класифікація міжнародних договорів.*
4. *Структура міжнародного договору.*
5. *Стадії укладення міжнародних договорів.*
6. *Тлумачення міжнародних договорів.*
7. *Припинення й зупинення дії міжнародних договорів.*

1. ПОНЯТТЯ ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ, ЙОГО ДЖЕРЕЛА

В історії розвитку міжнародних відносин міжнародні договори відігравали та продовжують відігравати важливу роль як одне з основних джерел міжнародного права. Такі договори були покликані регулювати міждержавну торгівлю та встановлення кордонів, визначати статус іноземців тощо.

У 60–70-ті роки минулого століття під впливом держав, що розвиваються, та за підтримки соціалістичних держав були укладені численні багатосторонні міжнародні договори з тим, щоб кодифікувати, а також спробувати змінити існуючі звичаєві норми у більш сприятливому для цих держав напрямку. Через це договори посідали дедалі важливіше місце серед інших джерел міжнародного права. До того ж вони мають певні переваги технічного порядку: їх можна обговорювати й укласти у стислий термін; на норми, які вони диктують, можна легко посилатися, без проблем доведення, вони є зрозумілими та точними.

Право міжнародних договорів – це галузь міжнародного публічного права, що складається з норм та інститутів, які визначають зміст, структуру й підстави набуття чинності договорів і діяльність суб'єктів щодо порядку укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів.

Ця галузь має провідне становище в системі міжнародного права. Вона пов'язана з усіма іншими його галузями й інститутами. У теорії та практиці використовується також таке поняття, як «міжнародне договірне право», яким позначають норми, створені договорами, на відміну від звичаєвих норм.

Право міжнародних договорів має багатотисячолітню історію. Перші міжнародні договори, що дійшли до сьогодні, датуються XXIII і XIII ст. до н. е. Проте протягом багатьох століть домінуючим джерелом міжнародного права був усе ж таки

міжнародний звичай, лише розширення та поглиблення міжнародних відносин призвело до значного розвитку міжнародної договірної практики.

Перший кодифікований акт у галузі права міжнародних договорів був ухвалений у 1928 р. на конференції американських держав – це Гаванська конвенція про договори, яка мала регіональний характер, оскільки діяла лише в Латинській Америці.

Поява міжурядових міжнародних організацій і зростання їх ролі в міжнародних відносинах вимагали договірної оформлення їх відносин як з державами, так і між собою. З появою Організації Об'єднаних Націй і створенням у її структурі Комісії міжнародного права кодифікація права міжнародних договорів стала одним із головних завдань останньої, що постали перед комісією. У результаті не лише з'явилася велика кількість таких договорів, але була вироблена певна міжнародна практика, що стосується укладення, виконання та припинення цієї категорії договорів.

Основними *джерелами*, з точки зору права міжнародних договорів, є такі міжнародні угоди універсального характеру:

– Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.;

– Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.;

– Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.

У 1969 р. на міжнародній конференції в м. Відень (Австрія) була ухвалена Конвенція про право міжнародних договорів, яка набула чинності в 1980 р. Конвенція кодифікувала звичаєві норми щодо головних питань, пов'язаних з укладенням, виконанням і припиненням дії договорів державами.

У зв'язку зі зростанням активності на світовій арені міжнародних організацій у 1986 р. була ухвалена Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, яка досі не набула чинності.

У 1978 р. на основі проєкту статей, підготовленого Комісією міжнародного права, була ухвалена Конвенція про правонаступництво держав щодо договорів, яка, однак, теж дотепер не набула чинності.

Хоча Віденські конвенції 1978 і 1986 рр. і не набули чинності, багато їх положень діють як звичайні норми. Ці конвенції кодифікували не всі чинні звичайні норми в галузі права міжнародних договорів, зокрема не були кодифіковані звичайні норми, що стосуються впливу війни на міжнародні договори. Тому поряд з договірними продовжують діяти і звичайні норми.

Окремі принципові положення права міжнародних договорів закріплено в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., та Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. У зв'язку з важливістю міжнародних договорів як для досягнення мети зовнішньої політики будь-якої держави, так і для вирішення багатьох внутрішньодержавних питань у законодавстві держав існують норми, що безпосередньо стосуються

процесу укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів. Такі норми загального характеру зазвичай містяться в конституціях. Крім того, держави, як правило, мають спеціальний закон щодо процедури розроблення, підписання, ратифікації та припинення дії міжнародних договорів, що укладаються цією державою.

Одним із суттєвих аргументів, що підтверджують такий міжнародний аспект, стала конституційна регламентація міжнародних договорів України, що визначає її правове положення на міжнародній арені.

У статті 9 Конституції України закріплено, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких дано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Там само міститься положення про те, що укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, може лише відбуватись після внесення відповідних змін у Конституцію України.

Якщо ці положення можна назвати статутними, то інші статті Конституції України містять у собі положення, які, швидше за все, мають процесуальний характер. Так, у статті 26 Конституції міститься вказівка на те, що права, свободи, а також обов'язки іноземців та апатридів, що перебувають в Україні на законних підставах, можуть бути обмежені міжнародними договорами України; у пункті 32 ст. 85 закріплено повноваження Верховної Ради України щодо надання у встановлений термін згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України; у пункті 3 ст. 106 закріплено права Президента України на ведення переговорів та укладення міжнародних договорів України. Нарешті, у статті 151 Конституції України закріплено права Конституційного Суду України на надання висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

29 червня 2004 р. ухвалено відповідний Закон України «Про міжнародні договори України», що встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, досягнення цілей, виконання завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України. Відповідно до цього закону Постановою Кабінету Міністрів від 17.06.1994 № 422 було затверджено Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру (поточна редакція від 11.05.2006 р.).

Норми й інститути права міжнародних договорів покликані забезпечити стабільність міжнародної договірної практики, тому вони поширюються на всі види міжнародних угод незалежно від їх форми та конкретного найменування, кількості й видів суб'єктів міжнародного права, що беруть участь у них, об'єкта та предмета регулювання. Стіyka договірна практика є запорукою стабільності міжнародних відносин.

2. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

Міжнародні договори є необхідними інститутами людського спілкування, без яких воно було б неможливим. Вони становлять складну, багатогалузеву глобальну систему, що охоплює практично всі види взаємодії держав. За допомогою договорів узгоджують спільні дії суб'єктів міжнародного права, вирішують різні спори.

У системі міжнародних відносин міжнародні договори виконують низку важливих правових функцій, насамперед упорядкування міжнародних відносин і формування їх правової основи. Вони сприяють стабільності міжнародного правопорядку, підтримці міжнародного миру та безпеки й розвитку міжнародного співробітництва на засадах рівноправності. Крім того, міжнародні договори є важливим засобом забезпечення національних інтересів держави та захисту основних прав і свобод людини тощо.

Відповідно до пункту «а» ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. поняття «*договір*» означає міжнародну угоду, укладену між державами у письмовій формі, на основі міжнародного права незалежно від того, викладено таку угоду в одному документі, у двох чи декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування.

Оскільки Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. поширюється лише на угоди, укладені державами й лише письмово, то таке визначення поняття міжнародного договору має, так би мовити, цільове значення. Схоже визначення «*mutatis mutandis*» (з урахуванням відповідних відмінностей) міститься і у Віденській конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.

Фактично, *міжнародний договір* – це угода, що укладається між суб'єктами міжнародного права, які мають право на нормотворення, незалежно від її форми та найменування й відповідає нормам міжнародного права. Відмінністю будь-якого міжнародного договору є закріплення в ньому правил поведінки суб'єктів міжнародного права й надання останнім юридично обов'язкового характеру.

Запропоноване визначення поняття міжнародного договору надає можливість виокремити його *характерні ознаки*:

- по-перше, міжнародним договором може бути угода лише між суб'єктами міжнародного права; суть договору – угода між сторонами, які укладають договір;

- по-друге, міжнародна угода є результатом, утіленням узгодженого волевиявлення сторін; зміст їх волевиявлення може в певних межах змінюватися відповідно до вимог життя без зміни тексту договору, проте ці зміни мають бути взаємно узгодженими;

- по-третє, до міжнародних договорів слід відносити лише ті відносини, які регулюються міжнародним правом.

У міжнародному договорі заведено виділяти його *мету, об'єкт і предмет*.

Мета договору – це кінцеві результати, яких прагнуть досягти суб'єкти міжнародного права, укладаючи договір. Зазвичай, мета закріплюється в преамбулі або початкових статтях договору. Наприклад, мету ООН закріплено в преамбулі та ст. 1 Статуту цієї організації.

Об'єктом договору є міжнародні відносини, врегульовані нормами, що містяться в ньому. Будь-який об'єкт міжнародного права може бути об'єктом міжнародного договору. Самі держави визначають, що є таким об'єктом, проте утримуються від того, щоб об'єктом договорів були питання, що становлять виключно внутрішню компетенцію держав. Як правило, об'єкт договору відображається в найменуванні договору.

Предмет договору – це конкретні матеріальні або нематеріальні блага, охороняти або забезпечувати які покликана міжнародна угода. Наприклад, предметом міжнародного договору можуть бути економічні, соціальні й культурні права людини, екологічна чистота морських вод тощо.

Сторонами в міжнародному договорі можуть бути суб'єкти міжнародного права, що володіють правоздатністю на їх укладення. Стаття 6 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплює положення про те, що держави володіють такою правоздатністю. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. встановлює, що така правоздатність для міжнародних організацій визначається правилами цих організацій (ст. 6). Під терміном «правила організації» слід розуміти засновницькі акти організації, ухвалені відповідно до них рішення та резолюції, а також стали практику організації (п. 9 ст. 2 Конвенції 1986 р.). Це означає, що держави володіють необмеженою правоздатністю укладати міжнародні угоди. Правоздатність міжнародних організацій у цій сфері зумовлюється межами їх мети, визначеної насамперед у засновницьких документах організації.

Щодо сторін договірної процедури в міжнародній практиці затвердилися такі поняття: «держава, що бере участь у переговорах», «організація, що бере участь у переговорах», «договірна держава», «договірна організація», «учасник», «третя держава», «третя організація». Дефініції цих понять можна знайти у статті 1 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. і ст. 1 Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.

«Держава, що бере участь у переговорах», означає державу, яка брала участь у складанні й ухваленні тексту договору. *Договірна держава* – це держава, що погодилася на обов'язковість для неї договору незалежно від того, набув договір чинності чи ні. *«Учасник»* означає державу, яка погодилася на обов'язковість для неї договору й для якої договір має силу. *Третя держава* – це держава, що не є учасником договору.

У межах цього питання необхідно звернути увагу на критерії участі держав та інших суб'єктів міжнародного права у міжнародних договорах. У класичному

міжнародному праві був поширений принцип «свободи договорів», згідно з яким великі держави могли укласти договір з будь-якого питання і самі визначати коло учасників таких договорів. Зрозуміло, в таких «вільних умовах» справедливі інтереси та права слабких держав часто порушувалися через незапрошення їх для участі в договорах.

Сучасне міжнародне право не визнає принципу «свободи договорів», хоча його рецидиви інколи ще трапляються. Зацікавлена держава, тобто та держава, чий законні інтереси є основним предметом договірного регулювання, має абсолютне право брати участь у такому міжнародному договорі. Неучасть хоча б однієї такої держави в міжнародному договорі може потягти за собою його недійсність, оскільки порушується міжнародно-правовий принцип суверенної рівності держав і загальноправовий принцип справедливості.

3. КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

У науці міжнародного права немає загальновизнаної класифікації міжнародних договорів, проте найчастіше *ці договори класифікуються* за поданими нижче критеріями.

1. *За кількістю сторін договору:*

- двосторонні договори (у яких беруть участь два суб'єкти);
- багатосторонні договори (у яких беруть участь три суб'єкти і більше).

2. *За сферою та чинністю дії договору:*

- універсальні договори, у яких беруть участь практично всі держави-члени світового співтовариства (наприклад, Статут ООН);
- регіональні договори, у яких беруть участь держави певного географічного регіону, на який поширюється дія цього договору (наприклад, учасниками Європейської конвенції про громадянство 1997 р. є європейські держави-члени Ради Європи);
- субрегіональні договори, у яких беруть участь держави всередині певного географічного регіону (наприклад, договори про створення Єврорегіонів).

3. *За ступенем відкритості договору:*

- відкриті договори (у них бере участь і до них має право приєднатися будь-яка зацікавлена держава);
- закриті договори (у них коло учасників заздалегідь визначено).

4. *Залежно від суб'єкта, що укладає договір:*

- міждержавні договори (укладаються від імені держави);
- міжурядові договори (укладаються від імені уряду);
- міжвідомчі договори (укладаються від імені органів виконавчої влади держави – його міністерств і відомств).

5. *Залежно від форми договору:*

- договір у письмовій формі (сьогодні у такій формі укладається більшість міжнародних договорів);

– договір в усній формі (так звана «джентльменська угода») – міжнародне право допускає такі договори з відповідними юридичними обов'язками сторін, але забезпечення виконання «джентльменських угод» разі їх оспорювання сторонами є складнішим, ніж письмових договорів. тому договори в усній формі укладаються значно рідше, ніж письмові, і здебільшого у випадках, коли між сторонами є повна довіра в ділових взаємовідносинах.

6. *Залежно від об'єкта міжнародно-правового регулювання:*

– політичні договори (регулюють відносини з підтримки міжнародного миру та безпеки, надання взаємної допомоги, територіальних питань, скорочення озброєнь тощо);

– економічні договори (регулюють відносини в торговельно-економічній сфері: економічне співробітництво, поставка товарів і надання послуг, кредити й позики тощо);

– договори зі спеціальних питань (угоди з питань науки і техніки, транспорту та зв'язку, культури й освіти, інформації і спорту, правової допомоги та соціального забезпечення тощо).

7. *За строком дії договору:*

– строкові (на певний строк);

– безстрокові (без зазначення строку дії або з визначенням безстрокового характеру договору).

4. СТРУКТУРА МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

Під *структурою міжнародного договору* розуміють його поділ на частини. Конкретний договір через специфіку його об'єкта, мети та процедури ухвалення може мати і специфічну структуру, проте більшість міжнародних договорів складається з таких структурних елементів: *преамбули, основної і заключної частин*.

Іноді договори супроводжуються застереженнями сторін та/або додатками, у яких містяться норми, що пояснюють основний текст, правила чи процедури вирішення спорів (протоколи, описи, технічні умови, стандарти, карти тощо). Усі частини договору мають однакову юридичну силу.

Обов'язковим елементом є також підписи уповноважених сторін договору.

Преамбула є вступною частиною договору, в якій сторони визначають мету договору та принципи її досягнення.

Основна (центральна) частина містить взаємні права й обов'язки сторін, тобто ті правила поведінки, якими вони повинні керуватися під час виконання договору.

Заключна частина містить у собі положення про порядок набуття договором чинності, його дію та припинення.

Додатки зазвичай містять будь-які технічні відомості, наприклад щодо озброєнь, які скорочуються, або опис процедур, пов'язаних із виконанням

договору, переважно технічного характеру, зокрема технології ліквідації ракет або порядок проведення інспекцій на місцях тощо.

Застереження являє собою односторонню заяву, зроблену державою або міжнародною організацією в процесі укладення договору, що має метою виключити або змінити юридичну дію певних положень договору щодо автора застереження.

У праві міжнародних договорів узвичаєно поділяти положення угод на статті, які, у свою чергу, групуються в розділи (наприклад, Статут ООН складається з 19-ти розділів, які містять 111 статей) або частини (у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. 8 частин, що об'єднують 85 статей). Іноді частини міжнародного договору можуть поділятися на розділи (наприклад, частина III Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., що складається з 4-х розділів), але такий поділ не є принциповим.

Міжнародний договір, як правило, складається в одному документі, проте текст договору, укладеного, наприклад, шляхом обміну нотами або листами, може міститися в двох або більше пов'язаних між собою документах.

Одним з елементів міжнародного договору є його найменування. У міжнародній практиці відомі такі найменування договорів, як конвенція, пакт, угода, договір, протокол, статут, хартія тощо. Міжнародний договір може бути взагалі безіменним, наприклад обмін дипломатичними нотами як різновид міжнародного договору. Відповідно до норм звичаєвого й договірної права найменування міжнародного договору не має жодного юридичного значення. Важливо, щоб цей документ містив правила поведінки сторін, які визнаються ними як юридичні норми. Тому термін «договір», що широко використовується в науці міжнародного права, повинен розглядатися як родове поняття.

Найважливішою частиною міжнародних договорів у письмовій формі є мова, за допомогою якої сторони фіксують права й обов'язки в тексті договору. Зазвичай, двосторонні угоди укладаються в двох екземплярах мовами договірних сторін. При цьому сторони використовують *правило альтернату* (чергування), згідно з яким в екземплярі двостороннього договору, призначеному для конкретної договірної сторони, найменування цієї сторони в переліку сторін, підписи її уповноважених, печатка, а також текст договору офіційною мовою держави цієї сторони поміщаються на першому місці і для підпису залишається місце з лівого боку. У правилі альтернату виявляється повага до суверенітету держав. У разі підписання багатостороннього договору підписи уповноважених осіб ставляться один під іншим у порядку англійського, французького чи іншого алфавіту за домовленістю сторін. Тексти договору мовою кожної з договірних сторін є юридично рівнозначними (автентичними).

Тексти багатосторонніх договорів укладаються офіційними мовами ООН (англійською, арабською, іспанською, китайською, російською, французькою) або офіційними мовами конкретної міжнародної конференції, визначеними учасниками конференції (найчастіше це англійська і французька мови), які вважаються автентичними й мають однакову юридичну силу.

5. Стадії укладення міжнародних договорів

Укладення міжнародних договорів державами являє собою здійснення державного суверенітету і належить до основних прав держав.

Укладення міжнародного договору є складним процесом, що складається з низки послідовних стадій. Юридична сутність цього процесу здебільшого полягає в практичному становленні договірної норми міжнародного права, формуванні угоди між державами.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. не визначають, що слід розуміти під «укладенням договору». Виходячи з міжнародної практики можна дійти висновку, що *укладення міжнародного договору* означає всі дії держави, починаючи від переговорів і закінчуючи набуттям договором чинності.

У науці міжнародного права немає єдиної думки про стадії укладення договорів. Ураховуючи теорію та практику можна виокремити такі *стадії укладення міжнародних договорів*:

- 1) призначення уповноважених осіб для ведення переговорів;
- 2) подання та перевірка повноважень;
- 3) узгодження тексту договору;
- 4) обговорення й ухвалення проєкту договору;
- 5) установлення автентичності, парафування договору;
- 6) підписання договору;
- 7) заява застережень;
- 8) ратифікація договору;
- 9) обмін ратифікаційними грамотами та їх депонування;
- 10) промульгація (опублікування) договору;
- 11) реєстрація договору;
- 12) передання ратифікаційних грамот депозитарію.

Договори, як правило, готуються й підписуються спеціально уповноваженими на те особами, які повинні мати відповідні повноваження, тобто документ, який засвідчує їх право вести переговори, підписувати міжнародний договір, брати участь у конференції тощо. Укладати договори без спеціальних повноважень «*ex-officio*» можуть глава держави, глава уряду та глава відомства закордонних справ. Глави дипломатичних представництв і представництв держав при міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях також не потребують повноважень, проте вони можуть здійснювати дії лише з метою ухвалення тексту договору.

Укладенню договору передують договірні ініціативи, тобто пропозиція однієї держави або групи держав укласти певний міжнародний договір з одночасним презентуванням проєкту тексту договору.

Розроблення тексту договору може відбуватися на переговорах чи на спеціально скликаних міжнародних конференціях у межах міжнародних організацій.

Двосторонні договори розробляються головним чином на переговорах відповідних держав.

Після того як текст договору було узгоджено, необхідно встановити його автентичність. Установлення *автентичності* тексту – це передбачена у тексті договору або узгоджена між державами процедура фіксації того, що ухвалений текст міжнародного договору є остаточним і не може бути змінений. Установлення автентичності договору здійснюється шляхом його парафування (проставлення під договором ініціалів уповноважених осіб), підписання, підписання «ad referendum» (підписання договору з умовою подальшого схвалення компетентним державним органом), включення тексту в підсумковий документ конференції або в резолюцію міжнародної організації про схвалення договору.

Парафування міжнародного договору – попереднє підписання міжнародного договору ініціалами уповноважених осіб, які брали участь у його розробленні. Може здійснюватися парафування всього тексту договору й певних його статей.

Якщо після процедури встановлення автентичності договору сторони вирішують внести в текст зміни або доповнення, автентичність підлягає новому встановленню.

Текст договору може ухвалюватися голосуванням (одноголосно, простою більшістю, двома третинами голосів або іншою більшістю за угодою сторін), консенсусом (без голосування за відсутності заперечень учасників переговорів; якщо надходить хоча б одне заперечення, текст договору не може бути ухвалений до тих пір, доки не буде змінено відповідне положення договору або заперечення не буде знято).

Якщо договір розробляється в межах міжнародної організації, текст може ухвалюватися шляхом голосування за резолюцію про ухвалення договору (наприклад, на засіданні Генеральної Асамблеї ООН). Текст договору, що розробляється на конференції, може ухвалюватися також шляхом включення його в підсумковий документ конференції чи наради.

Наступною стадією укладення договору є вираження згоди держав та інших суб'єктів міжнародного права на обов'язковість договору. Статті 11 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. встановили такі *способи вираження згоди на обов'язковість договору*:

- підписання договору;
- обмін документами;
- ратифікація договору;
- його ухвалення, затвердження;
- приєднання до нього або будь-який інший спосіб, про який домовилися сторони.

Найбільш поширеним способом вираження згоди на обов'язковість договору є його підписання. *Підписання* договору означає або остаточне ухвалення його тексту, або вираження згоди на його обов'язковість. Воно може бути

повним, остаточним або попереднім. У підписаний договір не можуть вноситися зміни.

У деяких міжнародних організаціях узвичаєно процедуру, яка взагалі не передбачає підписання. Наприклад, у Міжнародній організації праці МОП конвенції ухвалюються конференцією і передаються на затвердження державам.

Згода на обов'язковість договору може бути виражена шляхом *обміну документами*, наприклад нотами або листами ідентичного змісту. Необхідно відрізняти цю процедуру від укладення договору у формі обміну листами або нотами, в яких міститься сам предмет договору.

Ратифікація – остаточне схвалення, затвердження найвищим органом держави міжнародного договору, що означає згоду на обов'язковість для неї договору, який набуває юридичної чинності лише після ратифікації. Порядок ратифікації визначається внутрішнім правом держав.

Як правило, найважливіші договори відповідно до законодавства різних держав підлягають ратифікації найвищим законодавчим органом держави або главою держави. На підставі акта про ратифікацію глава держави підписує ратифікаційну грамоту. Відомі випадки, коли питання про ратифікацію договору виносять на референдум. Договори, які не підлягають ратифікації, схвалює уряд або одна з урядових структур (тоді вони підлягають затвердженню).

Ратифікація договору вважається завершеною після обміну ратифікаційними грамотами (двосторонній договір) або вручення їх депозитарію (багатосторонній договір). Ратифікація є остаточною, від неї не можна відмовитися або знову винести договір на обговорення. Відповідно до Конституції України (ст. 9) чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом ухвалення закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує ухвалення нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом із проектом закону про ратифікацію й ухвалюються водночас.

Ухвалення, затвердження – процедури вираження згоди на обов'язковість договору, що не підлягає ратифікації, але передбачає схвалення після підписання. Зраз до договору, звичайно, містять положення про те, що ухвалення здійснюється кожною зі сторін відповідно до її внутрішнього права.

Затвердженню підлягають міжнародні договори України, які не потребують ратифікації, якщо вони передбачають вимогу щодо їх затвердження або встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах Президента України або Кабінету Міністрів України. Затвердження міжнародних договорів України здійснюється Президентом України у формі указу або Кабінетом Міністрів України у формі постанови (ст. 12 Закону України «Про міжнародні договори України» від 2004 р.).

Згода на обов'язковість договору може бути виражена також через *приєднання до договору* (ст. 15 Віденських конвенцій 1969 і 1986 рр.). Можливість приєднання передбачається в самому договорі або узгоджується з його учасниками. Як правило, приєднання здійснюється тими ж органами, що і ратифікація.

Після ратифікації договору здійснюється обмін ратифікаційними грамотами або здавання їх депозитарію.

Депонування міжнародного договору – у міжнародному праві передання ратифікаційної грамоти чи інших документів на зберігання під час укладення багатостороннього міжнародного договору. Депонування здійснюється державами-учасницями міжнародних договорів, які здають свої ратифікаційні грамоти або інші документи урядові держави чи міжнародній організації, що були обрані депозитаріями.

Депонування міжнародного договору фіксується у протоколі, який має важливе доказове значення. Під час здавання документів договору на зберігання держава отримує засвідчену копію протоколу про це здавання; водночас усім іншим учасникам договору надсилаються повідомлення про здійснене здавання і засвідчена копія відповідного протоколу. Юридичне значення депонування міжнародного договору полягає в тому, що у зв'язку зі згодою держави на підписання або приєднання до договору він набуває для неї чинності з моменту депонування, якщо інше не передбачено цим договором.

Депозитарій – держава або міжнародна організація, що бере на себе зобов'язання зберігати текст міжнародного договору, документи про його ратифікацію, про приєднання до договору інших держав тощо. Депозитарій визначається під час ведення переговорів. Як правило, це держава, в якій відбуваються переговори та підписання договору.

Основними функціями депозитарію є зберігання оригінального тексту договору, підготовка та засвідчення копій договору, реєстрація договору в ООН, інформування учасників договору про надходження ратифікаційних грамот та іншої документації (заяви, застереження, приєднання, денонсації) щодо договору.

Реєстрація міжнародних договорів – внесення до спеціального реєстру міжнародної організації міжнародного договору, який набув чинності, що дає змогу посилатися на нього в органах такої організації. Вона здійснюється в секретаріатах ООН, спеціалізованих установах ООН, Ради Європи та інших міжнародних організацій. Включення цієї статті в Статут ООН мало на меті обмежити таємну дипломатію й довести до відома міжнародного співтовариства зміст договорів. Якщо договір зареєстровано у міжнародній організації, він обов'язково підлягає, як випливає з Віденських конвенцій 1969 і 1986 рр., обов'язковій реєстрації в Секретаріаті ООН.

Договори, зареєстровані в ООН, публікуються в спеціальних збірниках. Для ООН незареєстрований міжнародний договір юридично не існує, проте це не впливає на його обов'язкову силу стосовно сторін договору.

Багатьма державами передбачається порядок публікації договорів з їх участю. В Україні міжнародний договір, що набув чинності, реєструється в Міністерстві

закордонних справ, яке відповідає разом із Верховною Радою України за його розповсюдження. Внутрішньодержавну публікацію називають *промульгацією* міжнародного договору.

У тих випадках, коли учасник міжнародного договору не згоден з будь-якою частиною договору, яка, однак, не виключає його участі у договорі, він має право виявити цю незгоду шляхом заяви застереження. Це суверенне право кожної держави, яке можна заявити на всіх стадіях укладення договору.

Застереження – це одностороння заява держави, зроблена під час підписання, ратифікації, затвердження, ухвалення договору чи приєднання до нього, за допомогою якої вона бажає виключити або змінити юридичну дію певних положень договору в їх застосуванні до цієї держави. Заява є недопустимою в двосторонньому договорі, якщо договором передбачено право робити лише певні застереження, до яких це застереження не належить, або коли застереження є недопустимим з точки зору об'єкта й мети договору (ст. 19 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Для застереження згода інших учасників не вимагається, але Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. встановлено, що воно вважається прийнятим іншими учасниками, якщо протягом 12 місяців з дня його заяви вони не висловили проти нього заперечень. Разом із тим слід урахувувати, що заява застереження створює новий режим договору між державою, яка заявила застереження, і тими, які застереження не заявляли. Він полягає в тому, що така держава визнає договір не в цілому, а лише в тій частині, якої застереження не стосується. Для всіх інших держав договір діє у повному обсязі.

Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. договір може бути змінений за згодою його сторін шляхом внесення поправок (ст. 39). Вони за своїм призначенням і за процедурою ухвалення рішення дуже відрізняються від застережень; за допомогою поправок змінюється договір, а застереження здебільшого уточнюють використання відповідних положень договору стосовно конкретного учасника.

6. ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Для ефективного застосування норм міжнародного договору необхідно правильно розуміти його зміст. Тлумачення і є з'ясуванням справжнього значення та змісту міжнародного договору.

Під *тлумаченням міжнародних договорів* слід розуміти діяльність, спрямовану на з'ясування, осмислення справжнього змісту норм міжнародних договорів з метою сприяння їх практичній реалізації.

Учені виділяють вузький і широкий підходи до розуміння терміна «тлумачення». У широкому сенсі тлумачення – це пізнавальна діяльність, спрямована на пояснення явищ природи та суспільних явищ, у тому числі правових норм. У вузькому значенні під ним розуміють пояснення виразів, формул чи символів будь-якої

теорії. У повсякденному розумінні тлумачення – роз'яснення того чи іншого тексту. Якщо ж наблизитись до тлумачення юридичних норм, то це є результатом пізнавальної діяльності. Але слід урахувувати головне правило тлумачення юридичної норми – результат тлумачення норм права повинен співвідноситися з правовим текстом. Цілком очевидно, що без тлумачення юридичної норми немає її розуміння, або без її розуміння немає її застосування. Відповідно, норма перестає працювати. Застосування абстрактних правових норм часто стикається з певними складнощами, і які можна перебороти лише шляхом застосування процедури тлумачення. Це, власне, і стало причиною появи такого інституту в праві міжнародних договорів, як інститут тлумачення, адже міжнародне право страждає на нечіткість і невизначеність норм.

Як уже було зазначено, тлумачення передує будь-якому застосуванню норм міжнародних договорів. Від його правильності залежить виконання основоположного принципу міжнародного права в цілому «*pacta sunt servanda*» (угоди повинні виконуватися). Спори держав щодо невиконання однією з них зобов'язань за міжнародними договорами ґрунтуються, зазвичай, ґрунтуються на різному тлумаченні ними тих самих положень. Але вирішення спору не завжди лежить у юридичній площині. Інколи лише застосування всього комплексу прийомів тлумачення, у тому числі політичних, дає змогу вирішити спір.

У статті 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. зазначено, що договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайних значень, що слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта та мети договору.

У пункті 2 ст. 31 цієї Конвенції подано визначення поняття «контекст», що містить:

- текст договору, включно з преамбулою та додатками;
- будь-яку угоду, що належить до договору й була погоджена всіма учасниками договору у зв'язку з укладенням самого договору;
- будь-який документ, укладений одним або декількома учасниками у зв'язку з укладенням договору та прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору.

Крім контексту під час тлумачення договору слід урахувувати таке (п. 3 ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.):

- будь-яку угоду, укладену між учасниками щодо особливостей тлумачення договору або застосування його положень;
- практику застосування договору, яка стосується угоди учасників щодо тлумачення його положень.

Стаття 32 цієї Конвенції передбачає, що для тлумачення можна використовувати підготовчі матеріали й обставини укладення договору, але лише як додаткові засоби тлумачення. Додаткові засоби слід застосовувати лише після того, як були використані основні, передбачені статтею 31 Конвенції, але призвели до абсурдних або нелогічних результатів, а також якщо зміст документа так і залишився нечітким і неоднозначним.

Велике значення для правильного розуміння міжнародних договорів мають *принципи тлумачення*, під якими розуміють загальні правила, що враховують особливості міжнародного договору як угоди суб'єктів міжнародного права.

Принципами тлумачення міжнародних договорів є, насамперед, *сумлінність* і *надання термінам договору звичайного значення*. Спеціальне значення терміна може надаватися в тому випадку, коли сторони договору мали такий намір.

Водночас у межах окремих міжнародних договорів можуть існувати власні (*спеціальні*) *принципи*. Так, у підґрунті тлумачення міжнародних угод у галузі прав людини лежить *принцип ефективності*, широко використовують у межах Страсбурзького правозахисного механізму. Європейська комісія з прав людини і Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслювали, що тлумачення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. має ґрунтуватися на загальних міжнародно-правових принципах інтерпретації, але з обов'язковим урахуванням особливої природи цього документа й відповідних стандартів Ради Європи. У зв'язку з цим об'єкт і мета Конвенції як угоди, спрямованої на захист людської особи, вимагають тлумачення і застосування її положень так, щоб зробити передбачені в ній гарантії практичними й ефективними.

Особлива цінність принципу ефективного тлумачення полягає в тому, що він надає можливість найкращим чином адаптувати мету захисту прав індивіда до мінливих соціальних умов і розвитку суспільства.

Оскільки тлумачення положень міжнародного договору являє собою один із випадків тлумачення юридичної норми, то до нього повинні бути застосовані всі способи тлумачення, відомі юридичній доктрині та практиці, за винятком тих, які не можуть бути застосовані до міжнародного договору як погодженого волевиявлення суверенних суб'єктів. Деякі з таких способів тлумачення закріплено у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., інші мають звичаєво-правовий характер.

Найбільш застосовуваними *способами тлумачення* міжнародних договорів є граматичний, логічний, спеціально-юридичний, історичний і системний. За змістом вони мало чим відрізняються від аналогічних прийомів, що використовуються під час тлумачення внутрішньодержавних нормативних актів та описуються в загальній теорії права.

Граматичне тлумачення є початковим і відправним серед усіх способів тлумачення, оскільки юридичні норми існують лише у мовній формі. Прийоми дослідження спрямовано на з'ясування значення окремих слів, термінів і змісту норми залежно від розміщення в тексті сполучників, розділових знаків і прийменників, при цьому під час тлумачення жодне слово або граматичний знак, що містяться в тексті договору, не можуть залишатися без тлумачення.

Логічне тлумачення – зміст юридичної норми встановлюється шляхом її тлумачення цієї норми на підставі співвідношення її з іншими нормами цього договору. Логічне тлумачення ґрунтується на тому, що договір є єдиним цілим, адже всі частини тексту взаємно доповнюють одна одну, і можна пояснити одну частину за допомогою інших.

Спеціально-юридичне тлумачення – з'ясування змісту норми, яка містить юридичну термінологію, розуміння конструкції норми з точки зору юридичної

науки, техніки та практики. Таке тлумачення передбачає дослідження техніко-юридичних засобів і прийомів вираження волі сторін договору. Воно розкриває зміст юридичних термінів, конструкцій тощо.

Під *історичним способом* тлумачення в цілому розуміють з'ясування значення міжнародного договору шляхом вивчення історичної обстановки, конкретних обставин і взаємовідносин сторін під час його укладення з урахуванням мети, якої прагнули досягти останні.

Системний спосіб тлумачення здійснюється шляхом порівняння міжнародного договору з іншими договорами з урахуванням зв'язків між окремими частинами та статтями договору.

За *суб'єктом тлумачення міжнародних договорів* розрізняють офіційне й неофіційне тлумачення міжнародного договору. Тлумачення вважається *офіційним*, якщо воно здійснюється державами (та їх органами) або міжнародними органами й організаціями. Тлумачення, здійснене юридичними або фізичними особами, є *неофіційним*. Різновидом неофіційного вважається доктринальне тлумачення, яке здійснюють учені або наукові організації.

Тлумачення міжнародних договорів міжнародними організаціями й особливо ООН – вельми авторитетний різновид офіційного тлумачення, хоча не має юридичної обов'язковості.

У час з'ясуванні справжнього значення та змісту міжнародного договору важлива роль також належить міжнародним судовим та арбітражним органам, наприклад Міжнародному Суду ООН, Європейському суду з прав людини та Суду Європейського Союзу. Здійснюване цими органами тлумачення іменується судовим, і його авторитет останнім часом неухильно зростає. Так, у результаті тлумачення Європейським судом з прав людини Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. і Протоколів до неї утворюються прецеденти тлумачення, формою існування яких є рішення й ухвали цього Суду, що сприймаються державами-членами Ради Європи як обов'язкові. Суд Європейського Союзу, покликаний забезпечити одноманітне розуміння та застосування права співтовариств, за відносно стислі строки утвердився як високоавторитетний і неупереджений орган. Діючи в межах своєї юрисдикції, він сформулював багато життєво важливих для розвитку інтеграційного процесу концептуальних положень. Такою є, наприклад, створена ним концепція незалежності та самостійності права ЄС як автономної правової системи. Суд ЄС сформулював основні кваліфікаційні ознаки права ЄС. За допомогою судового тлумачення він заповнив багато прогалин та уточнив зміст деяких постанов установчих договорів й актів вторинного права.

Ураховуючи важливість тлумачення міжнародних договорів, слід відзначити, що цей інститут права є одним із ключових моментів теорії та практики міжнародних договорів. Власне, саме від тлумачення залежить ефективність застосування міжнародного договору, який є основним джерелом міжнародного права, і, відповідно, від його ефективності багато в чому залежить ефективність системи міжнародного права. Тлумачення є одним із надійних інструментів забезпечення функціонування міжнародно-правової системи в цілому.

7. ПРИПИНЕННЯ Й ЗУПИНЕННЯ ДІЇ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Виходячи з положень Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (ст. 42–72), *дійсність* міжнародного договору – це його правомірність із погляду змісту й додержання правил укладення. Міжнародний договір вважається дійсним, доки не доведено інше.

У загальних положеннях Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. (ст. 42) звертається увага на те, що дійсність договору або згода держави на обов'язковість для неї договору може заперечуватися лише на основі застосування цієї конвенції, припинення ж договору, його денонсація або вихід із нього учасника можуть відбуватися лише в результаті застосування положень самого договору або цієї Конвенції. Це ж само правило застосовується до зупинення дії договору.

Лише чинні міжнародні договори можуть породжувати правові наслідки для договірних сторін, і лише згідно з ними сторони можуть набувати правомірних, а не уявних прав та обов'язків, на досягнення яких була спрямована воля сторін договору. Юридична дійсність міжнародних договорів не може оцінюватися з позиції політичних чи економічних критеріїв.

У статтях 45–53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплено конкретні обставини недійсності міжнародного договору. Він вважається недійсним, якщо:

1) його укладено з явним порушенням положень внутрішнього права, які стосуються компетенції та порядку укладення договору (ст. 46);

2) згода на обов'язковість для держави згідно з договором була дана помилково, коли помилка стосується факту або ситуації, які, за припущенням цієї держави, існували під час укладення договору й були істотною підставою для її згоди на обов'язковість договору (ст. 48);

3) держава уклала договір під впливом обманних дій іншої держави, яка брала участь у переговорах (ст. 49);

4) згода держави на обов'язковість для неї договору була виражена в результаті прямого або опосередкованого підкупу її представника іншою державою, яка брала участь у переговорах (ст. 50);

5) згода держави на обов'язковість для неї договору була виражена в результаті примушуванні її представника діями або погрозами, спрямованими проти нього (ст. 51);

6) укладення договору стало результатом погрози силою або її застосуванням на порушення принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН (ст. 52);

7) договір на момент укладення суперечить імперативній нормі загального міжнародного права «*jus cogens*» (ст. 53).

Ураховуючи зазначене, можна вирізнити *відносну* та *абсолютну* недійсність міжнародних договорів. Ознаками *відносної недійсності* необхідно вважати такі: порушення внутрішніх конституційних норм, помилка, обман і підкуп представника держави. До ознак *абсолютної недійсності* варто віднести такі: примушування держави або її

представника, договір суперечить основним принципам або імперативній нормі загального міжнародного права «*ius cogens*».

При цьому абсолютна недійсність тягне за собою недійсність договору, тоді як відносна недійсність лише перетворює його на такий, що може бути заперечений.

Після встановлення недійсності договору кожен учасник може вимагати від будь-якого іншого учасника відновлення попереднього стану «*status quo ante*». Однак при цьому вчинені добросовісні дії не можуть вважатися неправомірними лише через недійсність договору, якщо ці дії за своїм змістом не суперечать іншим нормам міжнародного права.

Для того щоб міжнародні відносини були стабільними, для міжнародних договорів повинна припинятися лише відповідно до норм міжнародного права. Міжнародний договір може бути *припинений* за взаємною згодою його учасників. Вихід із договору або його припинення можуть відбуватись відповідно до положень договору. Найчастіше юридичною підставою припинення договору виступають закінчення строку його дії або його виконання. У багатьох договорах передбачається можливість їх *денонсації*, тобто одностороннього правомірного припинення договору на умовах, зазначених у ньому. Зазвичай договори зобов'язують, щоб заява про денонсацію була передана депозитарію або іншому учаснику за 6–12 місяців. Якщо в договорі немає формального положення про можливість його денонсування, проте його характер передбачає право на це, або було встановлено, що учасники мали намір передбачити можливість денонсації, у такому разі повідомлення про денонсацію повинно бути направлено не менше, ніж за 12 місяців (ст. 56 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Анулювання міжнародного договору означає одностороннє правомірне припинення договору на умовах, які в ньому не передбачено. Підставами для анулювання міжнародного договору є істотне порушення його положень іншими учасниками, неможливість виконання договору, докорінна зміна обставин або виникнення нової імперативної норми загального міжнародного права «*ius cogens*».

Необхідно зазначити, що для анулювання міжнародного договору недостатньо простого його порушення з боку інших учасників – воно повинно бути суттєвим. Таким воно буде у разі відмови від договору, яка не допускається міжнародним правом, і в разі порушення положення, що має істотне значення для досягнення мети договору. Посилання на неможливість виконання договору буде правомірним, якщо безповоротно зник або був знищений об'єкт, необхідний для виконання договору. Проте не можна посилатися на цю обставину, якщо така неможливість є результатом порушення самим учасником договору зобов'язань за договором або іншого міжнародного зобов'язання, взятого ним на себе щодо будь-якого іншого учасника договору.

Міжнародні договори діють за умови «*rebus sic stantibus*» (незмінності обставин, за яких був укладений договір). При цьому проста зміна обставин не породжує правових наслідків для учасників договору. Лише докорінна зміна обставин і лише за умови, що їх наявність становила істотну підставу для згоди

учасників на обов'язковість для них договору, якщо наслідки зміни обставин докорінно змінюють сферу дії зобов'язань, що підлягають виконанню, дає право на анулювання міжнародного договору. Проте на докорінну зміну обставин не можна посилається як на підставу припинення договору або виходу з нього, якщо договір установлює державний кордон, або якщо така докорінна зміна обставин, на яку посилається учасник, є наслідком порушення ним зобов'язань за договором або іншого міжнародного зобов'язання, узятого цим учасником на себе щодо будь-якого іншого учасника договору. У разі появи нової імперативної норми загального міжнародного права будь-який існуючий договір, що їй суперечить, вважається недійсним і припиняється.

Припинення дії міжнародного договору звільняє його учасників від подальшого виконання зобов'язань за ним, проте воно не зачіпає прав і зобов'язань, що з'явилися внаслідок виконання договору.

Зупинення міжнародного договору означає тимчасове припинення його дії і може здійснюватися як щодо всіх учасників договору, так і щодо якогось окремого учасника відповідно до положень договору або з відома всіх учасників. Крім того, два або декілька учасників багатостороннього договору можуть укласти угоду про припинення його дії у відносинах між собою, якщо таке припинення передбачається договором або ним не забороняється, а також якщо воно не впливає на реалізацію прав та обов'язків інших учасників і не є несумісним з метою та об'єктом договору.

Учасники міжнародних договорів повинні дотримуватися *правила естопеля*, відповідно до нього учасник договору втрачає право посилається на підстави припинення чи зупинення або на недійсність міжнародного договору. Відбувається це тоді, коли такий учасник, знаючи про наявність таких підстав, явно або мовчазно (через його поведінку) погодився з тим, що договір залежно від випадку є дійсним, зберігає чинність або залишається чинним (ст. 45 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

На практиці застосування правила естопеля є складним і суперечливим, оскільки поняття «поведінка держав» може вельми широко інтерпретуватися зацікавленими учасниками договору.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. не дає певної відповіді на питання про вплив війни на дію міжнародних договорів. У статті 73 зазначеної Конвенції передбачено: «Положення цієї Конвенції не передбачають жодних правил з питань, які можуть виникнути щодо договору ... з початку воєнних дій між державами». Проте внаслідок аналізу договірної практики і звичаєвого права можна зробити деякі висновки щодо цієї проблеми. Так, двосторонні політичні угоди (про дружбу і співпрацю, про ненапад, про створення союзу, про дипломатичні та консульські зносини тощо), що були чинними на момент початку війни, припиняють свою дію. Зупиняють дію договори економічні і зі спеціальних питань (про науково-технічну, культурну та інші види співпраці). Після закінчення війни держави ухвалюють рішення про їх відновлення або припинення. Багатосторонні договори з початком війни між деякими учасниками цих договорів продовжують у

цілому діяти, проте із призупиненням дії у взаємовідносинах воюючих держав до закінчення війни. У взаємовідносинах нейтральних учасників договору та воюючих учасників такі договори зберігають свою чинність. Деякі міжнародні договори, укладені на випадок війни, починають застосовуватися з початком бойових дій.

Останнім часом дедалі частіше зустрічаються випадки припинення та зупинення дії договорів відповідно до рішень міжнародних організацій, зазвичай як санкцій за порушення міжнародного права. В обов'язкових рішеннях Ради Безпеки ООН щодо Іраку містилася вимога до держав здійснювати певні заходи незалежно від їх договірних зобов'язань щодо Іраку.

Такий підхід може бути застосований і під час розгляду питання про виключення з міжнародної організації держави за порушення її статуту. Цікавим є положення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., згідно з яким припинення членства в Раді Європи автоматично припиняє участь у Конвенції (п. 3 ст. 58).

Як уже зазначалося, договір являє собою єдине ціле, тому припинення або зупинення його дії може стосуватися лише всього договору. Припинення або зупинення дії окремих положень є можливим лише тоді, якщо це передбачено договором або узгоджено між сторонами.

Рішення про припинення та зупинення дії міжнародних договорів ухвалюється найвищими органами законодавчої та виконавчої влади. Згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» від 2004 р. пропозиції Президентові України та Кабінету Міністрів України щодо припинення або зупинення дії міжнародних договорів України вносяться Міністерством закордонних справ України, іншими центральними органами виконавчої влади та державними колегіальними органами відповідно до порядку, встановленого цим Законом (п. 1 ст. 24).

Відповідно до пункту 2 ст. 24 цього Закону припинення та зупинення дії міжнародного договору України здійснюються:

а) щодо договору, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, – у формі Закону України;

б) щодо міжнародних договорів, які укладено від імені України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України, та міжнародних договорів, які укладено від імені Уряду України, затверджених Президентом України, – у формі указу Президента України;

в) щодо міжнародних договорів, які укладено від імені Уряду України і які не потребували надання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України або затвердження Президентом України, а також щодо міжвідомчих договорів, затверджених Кабінетом Міністрів України, – у формі постанови Кабінету Міністрів України.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміна «право міжнародних договорів».
2. Назвіть джерела права міжнародних договорів.
3. Розкрийте поняття міжнародного договору.

4. Назвіть мету, об'єкт і предмет міжнародного договору.
5. Дайте класифікацію міжнародних договорів.
6. Розкрийте структуру міжнародного договору.
7. Назвіть стадії укладення міжнародних договорів.
8. Розкрийте зміст правила альтернату.
9. Визначте функції депозитарію.
10. Розкрийте зміст і принципи тлумачення міжнародних договорів.
11. Поясніть способи тлумачення міжнародних договорів.
12. Визначте суб'єктів тлумачення міжнародних договорів.
13. Назвіть підстави недійсності міжнародних договорів.
14. Назвіть підстави припинення та зупинення міжнародних договорів.

РОЗДІЛ 7

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. *Поняття й підстави міжнародно-правової відповідальності.*
2. *Види й форми міжнародно-правової відповідальності.*
3. *Відповідальність держав у міжнародному праві.*
4. *Відповідальність міжнародних міжурядових організацій у міжнародному праві.*
5. *Відповідальність фізичних осіб у міжнародному праві.*

1. ПОНЯТТЯ Й ПІДСТАВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Міжнародно-правова відповідальність визнається одним із загальноvizначних інститутів міжнародного права. Його зміст змінювався відповідно до розвитку міжнародного права. Норми, що становлять інститут міжнародно-правової відповідальності, мають переважно звичаєвий характер, що надає підвищеної значущості їх кодифікації. Уперше питання про кодифікацію виникло у 1930 р., коли під егідою Ліги Націй була скликана міжнародна конференція з питання відповідальності держав, але її підсумки були безрезультатними, оскільки під час конференції між державами виникли серйозні розбіжності. У 1953 р. була ухвалена відповідна Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/799 (VIII) «Заява про кодифікацію принципів міжнародного права, що регулюють відповідальність держави», на основі якої передбачалося розробити у межах ООН багатосторонню конвенцію про відповідальність держав. Комісією міжнародного права з цього приводу був призначений спеціальний доповідач – італійський професор Р. Аго. Протягом 1969–1980 рр. він подавав доповіді, що були покладені Комісією у основу частини 1 Проекту статей про відповідальність держав «Походження міжнародної відповідальності». З 1981 р. Комісія розпочала роботу над частинами 2 і 3 цього проекту «Зміст, форми й обсяг міжнародної відповідальності» і «Здійснення міжнародної відповідальності та врегулювання спорів».

Мета Проекту статей про відповідальність держав полягає в тому, щоб шляхом кодифікації та прогресивного розвитку сформулювати основні норми міжнародного права стосовно відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. Акцент робиться на вторинних нормах відповідальності держав, інакше кажучи, на загальних умовах, за яких за міжнародним правом держава вважається відповідальною за протиправні дії або бездіяльність,

а також за юридичні наслідки, що випливають із такої відповідальності. У цих статтях не визначається зміст міжнародних зобов'язань, порушення яких тягне за собою відповідальність. Це – функція первинних норм, кодифікація яких потягла б необхідність наново сформулювати більшість основних норм міжнародного права – як звичаєвого, так і договірною.

Ураховуючи те, що науковці не дійшли згоди щодо поняття «міжнародно-правова відповідальність», Комісія міжнародного права визначила його як «всі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку із правопорушенням, вчиненим державою, – незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати завдану шкоду, містять можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом».

Ураховуючи зазначене, під *міжнародно-правовою відповідальністю* слід розуміти зобов'язання суб'єкта міжнародного права зазнати певних обставин негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності.

У цілому можна зазначити, що поняття міжнародно-правової відповідальності характеризується такими *ознаками*:

- настає за вчинення міжнародного правопорушення;
- реалізується на основі норм міжнародного права;
- пов'язується з певними негативними наслідками для правопорушника;
- є спрямованим на зміцнення міжнародного правопорядку.

Значним досягненням Проекту статей про відповідальність держав є встановлення двох *видів відповідальності держав*:

1) *за правомірні дії* – містить обов'язок відшкодувати матеріальну шкоду, заподіяну у результаті дій, що не порушують норми міжнародного права, причому лише в тому випадку, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором (абсолютна відповідальність);

2) *за неправомірні дії* – передбачає обов'язок суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, заподіяну іншому суб'єкту, у результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання.

У плані кодифікаційних процесів у сфері міжнародної відповідальності держав становить інтерес інший важливий напрямок у діяльності Комісії міжнародного права – підготовка проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, що проводилася з 1947 по 1954 рр. і відновилася в 1982 р.

12 грудня 2001 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію A/RES/56/83, яка містить додаток «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння»,

частина 1 якого отримала назву «Міжнародно-протиправне діяння держави». У ній визначаються загальні умови, необхідні для виникнення відповідальності держави, у розділі I містяться три базові принципи відповідальності, на яких ґрунтуються інші статті, у розділі II визначаються умови, за яких поведження присвоюється державі, а у розділі III загалом містяться умови, за яких таке поведження становить порушення будь-якого міжнародно-правового зобов'язання відповідної держави. Розділ IV стосується деяких особливих випадків, коли одна держава може бути відповідальних за поведження іншої держави, що не відповідає тому або іншому міжнародно-правовому зобов'язанню останньої. У розділі V визначаються обставини, які виключають протиправність поведження, що не відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням держави.

Положення про міжнародну відповідальність містяться в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., де закріплюється, що агресивна війна є злочином проти миру, що тягне відповідальність за міжнародним правом. Деякі питання про відповідальність держав отримали свою кодифікацію. Вони були врегульовані двосторонніми і багатосторонніми міжнародними договорами на регіональному рівні.

У сучасній науці міжнародного права велика увага приділяється проблемі основ міжнародної відповідальності, тобто умов її виникнення. Мається на увазі визначення того, на підставі чого і за яких обставин можна встановити наявність міжнародно-протиправного діяння будь-якої держави як джерела міжнародної відповідальності.

У сучасному міжнародному праві виділяють такі *підстави міжнародно-правової відповідальності*: нормативні (правові), фактичні та процесуальні.

Під *нормативною (правовою) підставою* відповідальності розуміють договір або інше джерело права, на підставі якого суб'єкт може бути притягнутий до відповідальності. Нормативною підставою міжнародної відповідальності є міжнародно-правові акти, що встановлюють міжнародні зобов'язання, порушення яких може бути кваліфіковане як міжнародне правопорушення. До них належать міжнародний договір і міжнародний звичай, рішення міжнародних судів, рішення міжнародних (міжурядових) організацій, що за статутом цих організацій обов'язкові для держав-членів, а також односторонні міжнародно-правові акти держав. Останні встановлюють обов'язкові правила поведінки для цієї держави у формі декларацій, заяв, нот, виступів посадових осіб тощо.

Слід розрізнити нормативні підстави міжнародної відповідальності та норми, на підставі яких поведження держави може бути кваліфіковане як міжнародне правопорушення. Нормативною підставою міжнародної відповідальності можуть бути лише міжнародно-правові акти. У статті 4 Проекту статей про відповідальність держав передбачено: «Діяння держави може бути кваліфіковано міжнародно-протиправним лише на підставі міжнародного права. На таку кваліфікацію не може впливати кваліфікація цього ж діяння відповідно до внутрішньодержавного права як правомірного».

Нормативна підстава передбачає можливість настання відповідальності, але її недостатньо для виникнення конкретних відносин юридичної відповідальності. Для реалізації відповідальності є необхідною наявність спеціальних фактичних обставин або так званих юридичних фактів, що породжують правоохоронні відносини.

Фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності є саме міжнародне правопорушення, тобто діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта міжнародного права (його органів або посадових осіб), що порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Процесуальні підстави – це наявність процедури розгляду справ про правопорушення та притягнення до міжнародно-правової відповідальності. В одних випадках ця процедура детально регламентується у міжнародно-правових актах, в інших – її вибір залишено на розгляд органів, які застосовують заходи відповідальності.

Основними ознаками міжнародного правопорушення є такі:

- протиправна поведінка;
- шкода (збитки), заподіяна протиправною поведінкою;
- причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкідливими наслідками.

Більш спірним у науці міжнародного права є включення вини суб'єкта до переліку об'єктивних ознак міжнародного правопорушення. Ураховуючи складність тлумачення самого поняття «вина», встановлення вини в міжнародному праві та суперечливу практику її доведення, Комісія міжнародного права не включила її до Проекту статей про відповідальність держав як необхідну ознаку правопорушення.

Протиправна поведінка проявляється в порушенні міжнародних зобов'язань держави у формі дії або бездіяльності. Протиправність у міжнародному праві означає невідповідність між правовою нормою та поведінкою держави. Проявами протиправної поведінки є недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав інших держав і міжнародних організацій, недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що проявляється в порушенні прав фізичних і юридичних осіб, недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань у зв'язку із самочинними діями юридичних і фізичних осіб, недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виникають у зв'язку з протиправною діяльністю на її території органів інших держав і міжнародних організацій.

Будь-яка протиправна поведінка завдає *шкоди (збитків)* інтересам суб'єктів міжнародного права, які охороняються міжнародним правом і негативно впливає на міжнародний правопорядок. Шкода може бути як матеріальною (територіальні, майнові втрати), так і нематеріальною (обмеження прав, честі, гідності, престижу держави тощо). Як правило, шкода завдається у змішаній формі. Характер та обсяг збитків впливають на визначення обсягу, виду й форми міжнародно-правової відповідальності.

Причинно-наслідковий зв'язок (реальний, об'єктивний, необхідний, а не випадковий) між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою є необхідною складовою правопорушення. Причинний зв'язок надає можливість досить точно

визначити причетність держави до шкідливих наслідків, заподіяних певними подіями або діями. На практиці встановлення або обґрунтування причинно-наслідкового зв'язку відбувається з урахуванням конкретних обставин конкретного правопорушення.

У сучасній міжнародній практиці й доктрині міжнародного права розрізняють три види міжнародних правопорушень, що визначаються за суб'єктною й суб'єктивною сторонами складу таких правопорушень:

- міжнародні злочини;
- злочини міжнародного характеру;
- інші міжнародні правопорушення (міжнародні делікти).

Розглянемо диференціальні відмінності цих видів міжнародних правопорушень за суб'єктами їх учинення, зв'язком правопорушень із державою та формами відповідальності.

Міжнародні злочини – це злочини, що порушують міжнародні зобов'язання, які є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому. До таких злочинів належать злочини проти миру (планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни тощо), злочини проти людяності (вбивства, депортації, поневолення, переслідування та інші жорстокі дії щодо цивільного населення), воєнні злочини (порушення законів і звичаїв війни, вбивство військовополонених, заручників чи парламентарів, безглузде руйнування міст і сіл тощо) і злочини проти людства (геноцид, апартеїд, екоцид, расизм, колоніалізм тощо).

Міжнародні злочини:

- здійснюються державами чи посадовими особами держав, що використовують механізм держави в злочинних цілях, а також рядовими виконавцями;
- здійснюються в безпосередньому зв'язку із державою;
- посягають на міжнародний мир і безпеку;
- загрожують основам міжнародного правопорядку;
- зумовлюють відповідальність держави як суб'єкта міжнародного права і персональну кримінальну відповідальність виконавців, що настає в межах міжнародної, а в деяких випадках – внутрішньодержавної (національної) юрисдикції.

Під *злочином міжнародного характеру* розуміють діяння фізичної особи, що посягає на права й інтереси двох або декількох держав, міжнародних організацій, фізичних і юридичних осіб. До таких злочинів належать захоплення заручників; посягання на осіб, що користуються міжнародним захистом; підробка грошових знаків, контрабанда, незаконне захоплення повітряних суден тощо.

Злочини міжнародного характеру:

- стосуються інтересів двох або декількох держав, юридичних осіб і/або громадян;
- здійснюються окремими фізичними особами без зв'язку із політикою держави;

– тягнуть персональну відповідальність правопорушників у межах національної юрисдикції.

Міжнародні делікти визначаються за залишковим принципом – до них належать правопорушення, що не ввійшли в перші дві групи. Таким же само чином їх визначила й Комісія міжнародного права. До них належать порушення державою своїх односторонніх зобов'язань, невиконання рішень міжнародних судів та арбітражів, порушення державою договірних зобов'язань, що не мають глобального значення, тощо.

Міжнародні делікти:

– не мають характеру злочинів і не мають суспільної небезпечності міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру;

– можуть здійснюватися будь-якими суб'єктами міжнародних правовідносин, що порушують вимоги міжнародно-правових норм;

– тягнуть відповідальність суб'єктів, що може виражатися у формі самообмежень, які випливають із результату офіційного визнання протиправності поведінки суб'єкта.

Під час кваліфікації поведінки держави слід ураховувати обставини, наявність яких виключає протиправність дії (бездіяльності) держави, а отже, звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності.

Звільнення від відповідальності – це зняття із суб'єкта міжнародного права обов'язку ліквідації наслідків здійсненого ним діяння, яке потягло відповідальність.

Обставини, що виключають відповідальність держав (звільняють від відповідальності), – це факти, дії та явища, доведеність існування яких на момент вчинення правопорушення знімає із суб'єкта міжнародного права обов'язок відшкодування збитків, якщо правопорушення було спричинене цими фактами, діями чи явищами.

Традиційно до *обставин, що виключають настання міжнародно-правової відповідальності*, відносять такі:

– вину потерпілої сторони (дії, що спричинили завдання шкоди, груба небалість);

– форс-мажор і непередбачений випадок – діяння було викликане непереборною силою або непередбаченою подією, яка не піддавалася контролю держави та зумовила неможливість дотримання державою свого міжнародного зобов'язання; у разі непереборної сили держава повністю не має можливості запобігти завданню шкоди іншій державі чи змінити ситуацію – може йти про природні явища (землетруси, епідемії, паводки тощо) або про непередбачувану діяльність людей (наприклад, катастрофу на атомній електростанції тощо);

– стан крайньої необхідності, тобто наявність загрози життєво важливим інтересам суб'єкта.

Посилання на стан крайньої необхідності як підставу для виключення протиправності діяння не допускається, крім випадків, коли діяння було єдиним засобом захисту від тяжкої та неминучої загрози і не завдало значних збитків іншій державі, щодо якої існує міжнародне зобов'язання. Посилатись на стан крайньої

необхідності можна за наявності сукупності таких критеріїв: неминучої небезпеки, що загрожує життєвим інтересам держави, надзвичайної ситуації держави, за якої вона не може поводитися інакше, тимчасового характеру вимушеної поведінки. Існують умови, що позбавляють державу права посилалися на стан крайньої необхідності: якщо міжнародним договором передбачається можливість такої ситуації та відповідні дії щодо неї не можуть визнаватися виправданими, а також якщо держава сама сприяє виникненню стану крайньої необхідності та порушує міжнародні зобов'язання.

Обставини, що звільняють від відповідальності, необхідно відрізнити від фактів та дій, які *виключають кваліфікацію діяння суб'єкта як правопорушення*. Такими фактами та діями можна назвати:

– згоду потерпілої сторони на здійснення діяння, яке спричинило шкоду (згода має бути чітко вираженою та висловленою до здійснення відповідних дій; має бути юридично дійсною, тобто вона не повинна бути результатом помилки, підкупу чи насильства);

– допустимі в межах міжнародного права дії суб'єкта у відповідь на протиправну поведінку потерпілого (самооборона).

Протиправність дії виключається, якщо вона є законним заходом *самооборони* відповідно до статті 51 Статуту ООН, яка закріплює невід'ємне право держави на застосування збройної сили у відповідь на збройний напад. Законність самооборони означає відповідність певним критеріям: має відбутися збройний напад, самооборона повинна бути застосована до вжиття заходів Радою Безпеки ООН, про неї слід бути повідомити Раду, а заходи самооборони не мають підміняти повноважень Ради Безпеки ООН. Наявність агресії – перша та безперечна умова правомірності самооборони. Самооборона також передбачає дотримання принципу пропорційності.

Загалом усі випадки передбачити неможливо, тому кожен із них вимагає диференційованого підходу.

2. Види й форми міжнародно-правової відповідальності

Відповідальність держави-правопорушниці існує в конкретних видах і формах. У міжнародному праві виділяють такі *види відповідальності*, матеріальна та політична (нематеріальна, або моральна).

На практиці політичний і матеріальний види міжнародно-правової відповідальності держави є тісно пов'язаними, тому що найчастіше шкода, заподіяна міжнародним правопорушенням, має як матеріальний, так і політичний характер, однак це не означає заперечення доцільності виділення окремих видів міжнародно-правової відповідальності держави. Поділ видів міжнародно-правової відповідальності на відповідні форми її реалізації надає можливість правильно оцінювати різні за своєю

природою наслідки міжнародних правопорушень і тим самим полегшує завдання встановлення обсягу відповідальності держави-правопорушниці.

Поділ відповідальності на матеріальну й політичну до певної міри є умовним, але необхідним для її практичного здійснення.

Види відповідальності як відображення специфіки обмежень, що накладаються на державу-правопорушницю, виражаються у формах, обумовлених цією специфікою. На відміну від видів відповідальності держави, її форми являють собою конкретні способи, за допомогою яких ця держава виконує обов'язки, які випливають з відповідальності, і тим самим несе відповідні покарання.

Більшість науковців традиційно відносить до *форм матеріальної* відповідальності реституції, субституції та репарації, а до *форм політичної* відповідальності – сатисфакції, ресторації, репресалії, реторсії та санкції. Окремі юристи-міжнародники виносять санкції за межі форм відповідальності, розглядаючи їх як заходи примусу, тобто засіб, що забезпечує припинення міжнародних правопорушень і відновлення міжнародного правопорядку, покликаний примусити державу-правопорушницю виконати обов'язки, що випливають з її відповідальності.

Матеріальна відповідальність полягає у повній або частковій компенсації матеріальної шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням держави. Вона виникає у двох випадках: коли правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, і коли шкода була завдана без порушення норми права, але її відшкодування передбачено спеціальним міжнародним договором.

Реституція полягає в поверненні державою-правопорушницею потерпілим суб'єктам неправомірно захопленого в них майна, що має індивідуальні характеристики (архіви, історичні, художні та інші цінності тощо); тобто це відновлення – реституція в натурі матеріального становища, що існувало до вчинення правопорушення. Так, у перемир'ях, а потім і мирних договорах із переможеними країнами гітлерівського блоку містились положення про необхідність реституції всієї впізнаної власності. Звичайно, цілям реституції найбільше відповідали індивідуально визначені речі.

Різновидом реституції є *субституція* – заміна неправомірно знищеного або пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням. Наприклад, у мирних договорах із переможеними також установлювалось, що у разі неможливості повернення в натурі вилучених предметів художньої, історичної або археологічної цінності вони підлягають заміні предметами такого самого типу або наближено рівноцінними.

У науці міжнародного права виділяють ординарну й надзвичайну репарацію.

Ординарна репарація полягає у відшкодуванні державою-правопорушницею матеріального збитку шляхом виплати грошових сум, постачання товарів чи надання послуг, еквівалентних сумі, що підлягає відшкодуванню потерпілим суб'єктам.

Надзвичайна репарація – це особливі обтяження, що виражаються в тимчасовому обмеженні правомочності держав, що вчинили міжнародне правопорушення, розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами. Їх мета полягає не лише в забезпеченні максимально можливої матеріальної шкоди, завданої

потерпілим суб'єктам, але й у виключенні факторів, що сприяють учиненню правопорушень, відповідно, вони можуть обмежувати самостійність держави-правопорушниці у виборі джерел репарації.

Політична відповідальність виникає в разі порушення суб'єктом міжнародного права будь-якого міжнародного зобов'язання. Цей вид відповідальності виникає із самого факту порушення норми, що охороняє інтереси іншої держави, вона виникає і в тому випадку, якщо майнова шкода або інші видимі негативні наслідки відсутні.

Окремим різновидом політичної відповідальності є сатисфакція.

У науці міжнародного права існує думка про доцільність вирізнення ординарних і надзвичайних сатисфакцій.

Ординарна сатисфакція – це задоволення державою-правопорушницею правомірних нематеріальних вимог потерпілої держави, що полягає у запевненні державою-правопорушницею про недопущення повторення правопорушення. Найхарактерніші її форми – вибачення, вираження жалю чи співчуття, покладання обов'язку матеріального відшкодування на осіб, причетних до вчинення міжнародного правопорушення, та їх покарання. В особливих випадках направляються спеціальні місії, а самі вибачення супроводжуються церемоніями надання почестей прапору потерпілої держави, виконанням гімну тощо. Мета сатисфакції – відновлення нематеріальної шкоди, насамперед заподіяної честі й гідності потерпілої держави, а характерними ознаками її є суворо офіційний характер, урочистість і гласність. Ординарні сатисфакції, зазвичай, – це символічні обтяження, які не є принизливими та надмірними.

Надзвичайна сатисфакція – це різні тимчасові обмеження суверенітету та правоздатності держав, що вчинили міжнародне правопорушення. Її метою є викорінювання причин, що спонукали до правопорушення, і створення гарантій його неповторення у майбутньому. Надзвичайними сатисфакціями можуть бути: реорганізація окремих елементів політичної системи та скасування суспільних інститутів, наявність яких сприяла вчиненню державою міжнародного правопорушення; тимчасова окупація частини або всієї території; міжнародний контроль за використанням наукового та промислового потенціалу; демілітаризація промисловості або скорочення збройних сил.

Ресторація полягає у відновленні нематеріальних прав потерпілих суб'єктів міжнародного права (наприклад, припинення незаконної окупації, звільнення незаконно затриманих осіб, скасування судових рішень, що завдають шкоду потерпілим державам, їх юридичним і фізичним особам).

Репресалії – правомірні примусові дії, які застосовуються до держави-правопорушниці як засіб примусити її відмовитися від своїх незаконних дій (наприклад, затримка риболовецького судна за незаконний вилов риби, накладення арешту на майно або його конфіскація тощо). Вони мають бути пропорційними: інтенсивність контрзаходів не може бути вищою за ту, що є необхідною для досягнення безпосередньої мети. Перевищення меж необхідного само по собі є

правопорушенням, зловживанням правом. Репресалії не передбачають застосування збройного впливу на порушника, але можуть бути пов'язані з демонстрацією збройної сили або мирною блокадою.

Реторсії – це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі чи дискримінаційні дії. Точніше, реторсія є контрзаходом у разі порушення політичних і моральних норм та правил ввічливості. Вона спрямована на обмеження прав, не охоронюваних міжнародним правом: обмеження імпорту, підвищення мита, вилучення внесків із банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежуються у правах.

До міжнародних *санкцій* відносять головним чином засоби примусу, що застосовуються до держав-правопорушників.

Власне відповідальність не містить у собі засоби примусу, оскільки правопорушення породжує лише первинну відповідальність, яка полягає в обов'язку відновити порушене право і лише в разі небажання виконати цей обов'язок настає вторинна відповідальність – за небажання відновити порушене право. При цьому примус повинен бути правомірним як за підставою та метою, так і за методами й обсягом. Правомірність визначається, насамперед, за критерієм відповідності основним цілям і принципам міжнародного права.

У науці міжнародного права існує тенденція розуміти під санкціями примусові заходи, що здійснюються лише міжнародними організаціями. Що ж стосується держав, то вжиті ними заходи слід іменувати *контрзаходами*.

Осудливі резолюції, ухвалені, наприклад, Генеральною Асамблеєю ООН, не можна віднести до санкцій, але сила їх морально-політичного впливу є дуже значною. Такі резолюції можуть мати і правові наслідки, якщо в них міститься невизнання результатів, отриманих шляхом погрози або застосування сили. У цьому вбачається своєрідна санкція.

Практика дозволяє виокремити два *види контрзаходів (санкцій)* – *індивідуальні* (самопоміг) та *колективні* (у межах міжнародних організацій). Кожен вид має декілька форм: індивідуальні – реторсії, репресалії, розрив відносин і самооборона; колективні – відмова у членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування та колективні збройні заходи.

Самооборона – це застосування збройної сили держави у відповідь на злочинний збройний напад іншої держави. Право на самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН може бути реалізоване виключно у відповідь на збройний напад.

У разі особливо небезпечних посягань на міжнародний правопорядок може бути використано міжнародний механізм для застосування проти держави-порушниці колективних примусових заходів із використанням збройної сили. Важлива роль тут належить Раді Безпеки ООН. Стаття 42 Статуту ООН уповноважує його починати такі дії повітряними, морськими чи сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання (відновлення) міжнародного миру та безпеки.

Санкції можуть застосовуватися лише в разі вчинення міжнародного навмисного правопорушення, їх застосування в інших випадках не можна вважати правомірним, тому що, власне кажучи, санкції є реакцією на навмисне здійснення протиправних дій чи навмисне заподіяння шкоди. На відміну від інших форм прояву принципу відповідальності (висунення претензії на відшкодування шкоди) застосування санкцій полягає не лише в компенсації інтересів постраждалої сторони за рахунок інтересів сторони-відповідача, але й в обмеженні політичних і матеріальних інтересів останньої. Санкції за своїми наслідками не завжди бувають пропорційними шкоді, заподіяній державою-правопорушницею, вони можуть перевищувати обсяг і характер шкоди. У цьому полягає характерна ознака санкцій, що відрізняє їх від інших форм відповідальності та надає їм характеру покарання.

Згідно зі статтею 41 Статуту ООН Рада Безпеки може вимагати від членів ООН застосування примусових заходів, що передбачають «повне або часткове припинення економічних відносин, використання залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, чи радіо- й інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин».

До переможених держав, які розв'язали агресивну війну, може вживатися така санкція, як заборона мати власні збройні сили. Своєрідною санкцією є переслідування порушників міжнародного права, зокрема осіб чи злочинних угруповань, причетних до скоєння міжнародних злочинів (тероризм, воєнні злочини тощо).

Необхідно зазначити, що матеріальна та політична відповідальність може застосовуватися водночас за вчинення одного міжнародного правопорушення. Крім того, види міжнародної відповідальності можуть взаємно перехрещуватися – за заподіяння нематеріальної шкоди може наставати матеріальна відповідальність і навпаки.

3. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Суб'єктом відповідальності в міжнародному праві, як правило, виступає держава. Відповідно до ухваленого Комісією міжнародного права Проекту статей про відповідальність держави 2001 р. будь-яке протиправне міжнародне діяння держави тягне міжнародно-правову відповідальність держави; діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-правове лише на підставі міжнародного права; порушення державою міжнародного зобов'язання є таким лише в тому випадку, коли поведінка або діяння цієї держави не відповідають тому, що вимагає від неї зазначене зобов'язання незалежно від того, чи має воно звичайний або договірний характер. При цьому держава розглядається як єдине ціле незалежно від того, який орган держави вчинив діяння, що кваліфікується як правопорушення.

Проект статей про відповідальність держав 2001 р. визначає кваліфікаційні умови, за яких поведінка будь-якого органу, особи або установи повинна розглядатися як діяння самої держави відповідно до міжнародного права, а саме:

– поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від становища, яке він має в системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави; поняття «орган» охоплює в себе будь-яку особу або будь-яке утворення, що мають такий статус за внутрішньодержавним правом (ст. 4);

– поведінка особи або утворення, що не є органом держави відповідно до ст. 4, але уповноваженого правом цієї держави здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права, за умови, що в цьому випадку ця особа або утворення діє в цій якості (ст. 5);

– поведінка органу, наданого в розпорядження держави іншою державою, розглядається як діяння першої держави відповідно до міжнародного права, якщо цей орган діє для здійснення елементів державної влади тієї держави, у розпорядження якої його надано (ст. 6);

– поведінка органу держави, особи або утворення, уповноважених здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права, якщо цей орган, особа або утворення діють у цій ролі, навіть якщо вони перевищують свої повноваження або порушують указівки (ст. 7);

– поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави відповідно до міжнародного права, якщо ця особа або група осіб фактично діє за вказівками, під керівництвом або контролем цієї держави під час здійснення такої поведінки (ст. 8);

– поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави відповідно до міжнародного права, якщо ця особа або група осіб фактично здійснює елементи державної влади за відсутності або в разі неспроможності офіційної влади й в умовах, що вимагають здійснення таких елементів влади (ст. 9);

– поведінка повстанського руху, що стає новим урядом держави, розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права;

– поведінка, повстанського або іншого руху, якому вдається створити нову державу на частині території вже існуючої держави або на якій-небудь території під її керуванням, розглядається як діяння цієї нової держави відповідно до міжнародного права;

– поведінка, що не присвоюється державі на підставі попередніх статей, проте розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права, якщо й тією мірою, якою ця держава визнає й приймає цю поведінку як власну (ст. 11).

Найчастіше держава несе відповідальність за дії або бездіяльність своїх виконавчих органів – міністерств і відомств, армійських і поліцейських підрозділів, прикордонних і спеціальних служб, аж до нижчої ланки виконавчої влади.

Держава не може ухилитися від відповідальності, посилаючись на ту обставину, що відповідно до внутрішнього законодавства ці дії не треба вчиняти або треба вчиняти в інший спосіб. Це положення закріплено у Віденській конвенції про

право міжнародних договорів 1969 р.: держава «не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання нею договору» (ст. 27).

У разі якщо особа вчинила діяння або бездіяльність не як посадова особа, її поведінка не стосується держави. За дії приватних осіб відповідальність держави в міжнародному праві не передбачається. Однак якщо фізична особа, що не володіє офіційним державним статусом, своїми діями зпосагає на права й інтереси іншої держави, що охороняються міжнародним правом, то держава, яка не забезпечила захист цих прав і інтересів, несли міжнародно-правову відповідальність. Вона несе відповідальність за невиконання своїх зобов'язань щодо забезпечення прав і законних інтересів іноземної держави на своїй території, що виявилися у бездіяльності державних органів, покликаних захищати ці права й інтереси.

4. Відповідальність міжнародних міжурядових організацій у міжнародному праві

З огляду на ту обставину, що суб'єктами міжнародного права є міжнародні міжурядові організації, слід погодитися, що вони можуть бути й суб'єктами відповідальності. У коментарях до Проекту статей про відповідальність держав 2001 р. зазначається, що «поняття відповідальності за протиправну поведінку є основним елементом наявності міжнародної правосуб'єктності». Це положення є загально визнаним.

Відповідальність міжнародних організацій ґрунтується на їх правосуб'єктності та безпосередньо впливає з неї. Ця відповідальність має специфічний характер. Обсяг і межі відповідальності міжнародних організацій є неоднаковими, вони залежать від обсягу правосуб'єктності та природи самих міжнародних організацій.

У низці договорів містяться положення про відповідальність міжнародних організацій. Так, наприклад, ст. 57 Статуту ООН передбачає відповідальність спеціалізованих установ ООН у відповідних сферах (економічній, соціальній, культурній тощо). Відповідно до Договору про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, 1967 р. міжнародна організація несе відповідальність за виконання положень цього договору, якщо вона здійснює відповідну діяльність у космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами (ст. VI). Відповідно до Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. міжнародна організація, що здійснює або організує запуск космічного об'єкта, несе відповідальність за будь-яку заподіяну цим об'єктом шкоду.

Відповідальність міжнародної організації настає у разі вчинення правопорушення незалежно від того, порушено нею (її органами) норму міжнародного права, норму внутрішнього права організації чи норму внутрішньодержавного права.

Міжнародні організації можуть виступати суб'єктами відповідальності з міжнародного публічного й міжнародного приватного права. Для того щоб міжнародна

організація могла нести відповідальність, є необхідними наявність її провини і порушення зобов'язання, передбаченого міжнародно-правовою нормою, а також заподіяння шкоди.

Міжнародні організації можуть нести як політичну, так і матеріальну відповідальність. Наприклад, політична відповідальність може наставати у разі ухвалення міжнародною організацією дискримінаційних рішень, що обмежують суверенні права держави (групи держав) або які впливають на їх суверенітет; за порушення угоди про штаб-квартиру з державою перебування або угод про співпрацю з іншими суб'єктами міжнародного права.

Матеріальна відповідальність міжнародної організації може наставати за завдання нею збитків у процесі діяльності (наприклад, діяльності в космічному просторі); за невиконання міжнародних зобов'язань, де стороною є ця організація; за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки (наприклад, автомобілем або судном ООН); за порушення контрактів, за недотримання санітарних норм тощо. При цьому форми відповідальності, що діють стосовно держав, не можна механічно переносити на міжнародні організації, тому що вони мають специфічні особливості: не набули розвитку конкретні форми політичної та матеріальної відповідальності; у разі настання матеріальної відповідальності поряд із міжнародною організацією, як правило, несуть відповідальність держави-члени цієї організації.

Міжнародна організація може бути притягнута до міжнародної відповідальності за порушення законодавства країни перебування її штаб-квартири. Уряди багатьох держав ухвалили законодавчі акти про статус міжнародних організацій, що перебувають на їх території, та їхніх службовців, за порушення яких міжнародні організації можуть бути притягнуті до матеріальної відповідальності.

Міжнародна організація несе відповідальність за протиправні дії своїх виконавчих органів і персоналу. Наприклад, у 1957–1965 рр. ООН уклала угоди з Бельгією, Грецією, Італією, Люксембургом і Швейцарією про відшкодування шкоди, заподіяної громадянам цих держав і майну цих громадян внаслідок операцій Збройних сил ООН у Конго.

Слід визнати, що в міжнародному праві відсутні норми щодо відповідальності міжнародних міжурядових організацій. Проект статей про відповідальність держав 2001 р. містить ст. 57 «Відповідальність міжнародних організацій», у якій зазначається, що «статті не зачіпають жодного з питань, щодо відповідальності міжнародних організацій або іншої держави за поведінку міжнародної організації».

Безперечно, питання стосовно відповідальності організацій у міжнародному праві є складним і потребує розроблення та ухвалення спеціальних норм. У 2002 р. Комісія міжнародного права відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/66/100 «Відповідальність міжнародних організацій» від 07.12.2011 р. розпочала розроблення документа «Відповідальність міжнародних організацій».

5. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Питання стосовно відповідальності фізичних осіб у міжнародному праві залишається дискусійним. Тривалий час вважалося, що міжнародне право розглядає дії суверенних держав і не передбачає покарання фізичних осіб.

Першою спробою порушити цю неписану форму був Версальський договір 1919 р., статті якого передбачали право притягати до відповідальності осіб, звинувачених у порушенні законів і звичаїв війни. Вирішальну роль у визнанні кримінальної юрисдикції над фізичною особою в міжнародному праві відіграв Нюрнберзький міжнародний воєнний трибунал (створений за домовленістю Союзу РСР, США, Великобританії і Тимчасового уряду Французької Республіки під час конференції 26 червня – 8 серпня 1945 р. у м. Лондон, Великобританія), на думку якого «міжнародне право покладає обов'язки як на індивідів, так і на держави. Злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними одиницями, і лише покаранням фізичних осіб, які вчиняють такі злочини, можна реалізувати положення міжнародного права».

Лондонська угода передбачала, що Нюрнберзький трибунал засновується для притягнення до відповідальності головних воєнних злочинців за злочини, не пов'язані з географічно певним місцем, і встановлювала (ст. 6), що Угода не применшує компетенції й не обмежує прав національних або окупаційних судів, які вже були створені або будуть створені на будь-якій союзній території або в Німеччині для здійснення судочинства над воєнними злочинцями. На підставі вироків Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу були притягнені до міжнародної кримінальної відповідальності головні воєнні злочинці (нацистські політики, військові, ідеологи нацизму) за злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людяності.

Згодом, 19 січня 1946 р. був заснований на тих же засадах Міжнародний воєнний трибунал для Далекого Сходу (Токійський трибунал) для судового переслідування японських воєнних злочинців за злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людяності.

Положення Статуту Нюрнберзького, а потім Токійського трибуналу стали складовою частиною загального міжнародного права, що підтверджують факт переслідування сотень і тисяч німецько-фашистських, японських та інших злочинців Другої світової війни судами практично всіх європейських і деяких неєвропейських країн.

Обов'язок держав переслідувати за національним законодавством (або вдати) за воєнні злочини та злочини проти людяності передбачено Женевськими конвенціями про закони і звичаї війни 1949 р. Так, згідно зі статтею 146 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р. її учасники зобов'язані «надати чинності будь-якому закону, необхідному для вжиття дієвих кримінальних санкцій щодо осіб, які вчинили або наказали іншим учинити

будь-яке серйозне порушення цієї Конвенції». Кожна сторона Конвенції, згідно з цією ж статтею, «зобов'язується розшукати осіб, яких обвинувачено у вчиненні або наданні наказу вчинити такі серйозні порушення, і віддати під суд осіб, незалежно від їх громадянства». Держава, якщо побажає, може передавати цих осіб для здійснення судочинства іншій зацікавленій стороні.

Міжнародну кримінальну відповідальність для фізичних осіб передбачають і інші міжнародні конвенції, зокрема Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенція проти катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання 1984 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997 р. тощо.

До фізичних осіб можна застосувати положення Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р., конвенцій, що передбачають видачу злочинців за окремими видами злочинів (наприклад, за крадіжку повітряного судна тощо), та конвенцій, укладених державами з питань надання правової допомоги у кримінальних, сімейних та цивільних справах. Головний принцип, якого дотримуються практично всі держави, полягає в невідворотності покарання за вчинене міжнародне правопорушення, особливо за міжнародні злочини, що зачіпають життєво важливі інтереси більшості держав або всього міжнародного співтовариства.

У середині 90-х років ХХ століття з метою притягнення фізичних осіб до кримінальної відповідальності створено Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 р. (створений Резолюцією Ради Безпеки ООН від 25.05.1993 № 827), і Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші схожі до нього порушення, вчинені на території сусідніх держав, у період з 1 січня 1994 р. по 31 грудня 1994 р. (створений Резолюцією Ради Безпеки ООН від 08.11.1994 № 955). Ці трибунали є повноважними здійснювати судове переслідування фізичних осіб, відповідальних за злочин геноциду, злочини проти людяності та серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р.

Відповідно до Договору між ООН та Урядом Сьєрра-Леоне від 16.01.2001 р. і Резолюцією Ради Безпеки від 14.08.2000 № 1315 був створений Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне. За своєю правовою природою такий суд є так званим «гібридним трибуналом», заснованим угодою між урядом Сьєрра-Леоне та Організацією Об'єднаних Націй і поєднує в собі міжнародні та національні механізми, персонал, слідчих, суддів, обвинувачів і правові норми. Він почав функціонувати з 1 липня 2002 р.

Спеціальний суд повноважний притягувати до відповідальності фізичних осіб, які вчинили серйозні порушення міжнародного гуманітарного права в Сьєрра-Леоне та злочини відповідно до національного законодавства, вчинені на

території Сьєрра-Леоне з 30 листопада 1996 р. Статут Суду передбачає відповідальність як за міжнародні злочини (проти людяності та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права), так і за тяжкі злочини за законодавством Сьєрра-Леоне (злочини проти дітей і їх статевої недоторканності, а також підпал).

Під час створення Спеціального суду по Сьєрра-Леоне був урахований досвід, отриманий у процесі діяльності Міжнародного трибуналу по колишній Югославії та Міжнародного трибуналу по Руанді. Механізм, використаний для його створення (укладення міжнародного договору між державою і міжнародною міжурядовою організацією), без сумніву, є новаторським у практиці сучасного міжнародного права.

На Міжнародній конференції 17 липня 1998 р., що проходила в м. Рим (Італія), був ухвалений Статут Міжнародного кримінального суду. Його юрисдикція обмежується найбільш серйозними злочинами, що викликають заклопотаність усього міжнародного співтовариства. Відповідно до статті 5 Статуту Суд має юрисдикцію щодо таких злочинів: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; в) воєнні злочини; г) злочин агресії.

Сучасна теорія та практика виходять із того, що міжнародна кримінальна відповідальність може наставати для фізичних осіб лише на підставі вироку суду та лише за вчинення злочинів, вичерпне визначення яких містить Статут відповідного міжнародного судового органу. Отже, міжнародне кримінальне переслідування за вчинення інших злочинів виключається.

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб може наставати як у вигляді позбавлення волі, так і у вигляді штрафу. Сучасна практика не передбачає створення спеціальних міжнародних пенітенціарних установ, таких як в'язниця Шпандау (адміністративний округ у м. Берлін, Німеччина), у якій відбували покарання засуджені Нюрнберзьким міжнародним воєнним трибуналом. Виконання вироків, винесених існуючими міжнародними кримінальними судовими органами, покладається відповідно до спеціальних угод на низку національних пенітенціарних установ.

Важливо зазначити, що статuti міжнародних кримінальних судових органів не виключають право держав-учасниць притягувати до відповідальності осіб, які вчинили міжнародні правопорушення.

Держави можуть покарати винних у вчиненні міжнародних правопорушень, здійснюючи свою юрисдикцію, тобто правовий і політичний контроль над особами, на підставі таких основ юрисдикції держави над особою, як територія, громадянство, пасивна правосуб'єктність, захисний принцип, універсальність та екстериторіальність.

Територіальна юрисдикція застосовується, коли злочин вчинено на території держави, яка виступає обвинувачем.

Принцип громадянства застосовується, коли злочинець є громадянином держави, яка порушує судову справу. У разі, коли він є апатридом (особою без громадянства), враховується реальний та ефективний зв'язок між державою та злочинцем.

Принцип пасивної правосуб'єктності використовується, коли жертва є громадянином держави-обвинувача.

Принцип захисної юрисдикції визнає право держави розслідувати справу, яка загрожує її національній безпеці чи основним державним функціям, незалежно від того, де було вчинено злочин.

Принцип універсальної юрисдикції полягає в тому, що правом притягти особу до відповідальності володіє будь-яка держава. Як правило, цей принцип поширюється й на міжнародні злочини (наприклад, злочини проти людства).

Екстериторіальна юрисдикція – це застосування права однієї держави на території інших держав на тій підставі, що поведінка сторони викликає певні «наслідки» на території іншої держави.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «міжнародно-правова відповідальність».
2. Назвіть ознаки міжнародно-правової відповідальності.
3. Визначте роль Проекту статей про відповідальність держав 2001 р. у розвитку інституту міжнародної відповідальності.
4. Назвіть підстави міжнародно-правової відповідальності.
5. Розкрийте види міжнародних правопорушень.
6. Назвіть підстави звільнення від відповідальності держав.
7. Розкрийте види й форми міжнародно-правової відповідальності.
8. Визначте зміст санкцій і контрзаходів у міжнародному праві.
9. Розкрийте особливості відповідальності міжнародних міжурядових організацій у міжнародному праві.
10. Розкрийте особливості відповідальності фізичних осіб у міжнародному праві.

РОЗДІЛ 8

ТЕРИТОРІЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1. *Поняття та види територій у міжнародному праві.*
2. *Поняття державної території та її складові частини.*
3. *Державні кордони: поняття, види, порядок установлення.*
4. *Міжнародно-правовий режим рік та озер.*
5. *Міжнародно-правовий режим Арктики.*
6. *Міжнародно-правовий режим Антарктики.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ТЕРИТОРІЙ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Основні історичні етапи розвитку людства та прагнення держав до світової гегемонії або регіонального лідерства пов'язано тією чи іншою мірою з боротьбою за територію. У таких умовах з'явилась об'єктивна необхідність у розробленні міжнародно-правового режиму територій, що, своєю чергою, забезпечило б правову регламентацію територіального розмежування.

Інститут території є одним із найстаріших у міжнародному праві. Територія має важливе значення, оскільки є не лише простором, а й матеріальним середовищем життя кожної держави. У міжнародному праві вже сформувалися чіткі загальновизнані поняття, що стосуються тих чи інших питань території. Так, у міжнародному праві територією в широкому розумінні вважають простори земної кулі з її суходільною й водною поверхнею, надрами та повітряним простором, а також космічний простір і небесні тіла, що перебувають у ньому.

Термін «*територія*» використовується в міжнародному праві для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів певними межами, і такого, що має визначений юридичний статус (наприклад, статус державної території) й відповідний правовий режим.

Поняття «*правовий статус*» і «*правовий режим*» використовуються як критерії для юридичної класифікації території. Під *правовим статусом* території слід розуміти її базисну правову характеристику, визначення її основної належності відповідно до міжнародно-правової класифікації територій. *Правовий режим* виступає у вигляді визнаних у міжнародному праві й у національному законодавстві держав специфічних ознак і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання. Підтвердженням цих висновків є те, що території, які мають однакову юридичну природу й утворюють єдину просторову категорію, можуть відрізнитися

специфічними особливостями свого правового режиму. Наприклад, у категорії державної території можуть існувати такі правові режими, як внутрішні морські води й територіальні води (територіальне море), а в категорії міжнародних просторів – відкрите море, морське дно за межами національної юрисдикції тощо. І навпаки, правовий режим територій, що мають різну юридичну природу, може мати багато спільного, наприклад правовий режим міжнародних каналів і відкритого моря.

Важливо зазначити, що розуміння міжнародним правом території переважно в просторовому аспекті не має нічого спільного з поняттям території в її природному значенні як середовища існування земної фауни та флори, місцезнаходження природних багатств і ресурсів, середовище проживання людини і матеріальної основи її існування, хоча останнє і враховується в нормах міжнародного та національного права, що стосуються природокористування.

Термін «територія» розглядається в науці міжнародного права як юридична категорія. Відповідно до цього підходу правова природа територій і їх класифікації обумовлюються відповідним правовим режимом, передбаченим міжнародно-правовими нормами. Саме тому в підґрунтя загальноприйнятої класифікації територій у теорії міжнародного права покладено принцип їх належності до того чи іншого правового режиму.

З погляду правового режиму території можна поділити на такі види.

1. *Державна територія* – це територія, що правомірно перебуває під суверенітетом конкретної держави, над якою здійснюється територіальне верховенство, правовий режим якої визначається головним чином нормами національного права.

2. *Території з міжнародним режимом* – це простір, що перебуває за межами державної території, що не належать одній, а перебуває у спільному користуванні всіх держав відповідно до міжнародного права (відкрите море за межами територіальних вод, міжнародний район морського дна, деякі міжнародні ріки, протоки й канали, Антарктика, космічний простір і небесні тіла).

З точки зору міжнародного права, міжнародні території становлять спільну спадщину людства. Така концепція передбачає, з одного боку, можливість вільного дослідження й використання всіма державами цих територій, а з іншого – заборону поширення державного суверенітету.

Правовий режим цих територій визначається головним чином міжнародними договорами.

Відкрите море – частина Світового океану, розташована за межами територіальних вод і виключної економічної зони будь-якої держави.

Міжнародний район морського дна – дно морів та океанів, а також його надра за межами дії національної юрисдикції. Він розташований за зовнішніми кордонами континентального шельфу прибережних держав.

Антарктика – в широкому значенні південна полярна область Землі, до складу якої входить материк Антарктида та ділянки Атлантичного, Індійського

й Тихого океанів, що межують з Антарктидою (або води Південного океану). З міжнародно-правового погляду, Антарктика не перебуває під чиїмсь суверенітетом, а перебуває в користуванні всіх держав. Її води є відкритими для мореплавства, наукових досліджень і промислів.

Космічний простір – простір за межами повітряної сфери Землі, що не підлягає присвоєнню жодною державою.

3. *Території зі змішаним режимом* – це території, на яких діють водночас норми міжнародного права й національного законодавства прибережних держав. До таких територій належать: континентальний шельф, прилегла зона, міжнародні ріки, протоки й канали та виключна економічна зона. Ці території не входять до складу державних територій, однак прибережні держави на їх теренах мають певні суверенні права, закріплені національним законодавством і міжнародними договорами – на розвідку та розробку ресурсів цих територій тощо. Відповідно до міжнародних норм за іншими державами зберігаються певні права на вільне судноплавство, прокладання кабелю та трубопроводів і наукове дослідження. Обсяг таких прав закріплено в Конвенції про континентальний шельф 1958 р. і Конвенції ООН з морського права 1982 р. У межах цих прав кожна держава ухвалює свої закони та правила, що регулюють такі види діяльності.

Континентальний шельф – вирівняна частина підводного краю материків, що прилягають до берегів, суші й характеризується спільною з нею геологічною будовою, зовнішній кордон близько 200 морських миль від берега.

Прилегла зона – морський пояс, що примикає до територіального моря прибережної держави, який встановлено відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р., завширшки не більше 24 морських миль, які відраховуються від тих самих вихідних ліній, що й територіальне море, і в якому прибережна держава здійснює певні види контролю.

Порівняно з територіальним морем у прилеглий зоні прибережна держава може здійснювати лише обмежений перелік видів контролю.

Міжнародні ріки – це ріки, що протікають по територіях або розділяють територію двох або більше держав і використовуються для різних потреб за згодою між цими державами.

Протоки – це природний морський прохід, що з'єднує райони одного моря або моря й океани між собою. Вони відіграють важливу роль у міжнародному мореплавстві, створенні єдиної системи морських шляхів

Конвенція ООН з морського права 1982 р. встановила такі види проток, які використовуються для міжнародного судноплавства:

– протоки між однією частиною відкритого моря або економічної зони, де будь-які судна користуються правом безперешкодного транзитного проходу з метою безперервного та швидкого проходу або прольоту через протоку (Баб-ель-Мандебська, Гібралтарська, Дрейка, Ла-Манш, Магелланова, Па-де-Кале, Сінгапурська тощо);

– протоки між островом і континентальною частиною прибережної держави, в яких застосовується право мирного проходу для транзиту та заходження в територіальні та внутрішні води;

– протоки між одним районом відкритого моря й територіальним морем держави, у яких також застосовується право мирного проходу;

– протоки, правовий режим яких регулюється спеціальними міжнародними угодами (Чорноморські протоки, Балтійські протоки тощо).

Держави, що межують із міжнародною протокою, мають право в межах, передбачених міжнародними договорами, регулювати транзитний і мирний прохід суден і літальних апаратів через протоку.

Міжнародні канали – це штучні спорудження, які з'єднують моря й океани, розташовані на шляхах інтенсивного морського судноплавства, і використовуються всіма державами відповідно до міжнародного права та національних законодавств. Принципами правового режиму міжнародних каналів є такі:

– повага до суверенних прав власника каналу та невтручання в його внутрішні справи;

– свобода судноплавства каналом для суден усіх держав без будь-якої дискримінації;

– обов'язок користувачів дотримувати норм міжнародного права й національного законодавства держави-власника каналу.

Виключна економічна зона – це прилегли до територіальних вод прибережної держави території моря та континентального шельфу, максимальною шириною до 200 морських миль від найближчої точки берегової лінії, в межах яких держава має виключні права на розвідку й добування природних ресурсів цього регіону, створення та використання штучних островів, безпечних для довкілля установок і споруд, а також проведення наукових досліджень, і зобов'язана охороняти й підтримувати екологічний баланс і порядок у цій зоні. На відміну від територіальних вод, ці території фактично є вже відкритим морем і підпадають під установлений у цій частині особливий правовий режим, відповідно до якого права та юрисдикція прибережної держави і права та свободи інших держав регулюються відповідними положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 р. Зазвичай у них дозволяються вільний прохід або перебування будь-яких іноземних плавальних або літальних засобів, проходження або діяльність яких, а також людська діяльність, звісно, не суперечать нормам міжнародного морського права.

4. *Території з особливим міжнародним режимом* – це демілітаризовані й нейтралізовані зони, зони миру (в разі їх встановлення). Виділення таких територій має суто функціональний характер із метою визначення ступеня їх мілітаризації. До складу цих територій можуть входити державні території або державні, міжнародні території й території зі змішаним режимом водночас: наприклад архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Панамський і Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла.

Демілітаризована територія – це територія, стосовно якої держава узяла міжнародне зобов'язання скоротити або взагалі не розташовувати в її межах військові укріплення та споруди чи певні види озброєнь. Такі території створюються на основі міжнародних договорів з метою забезпечення міжнародної безпеки.

Нейтралізована територія – територія, яку забороняється використовувати як театр воєнних дій або як базу для ведення таких дій в інших регіонах світу. Нейтралізованою може бути лише певна частина держави. У випадку воєнного конфлікту держава не повинна використовувати нейтралізовану частину території для ведення воєнних операцій.

Демілітаризації та нейтралізації підлягають також міжнародні території (наприклад, Антарктика, космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами).

Особливим видом нейтралізованої й водночас демілітаризованої території є без'ядерні зони, в межах яких забороняється розміщувати ядерну зброю. Без'ядерною зоною проголошено, наприклад, Африку і Латинську Америку.

Зони миру – регіони світу, де здійснюється комплекс заходів щодо забезпечення тривалого миру та безпеки на засадах співробітництва відповідних держав. Однією з таких мирних зон є Індійський океан, правовий статус якого закріплено у Заключному документі Наради прибережних і материкових держав Індійського океану 1970 р. і Декларації про Індійський океан як зону миру 1971 р.

2. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ ТА ЇЇ СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ

Державна територія – це територія, окреслена чітко визначеною лінією державного кордону, яка відділяє територію конкретної держави від території інших держав або від території, яка не належить жодній з існуючих держав (наприклад, океан чи море).

Державна територія є матеріальною базою існування відповідної держави, і на неї поширюється її територіальне верховенство. Правовий режим таких територій визначається насамперед національним законодавством кожної держави, а також двосторонніми або багатосторонніми міжнародними договорами (договірне проходження державного кордону, визначення прикордонного режиму тощо).

Державна територія виконує дві важливі *функції*:

– визначає просторові межі здійснення державної влади (територіальні межі державного суверенітету) через окреслення лінії державного кордону;

– виконує просторове структурування державної влади (своєрідний територіальний розріз органів державної влади з метою її кращої організації та здійснення на місцях).

Державна територія охоплює в себе землі, внутрішні та прибережні територіальні води, разом із простором, розташованим нижче поверхні й над поверхнею землі й води. Вона може також містити острови й анклави землі. Державна територія поширюється на посольства, палуби кораблів і борти літаків. Події, які відбуваються там, з юридичного погляду, розглядаються так, ніби вони відбувалися на території держави (тобто під юрисдикцією держави).

Отже, враховуючи зазначене, доходимо висновку, що державна територія складається із *суходільної, водної і повітряної території*, а також *надр*.

Суходільною територією держави є вся суша в межах державних кордонів, острови й анклави незалежно від їх місцезнаходження.

Анклав – це частина суходільної території держави, повністю охоплена територією іншої держави або держав. Анклав є невід’ємною частиною території тієї держави, якій належить. У світі є декілька анклавів, наприклад розташовані на території Нідерландів бельгійські анклави Барле-Нассау й Барле-Хорти, а на території Бельгії в департаменті Антверпен розташувалася невеликий нідерландський анклав; Нахичеванська Автономна Республіка є азербайджанським анклавом, охопленим територією Вірменії, Ірану й Туреччини. Якщо анклав має вихід до моря, то його називають *напіванклавом*. Росія має такий напіванклав – Калінінградську область, що межує з Литвою та Польщею й має вихід до Балтійського моря. До групи напіванклавів можна віднести й ангольську провінцію Кабінда.

Суходільна територія конкретної держави не обов’язково повинна складатися з усіх зазначених частин. Існують держави, які не мають островів та анклавів, наприклад Білорусь, Словаччина або Чехія. Деякі держави, навпаки, можуть повністю складатися з островів (архіпелажні держави) – Філіппіни, Індонезія, Палау тощо.

Водна територія держави містить у собі водні простори, що перебувають на суходільній території й островах (озера, ріки, канали, водойми), а також внутрішні води і територіальне море.

Повітряна територія держави являє собою стовп повітря певної висоти й охоплює весь повітряний простір над її суходільною та водною територіями. Верхня межа повітряного простору водночас є лінією розмежування космічного та повітряного просторів. Висотний показник цієї лінії остаточно не визначено, але за традицією вважається, що повітряний простір простягається до закінчення щільних шарів атмосфери, тобто орієнтовно до висоти в 100–110 км.

Надра – частина земної кори, розташована нижче ґрунтового прошарку та дна водойм, що сягає глибин, технічно доступних геологічному вивченню й освоєнню.

Під умовною (*квазі*) територією держави в міжнародному праві розуміють територію її дипломатичних представництв, розташованих у закордонних державах, територію торгових суден у відкритому морі, повітряних суден і космічних апаратів, що несуть прапор або знак якоїсь держави, підводні кабелі, трубопроводи та надводні споруди у відкритому морі (над шельфом).

3. ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ПОРЯДОК УСТАНОВЛЕННЯ

У науці міжнародного права є різні визначення державних кордонів. Одні автори визначають державні кордони як лінію, що встановлює межі суходільної або водної території держави, інші – як юридично обґрунтовану умовну лінію, що визначає межі не лише поверхні, але також надр і повітряного простору, а треті – як фактичні або уявні лінії на суходільному, водному й повітряному просторах і надра, що визначають межі дії державного суверенітету. Під державним кордоном

розуміється лінія, яка не лише встановлює просторові межі державної території, але і межі дії державної влади.

Державні кордони – це фактичні чи уявні лінії на суходільному, водному, повітряному просторі та в надрах, які визначають межі дії державного суверенітету й поширення територіального верховенства держави. Вони відділяють територію однієї держави від іншої, визначають межі державної території з усіма ресурсами, що є матеріальною умовою існування суспільства.

Існують також і нормативні визначення державних кордонів, що містяться в національному законодавстві держав. Так, ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 1991 р. визначає державний кордон як лінію та вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України, – суші, вод, надр і повітряного простору. Це визначення загалом відповідає тлумаченню державних кордонів у науці міжнародного права.

Міжнародне право зобов'язує утримуватися від будь-яких посягань на кордони інших держав, від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення частини або всієї території будь-якої держави. Державні кордони можуть змінюватися відповідно до міжнародного права лише мирним шляхом.

Лінія проходження кордонів і їх правовий режим закріплюються договорами між прикордонними державами. Відомі також випадки, коли традиційні кордони визнавали без договірного оформлення, спираючись на норми звичаєвого права.

Розрізняють *суходільні, водні й повітряні* кордони державної території.

Суходільні кордони держави – це лінії, що відокремлюють суходільну територію однієї держави від суміжної території іншої держави. Як правило, державні кордони на суші проводяться з урахуванням географічних особливостей місцевості. Такими особливостями можуть бути гори, ріки, озера тощо.

У міжнародній практиці відомі орографічні, геометричні та географічні державні кордони.

Орографічний державний кордон – це лінія, проведена по природних рубежах з урахуванням рельєфу місцевості, головним чином по гірському вододілу та руслах прикордонних рік (такі кордони переважно існують між більшістю суміжних держав).

Геометричний державний кордон – це пряма лінія, яка з'єднує дві визначені на місцевості точки державного кордону й перетинає місцевість без урахування її рельєфу (кордон між Єгиптом і Суданом, Єгиптом і Лівією, Лівією і Чадом, Аляскою (США) і Канадою). Лінія геометричного державного кордону, як правило, оминає населені пункти.

Географічний (астрономічний) державний кордон – це лінія, що проходить через визначені географічні координати та збігається іноді з тією чи іншою паралеллю або меридіаном (наприклад, такий кордон проходить по 38 паралелі між КНДР і Південною Кореєю).

Водні кордони держави поділяються на річкові, озерні, кордони інших вододомів і морські. Кордони на ріках встановлюються за згодою між прибережними

державами: на судноплавних ріках – по середині головного фарватеру або по тальвегу (лінії найбільших глибин), на несудохідних – по середині головного рукава ріки; на озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи сухопутного кордону до берегів озера або іншої водойми. Морськими кордонами держави є зовнішні межі її територіального моря або лінія розмежування територіальних морів суміжних або протилежних держав. Зовнішні межі територіального моря встановлюються законодавством прибережної держави відповідно до загально визначених принципів і норм міжнародного права. Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. кожна держава має право встановлювати ширину своїх територіальних вод у межах 12 морських миль.

Повітряними кордонами держави є бокові й висотні межі її повітряного простору. Боковою межею повітряного простору є вертикальна площина, що проходить по суходільній і водній лініях державного кордону. Висотні межі державного кордону обмежуються 100–110 км.

За міжнародним правом процес установаження кордону передбачає два послідовні етапи – *делімітацію* та *демаркацію*.

Делімітація кордону (від лат. «delimito» – встановлення) – це договірне визначення лінії проходження державного кордону, яке здійснюється за допомогою великомасштабних карт, у яких повністю визначено населені пункти, рельєф, гідрогеографію й інші особливості місцевості. Під час делімітації договірні держави складають (по карті, без проведення робіт на місцевості) опис проходження лінії кордону, що може бути окремою статтею у самому міжнародному договорі або в додатку до нього. Установлена в такий спосіб лінія державного кордону наноситься на карту, яка додається до договору. Делімітація є підставою для проведення наступного етапу визначення кордону – проведення його на місцевості.

Демаркація кордону (від франц. «demarcation» – розмежування) – проведення державного кордону на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками відповідно до договору про делімітацію кордонів, до якого додаються карти й описи. Вона здійснюється на підставі документів про делімітацію кордону. Для цього виконується топографічна зйомка або аерофотозйомка місцевості, на підставі чого складається великомасштабна топографічна карта прикордонної смуги, встановлюються прикордонні знаки і визначаються їх координати. Документи демаркації набувають чинності після затвердження їх відповідно до законодавства договірних сторін.

Питання демаркації вирішує Державна комісія суміжних держав. Вона визначає лінію проходження кордонів на конкретних ділянках місцевості, становить протокол-опис кордону, що демаркується, карту з його позначенням і протокол на кожний прикордонний знак.

В особливих випадках, зокрема в разі розпаду держав або реалізації *сецесії* (відокремлення від певної держави територіальної або національної одиниці з метою утворення власної держави або приєднання до іншої), процедура визначення державних кордонів новоутворених держав здійснюється відповідно до

міжнародно-правового принципу «uti possidetis». У результаті застосування цього принципу внутрішні (адміністративні) кордони набувають статусу державного кордону. Принцип отримав широке застосування в теорії та практиці міжнародного права. Так, договірно-правове оформлення лінії державного кордону України після проголошення нею незалежності головним чином збігається з лінією проходження адміністративного кордону України у складі колишнього Радянського Союзу. У схожий спосіб було визначено державні кордони новоутворених держав після розпаду колишньої Югославії.

Згідно з міжнародно-правовим принципом непорушності кордонів суміжні держави встановлюють певний режим взаємного кордону. Він визначається сукупністю міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм.

У разі виникнення необхідності уточнення територіальних кордонів суміжних держав проводиться *редемаркація*. Редемаркація здійснюється шляхом перевірки раніше демаркованого кордону з відновленням і ремонтом (заміною) раніше виставлених прикордонних знаків.

Уздовж державного кордону на місцевості (як на суходолі, так і на воді), як правило, встановлюється прикордонна зона зовширшки до 5 км, у межах якої прикордонні війська наділяються особливими правами щодо забезпечення прикордонного режиму.

Із метою врегулювання прикордонних інцидентів уряди багатьох держав призначають спеціальних прикордонних представників, що називаються *прикордонними комісарами* або *прикордонними уповноваженими*. Вони взаємодіють з аналогічними представниками сусідніх держав на основі двосторонніх договорів.

Сучасне міжнародне право проголошує принципи непорушності кордонів і територіальної цілісності, які, у свою чергу, забороняють насильницьку зміну державної території. Територія держави є недоторканою й не може бути об'єктом воєнної окупації або інших примусових дій. Не визнаються будь-які територіальні надбання або інші вигоди, отримані в результаті застосування сили або погрози силою.

У ХХ столітті значну роль у процесі утворення нових держав відігравав принцип самовизначення народів. Його реалізація зумовила масштабні територіальні зміни, в результаті яких на політичній карті світу з'явилося безліч нових держав. З огляду на це міжнародне право допускає такі *правомірні способи зміни державної території*:

– *цесія* – передання частини території однієї держави іншій на підставі договору між ними (поступка території); вона, як правило, вимагає компенсації в грошовій чи іншій формі;

– *плебісцит* – усенародне голосування з питання державної належності певної території; воно може проводитись як на основі внутрішньодержавного акта, так і відповідно до міжнародного договору;

– *ад'юдикація* – підстава територіальних змін, яка передбачає взаємну згоду держав сторін спору, згідно з якою вони звертаються до міжнародних судових або арбітражних органів (наприклад, Міжнародний суд ООН);

– *акреція* – зміна державної території, що відбувається внаслідок дії природних катаклізмів або антропогенної діяльності людини; зокрема, акрецією варто вважати

утворення в результаті виверження вулкану острова в територіальних водах держави, у такому випадку острів автоматично входить до складу державної території, оскільки територіальні води є водною територією держави, на яку поширюється її суверенітет.

До *неправомірних способів зміни державної території* відносять такі:

- *дебеляція* – завоювання, захоплення територій за допомогою сили шляхом знищення державної влади;
- *анексія* – протиправне насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку.

4. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ РІК ТА ОЗЕР

Із другої половини XIX століття деякі ріки, а в окремих випадках і озера опинилися в центрі уваги держав не лише як судноплавні шляхи. Необхідність міжнародного співробітництва держав виникла з приводу більш широкої гідротехнічної експлуатації рік, використання їх як питних джерел, для промислового рибальства, видобутку електроенергії, промислового та сільськогосподарського виробництва, скидання відходів тощо.

Відповідно до сучасного міжнародного права до рік та озер, що мають міжнародно-правовий режим, відносять *міжнародні ріки*, *прикордонні ріки* та *прикордонні озера*.

Ріки, які перетинають або розділяють території двох або декількох держав, називаються *міжнародними ріками*. При цьому кожна прибережна держава здійснює суверенітет над тією ділянкою міжнародної ріки, що протікає по її території, включно з виданням нормативних актів із регулювання використання ріки з різною метою.

Для судноплавних міжнародних рік важливе значення має принцип свободи судноплавства. Як загальне правило режим плавання по міжнародних ріках установлюють самі прибережні держави. У відповідних договорах зацікавлені прибережні держави, звісно, фіксують право вільного проходу своїх суден через ділянки рік, що проходять по територіях інших держав. Це право охоплює не лише плавання по ріках, але також захід у порти, вантаження й розвантаження, посадку та висадку пасажирів. При цьому зрозуміло, що судна, які перебувають у межах ділянки ріки іншої держави, дотримуються законів і правил, установлених цією державою. На міжнародних ріках, що мають важливе значення для багатьох держав, прибережні держави поширюють принцип свободи судноплавства на торгові судна всіх держав.

У зв'язку з географічними особливостями такої ріки, тобто протіканням по території двох або декількох держав, виникає необхідність міжнародно-правового регулювання низки питань, пов'язаних з її використанням. Пояснюється це тим, що права та законні інтереси прибережних держав міжнародної ріки перебувають у взаємозв'язку й взаємозалежності, а тому вимагають міжнародно-правового регулювання. Міжнародна практика визнає доцільним розроблення міжнародних договорів, що регулюють порядок використання конкретної міжнародної ріки, озера або

їх басейнів. До таких міжнародних угод належать Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 р., Акт, що стосується судноплавства і економічного співробітництва між державами басейну ріки Нігер 1963 р., Угода про Міжнародну комісію з охорони ріки Рейн від забруднення 1963 р., Договір про басейн ріки Ла-Плата 1969 р., Договір про співробітництво в Амазонії 1978 р. тощо. Після розпаду Радянського Союзу ріка Дніпро також стала міжнародною, а тому існує необхідність розроблення відповідного договору щодо її використання прибережними державами – Україною, Білоруссю та Росією. Міжнародно-правовий режим більшості інших рік (таких як Прип'ять, Оскол, Воронеж, Псел тощо) також є невизначеним.

Слід зазначити, що договори, які регламентують порядок використання міжнародних рік, стосуються конкретних об'єктів і не мають універсального значення. У 1966 р. були ухвалені Гельсінські правила використання вод міжнародних рік – акт загального характеру, але рекомендаційний. Щоправда, деякі його положення розглядаються як відображення міжнародного порядку, що склався в результаті тривалої практики з використання міжнародних рік.

Виходячи з того, що Україна є придунайською державою, особливий інтерес становить розгляд міжнародно-правового режиму однієї з найбільших міжнародних рік Європи – Дунаю.

Слід зазначити, що міжнародне регулювання судноплавства на Дунаї має свою історію. Уперше свобода судноплавства на цій річці була проголошена Паризьким мирним договором 1856 р., який визначив, що вона не повинна піддаватися іншим обмеженням, крім установлених поліцейськими та карантинними правилами, не можуть стягуватися інші збори, крім точно передбачених у додатках до Договору. Із метою регулювання судноплавства на Дунаї було засновано спеціальний орган – Європейську дунайську комісію. Після закінчення Другої світової війни до мирних договорів з Болгарією, Румунією й Угорщиною було внесено положення про те, що «навігація по річці Дунай повинна бути вільною й відкритою для громадян, торговельних суден і товарів усіх держав на основі рівності стосовно торговельних та навігаційних зборів і умов торговельного судноплавства».

У 1948 р. у м. Белград (Сербія) Болгарія, Румунія, Радянський Союз, Угорщина, Українська РСР, Чехословаччина та Югославія підписали Конвенцію про режим судноплавства на Дунаї. У 1960 р. до неї приєдналася Австрія. Нині учасницями Конвенції є всі придунайські держави. 26 березня 1998 р. було ухвалено Додатковий протокол до цього міжнародного договору, відповідно до частини 1 якого Федеративна Республіка Німеччина приєдналася до Конвенції як договірною стороною на однакових правах з іншими державами-учасницями. У цьому документі були названі держави-учасниці Конвенції 1948 р. та їх правонаступники: Австрійська Республіка, Республіка Болгарія, Республіка Молдова, Російська Федерація, Румунія, Словацька Республіка, Угорська Республіка, Україна, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Хорватія і Союзна Республіка Югославія (4 лютого 2003 р. Союзна Республіка Югославія змінила державний лад, ставши

державним союзом із назвою Сербія та Чорногорія, згодом, 3 червня 2006 р., за результатами референдуму Чорногорія стала незалежною державою, після чого Союзна Республіка Югославія припинила своє існування).

Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 р. регулює судноплавство на цій річці від м. Ульма (ФРН) до Чорного моря з виходом до моря через Сулинський канал (Румунія). Стаття 1 цієї Конвенції встановила, що навігація на Дунаї повинна бути вільною для громадян, торговельних суден і товарів усіх держав на основі рівності стосовно торговельних і навігаційних зборів та умов судноплавства. Свобода судноплавства не поширюється на військові кораблі (ст. 30). Плавання на Дунаї військових кораблів придунайських держав за межами території держави прапора може здійснюватися лише за домовленістю між зацікавленими придунайськими державами. Судноплавство по річці військових кораблів непридунайських держав заборонено.

Відповідно до Конвенції була створена як міжнародна міжурядова організація **Міжнародна комісія із захисту р. Дунай (МКЗД) (International Commission for the Protection of the Danube River (ICPDR))**. Головними завданнями Комісії є забезпечення та розвиток вільного судноплавства на Дунаї для торговельних суден під прапорами всіх держав відповідно до інтересів і суверенних прав держав-учасниць Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948 р., а також зміцнення й розвиток економічних і культурних зв'язків цих держав між собою та з іншими державами.

Членами Дунайської комісії є держави-учасниці зазначеної Конвенції. Україна набула членство в Дунайській комісії в 1949 р.

Державами-спостерігачами при Дунайській комісії є Королівство Бельгія, Грецька Республіка, Республіка Кіпр, Королівство Нідерландів, Турецька Республіка, Французька Республіка, Чеська Республіка. Як спостерігачі на її сесіях присутні представники Європейської економічної комісії ООН і Європейської комісії ЄС (станом на 2019 р.).

Міжнародна комісія із захисту р. Дунай складається з Постійної робочої групи, яка збирається раз на рік із метою вироблення керівних принципів роботи Комісії, і технічних робочих груп, які відповідають за підготовку технічних документів та здійснення необхідних заходів з метою вирішення проблем збереження водних ресурсів басейну р. Дунай. Раз на рік проходять також Постійні засідання МКЗД, які схвалюють політичні рішення та керівні документи Комісії, необхідні для виконання положень Конвенції про режим судноплавства на Дунаї.

Місцеперебування Міжнародної комісії із захисту р. Дунай – м. Будапешт (Угорщина).

На основі положень Конвенції про режим судноплавства на Дунаї була заснована спеціальна річкова адміністрація, що регулює судноплавство та проведення гідротехнічних робіт у низов'ях річки.

У 1985 р. була ухвалена Декларація про співробітництво придунайських держав із питань водного господарства ріки Дунай. Вона має на меті забезпечення раціонального використання вод Дунаю й захисту ріки від забруднення.

Прикордонні ріки – це ріки, що розділяють території двох і більше держав (Амур, Буг, Тиса). Правовий режим прикордонних рік установлюється зазвичай

договором про державний кордон або внутрішнім законодавством прибережних держав, що мають спільний кордон. На таких ріках інколи застосовуються обмеження свободи судноплавства.

Прикордонними озерами називають озера, через які проходить державний кордон двох або декількох держав. Вони можуть бути безстічними, тобто не з'єднаними з океаном (Каспійське море) та з'єднаними з океаном (Великі озера Північної Америки). На підставі спеціальних договорів на прикордонних озерах зазвичай встановлюється свобода торгового судноплавства прибережних держав.

5. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ АРКТИКИ

У наукових виданнях зазначається, що *Арктика* – північна полярна область Земної кулі, що охоплює весь Північний Льодовитий океан, частини Тихого та Атлантичного океанів, що прилягають до нього, а також окраїни материків Євразії та Північної Америки в межах полярного кола (66°33" північної широти). У цій зоні розташувалися п'ять країн, що є приарктичними: Росія, США, Канада, Данія та Норвегія. Вражаючою є широчінь арктичних просторів. Так, загальна площа Арктики становить близько 27 млн км², якщо провести її південний кордон уздовж північного кордону зони тундри. Якщо ж вираховувати кордони Арктики по лінії проходження Північного полярного кола, то її площа становитиме близько 21 млн км².

Акцентуючи увагу на науково-пізнавальному значенні дослідження міжнародно-правового режиму Арктики, доречно вказати на те, що арктичний регіон значною мірою впливає на формування клімату й погоди Північної півкулі, відіграє виключно важливу роль у збереженні екологічної рівноваги на планеті.

Дедалі більше промислове значення як для приарктичних, так і для багатьох інших держав світу має освоєння практично невичерпних біологічних ресурсів арктичних морів, значна частина яких, на думку фахівців, водночас може слугувати джерелом біологічної сировини. У північній частині Арктики розташовано понад дві третини родовищ російського газу, одна третина покладів нафти США, а також унікальні мінеральні ресурси Канади. Необхідно зважати на те, що через своє географічне й геополітичне розташування суттєво зростає значення Арктики в контексті винятково стратегічної безпеки держав, які належать до приарктичного регіону.

Термін «*арктичні прибережні держави*» позначає групу з названих вище п'яти держав, узбережжя яких виходить до Північного Льодовитого океану, і які мають тут свої внутрішні морські води, територіальне море, континентальний шельф та/або виключну економічну зону. Терміном «арктичні держави» позначають групу держав, територія яких перетинається Північним полярним колом. До арктичних держав у цьому випадку, крім названих п'яти, відносять ще й Фінляндію, Ісландію та Швецію. Названі держави є членами Арктичної ради, підписали Нууцьку декларацію про навколишнє середовище і розвиток в Арктиці 1993 р., Інувцьку декларацію про захист навколишнього середовища та сталий розвиток в Арктиці 1996 р. і Ікалуїтську декларацію міністрів держав-членів Арктичної ради 1998 р. тощо.

У міжнародно-правовій літературі зазначається, що основним принципом під час вирішення проблем правового режиму Арктики слід вважати секторальний принцип. Згідно з концепцією «полярних секторів» визнається, що невід'ємною частиною території держави, узбережжя якої виходить до Північного Льодовитого океану, є землі, в тому числі землі островів, на північ від материкового узбережжя такої держави в межах сектора, утвореного цими узбережжям і меридіанами, що сходяться в точці Північного географічного полюса та проходять через західний і східний край такого узбережжя. Відповідно арктична держава здійснює в такому секторі «*rigma facie*» (на перший погляд) цільову юрисдикцію, перш за все з метою захисту тендітного арктичного навколишнього середовища, збереження біорізноманіття, екосистемної рівноваги тощо. У межах такого сектора за зовнішньою межею територіального моря арктичної держави підводні, крижані й водні терени державну територію не становлять. Так само межі полярних секторів арктичних держав не є державними кордонами; сектор – це перш за все зона реалізації історично сформованих прав, оборонних, економічних, природоресурсних і природоохоронних інтересів конкретної арктичної держави.

Концепція арктичних «полярних секторів», будучи найбільш відомою, зрозумілою й на практиці застосовуваною Канадою та свого часу Радянським Союзом, не є в той же час єдиною. У міжнародно-правовій літературі висловлювалися й інші думки: наприклад, про те, що Арктика перебуває в спільному користуванні всіх держав світу або що слід відмовитися від історично сформованих прав Канади та Росії в Арктиці, і все право, яке застосовується до дна Північного Льодовитого океану, звести до Конвенції ООН з морського права 1982 р.; що доцільно розробити арктичними державами для цього регіону механізм міжнародного кондомініуму (від лат. слова *sol* – разом, *dominium* – співволодіння, спільне володіння); або, що Арктика є нічийним простором. Однак нормами загального міжнародного права жодну з цих ідей сьогодні не закріплено.

Компроміс був знайдений у статті 234 Конвенції ООН з морського права 1982 р., що наділила прибережні держави правами ухвалювати закони та правила щодо запобігання забрудненню та збереження морського середовища у вкритих кригою районах завширшки не більше 200 миль.

Останнім часом дедалі більшу підтримку здобуває теза, що Арктика – це особливий регіон, який потребує міжнародно-правового захисту, що було закріплено в Угоді про збереження білих ведмедів 1973 р. (на жаль, єдиний сьогодні міжнародній угоді регіонального рівня). Особливо добре це розуміє міжнародна наукова громадськість, з ініціативи якої в 1989 р. була створена неурядова організація – Міжнародний арктичний науковий комітет (МАНК).

Міжнародний арктичний науковий комітет (МАНК) (International Arctic Science Committee (IASC)) є міжнародною науковою організацією задля об'єднання зусиль науковців світу у вирішенні всього комплексу проблем регіону. Він здійснює місію заохочення та сприяння співпраці в усіх аспектах арктичних досліджень у будь-якій державі, що займається дослідженнями Арктики й Арктичного регіону.

Керує роботою Міжнародного арктичного наукового комітету Рада, що складається з одного представника від кожної держави-члена (21 представник), яка щорічно збирається на тижневі саміти Арктичної науки. Рада визначає пріоритети та спрямовує роботу організації. Виконавчий комітет, що складається з обраного Президента, чотирьох обраних Віце-президентів і Постійного виконавчого секретаря, діє як Рада директорів і керує діяльністю Комітету між засіданнями Ради.

Міжнародний арктичний науковий комітет не фінансує дослідження, однак надає можливість науковцям стати учасниками робочих груп за такими напрямками: атмосфера, криосфера, морська справа, соціальні та гуманітарні науки, земельна справа. Кожна держава-член МАНК призначає до двох членів для кожної з п'яти робочих груп.

Місцезнаходження Міжнародного арктичного наукового комітету – м. Акюрейра (Ісландія).

З урахуванням економічного, екологічного й наукового значення Арктики та високого рівня мілітаризації регіону гостро назріла необхідність удосконалення її міжнародно-правового режиму. З урахуванням сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин можна стверджувати, що виникли передумови щодо розроблення та ухвалення рамкової конвенції щодо Арктики, у додаткових протоколах до якої можна було б вирішити конкретні проблеми цього важливого регіону – поетапної демілітаризації та нейтралізації, корінних народів, екологічної безпеки, морського судноплавства тощо. Відправною точкою в цьому процесі могли б стати основні положення Договору про Шпіцберген 1920 р., що закріпили суверенітет Норвегії над Шпіцбергеном (Свальбард) на умовах його мирного економічного й наукового освоєння всіма державами-учасницями за повної демілітаризації й нейтралізації архіпелагу.

Відповідно до положень Договору 1920 р. архіпелаг Шпіцберген (Свальбард) визнається норвезькою державною територією спільного користування. За юридичною природою він є частиною державної території Норвегії, однак на якій діє режим спільного користування щодо всіх держав-учасниць Договору, включно із сувереном, що сформувався внаслідок міжнародного звичаю. При цьому учасники Договору повинні дотримуватися норвезького законодавства, яке діє на архіпелазі, що, у свою чергу, не повинно суперечити положенням Договору.

У вересні 1996 р. вісім арктичних держав (Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, США, Фінляндія та Швеція) підписали в м. Оттава (Канада) Декларацію про заснування Арктичної ради (АР).

Арктична рада (Arctic Council (AC)) є регіональною міжнародною організацією, завданням якої є організація співробітництва, координації та взаємодії приарктичних держав з проблем Арктики (крім питань військової безпеки) із залученням об'єднань корінних народів арктичного регіону; моніторинг та координація програми охорони навколишнього середовища Арктики, програми арктичного моніторингу й експертних оцінок, програми збереження арктичної флори та фауни, програми захисту арктичного морського середовища, програми запобігання, готовності та

реагування на надзвичайні ситуації, визначення кола завдань щодо реалізації програми сталого розвитку, її контроль і координація, поширення інформації, заохочення освіти та забезпечення цікавості до проблем Арктики.

У Декларації зазначається, що Арктична рада не займатиметься проблемами військової безпеки й демілітаризації Арктики, незважаючи на те, що спочатку ця галузь планувалась як одна із пріоритетних у її діяльності. Пояснюється це тим, що Арктика є одним із найбільш мілітаризованих і нуклеаризованих (виведення ядерної зброї з цієї території) регіонів Землі.

Корінні народи Півночі, міжнародні неурядові організації, наукові центри та громадськість північних країн наполягають на вжитті термінових та ефективних заходів щодо обмеження озброєнь в Арктиці з перспективою повної демілітаризації й нейтралізації регіону. На жаль, арктичні держави не внесли до переліку цілей Арктичної ради цей важливий напрямок співробітництва.

Позитивною особливістю структури Арктичної ради є включення до неї у статусі постійних учасників представників міжнародних неурядових організацій корінних народів Півночі. Неарктичні держави можуть брати участь у роботі Арктичної ради як спостерігачі.

Основним форумом Арктичної ради є засідання на міністерському рівні (зазвичай глав закордонних відомств), що проводяться раз на два роки. На зустрічі ухвалюються рішення, що стосуються подальшої діяльності Ради, підписуються документи, відбувається передання головування від держави до держави.

Місцезнаходження Арктичної ради – м. Томсьо (Норвегія).

Значним внеском у розвиток міжнародно-правового режиму Арктики стало розроблення у 1998 р. Міжнародного кодексу безпеки суден, які здійснюють плавання у полярних водах («Полярний кодекс»). Практичну дію цього Кодексу спрямовано на забезпечення безпеки судноплавства та запобігання забрудненню морської акваторії в полярних водах.

6. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ АНТАРКТИКИ

Антарктика – це область земної кулі, що охоплює власне материк Антарктида площею близько 14 млн км², що становить 1/10 площі суші земної кулі, й прилегли до нього ділянки Атлантичного, Індійського й Тихого океанів, включно з розташованими там островами, від Південного полюса до 60-ї паралелі південної широти.

Початок ХХ століття ознаменувався підвищеною цікавістю багатьох держав (Австралії, Аргентини, Великобританії, Нової Зеландії, Норвегії, Франції й Чилі) до Антарктиди. Ці держави висунули територіальні претензії щодо шостого континенту. Радянський Союз завжди виступав проти територіальних домагань в Антарктиді й резервував за собою право на свою власну позицію з цього питання з урахуванням факту відкриття континенту російськими морями.

Після Другої світової війни в Антарктиці була проведена широка програма наукових досліджень у межах Міжнародного геофізичного року (1957–1958 рр.), у якій взяли

участь науковці з 12-ти держав. Плідне міжнародне співробітництво й високі наукові результати досліджень сприяли тому, що уряд США виступив з ініціативою скликання міжнародної конференції з метою укладення договору стосовно Антарктики. Така конференція відбулася у м. Вашингтон (США) з 15 жовтня по 1 грудня 1959 р., і її робота завершилася підписанням 1 грудня 1959 р. Договору про Антарктику, що набрав чинності з 23 червня 1961 р. Україна бере участь у договорі з 1992 р. На 1 січня 2018 р. учасниками Договору були 46 держав, 28 з яких є консультативними сторонами.

Договір про Антарктику – міжнародна угода, метою якої є забезпечення наукових досліджень і збереження миру на континенті. Договір передбачає демілітаризацію району Антарктики, його використання виключно в мирних цілях і перетворення на зону, вільну від ядерної зброї. Забороняються, зокрема, будь-які заходи військового характеру, такі як створення військових баз та укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів озброєнь. Однак Договір про Антарктику не забороняє використання військового персоналу або оснащення для наукових досліджень чи з будь-якою іншою мирною метою. Внесення цього положення пояснюється особливою суворістю клімату Антарктики, тому військовий персонал, на думку представників деяких держав, з відповідним обладнанням може забезпечити проведення наукових досліджень з мирними цілями у вкрай несприятливих кліматичних умовах. Дія Договору про Антарктику поширюється на всю територію на південь від 60 градусів південної широти.

На всій території Антарктики оголошено свободу науково-дослідної діяльності, обміну інформацією та співробітництва. Для сприяння міжнародному співробітництву в наукових дослідженнях в Антарктиці держави-учасниці Договору погодилися проводити обмін інформацією стосовно планів наукових робіт в Антарктиці науковим персоналом в Антарктиці між експедиціями та станціями, а також відомостями й результатами наукових спостережень в Антарктиці.

Відповідно до Договору про Антарктиду щорічно проводяться Консультативні наради. Для сприяння досягненню цілей і для забезпечення дотримання положень Договору про Антарктику кожна держава-учасниця Договору, представники якої мають право брати участь у консультативних нарадах, може призначати спостерігачів для проведення інспекції в будь-який час і в будь-якому районі Антарктики. З 2004 р. у роботі Консультативної наради бере участь і Україна.

Важливим положенням Договору про Антарктику є врегулювання питання щодо претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці. Так, у статті IV Договору про Антарктику вказується на те, що, по-перше, жодні дії або діяльність, що здійснюються, поки цей Договір залишається чинним, не створюють підстави для заяви, підтримання або заперечення будь-якої претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці й не створюють жодних прав суверенітету в Антарктиці; по-друге, жодна нова претензія або розширення існуючої претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці не заявляється, поки цей Договір залишається чинним. Окрім того, в Договорі про Антарктику вказується на те, що ніщо, що міститься в цьому Договорі, не повинно тлумачитись як: 1) відмова будь-якої з

держав-учасниць від раніше заявлених прав або претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці; 2) відмова будь-якої з держав-учасниць від будь-якої підстави для претензії на територіальний суверенітет в Антарктиці або скорочення цієї підстави, яку вона може мати в результаті її діяльності чи діяльності її громадян в Антарктиці або з інших причин; 3) таке, що завдає шкоди позиції будь-якої з держав-учасниць щодо визнання чи невизнання нею права чи претензії або підстави для претензії будь-якої іншої держави на територіальний суверенітет в Антарктиці.

Отже, вирішення питання щодо претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці має тимчасовий характер, тобто поки Договір про Антарктику залишається чинним. Окрім того, цей Договір не вирішує питання щодо правових підстав визнання або невизнання територіальних претензій в Антарктиці, які були заявлені до його ухвалення. Інакше кажучи, це питання залишається «замороженим».

У Договорі міститься положення про те, що спостерігачі та науковий персонал станцій в Антарктиці перебувають під юрисдикцією держави, чіїми громадянами вони є.

Договір про Антарктику 1959 р. відкрито для приєднання до нього будь-якої держави, що є членом ООН, або будь-якої іншої держави, що може бути запрошена приєднатися до Договору за згодою всіх держав-учасниць, представники яких мають право брати участь у консультативних нарадах. Договір про Антарктику є безстроковим. До нього можуть вноситися зміни й поправки за згодою всіх держав-учасниць.

Із часом Договір про Антарктику був доповнений Конвенцією про зберігання тюленів Антарктики 1972 р., яка встановлює обмеження на комерційний промисел тюленів і містить механізм його контролю. Держави-учасниці Конвенції взяли на себе зобов'язання щодо ухвалення законів, правил та інших заходів, включно з відповідною системою дозволів, для своїх громадян і суден, що плавають під їх прапором, необхідних для виконання цієї Конвенції. Держави-учасниці Конвенції взяли на себе зобов'язання впроваджувати заходи щодо збереження, наукового дослідження й раціонального та гуманного використання запасів тюленів.

Конвенція про зберігання тюленів Антарктики передбачає можливість видачі державами-учасницями спеціальних дозволів на проведення забою або відлову тюленів в обмежених обсягах. При цьому держави-учасниці Конвенції, які видали дозволи на забій або відлов тюленів, повинні повідомляти інші сторони Конвенції та Науковий комітет з дослідження Антарктики про призначення та зміст таких дозволів, а також про кількість тюленів, що були забиті або виловлені.

Із часом держави зрозуміли важливість і необхідність збереження інших видів живих ресурсів Антарктики. Із цією метою була ухвалена Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р., яка має завданням запобігати будь-яким діям, що завдають істотної шкоди антарктичній фауні та становлять загрозу існуючим популяціям.

Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики встановила такі принципи раціонального використання у таких ресурсів: по-перше, запобігання скороченню чисельності будь-якої виловлюваної популяції до рівнів, нижче тих, що забезпечують її стійке поповнення; по-друге, підтримання екологічних взаємозв'язків між виловлюваними, залежними від них і пов'язаними з ними популяціями морських живих ресурсів Антарктики; по-третє, запобігання змінам або зведення до мінімуму небезпеки змін у морській екосистемі, що є потенційно незворотними протягом двох або трьох десятиліть.

Відповідно до цієї Конвенції держави-учасниці заснували **Комісію зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ) (Commission for the conservation of Antarctic marine living resources, (CCAMLR)**, яка має повноваження щодо сприяння проведенню досліджень і всебічного вивчення морських живих ресурсів Антарктики й антарктичної морської екосистеми. До її функцій належать: збирання даних про стан популяцій морських живих ресурсів Антарктики, зміни у них і про фактори, що впливають на розподіл, чисельність і продуктивність виловлюваних видів і залежних від них або пов'язаних з ними видів або популяцій; забезпечення збирання статистичних даних про улови та промислові зусилля в тому, що стосується виловлюваних популяцій; аналіз, поширення та публікація інформації й доповідей Наукового комітету; встановлення потреб у збереженні й аналізі ефективності заходів по збереженню морських живих ресурсів Антарктики тощо. Для досягнення визначених цілей Комісія співпрацює із 17-ма міжнародними урядовими і трьома неурядовими організаціями.

Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики сьогодні реалізує такі програми: Програма з мічення риб, Програма з морських відходів, Програма з моніторингу екосистем, Система з міжнародного наукового нагляду та Заходи по збереженню морських біологічних видів Антарктики. Держави отримують статус члена АНТКОМ після ратифікації Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р. або приєднання до неї. Членами Комісії є Європейський Союз та 24 держави, включаючи Україну.

Комісія проводить щорічно регулярні сесії та обирає на два роки з числа своїх членів голову і заступника голови.

Договірні Сторони засновують Науковий комітет по збереженню морських живих ресурсів Антарктики, що є консультативним органом Комісії. Науковий комітет, як правило, проводить свої засідання в місці перебування Комісії. Кожний її член є членом Наукового комітету у призначенні одного представника, що має належну наукову кваліфікацію, якого можуть супроводжувати експерти та радники.

Комісія призначає на чотири роки Виконавчого секретаря, що забезпечує обслуговування Комісії і Наукового комітету. Він, у свою чергу, призначає персонал Секретаріату та керує ним.

Місцезнаходження Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики – м. Хобарт (Австралія).

Важливим положенням Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики є те, що всі держави-учасниці, незалежно від того, є вони учасницями Договору про Антарктику 1959 р. чи ні, у своїх відносинах одна з одною пов'язані положеннями статей IV і VI Договору про Антарктику (щодо замороження претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці та меж дії Договору у просторі). У такий спосіб була підтверджена позиція щодо «консервації» питання про правові підстави визнання або невизнання територіальних претензій в Антарктиці до того часу, доки Договір про Антарктику залишається чинним.

Наступним логічним доповненням Договору про Антарктику 1959 р. став Протокол про охорону навколишнього середовища до Договору про Антарктику 1991 р., який передбачив всеосяжну охорону довкілля Антарктики та проголосив її природним заповідником, призначеним для миру та науки. Протокол запровадив 50-річний мораторій на будь-яку практичну діяльність, пов'язану з освоєнням мінеральних ресурсів Антарктики, за винятком наукових геологічних досліджень.

Відповідно до статті 3 Протоколу про охорону навколишнього середовища діяльність у районі дії Договору про Антарктику повинна плануватися та здійснюватися такий спосіб, щоб уникати:

- негативних впливів на характер клімату та погоди;
- значних негативних впливів на якість повітря та води;
- значних змін в атмосферному, наземному (включно з водним), льодовому або морському середовищах;
- шкідливих змін у розподілі, кількості чи продуктивності видів або популяцій видів фауни та флори;
- подальшої небезпеки для видів або популяцій таких видів, що вже перебувають під загрозою зникнення;
- погіршення або суттєвого ризику для районів біологічного, наукового, історичного, естетичного значення або районів, які мають значення завдяки первісності їх природи.

Важливим елементом Протоколу про охорону навколишнього середовища є створення **Комітету з охорони навколишнього середовища (КОНС) (Committee for Environmental Protection (CEP))**. Функціями Комітету є надання пропозицій і рекомендацій державам-учасницям Протоколу для розгляду на консультативних нарадах з Договору про Антарктику й виконання інших функцій, що можуть бути покладені на нього. Кожна сторона має право бути членом Комітету та призначити представника, якого можуть супроводжувати експерти та радники.

Засідання Комітету з охорони навколишнього середовища зазвичай проводяться один раз на рік водночас з Консультативною нарадою з Договору про Антарктику для вирішення питань, пов'язаних з охороною та раціональним використанням довкілля. Комітет подає міркування та формулює рекомендації Сторонам для розгляду на консультативних нарадах.

Наразі Комітет з охорони навколишнього середовища здійснює свою діяльність у таких групах: перегляду Правил щодо очищення в Антарктиці, Допоміжна група по планам управління й Допоміжна група з відповідних заходів щодо зміни клімату.

Із метою сприяння виконанню завдань Договору про Антарктику 1959 р. та забезпечення дотримання його положень у вересні 2004 р. було створено Секретаріат Договору про Антарктику.

До сфери діяльності Секретаріату Договору про Антарктику належать:

– організація та проведення щорічних консультативних нарад з Договору про Антарктику та засідань Комітету з охорони навколишнього середовища;

– сприяння в обміні інформацією між державами-учасницями відповідно до встановлених вимог Договору про Антарктику та Протоколу про охорону навколишнього середовища;

– збирання, збереження, архівація та розповсюдження документів Консультативної наради з Договору про Антарктику;

– надання та поширення інформації про систему Договору про Антарктику та діяльність в Антарктиці.

Місцезнаходження Секретаріату Договору про Антарктику – м. Буенос-Айрес (Аргентина).

Важливо відзначити, що Договір про Антарктику 1959 р. прикував до себе увагу всього людства і послужив правовою підставою для подальшого розвитку правової регламентації освоєння й використання шостого континенту планети. Із моменту ухвалення Договору про Антарктику минуло багато часу, і в цілому він довів свою життєздатність та ефективність.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «територія в міжнародному праві».
2. Укажіть на відмінності між поняттями «правовий статус» і «правовий режим» територій.
3. Назвіть види територій залежно від їх правового режиму.
4. Сформулюйте поняття «державна територія».
5. Назвіть складові частини державної території.
6. Дайте визначення терміна «державні кордони».
7. Назвіть види державних територій.
8. Визначте порядок установаження державних кордонів.
9. Назвіть правомірні й неправомірні способи зміни державної території.
10. Визначте міжнародно-правовий режим міжнародних рік, прикордонних рік і прикордонних озер.
11. Розкрийте внутрішню структуру Міжнародної комісії із захисту р. Дунай.
12. Розкрийте міжнародно-правовий режим Арктики.
13. Розкрийте функції та внутрішню структуру Міжнародного арктичного наукового комітету й Арктичної ради.
14. Визначте особливості міжнародно-правового режиму Антарктики.
15. Розкрийте функції та внутрішню структуру Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики та Комітету з охорони навколишнього середовища.

РОЗДІЛ 9

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАСЕЛЕННЯ

1. *Поняття населення в міжнародному праві.*
2. *Міжнародно-правові питання громадянства.*
 - 2.1. *Набуття громадянства.*
 - 2.2. *Припинення громадянства.*
3. *Правовий статус іноземців.*
4. *Правовий статус осіб без громадянства.*
5. *Особливості правового статусу осіб, що володіють множинним громадянством.*
6. *Міжнародно-правовий статус біженців і внутрішніх переселенців.*
7. *Право притулку.*

1. ПОНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Сучасна доктрина, як і існуючі норми міжнародного права, зокрема статті 1 Міжамериканської конвенції про права та обов'язки держави 1933 р. («Конвенція Монтевідео»), наголошує, що поряд із певною територією, урядом і здатністю бути учасником зносин з іншими державами, наявність постійного населення є однією з головних ознак держави.

Традиційно правовий статус населення визначається законодавством держави, під чийм суверенітетом перебуває територія, на якій це населення проживає. Однак сучасне міжнародне право виходить з того, що деякі аспекти статусу населення не можуть бути у виключній компетенції держави й регулюються нормами міжнародного права. Існує низка норм міжнародного права, що прямо чи опосередковано впливає на статус населення (як у цілому, так і окремих його категорій або навіть окремих осіб). Ці норми стосуються, перш за все, прав людини, правового статусу іноземців, осіб без громадянства, біженців, надання притулку тощо. Деякі з них можуть прямо діяти на території тієї чи іншої держави, інші зобов'язують державу ухвалювати внутрішні акти щодо правового статусу населення.

В одних випадках норми міжнародного права встановлюють стандарти правового статусу особи, в інших є безпосередньою підставою для виникнення суб'єктивних прав та обов'язків людини. Форма впливу міжнародно-правових норм на правовий статус населення в кожній конкретній державі залежить від прийнятої концепції співвідношення міжнародного й внутрішньодержавного права.

У міжнародному праві, так само як і у внутрішньому праві більшості держав світу, немає однозначного й чіткого визначення поняття «населення», незважаючи на те, що воно часто згадується в різних міжнародно-правових актах. Загалом населення розуміється як проста сукупність індивідів, що проживають на території держави чи її адміністративно-територіальної одиниці. За цією ознакою категорія «населення» суттєво відрізняється від схожих категорій, зокрема «нація», «народ» чи «етнос», ознакою яких є наявність певної єдності, як правило історичної, соціальної, культурної чи мовної.

Під *населенням* у міжнародному праві розуміють сукупність усіх індивідів, які проживають у конкретний момент на території тієї чи іншої держави та підпорядковуються її юрисдикції.

Населення будь-якої держави складається з таких основних категорій осіб:

- громадяни або піддані;
- іноземні громадяни;
- особи без громадянства (апатриди).

Крім цього, можуть виділятися проміжні категорії населення, наприклад особи з множинним (поліпатриди), у тому числі подвійним (біпатриди) громадянством. Однак необхідно розуміти, що поліпатриди та біпатриди матимуть специфічний статус лише у випадку перебування на території однієї з держав, громадянство яких вони мають. У разі перебування на території третіх держав їх правовий статус нічим не відрізнятиметься від статусу інших іноземців з одним громадянством. Законодавство Латвії окремо виділяє ще одну особливу категорію населення – так званих негромадян. До них належать особи, які постійно проживають на території цієї держави, однак не виконали особливих процедур для набуття громадянства.

До складу населення певної країни не включаються фізичні особи з міжнародними імунітетами, наприклад персонал дипломатичних представництв та консульських установ, глави іноземних держав та урядів тощо, оскільки вони не підпадають під юрисдикцію держави перебування.

Особливий правовий статус передбачено для біженців та осіб, що шукають притулок. Варто зауважити, що хоча всі ці особи, і перебувають на території певної держави, але користуються дипломатичними імунітетами й не належать до складу населення.

Залежно від часу перебування на території держави фізичні особи поділяються на резидентів, які постійно проживають на території країни, і нерезидентів, які перебувають на ній тимчасово. Критерії віднесення певної особи до резидентів чи нерезидентів визначаються національним законодавством, як правило податковим.

Отже, необхідно зазначити, що ключовою ознакою, необхідною для віднесення тієї чи іншої особи до населення держави, є поширення на цю особу юрисдикції держави.

Визначення правового статусу кожної з названих категорій населення відповідно до принципу суверенітету належить до внутрішньої компетенції держав. Однак досить часто в національних законодавствах виникають колізії з питань про громадянство (невідповідності між законодавчими актами різних держав призвели до появи безгромадянства та множинного громадянства), про правовий статус іноземців і захист прав людини тощо. Під час здійснення державами співпраці у протидії злочинності інколи виникають проблеми щодо вирішення питань екстрадиції. Результатом цього є велика кількість двосторонніх і багатосторонніх договорів та інших міжнародних актів, які регулюють відповідні міждержавні відносини. Із цього випливає необхідність врегулювання правового статусу населення міжнародним публічним правом.

У міжнародному праві існує чимало правових актів, які прямо чи опосередковано стосуються визначення правового статусу населення, зокрема з питань громадянства, екстрадиції, захисту прав людини, статусу іноземців тощо. До них належать Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція про права дитини 1989 р. та інші. Зобов'язуючи держави діяти певним чином одна стосовно іншої, норми міжнародного права зобов'язують їх тим самим вжити ті чи інші заходи і у сфері їх внутрішнього життя, зокрема стосовно визначення правового статусу окремих категорій населення.

Важливо зазначити, що в міжнародному праві разом із поняттям «населення» інколи використовується поняття «народ», хоча статус населення й народу відрізняється. Усе населення володіє основними правами, передбаченими міжнародним правом. Принцип поважання до прав людини зобов'язує держави поважати права людини стосовно всіх осіб на її території. У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. закріплено, що кожна держава зобов'язується поважати й забезпечувати всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією, визнані у Пакті права (ст. 2), але лише громадянин має право брати участь в управлінні державними справами (ст. 25). Відповідно, правом на самовизначення володіє не населення, а народ, що прямо впливає із Статуту ООН та інших міжнародних актів. Усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право. Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу та незалежність.

2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ГРОМАДЯНСТВА

У сучасній науці міжнародного права *громадянство* визначають як стійкий правовий зв'язок фізичної особи з певною державою, який виявляється у наявності встановлених законом взаємних прав та обов'язків. Досить схоже тлумачення містить Європейська конвенція про громадянство 1997 р., у статті 2 якої закріплено, що

термін «громадянство» означає правовий зв'язок між особою та державою без значення етнічного походження особи. Дещо інше визначення міститься в рішенні Міжнародного суду ООН у справі Ноттебома, де громадянство розглядають як правовий зв'язок, що ґрунтується на соціальному факті реального зв'язку, інтересах і почуттях, поряд із наявністю взаємних прав та обов'язків.

Громадянство вказує на певні юридичні та фактичні зв'язки між особою й державою. Класичним виявом такого зв'язку є постійне проживання особи на території держави. Крім того, варто звернути увагу на постійний характер такого зв'язку в просторі та часі, адже він лишається навіть у разі тривалого перебування громадянина за межами території держави. Такий громадянин, продовжує володіти всіма правами, які мав у цій державі, а також він зобов'язаний виконувати всі покладені на нього обов'язки. Зі свого боку, держава зобов'язана надати громадянину весь необхідний йому (серед іншого дипломатичний) захист.

Громадянство можна розглядати як суб'єктивне право особи. До такого висновку можна дійти, проаналізувавши ст. 15 Загальної декларації прав людини 1948 р. та ст. 24 Міжнародного пакту про політичні і громадянські права 1966 р., а також інші міжнародно-правові акти. У цьому контексті воно охопило низку прав людини, наприклад право на громадянство та його зміну, право вільно покидати та повертатися в державу громадянства, право користуватися всіма правами громадянина.

У деяких державах із монархічною формою правління замість терміна «громадянство» використовують термін «підданство». Тепер у більшості монархій (зокрема, в Іспанії та Нідерландах) його не застосовують, а в інших (Великобританії) фактично отожднюють із громадянством. Раніше цей термін уживали для позначення правового зв'язку особи не стільки з певною державою, скільки з правлячою особою та передбачали наявність в неї обов'язків щодо монарха.

Правовий статус громадян визначається національним законодавством (конституцією, законами й іншими нормативно-правовими актами), проте важливу роль у його регулюванні відіграє міжнародне право, значення якого в цій сфері постійно зростає. Крім визначення змісту окремих прав і свобод, норми міжнародного права встановлюють певні мінімальні стандарти, яким має відповідати національне законодавство держав.

У деяких федеративних державах допускають існування також і громадянства окремих суб'єктів федерації (США, Німеччина, Австрія) чи навіть общин (Швейцарія). Проте, з точки зору міжнародного права, враховують лише громадянство держави, а інші види громадянства не беруть до уваги.

Своєрідним правовим явищем є громадянство Європейського Союзу. Кожен громадянин держави-учасниці є громадянином Європейського Союзу. Воно має додатковий (субсидіарний) характер відносно громадянства держави-учасниці й може враховуватися міжнародним правом лише у певних випадках (наприклад, громадянин ЄС користується дипломатичним захистом не лише своєї держави, а й усіх інших держав-учасниць).

У сучасному міжнародному праві не існує єдиного кодифікованого акта, який би регулював питання громадянства. Серед основних універсальних

міжнародних договорів, які нині регулюють це питання, слід назвати такі: Конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство 1930 р., Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 р. тощо. Існує також низка регіональних угод у цій сфері. Однією із таких є Європейська конвенція про громадянство 1997 р., яка була ухвалена в межах Ради Європи і тепер є головним джерелом для європейських держав, у тому числі й України.

2.1. Набуття громадянства

Законодавство більшості держав світу передбачає два порядки набуття громадянства – *загальний та винятковий*.

Способами набуття громадянства в загальному порядку є такі:

1. *Філіація* – набуття громадянства за народженням. Це найбільш розповсюджений спосіб. Отримання громадянства за народженням що ґрунтується на двох принципах – «праві крові» («*jus sanguinis*») і «праві ґрунту» («*jus soli*»).

Відповідно до принципу «*права крові*» дитина набуває громадянство своїх батьків незалежно від місця свого народження. При цьому відповідно до статті 3 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р. народження дитини на кораблі або на повітряному судні залежно від обставин вважається таким, що сталося на території тієї держави, під прапором якої цей корабель плаває, або на території тієї держави, в якій це повітряне судно зареєстровано. Цей принцип законодавчо закріплено у країнах Європи й Азії.

Принцип «*права ґрунту*» означає, що дитина набуває громадянство тієї держави, на території якого вона народилася, незалежно від громадянства своїх батьків. Цього принципу дотримується більшість держав Латинської Америки. Однак згідно з Факультативним протоколом про набуття громадянства до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. і Факультативним протоколом про обов'язкове вирішення спорів до Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. принцип «права ґрунту» не поширюється на членів сімей співробітників представництв, які народжуються в країні перебування. Якщо дитина має батьків, які є громадянами різних держав, її громадянство визначається батьками шляхом подання заяви до органів реєстрації актів цивільного стану. Однак згодом дитина, яка досягла повноліття, має право самостійно визначити собі громадянство одного з батьків.

Варто зауважити, що більшість держав використовує змішану систему, яка поєднує два вищезгадані принципи. До таких належать Великобританія, Індія, США, тощо, зокрема й Україна;

2. *Натуралізація* – індивідуальне прийняття у громадянство за клопотанням зацікавленої особи. Вона повинна бути лише добровільною; примусова натуралізація суперечить нормам міжнародного права.

Держави на законодавчому рівні визначають вимоги, що висувуються до особи, яка набуває громадянство в порядку натуралізації. Одна з головних вимог – це дотримання цензу осідлості. У різних державах національне законодавство встановлює різні терміни постійного проживання (Швейцарія й Іспанія – 10 років; Франція та США –

5 років, Великобританія й Норвегія – 7 років). Ця умова має також і міжнародно-правовий характер. У Конвенції ООН про скорочення безгромадянства 1961 р. міститься положення про надання переваги цензу осіпості строком від 5 до 10 років. Існують також і додаткові умови набуття громадянства в порядку натуралізації. До них належать знання державної мови, досягнення певного віку, наявність постійного джерела доходу, складання присяги на вірність державі (США, Великобританія).

Процедура натуралізації визначається законодавством відповідної держави й може здійснюватися за рішенням вищих органів державної влади, центральних органів управління, місцевих органів або суду.

З певних підстав особа може не виконувати всі з вищезгаданих умов, і їй надається громадянство не в загальному, а в спрощеному порядку. У статті 6 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. із цього приводу зазначено, що кожна держава-учасниця у своєму внутрішньодержавному праві має спрощувати процедуру набуття її громадянства для таких осіб:

- а) другий з подружжя, що перебуває у шлюбі з її громадянином;
- б) діти одного з її громадян, батьківство яких встановлено через визнання, у судовому порядку або шляхом схожих процедур;
- в) діти, один із батьків яких набуває чи вже набув її громадянства;
- г) діти, усиновлені одним із її громадян;
- ґ) особи, що народилися на її території та законно й постійно на ній проживають;
- д) особи, що законно й постійно проживають на її території впродовж певного періоду, який розпочався до досягнення ними 18 років, причому тривалість цього періоду визначається внутрішньодержавним правом відповідної держави-учасниці;
- е) особи без громадянства й особи, визнані біженцями, що законно та постійно проживають на її території;

3. *Поновлення* – цей спосіб набуття громадянства може здійснюватися двома шляхами – *реінтеграцією* чи *релатріацією*. У першому випадку мається на увазі поновлення громадянства особи, яка його раніше втратила або вийшла з нього, у другому – поновлення громадянства особи через повернення в державу громадянства, якщо вона опинилася на території іншої держави внаслідок обставин, що не залежать від її волі. Такий спосіб відновлення громадянства найчастіше застосовують стосовно біженців, військовополонених та інтернованих осіб;

4. *Надання громадянства на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акта* – цей спосіб належить до вольового способу набуття громадянства, однак не завжди останнє відбувається за ініціативою особи. Це може бути наслідком укладення шлюбу, усиновлення, встановлення опіки, визнання батьківства або вступу на військову чи державну службу. Так, національні законодавства більшості держав Латинської Америки містять положення про те, що жінка, яка виходить заміж за іноземця, набуває громадянство свого чоловіка. Однак у статті 1 Конвенції про громадянство заміжньої жінки 1957 р. зазначається, що ні укладення, ні розірвання шлюбу

між ким-небудь з її громадян та іноземцем, ні зміна громадянства чоловіком під час існування шлюбного союзу не будуть відбиватись автоматично на громадянстві дружини. Отже, зазначений документ передбачає, що будь-яка зміна громадянства жінкою у разі укладення нею шлюбу може відбуватися лише за її згодою;

5. *Дарування* здійснюється за ініціативою органів державної влади та за згоди самої особи, як правило за особливі заслуги перед державою або виходячи з політичних чи інших інтересів держави.

Винятковий порядок набуття громадянства, як правило, пов'язується із територіальними змінами, масовим переселенням людей та з іншими такими подіями. При цьому він діє протягом певного терміну, стосується певного кола осіб і регулюється спеціальними міжнародними або внутрішньодержавними актами.

Способами набуття громадянства у *винятковому* порядку є такі:

– *оптація* – добровільний вибір громадянства при територіальних змінах, коли особа, за своїм розсудом, може зберегти або змінити своє громадянство; як приклад оптації можна назвати обмін територією між СРСР та Польщею на підставі угоди від 1945 р., а також між СРСР та Чехословацькою Республікою згідно з угодою від 1945 р.;

– *трансферт* – автоматичний перехід населення території, що змінює свою державну належність, у громадянство держави, якій вона передається; він дуже схожий на оптацію, однак у цьому разі вибір громадянства відбувається примусово.

Слід зазначити, що міжнародне право забороняє автоматичну зміну громадянства. Про це, зокрема, згадується у статті 4 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. та в низці інших міжнародно-правових актів. Проте останнє не стосується правонаступництва – саме в цьому разі найчастіше відбувається трансферт. Прикладом є надання громадянства ФРН усім громадянам НДР у 1990 р. під час об'єднання Німеччини.

Історія знає приклади, коли оптація та трансферт застосовувалися водночас. Так, під час передання Росією Сполученим Штатам Америки Аляски російським поселенцям було надано право вибору – прийняти американське громадянство або залишити російське й повернутися в Росію (оптація), а корінне населення (алеути) автоматично отримало громадянство США (трансферт).

2.2. Припинення громадянства

Припинення громадянства може здійснюватися в таких формах.

1. *Вихід з громадянства* (експатріація) – припинення громадянства на підставі рішення компетентних органів держави, винесеного за клопотанням зацікавленої особи. Таке право гарантується нормами міжнародного права, однак треба враховувати, що воно не повинно дозволятися у випадках, коли призведе до безгромадянства особи. Держави можуть передбачати у національному законодавстві певні умови, за виконання яких таке прохання буде задоволено. Так, Європейська конвенція про громадянство 1997 р. передбачає, що надання дозволу на вихід з громадянства національне законодавство може пов'язувати з постійним проживанням особи за межами держави.

2. *Автоматична втрата* громадянства (денатуралізація) – припинення громадянства за ініціативою держави. Підстави втрати громадянства визначаються національним законодавством, проте норми міжнародного права встановлюють вичерпний перелік таких випадків. Відповідно до статті 7 Європейської конвенції про громадянство 1997 р., втрата громадянства за законом або за ініціативою держави може відбуватися лише у випадках:

- а) добровільного набуття іншого громадянства;
 - б) набуття громадянства внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування якогось суттєвого факту, що має стосунок до заявника;
 - в) добровільної служби в іноземному військовому формуванні;
 - г) поведінки, яка серйозно шкодить життєво важливим інтересам держави;
 - ґ) відсутності справжнього зв'язку між державою та її громадянином, який постійно проживає за кордоном;
- д) якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набути «ex lege» (по закону) громадянство держави, більше не виконуються;
- е) усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновителів.

У деяких державах, наприклад у США, набуття громадянства іноземної держави автоматично тягне за собою припинення громадянства США, причому жодних спеціальних рішень державних органів із цього приводу не потрібно.

3. *Позбавлення громадянства*, яке здійснюється за рішенням компетентних органів як покарання за вчинення дій, що завдають шкоди державі. Як правило, такі заходи можуть застосовуватися до тих осіб, які займаються ворожою для держави діяльністю. Практика позбавлення громадянства була поширена в СРСР (стосовно дисидентів) і нині продовжує існувати в деяких державах, зокрема США.

Варто зауважити, що чинні міжнародні договори не встановлюють чітких критеріїв розмежування автоматичної втрати громадянства та позбавлення громадянства, проте можна стверджувати, що сучасне міжнародне право розглядає практику позбавлення громадянства як таку, що порушує права людини та громадянина.

3. ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМЦІВ

У міжнародному праві під *іноземцем* розуміється особа, яка перебуває на території певної держави, не є її громадянином і перебуває у громадянстві іншої держави.

Правовий статус (правовий режим) іноземців являє собою сукупність їх прав та обов'язків на території цієї держави. Він установлюється внутрішнім законодавством держави з урахуванням її зобов'язань за міжнародними договорами. Однак нині немає єдиного міжнародного договору, який би врегулював правовий статус іноземців.

Міжнародне співробітництво у цій сфері головним чином ведеться на двосторонньому рівні, проте можна згадати декілька багатосторонніх документів, у яких розглядають окремі аспекти правового статусу іноземців. До них, зокрема,

належать Загальна декларація прав людини 1948 р., Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають, 1985 р., Міжамериканська конвенція про статус іноземців 1928 р. тощо.

Так, Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають, передбачає, що кожна держава самостійно встановлює правовий режим іноземців, ураховуючи при цьому свої міжнародні зобов'язання, в тому числі у галузі захисту прав і свобод людини. Відповідно до статті 5 Декларації такі особи користуються:

- правом на життя й особисту недоторканність;
- правом на захист від безпідставного арешту чи утримання під вартою або позбавлення волі, інакше як на підставі рішення компетентного органу;
- правом на захист від незаконного втручання в особисте та сімейне життя;
- правом на рівність перед судами й іншими органами й установами, що здійснюють правосуддя;
- правом залишати країну перебування;
- правом на шлюб, на створення сім'ї;
- правом на свободу думок, поглядів, совісті та релігії;
- правом сповідувати свою релігію або переконання з урахуванням лише таких обмежень, які передбачаються законом і які є необхідними для захисту громадської безпеки, порядку, здоров'я або моралі населення чи основних прав і свобод інших осіб;
- правом на збереження своєї рідної мови, культури та традицій;
- правом на переказ доходів, заощаджень або інших особистих грошових коштів за кордон з урахуванням внутрішніх валютних правил;
- правом володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими з урахуванням вимог внутрішнього законодавства.

Крім того, іноземці, які на законних підставах перебувають на території держави, користуються правом на вільне пересування та свободу вибору місця проживання в межах держави. Вони мають право на захист держави громадянства, для чого їм має надаватись право на вільний доступ у дипломатичне чи консульське представництво держави громадянства. З іншого боку, іноземці зобов'язані дотримуватися законів держави перебування та нести відповідальність за їх порушення на рівні з громадянами.

Іноземець, який на законних підставах перебуває на території держави, може бути висланий звідти лише на підставі рішення компетентного органу, винесеного відповідно до закону. Забороняються масові видворення іноземців, що законно перебувають на території держави.

Головною проблемою під час визначення правового статусу іноземця є проблема конкуруючої юрисдикції, коли іноземець водночас підпорядковується двом правопорядкам: держави місцеперебування (він перебуває під її територіальною юрисдикцією) та держави громадянства (перебуває під особистою юрисдикцією).

Іноземець може користуватися правами або виконувати обов'язки, що впливають з його громадянства, лише доти, доки це допускається державою перебування. Це зумовлено принципом територіального верховенства держав у межах своїх кордонів. Держава перебування при цьому не повинна порушувати загальновизначених міжнародних принципів і взятих на себе міжнародних зобов'язань під час регулювання правового статусу іноземців на своїй території. Іноземців стосуються, перш за все, міждержавні угоди, що регламентують питання правової допомоги, їх в'їзду та виїзду, та деякі інші.

Законодавство кожної конкретної держави перебування може наділяти іноземних громадян різним обсягом прав та обов'язків, тобто встановлювати різний правовий режим іноземців. Виділяють такі *види правових режимів* іноземців:

– *режим найбільшого сприяння* – передбачає обов'язок держави надати іноземному громадянину умови перебування, права, свободи й обов'язки, які вона встановлює чи встановить у майбутньому для громадян будь-якої третьої держави;

– *національний режим* – передбачає надання іноземним громадянам таких умов перебування, прав, свобод та обов'язків, якими володіють її власні громадяни, за винятком випадків, передбачених законодавством держави перебування чи міжнародними договорами, зокрема, іноземні громадяни, як правило, не наділяються виборчими правами та правом на державну службу, на них не покладається військовий обов'язок;

– *спеціальний режим* – полягає у встановленні пільгових умов діяльності для іноземних громадян у межах спеціально визначених територій (вільних та спеціальних економічних зон, прикордонних територій, технопарків тощо); він надається, наприклад, членам екіпажу морських суден, жителям прикордонних територій (спрощений порядок переходу кордону) й іншим категоріям осіб у випадках, передбачених міжнародними угодами;

– *преференційний режим* – передбачає встановлення певних пільгових (преференційних) умов діяльності для громадян окремих держав; як правило, такі пільги стосуються комерційної чи інвестиційної діяльності й надаються громадянам держав, що розвиваються, або громадянам держав-учасниць міжнародного інтеграційного об'єднання (Європейського Союзу, Євразійського економічного співтовариства, Північноамериканської угоди про вільну торгівлю) на території інших держав-учасниць такого об'єднання.

Усі ці режими використовуються переважно у сфері приватних відносин, а у сфері публічних відносин зазвичай застосовується національний режим за винятками, передбаченими законодавством держави перебування або міжнародними договорами. Проте в чистому вигляді жоден із зазначених режимів, як правило, не діє. Найчастіше в одній сфері іноземці користуються національним режимом, а в іншій (або інших) – спеціальним. Крім того, на режим іноземних громадян із конкретної держави впливає характер відносин між цією державою та державою перебування (принцип взаємності).

Деякі іноземці мають особливий статус, пов'язаний із наданням їм дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів. Це так звані особи, «що користуються міжнародним захистом». Їх правовий статус виходить за межі зазначених режимів і регулюється окремою галуззю міжнародного права – правом зовнішніх зносин.

Необхідно зазначити, що незалежно від виду режиму іноземних громадян повинен дотримуватися узвичаєний у міжнародній практиці «мінімальний міжнародний стандарт поведження з іноземцями». Суть його полягає в тому, що держава перебування не повинна порушувати загально визнані права та свободи людини стосовно іноземних громадян. Незалежно від того, громадянином якої держави є особа, їй повинні гарантуватися права та свободи, передбачені такими універсальними міжнародно-правовими актами, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. тощо.

Певними особливостями характеризується зміст політичних прав іноземців. Як правило, право обирати й бути обраними до органів влади у державі перебування іноземцям не надається, але у деяких державах іноземцям надається право брати участь у місцевих виборах, якщо вони проживають на території держави протягом певного часу та своєчасно сплачують податки (Угорщина, Іспанія, Фінляндія); а у Данії, Швеції та Норвегії на рівні місцевого самоврядування допускається участь у виборах іноземців–громадян інших північних країн, які входять до організації Арктичної ради. Інші політичні права можуть реалізовуватися іноземцями тією мірою, якою це не суперечить інтересам безпеки держави та її суверенітету. Зокрема, майже завжди іноземці наділяються правом подання петицій (правом усного чи письмового звернення до органів державної влади).

На іноземців не покладається обов'язок несення військової служби, оскільки в протилежному випадку завжди існувала б імовірність, що іноземець буде змушений воювати проти власної вітчизни. Винятки з цього правила можуть установлюватися державами на договірних засадах. Добровільна військова служба іноземців у принципі не суперечить міжнародному праву, якщо вона не має характеру найманства (найманці розглядаються міжнародним правом як кримінальні злочинці).

Порядок в'їзду й виїзду іноземців, виходячи з принципу територіального верховенства, встановлюється самою державою. Більшість держав використовує дозвільний порядок як для іноземців, так і для власних громадян. Процедура видання дозволів може бути різною, іноді вона спрощується на підставі міжнародних договорів.

Як власним громадянам, так і іноземцям може бути відмовлено у в'їзді або виїзді. Постійна заборона на виїзд є недопустимою і розглядається як порушення прав людини. Систематично відмовляти у виїзді іноземцю держава не може, оскільки це тягне за собою можливість втручання у справи дипломатичного представництва іноземної держави. Зобов'язання не затримувати іноземців держава перебування несе перед державою їх громадянства. Затримка допускається лише

за виняткових обставин, наприклад коли особа перебуває під слідством або судом чи є громадянином держави, з якою ведеться війна, тощо.

Що стосується в'їзду, то держава не зобов'язана допускати іноземців на свою територію й може неодноразово відмовляти у в'їзді. Відмовлено може бути і власному громадянину, якщо така можливість передбачається внутрішнім законодавством. Однак це можна робити доти, доки інші держави не заперечують проти перебування такої особи на їх території.

Водночас іноземець повинен виконувати і певні обов'язки, головний із яких полягає в дотриманні конституції та законодавства держави перебування. За невиконання обов'язків він може притягатися до цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності, якщо на нього не поширюються дипломатичні привілеї й імунітети.

Іноземець притягується до вказаних видів відповідальності на тих самих підставах, що і громадяни держави, де він перебуває, якщо інше не передбачено в законодавстві та міжнародних договорах цієї держави. Що стосується кримінальної юрисдикції, то іноземець, як правило, не несе відповідальності на території держави перебування за злочини, скоєні ним на території будь-якої іншої держави, якщо ці злочини не зачіпають законні інтереси держави перебування. У такому разі зацікавлена держава може просити іншу державу про видачу злочинця (екстрадицію), що перебуває на її території.

У міжнародному праві є звичаєві й договірні норми про невидачу власних громадян у руки правосуддя іншої держави. Виняток становлять воєнні злочинці: їх видають державі, на території якої вони скоювали такі злочини, або міжнародним трибуналам відповідно до договірного або звичаєвого права.

4. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Необхідність вирішення державами питання забезпечення прав осіб без громадянства (апатридів) виникало ще на початку ХХ століття. Однак саме друга світова війна загострила цю проблему та прискорила процес укладення відповідних міжнародних договорів – Конвенції про статус апатридів 1954 р. та Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р.

Як і правовий статус іноземця, статус особи без громадянства головним чином визначається законодавством тієї держави, на території якої вона перебуває, однак з урахуванням вимог, установлених нормами міжнародного права. Правовий статус осіб без громадянства регулюється більшістю універсальних договорів у галузі прав і свобод людини.

Конвенція про статус апатридів 1954 р. визначає їх основні права та спрямовується на запобігання дискримінації цих осіб, але не передбачає ліквідації самого стану безгромадянства. Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 р., навпаки, має на меті припинення цього стану, вона заохочує держави

надавати своє громадянство апатридам, що проживають на їх території, а також дітям, що народжуються на території цих держав від осіб без громадянства. Конвенція забороняє примусово позбавляти громадянства, якщо це призведе до того, що особа стане апатридом. Цією Конвенцією передбачено також створення спеціального міжнародного органу, який би займався проблемами апатридів. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН ці функції покладено на Верховного комісара ООН у справах біженців.

Відповідно до статті 1 Конвенції про статус апатридів 1954 р. «під терміном «apatрид» розуміють особу, яку жодна держава не вважає сdjjv громадянином згідно з її законом». Майже аналогічне визначення міститься у багатьох національних законах, що визначають правовий статус апатридів.

Особи стають апатридами, як правило, з таких причин:

- позбавлення громадянства;
- одруження жінки з іноземцем, коли відповідно до чинного законодавства її держави вона автоматично втрачає громадянство, а законодавство держави чоловіка не надає їй громадянства чоловіка;
- втрата громадянства, коли іншого громадянства особа не набула;
- вихід із громадянства з метою отримання іншого;
- у разі народження в батьків, які є апатридами;
- припинення існування держави внаслідок територіальних змін тощо.

При цьому більшість випадків безгромадянства виникає внаслідок колізії законодавств окремих держав.

Правовий статус особи без громадянства досить часто прирівнюють до статусу іноземця, однак вони не є ідентичними. На відміну від іноземця, який водночас перебуває під юрисдикцією двох держав – держави громадянства та держави перебування, особа без громадянства завжди перебуває виключно під владою останньої держави. Саме тому Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 р. встановлює, що апатридам слід надавати такий самий статус, яким користуються іноземці. У свою чергу, Конвенція про статус апатридів 1954 р. передбачає, що особистий статус апатрида визначається законами держави його «доміцилія» (від лат. «domicilium» – місце постійного або переважного перебування громадянина). Апатриди зобов'язані підкорятися законодавству держави перебування.

Передбачається, що держава перебування особи без громадянства зобов'язана видавати йому документи, що засвідчують статус апатрида. На відміну від іноземця, особа без громадянства не користується дипломатичним захистом будь-якої держави. Також вона, законно перебуваючи на території держави, не може бути вислана з неї інакше, як із міркувань державної безпеки чи громадського порядку, та не інакше, як на підставі рішення суду. Але жодна країна не зацікавлена в тому, щоб на її території проживала велика кількість осіб без громадянства. У зв'язку з цим держави докладають зусиль щодо скорочення безгромадянства, стимулюючи набуття громадянства апатридами, що постійно проживають на їх території.

5. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСІБ, ЩО ВОЛОДІЮТЬ МНОЖИННИМ ГРОМАДЯНСТВОМ

Існують випадки, коли особа володіє громадянством більш ніж однієї держави. У такому разі йдеться про подвійне або множинне громадянство, яке в міжнародному праві має назву «біпатризм». Мається на увазі, що особа володіє двома громадянствами. Але існують випадки, коли особа володіє більш ніж двома громадянствами. У цьому разі використання терміна «біпатрид» є вже не зовсім коректним, тож застосовується термін «поліпатрид».

Стаття 2 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. містить положення, відповідно до якого *множинне громадянство* означає одночасну належність особи до громадянства двох або більше держав. Множинність громадянства з'являється внаслідок виникнення колізій законодавства різних держав щодо набуття та втрати громадянства, міграційних процесів, реєстрації шлюбів з іноземцями тощо. Множинне громадянство досить часто виникає у разі натуралізації особи, коли вона не втрачає свого попереднього громадянства. Іноді воно може виникати внаслідок територіальних змін держав.

Деякі з міжнародних угод займають виважену позицію стосовно множинного громадянства. Наприклад, у статті 14 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. передбачається, що держава повинна дозволити дітям, які мають не одне громадянство, набуте автоматично під час народження, зберігати ці громадянства, а також дозволити своїм громадянам мати ще одне громадянство, якщо останнє автоматично набувається у разі одруження.

Множинне громадянство має як позитивні, так і негативні наслідки. До його позитивних наслідків множинного громадянства слід віднести такі:

- додаткові гарантії реалізації та захисту прав і свобод особи, оскільки особи, які володіють множинним громадянством, мають рівні права й обов'язки з громадянами держави, у якій вони проживають, водночас зберігаючи культурні й інші зв'язки з державою походження;

- вигоди щодо права на проживання у двох і більше державах, права на повернення та збереження громадянства в змішаному шлюбі;

- держава, що приймає, легше інтегрує резидента з множинним громадянством, ніж іноземного громадянина, а держава походження зберігає зв'язок зі своїм громадянином, що насамперед є важливим для держав, які розвиваються;

- наявність значної кількості осіб із множинним громадянством може сприяти інтенсифікації зв'язків між державами.

Водночас множинне громадянство має певні негативні наслідки, зокрема такі:

1. Воно здатне створювати для індивіда додаткові обов'язки, виконання яких може бути доволі обтяжливим; зокрема особу можуть зобов'язати нести військову службу у двох або більше державах, сплачувати податки одразу у двох державах у разі, коли відсутня відповідна міждержавна угода про уникнення подвійного оподаткування, тощо. У цій ситуації, як правило, застосовують норму,

яка передбачає, що особа сплачує податки у тій державі, де постійно проживає. Що стосується військової служби, то тут ситуація набагато складніша. У статті 21 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. передбачається, що особи, які мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок стосовно лише однієї з них, тому це питання досить часто регулюється спеціальними двосторонніми угодами між державами, які дозволяють подвійне громадянство. Зазвичай передбачається, що особа відбуває військову повинність у державі, де вона постійно проживає.

2. Особа з множинним громадянством згідно з Конвенцією, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство 1930 р., має значно менші права на дипломатичний захист (ст. 4). Згідно з міжнародним правом захист державою її громадянина щодо держави іншого громадянства особи не дозволяється, що підтверджується міжнародною практикою держав.

3. Стосовно осіб із множинним громадянством виникають труднощі у сфері міждержавних відносин, оскільки, з одного боку, може виникнути спір про громадянство особи між державами, які вважають її своїм громадянином, а з іншого – третя держава з тих чи інших підстав може бути змушена вирішувати, якому громадянству особи з множинним громадянством надати перевагу.

4. У правовому контексті ефективність множинного громадянства і для особи, і для держави є мінімальною – особа може повноцінно користуватися правами та виконувати обов'язки лише перед однією державою, права ж і обов'язки перед іншою державою фактично є декларативними.

З огляду на внутрішнє законодавство кожна з держав, яка допускає множинне громадянство, має право вважати особу, яка має громадянство двох і більше держав, лише своїм громадянином, якщо це не суперечить її міжнародним зобов'язанням, і може вимагати від неї виконання громадянських обов'язків (зокрема, військової повинності), чим і ускладнює правове становище осіб, які мають два або більше громадянств. Відповідно до принципу «*lex domicilii*» (принцип місця проживання) особи, які мають громадянство двох або більше держав, можуть користуватися правами й виконувати обов'язки лише щодо держави постійного проживання, тому фактично особа, яка має громадянство двох або більше держав, є громадянином лише однієї держави.

З позиції класичного підходу, множинне громадянство є правовою аномалією, оскільки тут не може бути повноти прав та обов'язків як для громадян, так і для держави. Особа, яка має громадянство двох або більше держав, реально використовує права лише держави постійного проживання й не може виконувати водночас обов'язки (інколи навіть несумісні) держав, громадянство яких вона має, чим виявляє неповагу або підриває суверенітет відповідної держави, а це, у свою чергу, породжує суперечності у визначенні правового статусу громадянина, що може призвести до конфліктів між державами стосовно їх громадян. У цій ситуації виправданим є прагнення держав до ліквідації ситуації множинного громадянства або до мінімізації його наслідків, чого можна досягти за допомогою як внутрішньодержавних, так і міжнародно-правових засобів.

6. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС БІЖЕНЦІВ І ВНУТРІШНІХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Термін «біженці» з'явився в міжнародно-правовому вжитку після першої світової війни, під час якої тисячі людей покидали країни (переважно їх громадянства) через переслідування, надзвичайні обставини або воєнні дії чи були вислані зі своїх країн за розпорядженням військової або цивільної влади. Ще більших масштабів цей процес набув під час Другої світової війни, що зумовило необхідність не лише детальної регламентації правового статусу біженців, але і створення міжнародних структур профільного характеру.

Станом на сьогодні ухвалений Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців 1950 р., Конвенція про статус біженців 1951 р. і Протокол щодо статусу біженців 1967 р., які формують загальну основу сучасного міжнародно-правового регулювання у галузі захисту прав біженців. Також правовий статус біженців визначається такими міжнародно-правовими актами загального характеру, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Конвенція про права дитини 1989 р. тощо.

Відповідно до статті 1 Конвенції про статус біженців 1951 р. *біженцем* є особа, яка через цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами держави свого громадянства не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок таких побоювань чи не маючи громадянства, перебуває за межами держави свого звичайного місця проживання в результаті таких подій, не може повернутися до неї.

До біженців не належать особи, винні у вчиненні злочину проти миру, воєнного злочину або злочину проти людяності, тяжкого злочину неполітичного характеру поза державою, що дала їм притулок, а також діянь, що суперечать цілям і принципам ООН.

Згідно з цією Конвенцією під терміном «біженець» мається на увазі особа, яка розглядалася як біженець внаслідок певних угод, укладених у період між двома світовими війнами, а також у результаті подій, що відбулися до 1 січня 1951 р. У 1967 р. був ухвалений Протокол щодо статусу біженців, відповідно до якого Конвенція про статус біженців 1951 р. поширювалася на осіб, що стали біженцями після 1951 р.

Варто зауважити, що біженці на однаковому рівні з іншими категоріями населення (громадянами держави, іноземцями й особами без громадянства; особами, які мають право на притулок, тощо), незалежно від того, законним чи незаконним є їх перебування на території певної держави, користуються основними

правами людини, які мають універсальний характер (наприклад, невід'ємними правами та свободами людини, закріпленими у Загальній декларації прав людини 1948 р.). Гарантування поважання та забезпечення захисту зазначених прав людини – це водночас і шлях вирішення проблеми біженців, і спосіб запобігання їх виникненню. У першому випадку йдеться про необхідність забезпечення в державі походження біженців належного захисту прав і свобод людини, перш ніж очікувати від них бажання повернутися до держави їх громадянської належності чи постійного місця проживання. У другому випадку йдеться про запобігання виникненню у громадян певних держав цілком обґрунтованих побоювань щодо їх можливого переслідування з окремих причин.

Конвенція про статус біженців 1951 р. забороняє висилку біженців або їх примусове повернення в державу, з якої вони прибули (ст. 32, 33). Держави видають біженцям посвідчення особи та зобов'язуються полегшувати їх натуралізацію – процес надання громадянства (ст. 34). Біженці зобов'язані поважати законодавство держави свого перебування. Держави не повинні застосовувати дискримінаційних заходів до біженців за ознакою раси, релігії чи країни походження та зобов'язуються надавати їм статус, яким користуються іноземці взагалі (ст. 3).

Біженці відповідно до цієї Конвенції мають право на майно, право на асоціації, право на звернення до суду, право на працю і право займатися підприємницькою діяльністю тощо.

Особливу увагу Конвенція приділяє питанням соціального забезпечення й урядової допомоги біженцям. Держави не обкладають біженців податками, крім тих, які можуть стягуватися з власних громадян.

Положення Конвенція про статус біженців 1951 р. та Протоколу щодо статусу біженців 1967 р. не передбачають створення не лише певного контрольного органу, а й конкретної процедури контролю. Зокрема, передбачена Статутом Управління Верховного комісара ООН у справах біженців функція нагляду за виконанням положень конвенцій, що визначають правовий статус біженців, не відповідає більш ефективній контрольній функції як за призначенням, так і за обсягом необхідних для її здійснення повноважень, а саме контроль за дотриманням прав біженців у контексті захисту прав людини здійснюється органами міжнародного контролю за виконанням положень договорів у галузі захисту прав людини, створеними відповідно до положень зазначених вище міжнародних договорів загального характеру.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR)) – допоміжний орган ООН, створений Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1950 р., що займається захистом та підтримкою біженців, сприяє їх місцевій інтеграції, добровільному поверненню на батьківщину чи переселенню до третьої держави.

Метою діяльності Управління як гуманітарної організації є забезпечення міжнародного захисту біженців, здійснення нагляду за дотриманням їх прав та основних свобод відповідно до норм міжнародного права, а також надання

урядам сприяння у добровільній *репатріації* (повернення в державу свого громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які з різних причин опинилися на території інших держав) біженців або їх *асиміляції* (прийняття особою культури і звичаїв іншого народу або спільноти) в нових державах.

Відповідно до Статуту Управління, затвердженого Резолюцією A/RES/428 (V) від 14.12.1950 р., Управління Верховного комісара ООН у справах біженців забезпечує захист біженців шляхом сприяння укладенню міжнародних конвенцій з питань біженців, покращення їх тяжкого становища, зменшення чисельності біженців, які потребують захисту, а також їх допуску на територію різних держав.

Практичним напрямком діяльності Управління є посилення захисту та безпеки всіх категорій біженців, включно з жінками та дітьми-біженцями, відвідування центрів для затриманих осіб, а також надання рекомендацій урядам для розроблення законодавчих актів у цій галузі. Серед найважливіших завдань, які вимагають уваги з боку Управління, є надання гуманітарної допомоги для повернення і облаштування колишніх депортованих народів, ведення активного міжнародного діалогу щодо соціальної інтеграції біженців, а також вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб у межах держави внаслідок стихійних лих.

Роботою Управління Верховного комісара ООН у справах біженців керують Генеральна Асамблея ООН та Економічна і Соціальна Рада ООН. Виконавчий комітет Управління затверджує дворічну програму діяльності й відповідає за бюджет організації. Управління представляє Верховний комісар, якого призначає Генеральна Асамблея ООН за поданням Генерального секретаря ООН на п'ять років. Він як глава організації відповідає за керування роботою Управління. У цьому йому допомагають заступник Верховного комісара і помічники Верховного комісара.

Відповідно до Статуту Управління Верховний комісар виконує директиви Генеральної Асамблеї ООН та Економічної і Соціальної Ради ООН та «займається такими видами діяльності, що можуть бути визначені Генеральною Асамблеєю». Крім того, Верховний комісар подає щорічну доповідь Генеральній Асамблеї ООН, що розглядається як окремий пункт порядку денного на її сесії.

Великий обсяг роботи Управління Верховного комісара ООН у справах біженців здійснюється на місцях низкою регіональних офісів, відділень, додаткових і польових офісів. Організація працює в усьому світі, для чого треба постійно виконувати безліч завдань – від відбору нових співробітників і забезпечення їх безпеки до закупівлі медикаментів і продовольства й організації авіачартерів тощо.

Управлінню Верховного комісара ООН у справах біженців двічі було присуджено Нобелівську премію миру – у 1954 та 1981 рр.

Місцезнаходження штаб-квартири Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – м. Женева (Швейцарія), а представництва діють у багатьох столицях і «гарячих» точках світу.

Захист прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб і регулювання їх особливого статусу в національному та міжнародному законодавстві набуває дедалі більшого значення, зокрема для нашої країни. Ситуація постійно змінюється,

збільшується кількість осіб, які вимушені через воєнні конфлікти чи інші вагомі причини, побоюючись за своє життя та здоров'я, залишати свої домівки й покидати рідні землі.

Внутрішньо переміщені особи – це люди або група людей, які були вимушені або зобов'язані тікати або залишити свої домівки чи місця проживання виключно для того, щоб уникнути наслідків воєнного конфлікту, ситуації масового насильства, порушень прав людини або природних чи антропогенних катастроф, і які не перетнули міжнародно-визнаних державних кордонів.

Для того, щоб визначитись у механізмах та інструментах захисту внутрішньо переміщених осіб, треба чітко визначити їх роль у міжнародному праві та їх відмежування від біженців. Ці два визначення схожі, проте існує різниця, яка і виділяє їх у межі спеціальної категорії осіб у міжнародному праві. Отже, *біженець* – це особа, яка із зазначених причин залишила свою державу (тобто перетнула міжнародно-визнаний кордон своєї держави), тоді як *внутрішньо переміщена особа* з дуже схожих причин (однак тут також можуть бути певні відмінності) залишила свою домівку, проте залишилася у межах державних кордонів своєї держави, а отже, і під її юрисдикцією та захистом. Знаючи це, треба розмежовувати ці два терміни, а отже, розмежовувати і міжнародні механізми захисту, адже біженці мають спеціальний механізм захисту (Конвенція про статус біженців 1951 р. та Протокол щодо статусу біженців 1967 р.), а внутрішньо переміщені особи отримують такий захист опосередковано.

Міжнародний механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб ґрунтується на застосуванні норм універсальних і спеціалізованих угод, що регулюють правові та процедурні питання забезпечення прав цієї категорії населення.

До універсальних угод, які встановлюють загальні принципи забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, належить Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р. До цих угод можна віднести також Конвенцію про статус біженців 1951 р. та Протокол щодо статусу біженців 1967 р., що стосується статусу біженців, адже багато процедур щодо захисту біженців застосовується за аналогією й до внутрішньо переміщених осіб.

Важливу роль у забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб відіграють Женевські конвенції 1949 р. та додаткові протоколи до них 1977 р., які є фундаментальними документами для міжнародного гуманітарного права. У тому, що захист прав внутрішньо переміщених осіб ґрунтується на актах міжнародного гуманітарного права, немає нічого дивного, адже такі особи найчастіше набувають цього фактичного статусу через небезпеку для їхнього життя через збройні конфлікти або інші подібні до них трагедії, які, у свою чергу, регулюються нормами міжнародного гуманітарного права.

Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. і Європейський суд з прав людини можуть виступати інструментами захисту прав

внутрішньо переміщених осіб на загальних підставах, якщо їх права, які захищаються Конвенцією та протоколами до неї, були порушені державою. Мається на увазі, що жодних додаткових або спеціальних гарантій внутрішньо переміщених особи не отримують у Європейському суді з прав людини, і їх захист може ґрунтуватися на нормах згаданої Конвенції, як то: право на життя (ст. 2), заборона катування (ст. 3), заборона рабства і примусової праці (ст. 4), право на свободу й особисту недоторканність та справедливий суд (ст. 5, 6) тощо.

До спеціалізованих міжнародних актів, які регулюють відносини за участю внутрішньо переміщених осіб, слід віднести Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни, ухвалені у 1998 р. структурами ООН. Ухвалюючи ці важливі постулати, світова спільнота виходила з того, що хоча чинне міжнародне гуманітарне право та норми із захисту прав людини поширюються на внутрішньо переміщених осіб, але в деяких аспектах вони не є достатніми для забезпечення належного захисту. Керівні принципи не є обов'язковим правовим документом, проте ґрунтуються на нормах універсальних угод і деталізують їх положення, які відповідають специфічним потребам внутрішньо переміщених осіб, і пояснюють, як необхідно їх застосовувати в умовах внутрішніх недобровільних переміщень. Вони являють собою найбільш авторитетний виклад стандартів, які повинні застосовувати уряди й інші суб'єкти, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, реагуючи на тяжке становище внутрішньо переміщених осіб. Керівні принципи були визнані Радою ООН з прав людини та Генеральною Асамблеєю ООН «важливими міжнародними межами захисту внутрішньо переміщених осіб».

Згідно з Керівними принципами «внутрішньо переміщеними особами є людина або група людей, яких змусили рятуватися втечею або яких змусили залишити свої домівки чи місця звичайного проживання в результаті або з метою уникнути наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха зокрема, й які не перетинали міжнародно-визнаних державних кордонів». Слово «зокрема» передбачає, що причини переміщення не обмежуються перерахованими в списку, тому незалежно від причин переміщення всі внутрішньо переміщені особи мають право на отримання захисту та підтримки від своєї держави.

Керівні принципи передбачають захист внутрішньо переміщених осіб від недобровільного переміщення, допомогу під час переміщення, гарантії безпечного повернення й переселення, а також визначають гарантії, що мають надаватися на всіх етапах процесу.

У Керівних принципах зазначено, що основний обов'язок і відповідальність за надання захисту та гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам покладається на національну владу. Насамперед, слід задовольняти слід найбільш незахищених груп (діти, вагітні жінки, особи похилого віку тощо). Влада повинна сприяти єдності сімей, пошукам зниклих родичів тощо.

Важливим є положення про те, що влада зобов'язана видавати внутрішньо переміщеним особам усі документи, необхідні для визнання та реалізації їхніх прав, спростити заміну втрачених документів і не вимагати повернення в місця попереднього проживання за залишеними там документами. Внутрішньо переміщеним особам гарантується свобода пересування, тобто можливість шукати безпечне місце на території своєї держави, а також вільний виїзд за межі держави та пошук притулку за кордоном. Компетентні органи несуть відповідальність за встановлення умов, які б забезпечили внутрішньо переміщеним особам можливість повернутися до своїх домів або переселитися для проживання в іншій частині держави. Влада повинна сприяти поверненню внутрішньо переміщеним особам їхнього майна, а якщо це неможливо – надавати відповідну компенсацію. Значну увагу в Керівних принципах приділено діяльності гуманітарних організацій і співпраці з ними.

До інституційного механізму забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб належать міжнародні органи, покликані забезпечувати права та свободи людини (Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада ООН з прав людини тощо). Спеціалізованим міжнародним органом, що опікується питаннями внутрішньо переміщених осіб, є Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, для якого у 1972 р. Генеральна Асамблея ООН розширила мандат на осіб, переміщених усередині власних держав. Верховний комісар ООН у справах біженців є ключовою міжнародною інституцією, яка цілеспрямовано займається питаннями забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб.

Сьогодні Керівні принципи є єдиним цілісним документом, який урегулює статус переміщених осіб усередині держави. За відносно стислий термін цей документ завоював міжнародне визнання й авторитет. Регіональні організації у Європі, Африці та на Американському континенті використовують положення Керівних принципів на практиці, їх застосовує у своїй роботі переважна більшість неурядових організацій для моніторингу та оцінювання національної політики та законодавства.

7. ПРАВО ПРИТУЛКУ

Право притулку є традиційним інститутом міжнародного права, що реалізується державою через надання особі, що зазнає переслідувань з боку іноземної держави чи групи, права перебування на своїй території.

Право притулку регулюється нормами внутрішньодержавного права та нормами міжнародного права. Держава в межах своєї території сама визначає умови надання притулку, проте законодавче оформлення правового статусу осіб, що отримують притулок, не повинно суперечити її міжнародним зобов'язанням і загальновизнаним нормам міжнародного права. Внутрішньодержавне та міжнародне право виходять з того, що притулок пов'язується із прагненням особи вийти з-під юрисдикції однієї держави та перейти під юрисдикцію іншої. Право притулку визнається як таке обома системами права.

Ступінь конкретизації цього права в національному законодавстві держав є різним. Так, Конституція Італії містить положення про право притулку на своїй

території для політичних емігрантів, а Конституція Мексики забороняє видачу осіб, що переслідуються за політичними мотивами. Конституція Гвінейської Республіки надає право притулку іноземцям, яких переслідують за їхню боротьбу за справедливу справу або за їх діяльність у галузі науки та культури. У Законі про біженців США 1980 р. передбачено надання притулку особам, які прибули з держави, куди вони не можуть або не бажають повертатися чи захистом якої вони не можуть або не бажають користуватися.

У частині 2 ст. 26 Конституції України визначено, що іноземним громадянам та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом, при цьому жодних підстав або критеріїв для його надання Конституція України не передбачає. Тому для встановлення змісту цього інституту необхідно звернутися до загальноновизнаних норм міжнародного права.

Нині відсутній універсальний міжнародно-правовий акт, що регулює відносини держав, пов'язані з наданням притулку, однак є низка міжнародно-правових актів рекомендаційного характеру з цього питання.

Відповідно до статті 14 Загальної декларації прав людини 1948 р. кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших державах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке насправді ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину або діяння, що суперечить цілям і принципам ООН. Отже, право надання притулку особам, переслідуваним за політичними, національними, расовими, релігійними або етнічними мотивами, є одним із важливих суверенних прав держави.

Відповідно до пункту 2 Декларації про територіальний притулок, що була ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи в 1977 р., держави-члени Ради Європи підтвердили «своє право надавати притулок будь-якій особі, яка, маючи цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань, ... також будь-якій іншій особі, яка, на їхню думку, відповідає відповідним умовам для отримання притулку з гуманних міркувань».

Право притулку знайшло своє закріплення й у нормативно-правових актах Європейського Союзу, зокрема, це право гарантує ст. 18 Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р. Особи, які шукають притулок, визначаються як «особи, які подали клопотання щодо надання міжнародного захисту». Стаття 78 Договору про функціонування Європейського Союзу 1957 р. передбачає створення загальноєвропейської системи надання притулку, яка повинна відповідати зобов'язанням держав, як того вимагає Конвенція про статус біженців 1951 р. Для реалізації цього положення ухвалено низку міжнародно-правових актів, у яких передбачено, серед іншого, захист від висилання відповідно до статті 33 Конвенції про статус біженців 1951 р.

На практиці право притулку реалізується шляхом надання права в'їзду на територію цієї держави й законного там перебування. Особа, яка отримала притулок, за своїм статусом прирівнюється до іноземця, але її відмінність від іноземця полягає в тому, що:

– по-перше, час перебування такої особи в державі, що надала їй притулок, не обмежується;

– по-друге, особа, яка отримала притулок, не може бути вислана з держави, що надала їй притулок;

– по-третє, особа, яка отримала притулок, не може бути видана як своїй державі, так і будь-якій третій іноземній державі.

У міжнародному праві розрізняють *територіальний* і *дипломатичний* притулок.

Територіальний притулок – це надання притулку переслідуваній особі на території іноземної держави.

У 1967 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію про територіальний притулок. Відповідно до неї притулок, наданий будь-якою державою на здійснення свого суверенітету особам, які мають підставу посилатися на ст. 14 Загальної декларації прав людини 1948 р., повинен поважатися всіма іншими державами. На право шукати притулку та користуватися притулком не може посилатися будь-яка особа, щодо якої існують серйозні підстави вважати, що вона вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства. Оцінювання підстав для надання притулку є справою держави, що надає цей притулок (ст. 1).

Дипломатичний притулок – це притулок на території дипломатичного представництва чи консульської установи іноземної держави, на борту військових кораблів і повітряних суден.

Відповідно до загального міжнародного права недоторканність помешкання дипломатичного представництва або консульської установи, а також екстериторіальність іноземного військового корабля й повітряного судна не дають права надавати в їх помешканнях притулок особам, переслідуваним владою держави перебування за правопорушення політичного характеру. Так, відповідно до пункту 3 ст. 41 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. і п. 3 ст. 55 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., встановлено заборону на використання приміщень дипломатичного представництва і консульських установ з метою, не сумісною з їхніми офіційними функціями. Проте дипломатичний притулок отримав широке поширення в договірній практиці держав Латинської Америки (на підставі Гаванської конвенції про дипломатичний притулок 1928 р.). Існують випадки надання такого притулку й у країнах Європи.

Надання політичного притулку на території військових баз і військових таборів є протиправним.

Важливо зауважити, що притулок вважається мирним і гуманним актом і тому не може розглядатися іншими державами як недружна дія. Становище осіб, які отримали притулок без шкоди для суверенітету держави, що надала притулок, і цілей та принципів ООН, має бути предметом турботи всього міжнародного співтовариства. Зокрема, це стосується захисту прав і основних свобод людини. Якщо для будь-якої держави виявляється важко надати притулок, держави спільно або через ООН повинні розглядати у дусі міжнародної солідарності всі необхідні заходи для полегшення тягаря, що лежить на цій державі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «населення» в міжнародно-правовому аспекті.
2. Назвіть основні категорії осіб, із яких складається населення.
3. Укажіть відмінності між міжнародно-правовим статусом населення та народу.
4. Визначте міжнародно-правові й національні підходи до визначення терміна «громадянство».
5. Назвіть способи надання громадянства.
6. Визначте підстави припинення громадянства.
7. Розкрийте міжнародно-правовий статус іноземців.
8. Назвіть види правових режимів іноземців.
9. Розкрийте особливості міжнародно-правового статусу осіб без громадянства (апатридів).
10. Назвіть позитивні й негативні наслідки для осіб, що володіють множинним громадянством (поліпатридів).
11. Розкрийте міжнародно-правовий статус біженців.
12. Розкрийте особливості міжнародно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб.
13. Сформулюйте поняття «право притулку».
14. Назвіть види притулку.

РОЗДІЛ 10

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

1. *Поняття права зовнішніх зносин, його джерела.*
2. *Система органів зовнішніх зносин.*
3. *Дипломатичні представництва: поняття, функції.*
4. *Початок і закінчення дипломатичної місії. Дипломатичні імунітети та привілеї.*
5. *Консульські установи: поняття, види, функції.*
6. *Консульські привілеї й імунітети.*
7. *Представництва держав при міжнародних організаціях.*
8. *Спеціальні місії.*

1. ПОНЯТТЯ ПРАВА ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН, ЙОГО ДЖЕРЕЛА

У міжнародному праві з найдавніших часів існує відносно стабільна та самостійна за предметом регулювання система норм і принципів, покликаних регулювати діяльність держав у сфері зовнішніх зносин. Будучи однорідними за предметом регулювання та виділяючись специфічними ознаками, вказані норми утворюють окрему галузь міжнародного права – «право зовнішніх зносин».

Зовнішні зносини – це частина загальної системи міждержавних відносин і міжнародної діяльності кожної держави, що охоплює лише офіційні, підтримувані за допомогою особливих державних органів переважно політичні зв'язки та відносини між державними й іншими суб'єктами міжнародного права з метою здійснення їх зовнішніх функцій мирними засобами відповідно до основних принципів міжнародного права.

Отже, *право зовнішніх зносин* – це галузь сучасного міжнародного права, що складається із системи юридичних норм, які регулюють правовий статус і діяльність суб'єктів міжнародного права у здійсненні їх зовнішніх зносин відповідно до основних принципів міжнародного права.

Концепція права зовнішніх зносин є частиною науки міжнародного права. Виходячи з ідеї розгляду різних форм здійснення зовнішніх зносин як єдиної самостійної галузі міжнародного права можна виокремити такі чотири підгалузі:

- 1) дипломатичне право;
- 2) консульське право;
- 3) право спеціальних місій;
- 4) дипломатичне право міжнародних організацій.

У кожній із цих складових права зовнішніх зносин є спільний предмет правового регулювання – офіційна діяльність держав у міжнародних відносинах за допомогою відповідних органів зовнішніх зносин.

Право зовнішніх зносин – одна з найстаріших галузей міжнародного права. Наприклад, інститут консулів з'явився в далеку давнину, а норми про їх недоторканність стали зачатками консульського права. Трохи пізніше з'явилося дипломатичне право. Особливо активно право зовнішніх зносин розвивалося в XVI столітті, коли в Європі почали формуватися постійні дипломатичні представництва.

За минуле пів століття сфера дії традиційного дипломатичного та консульського права суттєво розширилася через появу великої кількості держав (їх стало більше утричі), а також із загальним визнанням нових суб'єктів міжнародного права, існування яких ще на початку XX століття категорично заперечувалося.

Джерелами права зовнішніх зносин є норми звичаєвого права, багатосторонні міжнародні договори та двосторонні договори держав. Держави можуть ухвалювати внутрішні акти, які торкаються правового статусу й сфери діяльності дипломатичних і консульських представництв власної держави за кордоном, а також можуть регламентувати діяльність іноземних дипломатичних і консульських представників на території держави перебування.

До багатосторонніх договорів, що регламентують правовий статус органів зовнішніх зносин, належать: Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., Конвенція про спеціальні місії 1969 р. та Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. Крім того, існують універсальні міжнародні угоди, що передбачають привілеї й імунітети органів зовнішніх зносин, зокрема Конвенція про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946 р. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973 р. Згадані конвенції утворюють систему міжнародно-правових норм, комплекс погоджених, упорядкованих елементів, що регулюють цей вид суспільних відносин. Виходячи з аналізу їх змісту, можна зазначити, що міжнародний договір і міжнародний звичай є основними джерелами права зовнішніх зносин. Слід мати на увазі, що інколи норми його права, встановивши основу регулювання у будь-яких питаннях, прямо відсилають до внутрішньодержавних законів і правил.

Окрім багатосторонніх договорів, які мають універсальний характер, важливим джерелом права зовнішніх зносин є двосторонні договори про встановлення дипломатичних і консульських зносин, у яких держави конкретизують і розширюють положення, не передбачені в багатосторонніх договорах.

Серед нормативно-правових актів у сфері зовнішніх зносин України слід вказати Закон України «Про дипломатичну службу» 2018 р., Консульський статут України 1994 р. тощо.

2. СИСТЕМА ОРГАНІВ ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

Якщо зовнішні зносини існували ще на ранніх стадіях розвитку державності, то їх постійний апарат склався у державах значно пізніше – у XVI– XVII ст.

На сучасному етапі зовнішні зносини здійснюються за допомогою системи відповідних спеціально уповноважених на те *органів зовнішніх зносин*, які можна поділити на дві групи – внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин (внутрішні) та закордонні органи зовнішніх зносин (зовнішні).

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин – державні органи, за допомогою яких здійснюються зв'язки певної держави з іншими державами та міжнародними організаціями і які постійно перебувають на території цієї держави.

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин можна поділити на:

- органи, що представляють державу з усіх питань: парламент, глава держави, уряд, відомство закордонних справ;
- органи, що представляють державу лише в одній галузі зовнішніх зв'язків: усі міністерства (крім Міністерства закордонних справ) і центральні відомства (відповідно до своєї профільної компетенції здійснюють певні зовнішні функції через створені відділи чи управління зовнішніх зв'язків).

Правовий статус органів зовнішніх зносин усередині держави закріплюється в конституції, профільних законах і положеннях про міністерства і відомства.

Відповідно до положень Конституції України *Верховна Рада України* визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; заслуховує позачергові і щорічні послання Президента України про внутрішнє та зовнішнє становище України; оголошує за поданням Президента України стан війни й укладення миру; схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у випадку збройної агресії проти України; здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України; підтверджує рішення про надання Україною позик та економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України; здійснює парламентський контроль у межах Конституції України; дає у встановлений законом термін згоду на обов'язковість міжнародних договорів України і денонсацію міжнародних договорів України. Також Верховна Рада України здійснює інші повноваження відповідно до статті 85 Конституції України.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України й реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (ст. 102 Конституції України); забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; звертається з посланнями до народу, щорічними і позачерговими

посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; представляє державу в міжнародних зносинах; здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; веде переговори та укладає міжнародні договори України; ухвалює рішення про визнання іноземних держав; призначає і звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відзивні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; надає вищі дипломатичні ранги; очолює Раду національної безпеки й оборони; вносить у Верховну Раду України подання про оголошення стану війни й ухвалює рішення про використання Збройних Сил України у випадку збройної агресії проти неї; ухвалює рішення про прийняття в громадянство і припинення громадянства України та про надання притулку в Україні. Також він здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України (ст. 106 Конституції України).

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції України: забезпечує державний суверенітет й економічну самостійність України, здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, забезпечує виконання Конституції, законів України й актів Президента України, та реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина; здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України; організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України та спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади. Також він виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України й актами Президента України (ст. 116 Конституції України).

Практичне здійснення зовнішньої політичної діяльності держави й організацію її дипломатичної діяльності покладено на *Міністерство закордонних справ України*, що діє на основі Положення про Міністерство закордонних справ України. Воно забезпечує в межах своїх повноважень проведення зовнішньої політики України та координує діяльність усіх учасників зовнішньополітичних зв'язків України. У межах своїх повноважень це Міністерство організовує виконання актів законодавства України і здійснює контроль за їх реалізацією. У своїй діяльності Міністерство закордонних справ України керується Конституцією України, законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України й рішеннями Кабінету Міністрів України.

До основних завдань Міністерства закордонних справ України належать такі:

- формування та реалізація державної політики у сфері зовнішніх зносин України;
- забезпечення провадження зовнішньополітичної діяльності держави;
- забезпечення проведення зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на розвиток політичних, економічних, гуманітарних, правових, наукових та інших зв'язків з іноземними державами й міжнародними організаціями, та здійснення аналізу відповідних тенденцій у цих сферах;

- забезпечення дипломатичними засобами захисту та зміцнення незалежності, державного суверенітету, безпеки, територіальної цілісності й непорушності кордонів України та її національних інтересів;

- участь у забезпеченні у межах повноважень реалізації державної зовнішньоекономічної політики та політики інтеграції економіки України у світову економічну систему;

- сприяння входженню України до світового інформаційного простору, піднесенню її міжнародного авторитету й формуванню позитивного іміджу держави як надійного і передбачуваного партнера;

- участь у формуванні та реалізації державної політики, спрямованої на інтеграцію України в європейський політичний, економічний і правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, продовження конструктивного партнерства з НАТО;

- забезпечення розвитку зв'язків із закордонними українцями та їхніми громадськими організаціями, координація заходів, здійснюваних органами виконавчої влади у цій сфері;

- участь у забезпеченні розвитку міжнародно-правової бази співробітництва України з членами міжнародного співтовариства;

- внесення на розгляд Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України й інших органів України пропозицій щодо реагування на найбільш важливі та резонансні події у світі, що безпосередньо стосуються інтересів України, та забезпечення їх інформацією, необхідною для здійснення ефективної зовнішньої і внутрішньої політики;

- формування і реалізація державної політики у сфері розвитку дипломатичної служби та здійснення функцій дипломатичного протоколу у сфері здійснення зовнішніх зносин з іншими державами та міжнародними організаціями;

- координація заходів, здійснюваних органами виконавчої влади щодо проведення єдиного зовнішньополітичного курсу України;

- організація та здійснення в Україні й за кордоном консульської роботи.

Відповідно до цих завдань Міністерство закордонних справ України:

- розробляє пріоритетні напрямки співробітництва з іншими державами;

- забезпечує участь України в підготовці міжнародних договорів з іншими державами і міжнародними організаціями;

- подає в Кабінет Міністрів України пропозиції про підписання, ратифікацію, ухвалення та схвалення міжнародних договорів або приєднання до них;

- вносить у Кабінет Міністрів України пропозиції про створення, реорганізацію і ліквідацію за кордоном посольств, консульських установ, постійних представництв України при міжнародних організаціях і представництв Міністерства закордонних справ в Україні;

- здійснює облік іноземних представництв, їх персоналу на території України, підтримує з ними контакти з метою активізації та розширення міжнародного співробітництва з країнами, які вони представляють;

- забезпечує візову політику України, видачу дипломатичних і службових паспортів;
- забезпечує проведення в системі МЗС України єдиної кадрової політики і функціонування структур, пов'язаних із підготовкою, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації кадрів для представництв України за кордоном;
- організовує здійснення заходів щодо питань евакуації майна і персоналу дипломатичних представництв України з держав, що перебувають з нею у стані війни;
- розробляє та підтверджує кошториси прибутків і витрат іноземних установ України.

Міністерства й відомства України є органами зовнішніх зносин держави спеціальної компетенції і діють на підставі положень про відповідне міністерство або відомство, що розробляються та затверджуються Кабінетом Міністрів України. У підґрунті організації системи зовнішніх зносин міністерств і відомств України лежить функціональний підхід – об'єктивна необхідність здійснення міжнародних контактів з аналогічними міністерствами та відомствами закордонних держав з метою більш ефективного вирішення питань, що належать до профільної компетенції цих органів, за допомогою обміну або запозичення закордонного досвіду або з метою об'єднання зусиль для колективного вирішення різних проблем.

Закордонні органи зовнішніх зносин – державні органи, за допомогою яких здійснюються зв'язки з іншими державами та міжнародними організаціями і які розташовуються на території іноземної держави.

Закордонні органи зовнішніх зносин поділяються на постійні й тимчасові:

- постійні: дипломатичні представництва (посольства і місії), консульські представництва, постійні представництва держав при міжнародних організаціях, торговельні представництва;
- тимчасові: спеціальні комісії або місії, що направляються до інших держав для участі в церемоніальних заходах, ведення переговорів і вирішення інших питань; делегації, що направляються для участі в міжнародних конференціях, тощо.

3. ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ

Дипломатичне представництво – постійний закордонний державний орган зовнішніх зносин, створений на основі спільної угоди однією державою на території іншої для підтримання постійних офіційних контактів. Воно виступає від імені своєї держави в усіх питаннях, що стосуються відносин з іншою стороною.

Сучасна дипломатична практика використовує такі *види дипломатичних представництв*:

- постійні: посольство, місія, постійне представництво при міжнародних організаціях;
- тимчасові: дипломатичні представництва, створені для виконання спеціальних місій.

Окрему категорію утворюють дипломатичні представництва держави-міста Ватикан. Як правило, вони називаються нунціатурами й очолюються нунціями. Ця практика є пов'язаною з особливістю їх подвійного статусу: з одного боку, вони представляють Папу Римського як главу католицької церкви і є церковними структурами, а з іншого – здійснюють представництво Ватикану як держави.

Категорія дипломатичного представництва визначається категорією, до якої належить його глава, який, у свою чергу, визначається за домовленістю між державами.

До складу дипломатичного представництва входять:

- глава дипломатичного представництва;
- персонал дипломатичного представництва: дипломатичний, адміністративно-технічний, обслуговуючий.

Структуру та кількісний склад персоналу дипломатичного представництва затверджує Міністерство закордонних справ з урахуванням чинників доцільності.

Глава дипломатичного представництва – особа, на яку акредитує державою покладено обов'язок діяти в цій ролі.

Відповідно до статті 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. глави дипломатичних представств поділяються на такі класи:

- 1) послы та нунції, що акредитуються при главах держав;
- 2) посланники та інтернунції, які акредитуються при главах держав;
- 3) повірені у справах, що акредитуються при міністрах закордонних справ.

Відмінності в класі глав дипломатичних представств не повинні виявлятися інакше, ніж за старшинством й етикетом.

Клас повірених у справах не варто плутати з посадою тимчасового повіреного у справах, який виконує обов'язки глави дипломатичного представництва на період його відсутності (хвороба, відрядження, відпустка).

Члени дипломатичного персоналу – члени персоналу представництва, які мають дипломатичний ранг (радник, секретар та аташе встановлених рангів).

Радники посольства володіють правами самостійного керівництва у тих галузях, якими вони завідують (політичні, економічні, культурні відносини тощо). Один із радників, який зазвичай залишається повіреним у справах у відповідній державі під час від'їзду й за відсутності посла, несе в цьому випадку повну відповідальність за роботу посольства, користуючись повноваженнями глави представництва.

Інші дипломатичні співробітники посольства (секретарі, аташе) відповідають за певні напрямки діяльності посольства й користуються відповідними правами.

Загальноприйнятим є правило, згідно з яким члени дипломатичного персоналу повинні бути громадянами акредитує держави. У разі призначення членом дипломатичного представництва особи, яка є громадянином приймаючої держави, необхідно отримати згоду останньої, але ця згода може бути анульована в будь-який момент.

Адміністративно-технічний персонал дипломатичного представництва – члени персоналу представництва, які здійснюють адміністративно-технічне

обслуговування представництва (референти-перекладачі, технічні секретарі, канцелярський персонал, діловоди, шифрувальник, бухгалтерські співробітники тощо). Віденська конвенція про дипломатичні відносини 1961 р. надає можливість призначати такими співробітниками громадян держави, в якій акредитовано представництво. Члени адміністративно-технічного персоналу мають привілеї й імунітети, що прирівнюються до привілеїв та імунітетів дипломатів, за винятком того, що імунітет від цивільно-правової та адміністративної юрисдикції держави перебування не поширюється на дії, вчинені ними не під час виконання своїх службових обов'язків.

Обслуговуючий персонал – садівники, прибиральниці, водії, кухарі, вахтери тощо. Він користується імунітетом лише стосовно дій, пов'язаних із виконанням його обов'язків, тому найчастіше цей персонал формується з громадян країни перебування.

Сукупність членів дипломатичного персоналу іноземних дипломатичних представництв у цій державі та членів їх сімей називається *дипломатичним корпусом*.

Необхідно підкреслити, що дипломатичний корпус не є організацією, яка має політичні функції. Він бере участь лише в певних протокольно-церемоніальних заходах – у привітаннях з нагоди національного свята держави перебування, інаугурації (вступі на посаду) нового глави держави, відвідинах історичних місць, промислових об'єктів і наукових центрів приймаючої сторони тощо.

Очолює дипломатичний корпус *дуаен* (декан, старшина) – старший за категорією та за часом акредитації в державі перебування глава дипломатичного представництва. У деяких католицьких державах за сталою традицією папський нунцій є дуаеном. Один з обов'язків дуаєна – консультування новопризначених глав дипломатичних представництв щодо традицій, протоколу й особливостей взаємовідносин із владою держави перебування.

Міністерство закордонних справ приймаючої держави регулярно публікує список дипломатичного корпусу, акредитованого в певній країні. Іноземним дипломатам для підтвердження їх статусу держава перебування видає дипломатичні картки та спеціальні номерні знаки на транспортні засоби.

У міжнародному праві *акредитуючою державою* називається та, яка направляє в іншу державу своє дипломатичне представництво, а держава, у якій розміщено дипломатичне представництво, іменується *приймаючою державою, або державою перебування*.

Функції дипломатичного представництва закріплено у статті 3 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., зокрема:

- 1) *представницька* – представництво акредитуючої держави у державі перебування;
- 2) *консульська* – захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян у межах, як допускає міжнародне право;
- 3) *переговорна* – ведення переговорів із керівництвом держави перебування;

4) *інформаційна* – з'ясування всіма законними засобами умов і подій у державі перебування та повідомлення про них керівництву акредитуючої держави;

5) *посередницька* – заохочення дружніх відносин між акредитуючою державою і державою перебування та розвиток їх взаємовідносин у сфері економіки, культури та науки.

Перша й основна функція дипломатичного представництва – представляти акредитуючу державу в державі перебування. Інші функції дипломатичного представництва є взаємопов'язаними і взаємодіють з цією основною функцією.

У межах цього питання доцільно також зупинитися на понятті та функціях торговельних представництв.

Торговельне представництво – це частина дипломатичного представництва в окремій державі, яке здійснює свою діяльність під загальним керівництвом посла і є підзвітним профільному міністерству (зовнішньої торгівлі або економіки тощо). Поширеними є випадки, коли торговельне представництво очолює торговельний представник, якого призначає уряд.

Інститут торговельних представництв був уведений до системи зовнішніх зносин держав завдяки практиці колишнього Союзу РСР і закріплено у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. У дипломатичній практиці цей інститут є складовою частиною відповідних посольств і місій.

Основними функціями *торговельних представництв* за кордоном є такі:

- видання дозволів на здійснення торговельних операцій установам, які беруть участь у зовнішньоторговельному обігу;
- регулювання та контроль діяльності організацій, які мають дозвіл на самостійний вихід на зовнішній ринок;
- запровадження операцій із зовнішньої торгівлі для організацій, які беруть участь у зовнішньоторговельному обороті;
- видача дозволів на ввезення товарів, свідоцтв про проходження товарів і дозволів на транзит товарів через країну;
- контроль у державі перебування за виконанням законів про зовнішню торгівлю організаціями, які беруть участь у зовнішньоторговельному обігу;
- вивчення загальних умов і торговельної кон'юнктури у державі перебування.

У дипломатичних представництвах багатьох держав є посади торгових радників, торгових секретарів або аташе. Ці співробітники підтримують зв'язки з міністерством зовнішньої торгівлі держави перебування або іншим відомством, що виконує аналогічні функції. Торгові радники, торгові секретарі або аташе належать до дипломатичного персоналу представництв і на них поширюються привілеї й імунітети, передбачені міжнародним правом.

У 2018 р. в Україні був ухвалений Закон України «Про дипломатичну службу», який визначає правові засади та порядок організації дипломатичної служби як складової частини державної служби, а також особливості її проходження та правового статусу посадових осіб дипломатичної служби. Відповідно до статті 1 цього Закону під *дипломатичною службою* розуміється державна служба особливого

характеру, яка полягає у професійній діяльності посадових осіб дипломатичної служби, пов'язаній з реалізацією зовнішньої політики України, захистом національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном.

Систему органів дипломатичної служби становлять такі:

- Міністерство закордонних справ України;
- представництва Міністерства закордонних справ України на території України;
- закордонні дипломатичні установи України (п. 1 ст. 5 Закону).

Міністерство закордонних справ України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин і координує діяльність державних органів у зазначеній сфері.

Представництва Міністерства закордонних справ України на території України є органами дипломатичної служби, які утворюються в регіонах, де діють іноземні консульські установи чи представництва міжнародних організацій.

Закордонні дипломатичні установи України є постійно діючими органами дипломатичної служби, основними завданнями яких є представництво України в державах перебування або при міжнародних організаціях та підтримання з ними офіційних відносин, обстоювання національних інтересів України, виконання консульських функцій, у тому числі захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном (п. 1 ст. 5 Закону).

Закордонними дипломатичними установами України є такі:

- Посольство України;
- Посольство України з резиденцією Надзвичайного і Повноважного Посла України в Києві;
- Постійне представництво України при міжнародній організації;
- Представництво України при міжнародній організації;
- Місія України при міжнародній організації;
- консульська установа України (Генеральне консульство України, Консульство України, Віце-консульство України та Консульське агентство України) (п. 4 ст. 5 Закону).

У системі органів дипломатичної служби можуть утворюватися *спеціальні місії*, а також *делегації* на сесії статутних органів міжнародних організацій, статус, завдання та функції яких залежно від рівня місії визначаються відповідно Президентом України або Міністром закордонних справ України.

Спеціальні місії є тимчасовими місіями, що за своїм характером представляють Україну та направляються Україною до іншої держави за її згодою для спільного розгляду з цією державою певних питань або для виконання щодо неї певного завдання (п. 5 ст. 5 Закону).

Відповідно до статті 8 Закону України «Про дипломатичну службу» 2018 р. встановлюються такі *дипломатичні посади* для дипломатичних службовців органів дипломатичної служби:

- Державний секретар Міністерства закордонних справ України;

- Надзвичайний і Повноважний Посол України;
- Надзвичайний і Повноважний Посол України з резиденцією в Києві;
- Постійний представник України при міжнародній організації;
- Представник України при міжнародній організації;
- Глава Місії України при міжнародній організації;
- Генеральний консул України;
- заступник Постійного представника України при міжнародній організації;
- заступник Представника України при міжнародній організації;
- заступник Глави Місії України при міжнародній організації;
- радник-посланник;
- посол з особливих доручень;
- дипломатичний радник;
- консул України;
- представник Міністерства закордонних справ України на території України;
- радник;
- консул у консульській установі України;
- перший секретар;
- другий секретар;
- віце-консул у консульській установі України;
- третій секретар;
- консульський агент у консульській установі України;
- аташе.

Дипломатичними посадами є також посади керівників структурних підрозділів апарату Міністерства закордонних справ України, утворених для забезпечення виконання завдань та функцій його Міністерства із забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, та їх заступників.

Дипломатичні службовці обіймають дипломатичні посади на постійній основі або за контрактом.

Зазначеним Законом установлюються такі *категорії дипломатичних посад*:

1) категорія «А» – Державний секретар Міністерства закордонних справ України, Надзвичайний і Повноважний Посол України, Надзвичайний і Повноважний Посол України з резиденцією в Києві, Постійний представник України при міжнародній організації, Представник України при міжнародній організації, Глава Місії України при міжнародній організації;

2) категорія «Б» – Генеральний консул України, заступник Постійного представника України при міжнародній організації, заступник Представника України при міжнародній організації, заступник Глави Місії України при міжнародній організації, радник-посланник, посол з особливих доручень, дипломатичний радник, консул України, представник Міністерства закордонних справ України на території України, керівники структурних підрозділів апарату Міністерства закордонних справ України, утворених для забезпечення виконання завдань та функцій Міністерства закордонних справ України із забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, та їх заступники;

3) категорія «В» – інші дипломатичні посади, не віднесені цим законом до категорій «А» і «Б» (п. 2 ст. 9 Закону).

У пункті 2 ст. 24 Закону України «Про дипломатичну службу» 2018 р. передбачаються такі *дипломатичні ранги*:

- Надзвичайний і Повноважний Посол;
- Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу;
- Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу;
- радник першого класу;
- радник другого класу;
- перший секретар;
- другий секретар;
- третій секретар;
- аташе.

Дипломатичний ранг присвоюється згідно з посадою, яку обіймає дипломатичний службовець (п. 1 ст. 25 Закону).

4. ПОЧАТОК І ЗАКІНЧЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ. ДИПЛОМАТИЧНІ ІМУНІТЕТИ ТА ПРИВІЛЕЇ

Призначення і вступ на посаду глави дипломатичного представництва – акредитування – складається з декількох етапів, а саме:

- підбір кандидатури посла чи посланника;
- направлення державою, що акредитує, державі перебування запиту про згоду на призначення особи на посаду (запит – біографічні дані, посадове та сімейне становище);
- отримання агреману (від франц. – згода) – позитивної відповіді держави перебування на призначення конкретної особи як посла, посланника чи повіреного у справах; особа вважається «*persona grata*» – бажаною особою в цій державі, а у разі відмови в агремані – «*persona non grata*» (небажана особа);
- видання акта внутрішнього права, що оформлює призначення;
- одночасне в обох столицях офіційне повідомлення у ЗМІ про призначення, що відбулося;
- видача вірчих грамот;
- попередня аудієнція у міністра закордонних справ держави перебування та передання копії вірчих грамот;
- початок виконання повноважень – з моменту вручення вірчих грамот або з моменту повідомлення про своє прибуття.

Вірча грамота – документ, який дається послу (посланнику) для акредитації в іноземній державі, підписується главою держави, що акредитує, і скріплюється печаткою міністерства закордонних справ. Вірчу грамоту вручають в урочистій обстановці.

Припинення діяльності дипломатичних представництв у цілому як органів держави за кордоном може відбуватися в таких випадках:

- у разі розірвання або припинення дипломатичних відносин між державами;
- у разі виникнення між цими державами стану війни;
- коли в акредитуючій державі або країні перебування відбуваються докорінні соціально-економічні або політичні зміни, і нове державотворення не висловлює наміру продовжувати дипломатичні відносини;
- коли одна з двох держав, що підтримують між собою дипломатичні відносини, перестає існувати як суб'єкт міжнародного права.

Повідомлення про розірвання дипломатичних відносин здійснюється через надсилання Міністерством закордонних справ ноти главі дипломатичного представництва відповідної держави, з якою розриваються дипломатичні відносини, або ноти, яка надсилається послом чи посланником Міністерству закордонних справ. Про цей факт циркулярною нотою повідомляється дипломатичний корпус, і даються вказівки своїм дипломатичним представникам за кордоном повідомити про нього відповідні уряди. У разі розірвання дипломатичних відносин перестають функціонувати дипломатичні представництва в обох державах. Про причини розірвання дипломатичних відносин держави повідомляють у ноті або офіційному комюніке, які публікують у пресі. Але це не є обов'язковою вимогою, оскільки, відповідно до принципу суверенної рівності, держава має право у будь-який час розірвати дипломатичні відносини, не пояснюючи мотиви таких дій.

Слід зазначити, що незалежно від змін та ускладнень, які можуть статись в дипломатичних відносинах між двома державами, аж до їх припинення, держава перебування навіть у випадку збройного конфлікту зобов'язана створити всі умови для захисту та безпечного виїзду осіб, що користуються привілеями й імунітетами, що не є громадянами держави перебування, та членів їх сімей. У разі розриву дипломатичних відносин, тимчасового або остаточного відзиви представництва держава перебування повинна поважати й охороняти приміщення представництва разом із майном та архівами; акредитуюча держава може довірити охорону приміщень свого представництва разом із його майном та архівами третій державі, прийнятній для держави перебування; а акредитуюча держава може ввірити захист своїх інтересів та інтересів своїх громадян третій державі, прийнятній для держави перебування.

Припинення функцій дипломатичних представників може відбуватись в таких випадках:

- відкликання дипломатичного представника акредитуючою державою – (відкликна грамота);
- оголошення урядом держави перебування дипломатичного представника «*persona non grata*» (небажаною особою);
- відставка або смерть дипломатичного представника.

Відкликна грамота – це документ, який повідомляє про відкликання дипломатичного представника із займаної ним посади. Вона адресується главі

держави, при якій акредитовано дипломатичного представника, і підписується главою держави, яка призначила цього представника. Відклична грамота складається в урочистій формі, де у преамбулі стисло повідомляється про факт та причину відкличання глави дипломатичного представництва. При цьому висловлюється надія, що дипломатичний представник належним чином сприяв підтримці та розвитку дипломатичних відносин між державами. Водночас зі своїми вірчими грамотами новопризначений глава дипломатичного представництва вручає відкличну грамоту главі приймаючої держави щодо свого попередника.

Із приводу оголошення особи «*persona non grata*» слід указати, що це є найбільш серйозною формою осуду, яка може застосовуватися до іноземних дипломатів, захищених дипломатичним імунітетом від арешту та інших видів судового переслідування. Причинами оголошення «*persona non grata*» можуть бути: зневага до законів та звичаїв держави перебування, втручання в її внутрішні справи, зловживання дипломатичними привілеями та імунітетами, заяви, які розцінюються як нетактовні або образливі щодо держави перебування, тощо. У разі виникнення такої ситуації акредитуюча держава відкликає цю особу або припиняє її функції у представництві. Якщо ця держава відмовиться виконати або не виконає впродовж розумного терміну свої зобов'язання, держава перебування може відмовитися визнавати таку особу співробітником представництва. Розумним терміном у дипломатичній практиці вважають час, потрібний для завершення справ, пов'язаних з виїздом, а також час очікування на повітряний, морський чи залізничний транспорт. Він становить мінімум 24 або 48 годин. Після того як встановлений термін спливає, така особа втрачає право на привілеї й імунітети.

Припинення місії глави дипломатичного представництва не означає розриву дипломатичних відносин між відповідними державами.

Закон України «Про дипломатичну службу» 2018 р. передбачає такий перелік підстав припинення дипломатичної служби (ч. 2 ст. 28):

1) закінчення строку контракту про проходження дипломатичної служби або порушення його умов;

2) відмова без поважних причин посадової особи дипломатичної служби, яка обіймає посаду категорії «Б», від третьої посліпль пропозиції про участь у ротації;

3) відмова без поважних причин посадової особи дипломатичної служби, яка обіймає посаду категорії «В», від другої посліпль пропозиції про участь у ротації;

4) відмова посадової особи дипломатичної служби, яку зараховано в розпорядження Міністерства закордонних справ України, від третьої посліпль пропозиції про переведення в системі органів дипломатичної служби;

5) відставка дипломатичного службовця;

6) одноразове грубе порушення посадових обов'язків посадовою особою дипломатичної служби, що завдало шкоди іміджу України за кордоном або розвитку відносин з відповідною державою чи міжнародною організацією, встановлене за результатами дисциплінарного провадження, проведеного дисциплінарною комісією Міністерства закордонних справ України відповідно до законодавства про державну службу.

Відповідно до статті 30 Закону України «Про дипломатичну службу» 2018 р. граничний вік перебування на дипломатичній службі становить 65 років. Після досягнення цього віку особи, яким присвоєно дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла, можуть перебувати на дипломатичних посадах, призначення на які здійснює Президент України.

Перша загальновизнана умова для нормальної діяльності дипломатичних представництв за кордоном – це створення належних умов для функціонування представництва та його співробітників на території держави перебування. Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. передбачає, що приймаюча держава повинна докласти всіх зусиль для забезпечення ефективної діяльності іноземного дипломатичного представництва, що перебуває на її території, та гарантувати обов'язковий мінімум привілеїв та імунітетів.

Привілеї – права дипломатичного представництва та дипломатичного агента на отримання переваг і здійснення з боку держави перебування дій на свою користь. Водночас це обов'язок держави перебування здійснювати певні дії та надавати переваги дипломатичному представництву та дипломатичним агентам.

Імунітети – право дипломатичного представництва та дипломатичного агента на виключення з-під юрисдикції держави перебування із визначеного кола питань та обов'язок держави перебування утримуватись від правових дій щодо дипломатичного представництва та дипломатичного агента з визначеного кола питань.

Отже, *дипломатичні привілеї й імунітети* – це сукупність особливих пільг, прав і переваг, наданих іноземним дипломатичним представництвам, їх персоналу і іншим особам, що користуються ними за міжнародним правовим захистом на території держави перебування.

У міжнародному праві розрізняють такі *види дипломатичних привілеїв та імунітетів*:

- дипломатичні привілеї й імунітети дипломатичного представництва;
- особисті привілеї й імунітети дипломатичних представників.

Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. до *привілеїв та імунітетів дипломатичного представництва* в цілому належать недоторканність приміщень – приміщення представництва, майно, засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, ревізії й виконавчих дій; фіскальні винятки (звільнення від державного, районного, муніципального мита, зборів стосовно представництва); недоторканність архівів і документів у будь-який час і незалежно від місця перебування; свобода зносин з органами акредитуючої держави та недоторканність дипломатичного кур'єра.

Серед *особистих привілеїв та імунітетів дипломатичних представників* слід виділити особисту недоторканність, недоторканність приватної резиденції представника, імунітет від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції, за винятком певних випадків, пов'язаних з позовами, що стосуються права успадкування, приватного нерухомого майна, професійної й комерційної

діяльності; право не давати свідчення як свідок, звільнення від мита та стягнень і звільнення від військової повинності.

Загальновизнаними дипломатичними особистими привілеями є митні привілеї (право на безмитне перевезення багажу та звільнення його від митного огляду) й вільне пересування дипломатів і членів їх сімей на території іншої держави.

Дипломатичні представники мають право на привілеї та імунітети й користуються ними з моменту вступу на територію держави перебування під час слідування для заняття своєї посади або, якщо вони вже перебувають на цій території, з моменту повідомлення міністерству закордонних справ чи іншому державному органу, щодо якого є домовленість. У разі припинення повноважень цих осіб привілеї та імунітети припиняються з моменту виїзду з держави перебування, або в розумний термін для того, щоб особа могла залишити територію цієї держави.

У разі коли дипломатичний агент є громадянином держави перебування або постійно проживає на її території, він користується лише імунітетом від юрисдикції та недоторканністю щодо офіційних дій, учинених ним під час виконання своїх функцій.

5. Консульські установи: поняття, види, функції

Консульська установа – це постійний державний орган зовнішніх зносин, який перебуває на території іноземної держави внаслідок відповідної міжнародної угоди, на який покладено виконання функцій захисту інтересів своєї держави, її громадян та юридичних осіб.

Джерелами консульського права є міжнародні договори й міжнародно-правові звичаї, а також національне законодавство держав.

Хронологічно в цьому порядку першим повинен стояти міжнародно-правовий звичай, оскільки з давніх часів і до початку ХХ століття консульські відносини регулювалися головним чином міжнародно-правовим звичаєм. Зараз міжнародно-правові звичаї залишаються основою правового регулювання консульських відносин між державами за відсутності їх договірно-правового оформлення.

Міжнародні договори з консульських питань укладаються на багатосторонній і двосторонній основі. Універсальною конвенцією, що регулює правовідносини держав у цій сфері є Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., яка має фундаментальне значення для консульських відносин.

Важливе значення мають і положення національного законодавства, що визначають статус, функції та структуру консульських органів, а також регулюють деякі аспекти діяльності іноземних консульських установ. В Україні такими нормативно-правовими актами є Консульський статут України 1994 р. і Закон України «Про дипломатичну службу» 2018 р.

Консульські установи як закордонні органи зовнішніх зносин держави порівняно з дипломатичними представництвами мають свої особливості. Установлення консульських відносин між державами здійснюється за взаємною згодою.

При цьому згода, надана на встановлення дипломатичних відносин між двома державами, передбачає, якщо не обумовлено інше, згоду на встановлення також і консульських відносин. Розірвання дипломатичних відносин не тягне за собою автоматичного розірвання консульських відносин.

Між установами консульських відносин і фактичним відкриттям окремої консульської установи може бути розрив у часі, оскільки відповідно до згоди між сторонами вирішуються не лише питання про встановлення цих відносин, але й для кожного конкретного випадку – про відкриття консульської установи, її місце перебування, її клас і територіальні межі її діяльності в державі перебування. Консульська установа функціонує не в масштабах усієї держави, а в межах так званого консульського округу.

Консульський округ – територія держави перебування, на якій відповідно до угоди між урядами договірних держав консульська установа (консул) виконують покладені на них завдання. Консульські функції за межами округу можуть реалізовуватись лише в окремих випадках за згодою держави перебування.

Місцеперебування консульської установи, її клас і консульський округ визначаються спочатку державою, яку та представляє, а потім підлягають схваленню державою перебування.

На території держави перебування *на консульство покладаються певні функції*, а саме:

- захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави, її громадян, а також юридичних осіб у межах, дозволених міжнародним правом;
- сприяння розвитку торговельних, економічних, культурних та наукових зв'язків між акредитуючою державою та державою перебування, а також сприяння розвитку дружніх відносин між ними іншим чином;
- з'ясування всіма законними засобами умов і подій у торговельному, економічному, культурному та науковому житті держави перебування, повідомлення про них урядові акредитуючої держави й надання відомостей зацікавленим особам;
- видача паспортів і проїзних документів громадянам акредитуючої держави й віз або відповідних документів особам, які бажають поїхати в акредитуючу державу;
- надання допомоги та сприяння громадянам (фізичним і юридичним особам) акредитуючої держави;
- виконання обов'язків нотаріуса, реєстратора актів цивільного стану та інших таких обов'язків, а також виконання деяких функцій адміністративного характеру, за умови, що в цьому випадку ніщо не суперечить законам і правилам держави перебування;
- охорона інтересів громадян (фізичних і юридичних осіб) акредитуючої держави у разі настання «*mortis causa*» (дарування майна у випадку смерті) на території держави перебування відповідно до законів і правил держави перебування;
- захист у межах, установлених законами і правилами держави перебування, інтересів неповнолітніх або інших осіб, які не володіють повною дієздатністю і є громадянами акредитуючої держави, особливо коли вимагається встановлення над такими особами опіки або піклування;

– представництво або забезпечення належного представництва громадян акредитуючої держави в судових та інших установах держави перебування, з дотриманням практики і порядку, що діють у державі перебування, розпоряджень про попередні заходи, що обмежують права та інтереси цих громадян, якщо у зв'язку з відсутністю або з інших причин такі громадяни не можуть своєчасно здійснювати захист своїх прав та інтересів;

– передання судових і несудових документів або виконання судових доручень щодо отримання свідчень для судів акредитуючої держави, відповідно до чинних міжнародних договорів або за відсутності таких договорів – у будь-якому іншому порядку, що не суперечить законам і правилам держави перебування;

– здійснення передбачених законами і правилами акредитуючої держави прав нагляду й інспекції щодо суден, які перебувають під державним прапором акредитуючої держави, і літаків, зареєстрованих у цій державі, а також стосовно екіпажу;

– надання допомоги вищевказаним суднам і літкам та їх екіпажу, прийняття заяв щодо плавання суден, огляд та оформлення судових документів і розслідування без заподіяння шкоди правам органів влади держави перебування будь-яких пригод, які стались у дорозі, і вирішення будь-яких спорів між капітаном, командним складом і матросами, тому що це передбачається законами та правилами акредитуючої держави;

– виконання інших функцій, покладених на консульську установу акредитуючою державою, не заборонених законами та правилами держави перебування або проти виконання яких держава перебування не заперечує, або передбачених міжнародними договорами, що діють між акредитуючою державою та державою перебування.

На консульську установу може бути покладено виконання інших функцій, які не є забороненими й не суперечать законам держави-перебування або передбачаються міжнародними угодами держав.

Акредитуюча держава забезпечує главу консульської установи документом, який має форму *патенту* або подібного до нього акта, що складається під час кожного призначення, засвідчує посаду, де вказується, як правило, повне ім'я та прізвище, категорія або клас, до якого він належить, консульський округ і місце знаходження консульської установи. Акредитуюча держава направляє цей патент або інший подібний до нього акт дипломатичним або іншим відповідним способом уряду тієї держави, на території якої глава консульської установи повинен виконувати свої функції.

За згодою держави перебування акредитуюча держава може замість патенту або іншого подібного до нього акта надіслати державі перебування повідомлення про призначення глави консульської установи із зазначенням вищевказаних відомостей.

Глава консульської установи може розпочати виконання своїх функцій після отримання *дозволу держави перебування (екзекватури)*.

Держава, яка відмовляє у видачі екзекватури, не зобов'язана повідомляти акредитуючій державі причини такої відмови.

Глава консульської установи не може розпочати виконання своїх обов'язків до моменту отримання ним екзекватури, однак він може бути тимчасово допущений до виконання своїх функцій.

З моменту допуску глави консульської установи до виконання своїх функцій (навіть тимчасово) держава перебування одразу повідомляє про це компетентні органи консульського округу. Крім цього, вона забезпечує вжиття заходів, необхідних для того, щоб глава консульської установи зміг виконувати обов'язки за посадою.

До співробітників консульської установи належать *консульські посадові особи, консульські службовці й співробітники обслуговуючого персоналу*.

У принципі консульські посадові особи мають бути громадянами акредитуєної держави. Вони не можуть призначатися з громадян держави перебування інакше, ніж за відповідно вираженої згоди цієї держави, при цьому ця згода може бути будь-якої миті анульована. Держава перебування може обумовити за собою таке право стосовно громадян третьої країни, які не є водночас громадянами акредитуєної держави.

Необхідно повідомляти про найм і звільнення осіб, які проживають у державі перебування, як співробітників консульської установи або приватних домашніх працівників, які мають право на привілеї й імунітети.

Існують такі види консульських установ, які очолюються відповідними главами:

- Генеральне консульство – Генеральний консул;
- віце-консульство – віце-консул;
- консульство – консул;
- консульське агентство – консульський агент.

Генеральний консул є главою представництва. Йому можуть доручатися функції політичного або представницького характеру.

Віце-консул – посадова особа держави, яка очолює окреме віце-консульство, або особа, яка має цей ранг у консульській установі більш високого класу в іншій державі. Як варіант посада віце-консула вводиться у великих генеральних консульствах, де, крім їхніх глав, у складі установ окремими напрямками роботи можуть керувати консул, іноді декілька віце-консулів. Будучи главою окремої консульської установи в державі перебування, консул виконує всі види робіт, які належать до компетенції глави цієї установи (генерального консула, консула). Відмінність між ними є формальною, зумовлюється рівнем установлених відносин між державами.

Консульськими агентами є особи, які здійснюють адміністративно-технічне обслуговування консульської установи.

До *співробітників обслуговуючого персоналу* належать особи, які виконують функції з обслуговування консульської установи.

Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. передбачає такі підстави припинення функцій співробітників консульської установи:

- а) оголошення консульської посадової особи «*persona non grata*»;
- б) повідомлення акредитуєною державою держави перебування про те, що консульські функції припиняються;

в) припинення консульських відносин між акредитуючою державою та державою перебування;

г) анулювання екзекватури державою перебування;

д) початок війни або збройного конфлікту між акредитуючою державою та державою перебування й розриву консульських відносин між ними.

Сукупність прав, свобод та обов'язків консулів у державі перебування, що закріплюються у законодавчому порядку і гарантуються нею, утворюють їх правовий статус. Правовий статус означає їх правове становище, зокрема чи перебуває ця особа на державній службі, порядок призначення і припинення її діяльності, управління нею, визначення обсягу правоздатності.

В одних випадках консул може в державах, де немає дипломатичного представництва, час від часу здійснювати дипломатичні акти, якщо уряд держави перебування висловить на це згоду (пряму або мовчазну). Існують випадки, коли консульському представнику за згодою держави перебування (якщо в ній немає дипломатичного представника) доручається виконання усіх дипломатичних функцій. Таке поєднання дипломатичних і консульських функцій є типовим для Скандинавських країн. У Данії та Норвегії навіть консульські службові інструкції називають загальною назвою – «інструкціями для закордонної служби», а співробітників – «службовцями закордонної служби». Така практика дає підстави не констатувати чітке розмежування між консульською та дипломатичною службою.

Держави можуть призначати *почесних консулів* – осіб, які не перебувають на державній, дипломатичній або консульській службі, проте виконують певні консульські доручення на прохання зацікавленої держави та за згодою країни перебування. Почесний консул може займатися також іншою професійною діяльністю, поряд із виконанням консульських функцій, може отримувати або не отримувати від держави-представника винагороду за здійснення консульських функцій. Що стосується інституту громадянства почесного консула, то до особи не існує особливих вимог, хоча зацікавлена держава, призначаючи її на цю посаду, віддає перевагу здебільшого своїм громадянам, які постійно перебувають на території країни перебування. Згідно з Віденською конвенцією про консульські зносини 1963 р. почесні консули наділяються майже повним обсягом привілеїв та імунітетів, якими наділяються штатні консули. Однак на практиці держава перебування, як правило, обмежує обсяг привілеїв та імунітетів, пов'язуючи їх лише з виконанням консульських функцій.

Слід зауважити, що в міжнародному праві не існує чіткого визначення поняття «почесний консул». Розділ III Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. має назву «Режим, що застосовується до почесних консульських посадових осіб та консульських установ, які очолюються такими посадовими особами». Статті 58–68 цього розділу детально регламентують конкретну діяльність і правовий статус почесного консула та очолюваної ним консульської установи. Держави, що вдаються до послуг почесних консулів, своїм внутрішнім законодавством визначають поняття цього інституту. Так, відповідно до статті 92

Консульського статуту України «нештатними (почесними) консулами можуть бути як громадяни України, так і іноземні громадяни з числа осіб, які займають помітне становище в суспільстві держави перебування й мають необхідні особисті якості. Вони не повинні перебувати на державній службі в державі перебування або брати активну участь у її політичному житті».

Міжнародна практика використання інституту почесних консулів свідчить, що більшість розвинених країн Європи й Америки призначає почесних консулів у тих державах, де вже існують посольства та консульські установи з метою їх підсилення. Водночас зарубіжні держави використовують цей інститут як перший крок до забезпечення своєї дипломатичної або консульської присутності у певному регіоні.

В Україні статус консула відрізняється від статусу дипломатичного представника насамперед тим, що консул не здійснює представницьких функцій своєї держави в державі перебування.

Законодавство України наділяє широким спектром функцій консульських агентів, зокрема відповідно до Консульського статуту України 1994 р., такими є:

- функції консула щодо юридичних осіб і громадян України (глава II);
- функції консула щодо військового обліку громадян України (глава IV);
- функції консула щодо виконання доручень слідчих або судових органів України (глава V);
- функції консула щодо укладення і розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, опіки і піклування, реєстрації актів громадянського стану (глава VI);
- функції консула щодо майна громадян (глава VII);
- функції консула щодо громадян України, які перебувають під арештом, були затримані чи позбавлені волі в іншій формі, відбувають покарання або пропали безвісти (глава VIII);
- функції консула в питаннях паспортів і віз (глава IX);
- функції консула у питаннях громадянства (глава X);
- функції консула щодо вчинення нотаріальних дій, а також консульської легалізації та консульського збору (глави XI, XII, XIII);
- функції консула щодо суден України, цивільних повітряних суден України (глава XIV);
- функції консула під час відплиття суден (глава XV);
- функції консула у разі корабельної катастрофи під час аварії судна (глава XVI);
- функції консула у разі хвороби або смерті членів екіпажу судна (глава XVII);
- функції консула по санітарній охороні (глава XVIII);
- функції консула по фітосанітарній і ветеринарній охороні (глава XIX).

Кожен громадянин України, який перебуває за кордоном, може звернутися до консульської установи України за допомогою. Це можна зробити у такий спосіб:

- зателефонувати до консула особисто або до будь-якого співробітника консульської установи України чи передати інформацію через третю особу або гуманітарну організацію;

- особисто прийти на консульський прийом;
- звернутися факсом чи поштою; у зверненні слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, контактний телефон (факс) і громадянство та викласти по можливості детально суть проблеми; таке звернення має бути підписано заявником із зазначенням дати;
- надіслати своє звернення електронним зв'язком на адресу консульства;
- звернутись до будь-якої офіційної установи або ж до неурядової правозахисної організації з проханням передати відповідну інформацію консулу України.

6. Консульські привілеї й імунітети

Відповідно до ст. 28 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. держава перебування повинна надавати всі можливості для виконання консульською установою своїх функцій. Із метою забезпечення належного виконання функцій консульським установам та їх персоналу надаються привілеї та імунітети.

Розрізняють два види консульських привілеїв та імунітетів:

- привілеї й імунітети консульської установи як закордонного органу зовнішніх зносин держави;
- привілеї й імунітети персоналу консульської установи (особисті привілеї та імунітети).

До привілеїв та імунітетів консульських установ належить недоторканність консульських приміщень. Недоторканність службових приміщень є найважливішим імунітетом, що забезпечує нормальне функціонування консульської установи. Вона має свої особливості. Згідно з п. 2 ст. 31 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. представники влади держави перебування можуть заходити до тієї частини консульських приміщень, що використовується винятково для роботи консульської установи, лише за згодою глави консульської установи або глави дипломатичного представництва. У разі відмови глави консульської установи дати таку згоду місцеві органи влади не мають правової можливості заходити у службові приміщення консульства. У разі форс-мажорних обставин (пожежа, стихійне лихо, землетрус тощо), що вимагають невідкладних заходів захисту, згода глави консульської установи може не передбачатися.

З імунітетом недоторканності консульських приміщень є пов'язаним питання щодо можливості надання притулку в таких приміщеннях. Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., а також більшість двосторонніх консульських конвенцій указують на заборону використовувати консульські приміщення для потреб, несумісних із виконанням консульських функцій.

До привілеїв консульських установ належать звільнення консульських приміщень від усіх державних, муніципальних і районних податків та мита й недоторканність консульських архівів.

Консульські установи мають право свободи зносин з урядом, дипломатичним представництвом і консульськими установами акредитуваної держави.

Офіційна кореспонденція консульської установи є недоторканою. Офіційною кореспонденцією вважається вся кореспонденція, що має стосунок до консульської установи та її функцій.

Консульська валіза не підлягає ні розкриттю, ні затриманню. Проте у тих випадках, коли компетентні органи держави перебування мають серйозні підстави вважати, що в валізі міститься щось інше, крім кореспонденції, документів або предметів офіційного користування, вони можуть вимагати, щоб валіза була розкрита в їх присутності уповноваженим представником акредитуючої держави. Якщо представник акредитуючої держави відмовляється виконати цю вимогу, валіза повертається в місце відправлення.

Консульська валіза повинна мати видимі зовнішні ознаки, що вказують на її характер, і може містити лише офіційну кореспонденцію та документи або речі, призначені виключно для офіційного використання.

Акредитуюча держава, її дипломатичні представництва та консульські установи можуть призначити спеціальних консульських кур'єрів «ad hoc» задля доставки дипломатичної та консульської пошти й передання валіз. У таких випадках з моменту вручення їм такої пошти чи валізи вони наділяються імунітетами, які припиняються в момент доставки кур'єром дорученої йому консульської валізи за призначенням. Консульський кур'єр забезпечується офіційним документом, в якому зазначаються його статус та кількість місць, що становлять консульську валізу. За винятком випадків, коли є згода держави перебування, він не може бути ні громадянином держави перебування, ні, якщо він не є громадянином акредитуючої держави, особою, яка постійно проживає в державі перебування. Під час виконання своїх функцій він повинен перебувати під захистом держави перебування. Консульський кур'єр користується особистою недоторканністю і не підлягає арешту чи затриманню в будь-якій формі.

Консульська валіза може бути довірена капітану судна або командирі повітряного судна, що направляється в порт або аеропорт, у який дозволено прибути. Він забезпечується офіційним документом із зазначенням кількості місць, що становлять консульську валізу, але така особа не вважається консульським кур'єром. Співробітники консульської установи за згодою відповідних місцевих органів влади можуть вільно та безпосередньо отримати консульську валізу від капітана судна або командира повітряного судна.

На відміну від співробітників дипломатичних представництв, співробітники консульських установ користуються дещо меншими привілеями й імунітетами.

До привілеїв та імунітетів персоналу консульської установи (особисті привілеї та імунітети) належить особиста недоторканість консульських посадових осіб. Посадова особа не може бути заарештована, взята під варту чи ув'язнена інакше, як ніж на підставі постанов уповноважених судових властей у випадку скоєння тяжких злочинів. Це ж положення встановлює обов'язок консульської посадової особи з'явитись до компетентних органів, якщо проти неї порушено кримінальну справу.

Консульські посадові особи й консульські службовці не підпадають під судову або адміністративну відповідальність органів держави перебування. Однак це положення не застосовується щодо цивільного позову, який впливає з договору, укладеного консульською посадовою особою або консульським службовцем, за яким вони прямо чи опосередковано не взяли на себе зобов'язань як агент акредитуючої держави; третьої сторони за шкоду, заподіяну нещасним випадком у державі перебування, заподіяну дорожнім транспортним засобом, судном або літаком.

На практиці під час здійснення консульською посадовою особою або консульським службовцем будь-якого правопорушення Міністерство закордонних справ держави звертається до відповідної консульської установи або дипломатичного представництва із запитом про те, чи перебувала особа, яка скоїла правопорушення, під час здійснення своїх службових обов'язків. Як правило, відповідь завжди є позитивною. Тому відсутність універсальних критеріїв, які дозволяють однозначно судити про те, чи перебувала консульська посадова особа під час здійснення своїх обов'язків на момент скоєння правопорушення, призводить до зіткнення інтересів, з одного боку, акредитуючої держави, зацікавленої в захисті своїх представників, а з іншого – держави перебування, якій заподіяно шкоди вчиненим правопорушенням.

Консульські посадові особи, консульські службовці, а також члени їх родин звільняються від реєстрації як іноземці та від отримання дозволу на проживання. Консульські посадові особи звільняються від митного збору й огляду та від особистих повинностей і стягнень.

Почесні консульські посадові особи звільняються від реєстрації як іноземці та отримання дозволу на проживання й усіх видів митного збору. У разі порушення кримінальної справи стосовно почесної консульської посадової особи вона зобов'язана з'явитися до компетентних органів.

Поданий перелік привілеїв та імунітетів є загальним, детальніше їх обсяг регламентується відповідними двосторонніми консульськими угодами, які враховують особливості національного законодавства та практику конкретних держав, а також побажання сторін, які укладають договір. Якщо держави підтримують дружні та різнобічні відносини, вони можуть надавати консульські привілеї та імунітети одна одній в обсязі, що відповідає дипломатичним привілеям та імунітетам згідно з Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р.

Відповідно до ч. 2 ст. 46 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. штатні консульські посадові особи не повинні займатися в державі перебування якоюсь фаховою або комерційною діяльністю з метою отримання особистих прибутків, якщо ж вони займаються такою діяльністю, то на них і членів їхніх родин не поширюються консульські привілеї й імунітети.

Усі консульські співробітники, що користуються привілеями та імунітетами, зобов'язані поважати закони та правила держави перебування і не втручатися у внутрішні справи цієї держави.

7. ПРЕДСТАВНИЦТВА ДЕРЖАВ ПРИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Однією з характерних ознак сучасних міжнародних відносин є зростання кількості та значення міжнародних організацій у забезпеченні міжнародного миру та безпеки й налагодженні та розвитку різнобічного співробітництва суб'єктів міжнародного права.

Найбільш вагома роль у справі створення та функціонування міжнародних організацій належить державам. Свій зв'язок із міжнародними організаціями держави здійснюють за допомогою відносно нового інституту – постійних представництв держав при таких організаціях.

У процесі діяльності міжнародних організацій можна виділити дві категорії місій держав при міжнародних організаціях – *постійні* та *тимчасові*.

Держава в міжнародній організації може бути представлена такими постійними місіями, як *постійне представництво* і *постійна місія спостерігачів*.

Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. визначає *постійне представництво* як місію представницького та постійного характеру, яка засновується державою-членом міжнародної організації при організації. Постійні представництва при міжнародних організаціях можуть відкривати лише держави-члени таких організацій. Держави, що не є членами таких організацій, але зацікавлені в їх діяльності, можуть мати при них постійні місії спостерігачів, якщо це допускається установчими документами організацій.

Постійна місія спостерігача означає місію постійного характеру, яка спрямовується державою, що не є членом міжнародної організації, для представлення її при цій організації.

Відкриття при міжнародній організації постійного представництва є правом держави, а не її обов'язком, тому що таке право випливає з об'єктивного права на представництво в міжнародних відносинах.

Питання про розміщення штаб-квартири міжнародної організації або її відділення повинно узгоджуватися з державою, що приймає, оскільки лише вона може дати дозвіл на це. При цьому як правило, укладається угода між організацією та державою перебування. З державою перебування організації також узгоджується питання про відкриття постійних представництв держав-членів, але, на відміну від дипломатичного представництва, ця згода держави, що приймає, на відкриття постійних представництв держав при міжнародній організації поширюється на всі держави, що мають намір відкрити такі представництва. Отже, надалі вже не потрібно погоджувати це питання з державою перебування в кожному окремому випадку відкриття нового постійного представництва при міжнародній організації.

Правовий статус постійних представництв держав при міжнародних організаціях визначається насамперед статутом самої організації, а також нормами Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними

організаціями універсального характеру 1975 р., угодами про привілеї та імунітети організації й іншими міжнародно-правовими актами.

Функції постійних представництв держав при міжнародних організаціях закріплено у статті 6 зазначеної Віденської конвенції 1975 р. До них, зокрема, належать такі:

- забезпечення представництва держави при організації;
- підтримка зв'язку між державою, що їх посилає, та організацією;
- ведення переговорів з організацією;
- з'ясування здійснюваної в організації діяльності та повідомлення про неї уряду держави, що посилає;
- забезпечення участі держави, що посилає, у діяльності організації;
- захист інтересів держави, що посилає, стосовно організації;
- сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією.

Слід указати на те, що частина функцій постійних представництв держав при міжнародних організаціях практично збігається з функціями дипломатичних представництв. Головною й вирішальною ознакою цих місій є представницький характер, що в кінцевому підсумку зумовлює віднесення їх до органів зовнішніх зносин держав. Однак є і відмінності, пов'язані зі специфікою діяльності міжнародних організацій і наявністю тристоронніх зв'язків (держави, що посилає, організація та держава, що приймає) у процесі здійснення такої діяльності.

Зазначені обставини визначають і особливості процедури призначення та припинення функцій членів персоналу постійних представництв і його кількісний склад. Так, наприклад, ст. 9 Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. закріплює принцип свободи призначення співробітників постійних представництв. При цьому чисельність персоналу представництва не повинна виходити за межі, що є розумними й нормальними з урахуванням функцій організації, потреб цього представництва, а також обставин та умов, що існують у державі перебування (ст. 14).

Як правило, *представництво держав у міжнародній організації складається* з таких осіб: глава представництва та члени дипломатичного, адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналів.

Повноваження глави представництва видаються від імені глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ або іншого компетентного органу. Особливістю цього призначення є те, що для нього не потрібно отримувати агреман. Глава представництва вручає генеральному секретарю організації свої повноваження, що дають юридичну підставу для виконання ним своїх функцій.

Держава, що акредитує, повідомляє організацію про призначення, посаду та звання співробітників представництва, про прибуття й вибуття персоналу і членів їхніх родин, про місцезнаходження помешкань представництва та приватних резиденцій співробітників тощо.

Припинення функцій персоналу постійного представництва при міжнародних організаціях відповідно до Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. відбувається за таких умов:

- повідомлення про це організації державою, що посилає;
- остаточного або тимчасового відкликання постійного представництва.

У зв'язку з тим, що персонал постійного представництва акредитовано при міжнародній організації, а не при державі перебування, оголошення члена персоналу «*persona non grata*» не передбачено. Водночас ст. 77, 84 і 85 Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. враховують законні інтереси держави, що приймає. У них закріплено, що всі члени персоналу представництва, які користуються привілеями й імунітетами, зобов'язані поважати закони та правила держави перебування. У разі «серйозного й очевидного» порушення кримінального законодавства держави, що приймає, або такого ж втручання в її внутрішні справи держава, що посилає, відкликає таких осіб, припиняє їх діяльність або вживає заходів для їх від'їзду. При цьому тягар доведення «серйозного й очевидного» порушення лежить на державі перебування.

Згідно зі ст. 5 Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. держави, які не є членами організації, можуть засновувати постійні місії спостерігачів, як-що таке право їм буде надане з боку міжнародної організації.

При окремих міжнародних організаціях, передусім ООН, діють місії постійних спостерігачів.

У 1946 р. Швейцарія однією із перших заснувала місію постійного спостерігача. До набуття членства в ООН такі місії мали Австрія, Фінляндія, Італія, Японія, ФРН, Бангладеш та інші держави. Сьогодні місії постійних спостерігачів при ООН мають Швейцарія, Ватикан і Монако.

Отже, постійні місії спостерігачів умовно можна розглядати як перехідну форму на шляху до членства держав у міжнародній організації і заснуванні при ній власних постійних представництв.

Повертаючись до міжнародно-правової основи цього інституту, слід зауважити, що багато питань майбутнього міжнародно-правового статусу постійних місій спостерігачів вирішуються Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. за аналогією зі статусом постійних представництв. Це стосується свободи призначення співробітників постійної місії спостерігача акредитуючою державою, категорій і чисельності її персоналу, громадянства постійного спостерігача і членів дипломатичного персоналу місії спостерігача, множинності акредитування або призначення співробітників, порядку вручення повноважень тощо.

Згідно зі ст. 7 Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. до функцій

постійних місій спостерігачів належать охорона інтересів акредитуючої держави в організації, а також підтримання зв'язку з нею, з'ясування здійснюваної в організації діяльності та повідомлення про неї уряду акредитуючої держави, сприяння співробітництву з організацією й веденню з нею переговорів. Ці функції дають підстави для висновку про те, що функції постійних місій спостерігачів є більш вузькими порівняно з функціями постійних представництв і зводяться до забезпечення відносин з організацією, тоді як функції постійних представництв забезпечують представництво держав-членів.

При міжнародних організаціях можуть бути засновані й *тимчасові представництва держав*, які іменуються *делегаціями*, що посилаються для участі в роботі сесії міжнародної організації, її основних органів або скликаних нею конференцій.

Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. визначає статус делегацій в органах і на конференціях міжнародних організацій.

Делегація – це тимчасовий закордонний орган зовнішніх зносин держави, створений для виконання певних, здебільшого чітко визначених завдань під час роботи в певному органі організації або міжнародній конференції, яка припиняє діяльність після завершення своєї місії.

Держава може направляти делегацію в орган або на конференцію відповідно до правил, які діють в організації. На таких самих умовах дві або декілька держав можуть направити цю ж делегацію в орган або на конференцію (ст. 42). Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. містить повноваження глави делегації та інших делегатів, закріплює обов'язок акредитуючої держави повідомляти організацію про склад делегації, про прибуття й остаточний від'їзд членів делегації, про принципи старшинства делегацій тощо.

Привілеї й імунітети, передбачені Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р., для постійних представництв, постійних місій спостерігачів і їх персоналу є аналогічними дипломатичним привілеям та імунітетам.

У 1946 р. була схвалена Конвенція про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946 р., у якій визначено привілеї та імунітети стосовно організацій і представників держав-членів ООН у головних і допоміжних органах і на конференціях, що скликаються організацією. До особистих привілеїв та імунітетів, зокрема, належать імунітет від особистого арешту або затримання, від накладення арешту на особистий багаж, а також судово-процесуальний імунітет; недоторканність усіх паперів і документів; право користуватися шифром тощо. Передбачені в цій Конвенції привілеї та імунітети мають функціональний характер, тобто поширюються на сферу виконання службових обов'язків представниками держав-членів ООН. Хоча практично всі такі держави мають представництва при ООН, у Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних націй 1946 р. про них і їх імунітети нічого не згадується. Угода між ООН і США 1947 р. про штаб-квартиру

Організації також не містить згадки про представництва держав як органів зовнішніх зносин, у ній вказано лише постійних представників, їх привілеї та імунітети, що збігаються з дипломатичними привілеями й імунітетами.

У 1947 р. була підписана Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН. У ній також закріплюються привілеї та імунітети представників, але не представництв держав. Ці особливості зазначених угод і викликали необхідність ухвалення Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.

Делегаціям як тимчасовим представництвам держав та їх членам міжнародна організація у разі необхідності надає сприяння в забезпеченні привілеїв та імунітетів, передбачених відповідно до Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р., а саме: звільнення приміщень від оподаткування, недоторканність архівів і документів, свобода зносин, недоторканність особистості, недоторканність приватних житлових приміщень і майна, імунітет від юрисдикції, звільнення від зборів та податків, звільнення від особистих повинностей, звільнення від митних зборів та огляду тощо.

8. СПЕЦІАЛЬНІ МІСІЇ

Розвиток взаємовідносин між державами зумовив поширення такої форми представництва, як спеціальні місії. Діяльність цих місій називають дипломатією «ad hoc». За постійними посольствами зберігається повсякденне обслуговування офіційних зносин. У вирішенні інших питань ключова роль відводиться спеціальним місіям.

Що стосується історії започаткування спеціальних місій як форми дипломатії, то неспростовні факти підтверджують, що саме такі місії та були першоосновою сучасної дипломатичної структури. На початку зародження цивілізації в контексті розвитку перших міждержавних та міжнародних відносин взагалі не існувало жодних інших форм дипломатичної діяльності, крім спеціальних місій, адже недостатній розвиток засобів зв'язку та сполучень, крайня відокремленість держав, а головне – відсутність більш-менш регулярних економічних, торговельних, культурних та інших зв'язків призводили до того, що усталеної системи дипломатичних зносин із характерною для неї практикою заснування постійних дипломатичних представництв за кордоном не існувало й узагалі не могло ще тоді бути.

Головною відмінністю давніх спеціальних дипломатичних місій від сучасних було те, що в ті часи акредитуюча держава не була зобов'язаною отримувати згоду від країни перебування на прийняття спеціальної місії. Це пояснювалось причинами об'єктивного характеру, насамперед відсутністю регулярних, надійних систем зв'язку. Звичайно, здебільшого такі місії відправлялися за кордон на свій страх і ризик, а поняття дипломатичних імунітетів і привілеїв мало досить умовний характер.

У сучасних умовах розвитку міжнародних відносин питання щодо направлення та приймання у себе спеціальної місії належать до компетенції сторін

і вирішуються за їх взаємною згодою, яка може бути виражена у вигляді договору, обміну нотами, джентльменської угоди тощо.

У Конвенції про спеціальні місії 1969 р. зазначається, що *спеціальна місія* є «тимчасовою місією, яка за своїм характером представляє державу і направляється однією державою в іншу за згодою останньої для розгляду з нею певних питань або для виконання щодо неї певного завдання» (п. а ст. 1). Отже, спеціальна місія, як і дипломатичне представництво, виконує насамперед представницьку функцію. Саме ця функція надає можливість чітко відрізнити спеціальні місії від різних недержавних, хоча й офіційних певною мірою, місій і візитів, наприклад громадських, профспілкових організацій тощо.

Іншою характерною ознакою спеціальної місії є те, що вона має, як наголошується в Конвенції про спеціальні місії 1969 р., тимчасовий характер. Це не означає, що діяльність спеціальної місії є обов'язково короткотерміновою, відомі випадки, коли їх робота тривала по декілька років, проте існування місії завжди визначалось терміном, що вважався необхідним для виконання поставлених перед нею завдань. Ще однією особливістю спеціальної місії є її конкретно-цільовий характер, що, звичайно, не свідчить про обмеженість її завдань. Наприклад, за відсутності постійного дипломатичного представництва в державі, що приймає спеціальну місію, а також у тих випадках, коли йдеться про спеціальні місії на найвищому рівні, завдання і коло питань, що вирішуються такою місією, можуть охоплювати проблеми як двостороннього, так і глобального характеру.

Наявність дипломатичних або консульських відносин не є необхідною складовою для направлення або прийняття спеціальної місії. Крім цього, направлення та приймання спеціальної місії не пов'язуються також з інститутом визнання, який є необхідною юридичною передумовою для встановлення дипломатичних відносин. Це дає змогу державам використовувати таку форму дипломатії за будь-яких умов, і при цьому держави є вільними від будь-яких зобов'язань, крім тих, які передбачено функціонуванням конкретної місії.

Акредитуюча держава на свій розсуд може призначити главу та членів спеціальної місії, надавши попередньо приймаючій державі необхідну інформацію про чисельність і склад місії, а також прізвища і посади осіб, яких вона має намір призначити. Слід урахувати, що приймаюча держава може не дати згоди на направлення спеціальної місії, чисельність якої вона не вважає прийнятною через обставини й умови у цій державі та потреби цієї місії. Вона може також, не повідомляючи причин відмови, не дати згоди на призначення будь-якої особи як члена спеціальної місії (ст. 8).

На відміну від глави дипломатичного представництва, главі спеціальної місії не потрібно отримувати агреман. Надання візи є переконливим вираженням згоди щодо прийняття глави та членів місії.

Відповідно до статті 10 Конвенції про спеціальні місії 1969 р. представники акредитуючої держави в спеціальній місії, а також члени її дипломатичного персоналу в принципі мають бути громадянами акредитуючої держави. Громадяни

приймаючої держави не можуть призначатись до складу спеціальної місії інакше як за згодою цієї держави, причому ця згода може бути будь-якої міти анульована.

До складу спеціальної місії може входити дипломатичний, адміністративно-технічний та обслуговуючий персонал. Якщо членів дипломатичного представництва або консульської установи, що перебувають у приймаючій державі, включено до складу спеціальної місії, вони зберігають привілеї й імунітети членів дипломатичного представництва або консульської установи, крім привілеїв та імунітетів, що надаються Конвенцією про спеціальні місії 1969 р.

Важлива роль у діяльності спеціальної місії відводиться її главі. Якщо акредитуєча держава його не призначила, відповідно один із представників акредитуєчої держави, зазначений останньою, уповноважений діяти від імені спеціальної місії та вести листування з приймаючою державою.

Акредитуєча держава повинна завчасно повідомити міністерство закордонних справ або інший орган приймаючої держави про склад спеціальної місії, прибуття й остаточне відбуття членів місії та припинення їх функцій у місії.

Приймаюча держава може в будь-коли, не будучи зобов'язаною мотивувати своє рішення, повідомити акредитуєчу державу, що хтось із членів її дипломатичного персоналу є «*persona non grata*» або що будь-який інший член персоналу місії є неприйнятним (ст. 12).

Функції спеціальної місії припиняються:

- за домовленістю зацікавлених держав;
- після виконання завдання спеціальної місії;
- після закінчення строку, встановленого для спеціальної місії, якщо він спеціально не продовжувався;
- після повідомлення акредитуєчою державою про те, що вона припиняє діяльність спеціальної місії або відкликає її;
- після повідомлення приймаючої держави про те, що вона вважає діяльність спеціальної місії припиненою (ст. 20).

Важливо зазначити, що факт розірвання дипломатичних або консульських відносин між акредитуєчою державою та державою перебування не призводить до припинення діяльності спеціальних місій, що існують на момент розірвання відносин.

Для забезпечення ефективного виконання функцій спеціальних місій вони наділяються привілеями й імунітетами. Конвенція про спеціальні місії 1969 р. покладає зобов'язання на приймаючу державу надавати спеціальній місії можливості, необхідні для виконання її функцій, беручи до уваги характер і завдання спеціальної місії (ст. 22). Так, у разі прохання з боку спеціальної місії приймаюча держава зобов'язана сприяти їй в одержанні необхідних приміщень, а також створенні належних житлових умов для її членів. Під час виконання своїх функцій спеціальній місії дозволяється користуватися прапором та емблемами держави, що направила місію. Це право поширюється на приміщення, в якому розташовується спеціальна місія, а також на транспортні засоби, в тих випадках, коли вони використовуються в офіційних цілях.

Приміщення, в яких розташовується спеціальна місія, є недоторканими. На приймаючу державу покладено спеціальний обов'язок уживати всіх належних заходів для захисту приміщень спеціальної місії від будь-якого вторгнення або завдання шкоди та для відвернення будь-якого порушення спокою місії або ображення її гідності. Приміщення спеціальної місії, предмети облаштування та інше майно, що використовується для роботи, а також транспортні засоби користуються імунітетом від обшуку, ревізії, арешту та виконавчих дій.

Архіви і документи спеціальної місії є недоторканими в будь-який час та незалежно від їх місцезнаходження.

Однією з найнеобхідніших умов успішного функціонування спеціальної місії є свобода зносин. Відповідно до статті 28 Конвенції про спеціальні місії 1969 р. приймаюча держава повинна дозволяти й охороняти вільні зносини спеціальної місії для всіх офіційних цілей.

Офіційна кореспонденція спеціальної місії, вся кореспонденція, що стосується спеціальної місії та її функцій, є недоторканою. Пошта спеціальної місії прирівнюється до дипломатичної пошти й не підлягає розкриттю або затриманню.

Що стосується особистих привілеїв та імунітетів глави і членів спеціальної місії слід насамперед виокремити принцип особистої недоторканих глави й членів дипломатичного персоналу спеціальної місії. Вони не підлягають арешту або затриманню у будь-якій формі. Для цього приймаюча держава повинна вживати всіх заходів, щоб запобігти будь-яким посяганням на їх особистість, свободу або гідність.

Особисті приміщення представників акредитуваної держави в спеціальній місії та членів її дипломатичного персоналу користуються такими ж недоторканістю і захистом, що й приміщення спеціальної місії.

Представники акредитуваної держави в спеціальній місії та члени її дипломатичного персоналу користуються імунітетом від кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції приймаючої держави, за винятками, встановленими Конвенцією про спеціальні місії 1969 р. (ст. 31).

Згідно з п. 1 ст. 43 зазначеної Конвенції кожен член спеціальної місії користується привілеями та імунітетами з моменту вступу на територію приймаючої держави з метою здійснення своїх функцій у спеціальній місії або, якщо вони вже перебувають на цій території, з того моменту, коли про їх призначення повідомляється міністерству закордонних справ або іншому органу приймаючої держави, щодо якого є домовленість.

Якщо функції членів спеціальної місії вичерпуються, їх привілеї та імунітети відповідно припиняються у той момент, коли вони залишають територію приймаючої держави, або після закінчення розумного терміну, встановленого для цієї мети, але продовжують тривати до цього часу навіть у разі збройного конфлікту. У випадку смерті члена спеціальної місії члени його сім'ї продовжують користуватися привілеями й імунітетами, на які вони мають право, до закінчення розумного терміну для залишення території приймаючої держави.

Особи, наділені привілеями та імунітетами, зобов'язані поважати закони і правила приймаючої держави. Вони не повинні втручатися у внутрішні справи цієї держави.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення термінів «зовнішні зносини» та «право зовнішніх зносин».
2. Назвіть джерела права зовнішніх зносин.
3. Розкрийте систему органів зовнішніх зносин.
4. Визначте повноваження Верховної Ради України, Президента України і Міністерства закордонних справ України у сфері зовнішніх зносин.
5. Назвіть функції дипломатичних представництв.
6. Розкрийте порядок призначення та вступу на посаду глави дипломатичного представництва, порядок припинення діяльності дипломатичних представництв і дипломатичних представників.
7. Розкрийте зміст дипломатичних імунітетів і привілеїв.
8. Назвіть види консульських установ та їх функції.
9. Розкрийте зміст консульських привілеїв та імунітетів.
10. Назвіть види й функції представництв держав при міжнародних організаціях.
11. Сформулюйте поняття «спеціальні місії».
12. Розкрийте функції спеціальних місій.

РОЗДІЛ 11

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1. *Поняття права міжнародних організацій, його джерела.*
2. *Поняття, ознаки і класифікація міжнародних міжурядових організацій.*
3. *Міжнародна правосуб'єктність і структура міжнародних міжурядових організацій.*
4. *Організація Об'єднаних Націй: цілі, система органів, повноваження.*
5. *Регіональні міжнародні міжурядові організації.*
6. *Міжнародні конференції.*

1. ПОНЯТТЯ ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЙОГО ДЖЕРЕЛА

Сучасні міжнародні відносини характеризуються постійним розширенням сфер взаємодії держав, тому всі нові відносини стають предметом міжнародно-правового регулювання. Однією з таких порівняно нових організаційно-правових форм міждержавного співробітництва є міжнародні організації. Це одна з основних інституційних форм співробітництва держав, що виступають основним організатором міждержавного спілкування.

Міжнародні організації як правовий феномен виникли порівняно недавно, в кінці XIX – на початку XX ст., коли потреби міжнародного спілкування зумовили необхідність створення постійно діючих міждержавних структур. Так, у 1874 р. був створений Всесвітній поштовий союз, у 1919 р. – Міжнародна організація праці тощо. Першою міжнародною організацією з яскраво вираженою політичною спрямованістю була Ліга Націй, заснована в 1919 р. відповідно до положень Версальської системи, що формально проіснувала до 1946 р.

Після Другої світової війни було засновано низку міжнародних організацій, які забезпечують організаційну основу міждержавної взаємодії у різних сферах міжнародних відносин. Серед них – Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Європи (РЕ), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейський Союз (ЕС), Ліга арабських держав (ЛАД), Організація Північноатлантичного договору (НАТО) та багато інших.

В умовах глобалізації дедалі відчутнішою стає тенденція до посилення ролі міжнародних організацій. Життєво важливі міжнародні проблеми для кожної держави можуть вирішуватись лише організованими колективними зусиллями. Більше того, нині від цього залежить успіх у вирішенні багатьох внутрішніх

проблем. У результаті цього зростає кількість міжнародних організацій, розширюються їх функції та поглиблюється процес інституціоналізації міжнародної спільноти. Можна сміливо стверджувати, що сьогодні міжнародна система не могла б нормально функціонувати без розвинутого комплексу організацій.

Міжнародним організаціям належить важлива роль у функціонуванні міжнародного права. Це стосується як правотворчого процесу, так і правозастосування.

Під тиском вимог сьогодення відбуваються зміни у функціях організацій без зміни їх статутів, розширюються їх повноваження і вплив на держави, удосконалюється їх механізм. Разом із тим стають дедалі серйознішими завдання, що стоять перед організаціями, а це, у свою чергу, диктує необхідність удосконалення методів впливу. Усе частіше доводиться думати не про врегулювання існуючих проблем, а про запобігання небажаному розвитку, що здатен призвести до катастрофи. У діяльності міжнародних організацій, насамперед ООН, зростає значення превентивної дипломатії.

Організація володіє інтегральними якостями, тобто такими, яких не має жодний з її членів. Вона не є сумою членів, а є системою їх взаємодії, що істотно збільшує потенціал організації. Участь у міжнародній організації відкриває нові можливості перед кожною державою.

Особливе значення діяльності міжнародних організацій і їх роль в обговоренні й вирішенні найбільш складних питань міжнародних відносин зумовили виникнення в міжнародному праві окремої галузі – права міжнародних організацій. Її норми є переважно нормами договірною характеру, а право організацій – однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права.

Право міжнародних організацій – це галузь міжнародного публічного права, яка є сукупністю міжнародно-правових норм, які регулюють правовий статус і становище міжнародних організацій у системі міждержавних відносин, зумовлюють їх юридичну природу та визначають міжнародну правосуб'єктність.

Джерелами права міжнародних організацій є такі:

- установчі акти міжнародних організацій;
- акти, що регламентують внутрішньоорганізаційні питання функціонування організацій (регламенти, інструкції тощо).

Численну групу джерел становлять установчі акти міжнародних організацій. Ці акти, що конструюють міжнародні організації, містять основу розглядуваного права.

Установчі акти, як правило, мають назву «статут». Вони закріплюють внутрішню організаційну структуру організації, повноваження органів, членський склад, правосуб'єктність тощо. Акти, що регламентують внутрішньоорганізаційні питання функціонування організацій, формуються на основі статуту, їх застосування обмежується рамками цієї міжнародної організації.

Окрім установчих актів, важливе значення для функціонування міжнародних організацій мають такі багатосторонні конвенції, як Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р., Конвенція про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946 р., Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.

2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ МІЖУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Міжнародна міжурядова організація – це постійно діюче об'єднання держав, створене на основі міжнародного договору з метою виконання певних завдань, яке має внутрішньоорганізаційну структуру та володіє відповідними правами й обов'язками.

Права й обов'язки міжнародної міжурядової організації відрізняються від прав та обов'язків держав-членів, саме тому міжнародні міжурядові організації є самостійними суб'єктами міжнародного права. Їх міжнародна правосуб'єктність має вторинний, або похідний характер, оскільки міжнародні міжурядові організації визнаються суб'єктами міжнародного права на основі угоди первинних суб'єктів-держав.

Ознаками міжнародної міжурядової організації є такі:

- договірна основа, що відповідає основним принципам міжнародного права;
- наявність визначених цілей;
- система органів, необхідних для досягнення цілей організації;
- міжнародна правосуб'єктність.

Зазвичай міжнародні міжурядові організації створюються на основі міжнародного договору (статуту, конвенції, угоди, протоколу тощо). Створення міжнародної міжурядової організації має відбуватися на правомірній основі. Це означає, що її установчий документ повинен відповідати загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, насамперед принципам «*jus cogens*».

Міжнародні міжурядові організації створюються для координації зусиль держав у тій або іншій галузі, наприклад у військовій (Організація Північноатлантичного договору (НАТО), науково-технічній (Європейська організація ядерних досліджень (ЦЕРН), економічній (Європейський Союз (ЄС), валютно-фінансовій (Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) та Міжнародний валютний фонд (МВФ), соціальній (Міжнародна організація праці (МОП), у сфері медицини (Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) й інших сферах. Водночас на міжнародній арені існують організації, уповноважені координувати діяльність держав практично в усіх сферах, наприклад ООН тощо. Отже, міжнародні міжурядові організації поряд з іншими формами міжнародного спілкування (багатосторонні консультації, конференції, наради, семінари тощо) виступають органом співробітництва зі специфічних проблем міжнародних відносин.

Міжнародна міжурядова організація має відповідну організаційну структуру. Ця ознака, що характеризує інституційну будову міжнародної організації, ніби демонструє та підтверджує постійний характер організації та відрізняє її від численних інших форм міжнародного співробітництва. На практиці вона виявляється в тому, що міжнародні міжурядові організації мають штаб-квартири, членів в особі суверенних держав і необхідну систему головних (основних) і допоміжних органів.

Як уже було зазначено, особливістю компетенції міжнародної міжурядової організації є те, що її права й обов'язки є похідними від прав та обов'язків держав-членів. Жодна організація без згоди держав-членів не може вдатися до дій, що стосуються інтересів своїх членів. Права й обов'язки будь-якої організації в загальній формі закріплюються в її установчому акті. Ці документи встановлюють і закріплюють наміри держав-членів і їх волю щодо меж і сфер діяльності міжнародної організації, що згодом мають бути нею реалізовані. Держави також мають право заборонити організації вдаватися до тих або інших дій, і вона не може перевищити свої повноваження. Незважаючи на те, що міжнародна міжурядова організація наділяється правами й обов'язками державами-членами, у процесі діяльності вона набуває ще й власні, відмінні від інших, права й обов'язки. Отже, слід відзначити, що правосуб'єктність будь-якої міжнародної міжурядової організації визначається тими конкретними завданнями і цілями, які передбачено державами в установчому документі, що створює організацію. У зв'язку з цим кожна міжнародна міжурядова організація має своє, властиве лише їй коло прав та обов'язків, тобто кожна така організація володіє властивим лише обсягом правосуб'єктності.

Міжнародні міжурядові організації у своїй діяльності повинні дотримуватися принципу суверенної рівності держав-членів. Цей принцип означає юридичну рівність держав, що укладають угоду про створення міжнародної міжурядової організації; свободу висування пропозицій для обговорення й участі в самому обговоренні в межах міжнародної міжурядової організації; рівне право бути обраним у структурні підрозділи організації; у більшості міжнародних міжурядових організацій одна держава має один голос, хоча в деяких із них ураховується фактична нерівність держав, наприклад у Раді Безпеки ООН, Міжнародному валютному фонді (МВФ) або Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР), що відображається на процедурі ухвалення рішень.

Одним із важливих компонентів юридичної природи міжнародної організації є свобода виходу з неї держав-членів.

Рішення міжнародних міжурядових організацій здебільшого мають рекомендаційний характер, виняток становлять адміністративні й фінансово-бюджетні питання, рішення яких є обов'язковими для держав-членів. Хоча резолюції міжнародних міжурядових організацій й не є юридично обов'язковими, проте активно впливають на процес кодифікації та прогресивний розвиток міжнародного права.

У науці міжнародного права виділяють такі основні *функції міжнародних міжурядових організацій*: контрольна, оперативна, регулятивна.

Контрольна функція полягає в здійсненні контролю за відповідністю поведінки держав нормам міжнародного права. Для цього організація має право збирати й аналізувати відповідну інформацію, обговорювати її та висловлювати свою думку в резолюціях. У багатьох випадках держави зобов'язані регулярно надавати доповіді про виконання ними норм міжнародного права й актів організації у відповідній сфері, особливо в галузі захисту прав людини.

Оперативна функція зводиться до досягнення цілей організації шляхом безпосередньої діяльності власними засобами організації. Організації надають економічну, науково-технічну й іншу допомогу та консультаційні послуги. Значний розвиток у цьому аспекті отримали операції ООН з підтримки миру (миротворчі операції).

Регулятивна функція передбачає ухвалення рішень, що визначають цілі, принципи та правила поведінки держав-членів. Такі рішення мають лише морально-політичну силу, проте їх вплив на міждержавні відносини й на міжнародне право не можна недооцінювати.

Класифікувати міжнародні організації можна за різними критеріями:

1) *за статусом учасників:*

- міжнародні міжурядові організації (створюються на підставі міжнародної угоди групою держав, які здійснюють взаємодію для досягнення визначених цілей);
- міжнародні неурядові організації (виникають не на підставі договору між державами, а шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб, діяльність яких здійснюється поза межами офіційної зовнішньої політики держав);

2) *за колом членів:*

- універсальні, учасником яких може бути будь-яка держава – ООН та організації, що входять до її системи;
- регіональні, учасником яких може бути держава певного регіону – Рада Європи (РЄ), Ліга арабських держав (ЛАД), Організація американських держав (ОАД), Африканський Союз (АС), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН);
- міжнародні організації обмеженого складу, прийняття в які здійснюється за особливими критеріями; так, членом Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК) може бути держава, основу економіки якої становлять видобуток та експорт нафти, а учасником Генеральної угоди про тарифи і торгівлю / Світової організації торгівлі (ГАТТ/СОТ) може стати держава, що дотримується певних принципів у торговельній політиці: найбільшого сприяння, невикористання кількісних обмежень на імпорт, вирішення спірних питань шляхом консультацій тощо;

3) *За сферою діяльності:*

- військово-політичні – Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Військово-політичний союз в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АНЗЮК) тощо;
- економічні – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО);
- соціального характеру – Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та ін.;
- культурно-гуманітарні – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) тощо;

4) *за порядком прийняття нових членів:*

- відкриті, де будь-яка держава може стати членом організації (ООН);
- закриті, в яких держава може стати членом організації лише за згодою учасників організації (НАТО, ЄС);

5) за компетенцією:

– загальної компетенції, коли діяльність організацій охоплює всі сфери відносин між державами-членами: політичну, економічну, соціальну та культурну (ООН), Ліга арабських держав (ЛАД) тощо;

– спеціальної компетенції, коли налагоджують співробітництво в окремій сфері – Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ).

3. МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ І СТРУКТУРА МІЖНАРОДНИХ МІЖУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Незважаючи на те, що міжнародні міжурядові організації не мають території й населення, вони відповідно до установчих документів є суб'єктами міжнародного права, тобто виступають на міжнародній арені носіями міжнародної правосуб'єктності. При цьому, на відміну від держав, такі організації не можуть бути стороною у справі, яка розглядається Міжнародним Судом ООН; дипломатичні відносини між міжнародною міжурядовою організацією й державами-членами або іншими суб'єктами міжнародного права мають свої особливості, а міжнародна відповідальність організацій має свою специфіку порівняно з відповідальністю держав. У зв'язку з цим у міжнародному праві розуміють специфічну або функціональну правосуб'єктність міжнародної міжурядової організації, зумовлену компетенцією конкретної організації, закріплену в її статуті. У своїй діяльності міжнародна міжурядова організація не може виходити за межі повноважень, визначених її установчими актами, цим і визначається функціональний характер *правосуб'єктності міжнародних міжурядових організацій*, на відміну від універсальної правосуб'єктності держав.

Володіючи міжнародною правосуб'єктністю, міжнародна міжурядова організація має право укладати міжнародні договори з іншими суб'єктами міжнародного права, брати участь у дипломатичних відносинах з державами й іншими суб'єктами міжнародного права (держави-члени організації акредитують при ній свої представництва; організації можуть мати свої представництва в державах-членах, а також обмінюватися представниками з іншими міжнародними організаціями).

Міжнародні міжурядові організації як суб'єкти міжнародного права несуть відповідальність відповідно до норм міжнародного права й можуть висувати претензії щодо відповідальності іншим суб'єктам у зв'язку зі шкодою, заподіяною ними міжнародній організації.

Для виконання своїх функцій міжнародна міжурядова організація має право акумулювати й розпоряджатися фінансовими коштами, які надходять до неї переважно як внески держав-членів. Ці кошти повинні витратитися лише на досягнення визначених цілей організації.

Міжнародні міжурядові організації укладають угоди, що передбачають режим перебування та діяльності штаб-квартири організації в тій чи іншій державі,

привілеї й імунітети як самої організації, так і певних категорій її посадових осіб (наприклад, угоди між ООН і США, Швейцарією й Австрією, між Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури та Францією, між Міжнародною організацією праці, Всесвітньою організацією охорони здоров'я і Швейцарією тощо). Відповідно до таких угод міжнародні міжурядові організації можуть видавати свої правила внутрішнього розпорядку, необхідні для успішного виконання функцій організації. Перебуваючи на території певної держави, міжнародні міжурядові організації мають права юридичної особи й діють у цій ролі відповідно до законодавства цієї держави.

Міжнародні міжурядові організації мають право укладати міжнародні угоди з іншими суб'єктами права й набувати для себе додаткових прав та обов'язків, а також виступати позивачами й відповідачами в судах.

Поряд із міжнародно-правовими договорами міжнародні міжурядові організації укладають цивільно-правові угоди, в тому числі і про придбання нерухомості, договори на виконання певних робіт тощо.

Відповідно до міжнародного права міжнародні міжурядові організації та їх посадові особи наділяються привілеями й імунітетами переважно функціонального характеру.

Структура міжнародних міжурядових організацій, як правило, містить такі елементи: представницько-дорадчий (вищий), виконавчий та адміністративний органи, комітети та комісії з певних питань.

Представницько-дорадчі (вищі) органи міжнародних міжурядових організацій зазвичай складаються із представників усіх держав-членів організації і працюють у сесійному режимі. В ООН таким органом є Генеральна Асамблея, до складу якої входять усі 193 держави-члени. Представницько-дорадчі (вищі) органи правомочні розглядати практично всі питання, що належать до компетенції міжнародної організації (прийняття нових членів, вибори та призначення вищих посадових осіб, вибори до органів, ухвалення бюджету тощо).

В універсальних міжнародних міжурядових організаціях *виконавчі органи* – це структурні елементи обмеженого складу. Виконавчий орган обирається, як правило, представницько-дорадчим (вищим) органом міжнародної міжурядової організації за двома критеріями – справедливою географічного розподілу місць у ньому між державами-членами організації й особливих інтересів держав-членів. У межах ООН таким органом є Рада Безпеки, що складається з десяти непостійних членів, які обираються Генеральною Асамблеєю ООН за принципом справедливою географічного розподілу місць, і п'яти постійних членів – Великобританія, Китай, Росія, США і Франція, що мають особливі інтереси й можливості у справі підтримки міжнародного миру та безпеки.

У статутах деяких міжнародних міжурядових організацій визначено, що у виконавчому органі насамперед повинні бути представлені держави, які мають особливі інтереси у сфері діяльності організації або які здійснюють найбільший фінансовий внесок у її діяльність.

Функції *адміністративного органу* міжнародної міжурядової організації зазвичай виконує секретаріат. Його очолює генеральний секретар (директор) організації. Як правило, генеральний секретар (директор) призначається або обирається на певний строк (3–6 років) представницько-дорадчим (вищим) органом міжнародної організації з можливістю переобрання ще на один строк. Інші співробітники секретаріату призначаються генеральним секретарем (директором). При цьому використовується система строкових і безстрокових контрактів. Призначення співробітників секретаріату здійснюється на широкій географічній основі і з урахуванням їх моральних і професійних якостей.

Комітети й комісії міжнародних міжурядових організацій з певних питань створюються «ad hoc» або передбачаються їх статутами. Склад учасників цих органів та їх функції є досить різноманітними. В одних випадках склад комітетів і комісій обмежується, в інших усі члени організації беруть у них участь. Робота комітетів і комісій міжнародних міжурядових організацій з певних питань може мати постійний або тимчасовий характер.

Органи міжнародної організації можуть також диференціюватися за значущістю в її системі як головні й допоміжні (наприклад ООН); за періодичністю роботи – як на постійній й сесійній тощо.

Структурні елементи міжнародної міжурядової організації повинні сприяти найбільш ефективній реалізації нею своєї компетенції. У науці міжнародного права під *компетенцією* міжнародної міжурядової організації узвичаєно розуміти сферу її предметної діяльності, яка чітко фіксується в установчих документах організації. Однак із правової позиції, важливо знати не лише коло питань, якими покликана займатися міжнародна міжурядова організація, а і її повноваження щодо вирішення цих питань. Зазвичай вони визначаються в установчому акті організації, тобто мають договірно-правову природу. Звідси можна зробити висновок, що і компетенція міжнародної міжурядової організації, і її міжнародна правосуб'єктність мають чіткі договірні межі, обумовлені установчими актами організації.

Одним з елементів правового статусу міжнародних міжурядових організацій є наявність у них свого прапора й герба. Наприклад, морські й повітряні судна Організації Об'єднаних Націй здійснюють діяльність під прапором ООН. Прапор та емблема з гербом міжнародної організації розміщуються також на фасаді будинків представництв організації в державах-членах.

4. ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ: ЦІЛІ, СИСТЕМА ОРГАНІВ, ПОВНОВАЖЕННЯ

Із появою на міжнародній арені Організації Об'єднаних Націй багато юристів-міжнародників пов'язують початок нової епохи в міжнародно-правовому розвитку сучасного міжнародного права. Справді, важко переоцінити роль і значення

найбільшої та найавторитетнішої міжнародної політичної організації у вирішенні найважливіших проблем людської цивілізації.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) (United Nations (UN)) – універсальна міжнародна організація, створена з метою підтримки міжнародного миру та безпеки й розвитку співробітництва між державами в усіх сферах.

Ще до закінчення Другої світової війни учасниками антигітлерівської коаліції й іншими прогресивними державами була визнана необхідність ліквідації Ліги Націй і створення нової світової організації на цілком нових засадах. Такою організацією стала Організація Об'єднаних Націй.

Статут ООН був ухвалений на конференції в м. Сан-Франциско (США) 26 червня 1945 р. і набув чинності 24 жовтня 1945 р. Відтоді щорічно міжнародне співтовариство відзначає 24 жовтня як День Об'єднаних Націй. 51 держава, серед них і Україна, що підписали Статут ООН, вважаються засновниками Організації Об'єднаних Націй. Сам термін «об'єднані нації» з'явився в період створення антигітлерівської коаліції держав і був закріплено у Декларації Об'єднаних Націй, підписаній у м. Вашингтон (США) 1 січня 1942 р. представниками 26-ти держав, включно із СРСР.

Із погляду міжнародного права, Статут ООН є загальним багатостороннім міжнародним договором, обов'язковим для виконання усіма державами. Абсолютно справедливо його називають Хартією сучасного міжнародного права, оскільки він заклав фундамент сучасного міжнародного правопорядку, встановив основні міжнародно-правові принципи й визначив норми поведінки держав та інших суб'єктів міжнародного права на світовій арені.

Мету Організації Об'єднаних Націй закріплено в преамбулі Статуту й ст. 1. У Преамбулі Статуту ООН зазначається: «Ми, народи об'єднаних націй, сповнені рішучості позбавити майбутні покоління від лиха війни, знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй, створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань і в цих цілях виявляти толерантність і жити разом у світі один з одним як добрі сусіди, об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру та безпеки, забезпечити, щоб збройні сили застосовувалися не інакше, як у загальних інтересах, вирішили об'єднати наші зусилля для досягнення цих цілей».

У статті 1 Статуту закріплено *цілі ООН*:

- підтримувати міжнародний мир і безпеку та із цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання й усунення загроз миру та придушення актів агресії або інших порушень миру та здійснювати мирними засобами, згідно з принципами справедливості й міжнародного права, налагодження або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру;
- розвивати дружні відносини між націями на основі поваги до принципу рівноправності й самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення всеосяжного миру;

– здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру, в заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення за ознаками раси, статі, мови й релігії;

– бути центром для узгодження дій націй у досягненні спільних цілей.

У статті 1 Статуту ООН згадуються деякі принципи, за допомогою яких повинні досягатися визначені цілі. Безпосередньо принципам ООН присвячено ст. 2 Статуту, в якій зазначається, що для досягнення цілей, закріплених у ст. 1, Організація Об'єднаних Націй та її члени діють відповідно до таких принципів:

– суверенної рівності всіх її членів;

– сумлінного виконання всіма членами ООН узятих на себе за Статутом зобов'язань;

– вирішення міжнародних спорів мирними засобами у такий спосіб, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку та справедливість;

– утримання в міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями ООН;

– надання всіма членами ООН усілякої допомоги їй у всіх діях, що вживаються нею відповідно до Статуту, й утримання від надання допомоги будь-якій державі, проти якої ООН уживає дії превентивного або примусового характеру;

– забезпечення того, що держави, які не є членами ООН, діятимуть відповідно до цих принципів, оскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру й безпеки;

– невтручання у справи, що по суті належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Членами ООН можуть бути всі миролюбні держави, які беруть на себе зобов'язання дотримуватися Статуту і, на думку ООН, можуть прагнути ці зобов'язання виконувати.

Статут ООН зобов'язує держав-членів регулярно сплачувати членські внески. Згідно з існуючими правилами щорічні внески в основний (так званий регулярний) бюджет організації треба вносити до 31 грудня відповідного року. Статтею 19 Статуту ООН передбачено, що країни, які не сплачують внески, можуть бути позбавлені права голосу в Генеральній Асамблеї.

Маючи понад 70 інформаційних центрів на всіх континентах, ООН налічує 54 тисяч службовців, а 14 тисяч співробітників працюють безпосередньо в штаб-квартирі організації у м. Нью-Йорк (США).

Офіційними мовами організації є англійська, іспанська, китайська, російська, французька й арабська.

Як і будь-яка міжнародна організація, ООН має власну систему органів. Відповідно до Статуту всі органи ООН поділяються на дві групи – головні й допоміжні.

До *головних органів ООН* належать: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат.

Допоміжні органи ООН створюються в межах того або іншого головного органу й підпорядковуються йому.

Генеральна Асамблея – представницько-дорадчий орган ООН, що складається з представників усіх держав-членів організації. Відповідно до статті 10 Статуту ООН вона уповноважена обговорювати будь-які питання або справи в межах Статуту ООН або такі, що стосуються повноважень і функцій кожного з органів ООН. Виняток становлять випадки, коли такі питання перебувають на розгляді Ради Безпеки (ст. 12) і коли необхідно розпочати дії превентивного або примусового характеру. Виключна прерогатива ухвалювати рішення щодо застосування таких дій належить Раді Безпеки ООН (розділ VII).

Значні повноваження Генеральна Асамблея має у питаннях сприяння міжнародному співробітництву в політичній сфері, заохочення прогресивного розвитку міжнародного права і його кодифікації, сприяння міжнародному співробітництву в економічній, соціальній галузях і галузях культури, освіти, охорони здоров'я, захисту прав людини й основних свобод тощо.

Генеральна Асамблея отримує й розглядає щорічні та спеціальні доповіді Ради Безпеки й інших головних органів ООН, розглядає та затверджує бюджет ООН, фінансові й бюджетні угоди зі спеціалізованими установами.

За рекомендацією Ради Безпеки Генеральна Асамблея здійснює прийняття нових членів ООН. Генеральна Асамблея має право за рекомендацією Ради Безпеки виключити члена ООН з цієї організації за систематичне порушення принципів, закріплених у Статуті (ст. 6), однак вона ще жодного разу не здійснила цього права.

Генеральна Асамблея обирає 10 непостійних членів Ради Безпеки та 54 члени Економічної і Соціальної Ради. Разом із Радою Безпеки вона обирає 15 членів Міжнародного Суду ООН і за рекомендацією Ради Безпеки призначає Генерального секретаря ООН. Генеральна Асамблея встановлює правила призначення співробітників Секретаріату ООН.

Працює вона в сесійному режимі. Розрізняють три *види сесій Генеральної Асамблеї*: чергові сесії, спеціальні сесії і надзвичайні спеціальні сесії.

На *чергові сесії* Генеральна Асамблея збирається щороку в другий вівторок вересня. Генеральний секретар ООН повідомляє членів організації про відкриття чергової сесії не менше ніж за 60 днів.

Спеціальні сесії Генеральної Асамблеї скликаються Генеральним секретарем ООН із будь-якого питання на вимогу Ради Безпеки, більшості членів ООН або одного з членів ООН, якщо таку вимогу підтримала більшість членів ООН. Спеціальні сесії скликаються протягом 15 днів від дня одержання Генеральним секретарем вимоги про скликання.

Надзвичайні сесії Генеральної Асамблеї скликаються лише в тому випадку, якщо існує загроза миру, відбулося порушення миру або вчинено акт агресії, і якщо Рада Безпеки не може вжити належних заходів, тому що її члени не дійшли одностайного рішення у питанні. Надзвичайні спеціальні сесії скликаються протягом

24-х годин із моменту отримання Генеральним секретарем ООН вимоги про скликання такої сесії, що надійшла від Ради Безпеки й була підтримана голосами будь-яких 9-ти членів цієї Ради, вимоги більшості членів ООН або повідомлення більшості членів Організації Об'єднаних Націй про приєднання до вимоги одного із членів ООН про скликання.

Кожний член ООН має право направити на сесію делегацію, до якої входять не більше п'яти делегатів і п'яти заступників, а також необхідна кількість радників та експертів. Під час голосування кожна держава має один голос.

У роботі Генеральної Асамблеї можуть брати участь держави – не члени ООН, що мають статус постійних спостерігачів при ООН (Ватикан, Швейцарія).

Чергові сесії Генеральної Асамблеї мають форму пленарних засідань і засідань комітетів. Існують шість головних комітетів: Комітет з питань роззброєння і міжнародної безпеки, Комітет з економічних і фінансових питань, Комітет із соціальних і гуманітарних питань і питань культури, Комітет зі спеціальних політичних питань і питань деколонізації, Комітет з адміністративних і бюджетних питань і Комітет з правових питань. Кожен із комітетів займається питаннями, що належать до його компетенції, і несе відповідальність перед Генеральною Асамблеєю. Вони готують рекомендації та резолюції для пленарних засідань Асамблеї. Кожен комітет обирає свого голову.

Діє також Генеральний комітет, який складається з Голови, 21-го заступника Голови Асамблеї та голів шести головних комітетів і надає рекомендації Асамблеї щодо затвердження порядку денного, розподілення пунктів порядку денного й організації роботи. Крім того, на кожній сесії Генеральною Асамблеєю формується Комітет із перевірки повноважень. Він надає Асамблеї звіти про повноваження представників. У головних комітетах представлено всіх членів ООН.

Рішення Генеральної Асамблеї ООН із важливих питань ухвалюються більшістю в 2/3 присутніх членів Асамблеї, що беруть участь у голосуванні, а саме: рекомендації з підтримки міжнародного миру й безпеки, вибори непостійних членів Ради Безпеки, вибори членів Економічної і Соціальної Ради, прийняття нових членів до ООН, призупинення прав і привілеїв членів ООН, виключення з ООН її членів, питання функціонування системи опіки й бюджетні питання. Рішення з інших питань ухвалюються простою більшістю присутніх і тих, що беруть участь у голосуванні (ст. 18).

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають переважно рекомендаційний характер. Виняток становлять резолюції з адміністративних і фінансово-бюджетних питань, які є обов'язковими як для організації, так і для держав-членів.

Генеральна Асамблея має допоміжні органи: Комісію міжнародного права (повна назва – Комісія з прогресивного розвитку і кодифікації міжнародного права), Комісію з роззброєння, Комітет з використання космічного простору в мирних цілях, Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) тощо.

Вона скликається в центральних установах ООН у м. Нью-Йорк (США), за винятком тих випадків, коли за рішенням Генеральної Асамблеї, ухваленому на

одній із попередніх сесій, або на вимогу більшості членів ООН вони скликаються в іншому місці.

Рада Безпеки – головний постійно діючий орган ООН, на який, відповідно до Статуту ООН, покладено головну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки. Раду наділено широкими повноваженнями у справі мирного врегулювання міжнародних спорів, недопущення воєнних сутичок між державами, припинення актів агресії та інших порушень миру і відновлення міжнародного миру.

Рада Безпеки складається з 15-ти держав-членів ООН: 5-ти постійних – Великобританії, КНР, Росії (раніше СРСР), США, Франції та 10-ти непостійних, що обираються Генеральною Асамблеєю на 2 роки. Щороку переобирається 1/3 загального складу Ради Безпеки, тобто 5 непостійних членів. У разі обрання непостійного члена особлива увага звертається на ступінь його участі в підтримці міжнародного миру та безпеки й у досягненні інших цілей ООН, а також на принцип справедливого географічного розподілу місць у Раді Безпеки.

Рада Безпеки організовується у такий спосіб, щоб функціонувати безперервно. Для цього кожний член Ради Безпеки повинен бути завжди представлений у місці перебування Організації Об'єднаних Націй. Рада Безпеки збирається на періодичні засідання (ст. 28).

Рада Безпеки вносить рекомендації про прийняття нових держав у члени ООН, про виключення членів ООН за систематичне порушення принципів Статуту ООН, про призупинення здійснення прав і привілеїв, що належать члену ООН, якщо проти цього члена Рада починає дії превентивного або примусового характеру. Вона надає рекомендації Генеральній Асамблеї ООН щодо призначення Генерального секретаря ООН та обирає разом із нею членів Міжнародного Суду ООН.

Дії Ради Безпеки за наявності загрози миру, порушень миру й актів агресії закріплено в розділі VII (ст. 39–51) Статуту ООН. Відповідно до статті 39 Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та дає рекомендації або вирішує, яких заходів варто вживати для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Рада Безпеки уповноважена вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, повинні застосовуватися для виконання її рішень, і може вимагати від членів ООН їх застосування. Ці заходи можуть передбачати повне або часткове переривання економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів зв'язку, а також розрив дипломатичних відносин (ст. 41).

Якщо Рада Безпеки вважає, що ці заходи можуть виявитися недостатніми або вже виявилися недостатніми, вона уповноважена застосовувати такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки. Такі дії можуть охоплювати демонстрації, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів ООН (ст. 42).

Держави-члени ООН повинні укладати спеціальні угоди з Радою Безпеки про надання в її розпорядження необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки збройних сил і засобів обслуговування (ст. 43). Однак жодної спеціальної угоди про

надання своїх збройних сил для підтримки міжнародного миру й безпеки державами-членами ООН із Радою Безпеки дотепер не було укладено, тому збройні сили від імені ООН використовуються в імprovізованому порядку.

Операції ООН із підтримки міжнародного миру та безпеки мають такі характерні ознаки:

- двостороння згода конфлікуючих сторін на проведення операції;
- рішення Ради Безпеки про необхідність проведення операції, визначення нею мандата операції, загальне керівництво операцією Радою;
- добровільне надання державами-членами ООН військових контингентів, прийнятних для конфлікуючих сторін;
- командування ними Генеральним секретарем ООН на підставі мандата, наданого Радою Безпеки;
- неупередженість збройних сил ООН під час виконання функцій з підтримки міжнародного миру та безпеки;
- застосування сили військами ООН лише з метою самооборони;
- фінансування операцій міжнародним співтовариством.

Незважаючи на певні юридичні недосконалості в регулюванні операцій ООН з підтримки міжнародного миру та безпеки, у цілому вони відіграли позитивну роль у запобіганні ескалації деяких міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів і були стабілізуючим фактором у процесі вирішення спірних питань. У 1988 р. Збройним силам ООН була присуджена Нобелівська премія миру.

Крім застосування превентивних і примусових заходів, Рада Безпеки уповноважена рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання будь-якого спору, продовження якого може загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки (ст. 36). Відповідно до положень розділу VI Статуту ООН сторони, що беруть участь у такому спорі, повинні намагатися самі вирішити його мирними засобами, а якщо цього досягти не вдасться, передати на розгляд у Раду Безпеки (ст. 37).

Питання, що розглядаються Радою Безпеки, поділяються на процедурні й непроцедурні. Рішення Ради Безпеки із процедурних питань вважається ухваленим, якщо за нього подали голоси дев'ятеро будь-яких членів Ради. Рішення з непроцедурних питань, тобто стосовно підтримки міжнародного миру та безпеки, вважаються ухваленими, коли за них подано голоси дев'яти членів Ради Безпеки, включно з голосами всіх постійних членів Ради, які мають збігатися, причому сторона, що бере участь у спорі, повинна утриматися від голосування під час ухвалення рішення (ст. 27). Якщо хоча б один постійний член Ради Безпеки голосує проти рішення з непроцедурного питання, то це рішення не ухвалюється. Таке голосування постійного члена Ради Безпеки називається використанням права «вето».

Економічна й Соціальна Рада (ЕКОСОП) – один із головних органів ООН, що під керівництвом Генеральної Асамблеї ООН координує економічну і соціальну діяльність ООН, спеціалізованих установ ООН, а також численних органів ООН.

Економічна й Соціальна Рада уповноважена проводити дослідження й складати доповіді з міжнародних питань у таких сферах, як економічна, соціальна, культурна, освітня, охорони здоров'я, й інших таких питань, а також надавати рекомендації з кожного із цих питань Генеральній Асамблеї, членам ООН і зацікавленим спеціалізованим установам; давати рекомендації з метою заохочення поважання й дотримання прав людини й основних свобод для всіх; готувати для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій з питань, що належать до її компетенції, і скликати з цих питань конференції відповідно до правил ООН.

Економічна й Соціальна Рада складається з 54 членів ООН, що обираються Генеральною Асамблеєю; 18 членів ЕКОСОП обираються щорічно строком на 3 роки. Вибори в Раду здійснюються відповідно до принципу справедливого географічного представництва. Кожен член ЕКОСОП має одного представника.

Рада працює в сесійному режимі. Чергові сесії ЕКОСОП проводяться двічі на рік. Можуть також скликатися й спеціальні сесії. Рішення в Раді ухвалюються простою більшістю голосів присутніх і тих, хто бере участь у голосуванні.

Значна роль у діяльності ЕКОСОП належить допоміжним органам: Підкомісії із запобігання дискримінації й захисту меншин, Комісії із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, Комісії із становища жінок, Комісії із наркотичних засобів, Комітету із неурядових організацій, регіональним економічним комісіям тощо.

Раду з опіки засновано відповідно до статті 7 Статуту ООН для надання допомоги Генеральній Асамблеї й Раді Безпеки у виконанні функцій, пов'язаних з міжнародною системою опіки.

Міжнародна опіка – це керування під контролем ООН територіями, включеними в систему опіки на підставі угод, затверджених Генеральною Асамблеєю, або у зв'язку з визнанням території стратегічною Радою Безпеки. За Статутом ООН до системи опіки підлягали включенню території, що раніше перебували під мандатом Ліги Націй, території, які могли бути відторгнуті від ворожих держав у результаті Другої світової війни, та території, добровільно включені в систему опіки державами, відповідальними за управління ними.

У статті 76 Статуту ООН визначено основні завдання системи опіки:

- зміцнювати міжнародний мир і безпеку;
- сприяти політичному, економічному й соціальному прогресу населення підопічної території, його прогресу в галузі освіти і прогресивному розвитку в напрямку до самоврядування й незалежності;
- заохочувати повагу до прав людини й основних свобод для всіх без розрізнення раси, статі, мови й релігії;
- забезпечувати рівне ставлення до держав-членів ООН і їх громадян у соціальній, економічній і торговельній сферах.

Спочатку в міжнародну систему опіки було включено 11 територій. Донедавна зберігалася лише одна територія, що перебувала під опікою США, – архіпелаг Палау, розташований у Тихому океані. Однак 1 жовтня 1994 р. була

проголошена незалежність цієї території, і згодом державу Палау було прийнято 185-м членом ООН. У зв'язку з цією подією Рада з опіки внесла поправки у свої правила процедури, згідно з якими цей орган буде збиратися лише тоді, коли цього вимагатимуть обставини.

Міжнародний Суд – головний судовий орган ООН, що діє на основі положень Статуту Міжнародного Суду – невід'ємної частини Статуту ООН. Заснування Міжнародного Суду свідчить про реалізацію п. 1 ст. 33 Статуту ООН у тій частині, що передбачає як один із мирних засобів вирішення міжнародних спорів можливість організації судового розгляду.

Держави-члени ООН є учасниками Статуту «*ipso facto*» (на підставі факту членства в ООН). Держави, що не є членами ООН, також можуть брати участь у Статуті Міжнародного Суду на умовах, визначених Генеральною Асамблеєю за рекомендаціями Ради Безпеки.

Суд складається з 15-ти членів, що виступають в особистій якості, при цьому в його складі не може бути двох громадян однієї держави. Члени Суду обираються строком на дев'ять років «з осіб високих моральних якостей, які задовольняють вимогам, що висувуються у їхніх країнах для призначення на вищі судові посади, або є юристами з визнаним авторитетом у галузі міжнародного права» (ст. 2).

Кожні три роки склад Суду оновлюються на третину. Його члени обираються Генеральною Асамблеєю й Радою Безпеки ООН із кандидатів, висунутих національними групами Постійної палати третейського суду. Суддею Міжнародного Суду ООН обирався в 1961–1970 рр. відомий радянський юрист-міжнародник, представник Харківської школи міжнародного права професор В. М. Корецький.

Міжнародний Суд ООН функціонує на постійній основі. Він обирає свого Голову й Віце-голову, призначає Секретаря, встановлює правила процедури. Офіційні мови Суду – англійська і французька. Місцеперебуванням Суду є м. Гаага (Нідерланди).

Суд правомочний розглядати спори, пов'язані з порушенням міжнародних договорів і зобов'язань, або такі, що виникають під час їх тлумачення лише між державами, і ухвалювати обов'язкові до виконання рішення; давати консультативні висновки з правових питань на прохання Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки й інших органів ООН з дозволу Генеральної Асамблеї. Такі висновки не мають обов'язкової юридичної сили.

Міжнародний Суд може вирішити справу «*ex aequo et bono*», тобто відповідно до принципів добра і справедливості, а не за формальною правовою формою, якщо сторони з цим згодні.

Секретаріат – один із головних органів ООН, на якому лежить висока відповідальність за забезпечення нормального функціонування інших головних і допоміжних органів ООН, обслуговування діяльності останніх, виконання їх рішень, втілення в життя програм і політики ООН. Підрозділи Секретаріату перебувають у центральних установах ООН у Нью-Йорку та інших місцях розташування представництв ООН, найбільшими з яких є відділення ООН у Женеві, Відні та Найробі.

Очолює Секретаріат Генеральний секретар ООН, який призначається строком на п'ять років Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Він є водночас вищою посадовою особою ООН.

Персонал Секретаріату поділяється на три категорії:

- 1) вищі адміністративні посадові особи (Генеральний секретар і його заступники);
- 2) міжнародний персонал (цивільні службовці) класу фахівців;
- 3) технічний персонал (секретарі, друкарки, перекладачі, кур'єри тощо).

Співробітники Секретаріату призначаються на основі системи постійних і строкових контрактів. У разі укладення контракту кожний співробітник складає присягу на вірність принципам та ідеалам ООН. Під час виконання обов'язків Генеральний секретар і персонал Секретаріату не повинні запитувати або отримувати вказівки від будь-якого уряду або влади, сторонньої для Організації.

На Секретаріат у цілому покладено обов'язок щодо забезпечення необхідних умов для роботи інших органів ООН: упорядкування протоколів, виконання усних і письмових перекладів виступів і документів, опублікування резолюцій та інших матеріалів. Він покликаний здійснювати практичну роботу з утілення в життя рішень, схвалених іншими органами ООН. Зокрема, діяльність Секретаріату охоплює: керівництво операціями з підтримання миру, організацію та проведення міжнародних конференцій з проблем, які мають світове значення; встановлення світових економічних та соціальних тенденцій і проблем, підготовку досліджень з питань роззброєння, розвитку, прав людини тощо, перекладання виступів, документів; забезпечення світових засобів масової інформації відомостями про діяльність ООН тощо. Також до його функцій належать реєстрація та опублікування міжнародних договорів.

Секретаріат складається з Канцелярії Генерального секретаря, Управління служб внутрішнього нагляду, Управління з правових питань, Департаменту з політичних питань, Управління з питань роззброєння, Департаменту операцій з підтримки миру, Департаменту польової підтримки, Управління з координації гуманітарних питань, Департаменту з економічних та соціальних питань, Департаменту зі справ Генеральної Асамблеї та конференційного управління й Департаменту з охорони і безпеки.

Під егідою ООН функціонує також низка спеціалізованих установ. Поняття спеціалізованої установи ООН увійшло в міжнародне право разом зі Статутом ООН. Відповідно до статті 57, 63 Статуту *спеціалізованими установами ООН* є міжнародні організації, створені міжнародними угодами і наділені широкою міжнародною відповідальністю, визначеною установчими документами економічної, соціальної в галузях, а також у галузях культури, освіти, охорони здоров'я тощо, що підтримують зв'язок з ООН. Зараз існує 16 таких організацій.

За сферою своєї діяльності *спеціалізовані установи ООН поділяються на три групи:*

- 1) *спеціалізовані установи економічного характеру* – Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Організація міжнародної цивільної авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСГР), Організація об'єднаних націй з промислового розвитку (ЮНІДО);

2) *спеціалізовані установи соціального характеру* – Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ);

3) *спеціалізовані установи культурно-гуманітарного характеру* – Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО, Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ).

Спеціалізовані установи є постійно діючими міжнародними організаціями, юридична природа яких є подібною до такої в інших міжнародних організацій.

Зв'язок спеціалізованих установ з ООН згідно зі Статутом ООН (ст. 56, 63) підтримується, зазвичай, через Економічну і Соціальну Раду ООН на основі спеціальних угод між відповідною спеціалізованою установою та ООН.

Попри всю різноманітність цілей і суттєві відмінності у характері діяльності спеціалізованих установ вони мають загалом схожу структуру та низку однотипних положень статутів. Так, наприклад, членство в ООН не є обов'язковою передумовою членства в спеціалізованих установах.

Згідно зі статутами спеціалізованих установ їх вищі органи складаються з представників усіх держав-членів цієї організації. До компетенції цих органів належать розгляд усіх питань, пов'язаних із розробленням та ухваленням проєктів міжнародних угод і конвенцій, визначення політики, програм та основних напрямів діяльності відповідної організації.

Оперативне керівництво діяльністю організації здійснюється виконавчими органами. Окрім цього, в структурі спеціалізованих установ існують численні комітети та комісії.

Основними формами діяльності спеціалізованих установ ООН є такі:

- розроблення проєктів міжнародних конвенцій та регламентів зі спеціальних питань;
- координація діяльності держав у розвитку співробітництва в спеціальних галузях;
- надання технічної допомоги;
- обмін інформацією.

5. РЕГІОНАЛЬНІ МІЖНАРОДНІ МІЖУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Статут ООН поряд з універсальними міжнародними міжурядовими організаціями передбачає можливість створення і регіональних міжнародних міжурядових організацій, членами яких можуть бути, як правило, держави певного географічного регіону. Розділ VIII Статуту ООН «Регіональні угоди» визначає порядок створення й загальні напрями діяльності таких організацій.

Регіональні міжнародні міжурядові організації повинні створюватися насамперед для вирішення питань підтримки миру й безпеки на регіональному рівні й вирішення регіональних спорів мирними засобами. Відповідно до статті 53 Статуту ООН Рада Безпеки використовує, де це доречно, регіональні організації для примусових дій під її керівництвом. Однак жодні примусові дії не застосовуються регіональними

організаціями без отримання повноважень від Ради Безпеки. Рада Безпеки ООН повинна бути завжди повністю поінформованою про дії, що були розпочаті або плануються, згідно з регіональними угодами (або регіональними організаціями) для підтримки міжнародного миру й безпеки (ст. 54).

Важливими напрямками діяльності регіональних міжнародних міжурядових організацій є колективна безпека, співробітництво в економічній, соціальній і культурній сферах, заохочення поваги до прав людини й основних свобод тощо.

Серед регіональних міжнародних міжурядових організацій слід указати такі:

- Рада Європи;
- Організація з безпеки та співробітництва в Європі;
- Європейський Союз;
- Організація Північноатлантичного договору;
- Організація американських держав;
- Ліга арабських держав;
- Африканський Союз;
- Асоціація держав Південно-Східної Азії.

Рада Європи (РЄ) (Council of Europe (CoE)) – є першою європейською міжнародною міжурядовою організацією, створеною після Другої світової війни. Організація діє на підставі Статуту, ухваленого в 1949 р. Рада Європи об'єднує 47 європейських демократичних держав (станом на 2019 р.). У 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Цілями Ради Європи є такі:

- захист прав людини та парламентської демократії;
- забезпечення принципу верховенства права;
- ухвалення європейських угод, що повинні стандартизувати діяльність держав-членів у соціальній і правовій сферах;
- сприяння усвідомленню й розвитку європейської культурної самобутності тощо.

Структуру Ради Європи становлять:

1) Комітет міністрів Ради Європи (виконавчий орган); до його складу входять міністри закордонних справ держав-членів або їх постійні представники; Комітет міністрів визначає напрямки діяльності Ради Європи, розглядає та ухвалює рішення щодо висловлених Парламентською Асамблеєю рекомендацій і пропозицій міжурядових комітетів та конференцій галузевих міністрів; затверджує програму діяльності Ради Європи та її бюджет;

2) Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ), яка виконує дорадчі функції, відіграє важливу роль у визначенні напрямків діяльності Ради Європи; члени ПАРЄ призначаються парламентами держав-членів; національна делегація повинна містити представників усіх політичних партій, представлених у парламенті, і відповідати вимозі збалансованого представництва чоловіків і жінок; до складу ПАРЄ входять 315 членів і 315 «заступників», що представляють національні парламенти держав-членів, і делегації парламентів держав, що мають статус «спеціально запрошених»;

3) Конгрес місцевих і регіональних влад Європи (консультативний орган); який сприяє розвитку місцевої демократії в країнах Центральної та Східної Європи, а також процесу регіоналізації в Європі; він складається з двох палат, одна з яких представляє інтереси місцевих влад, а інша – регіональних;

4) Секретаріат Ради Європи, який обслуговує головні органи Ради Європи та має постійний штат у складі 1200 осіб, які є представниками держав-членів Організації; очолює Секретаріат Ради Європи та координує його роботу Генеральний секретар, який обирається на 5 років.

Конкретними досягненнями в діяльності Ради Європи є сотні ухвалених рекомендацій для держав-членів із найважливіших питань життя суспільства й безліч європейських конвенцій і договорів.

Найбільш відомими серед цих документів є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р., Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р. тощо.

Діяльність Ради Європи практично охоплює такі сфери життя суспільства – права людини, соціальні й економічні питання, освіту, культуру, спорт, засоби зв'язку і масової інформації.

Офіційними мовами Ради Європи є англійська та французька.

Місцезнаходження штаб-квартири Ради Європи – м. Страсбург (Франція).

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) (**Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)**) – найбільша регіональна міжнародна міжурядова організація, що займається питаннями безпеки в усіх її вимірах – військово-політичному, економіко-довкільному та гуманітарному. Вона об'єднує 57 країн Північної Америки, Європи та Центральної Азії (станом на 2019 р.). Україна є членом ОБСЄ з 1992 р.

Організація бере свій початок з Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), що проходила з 1973 по 1975 рр. за участю 33-х європейських держав, США і Канади й завершилася підписанням главами держав і урядів у м. Гельсінкі (Фінляндія) Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі, який став довгостроковою програмою дій із будівництва єдиної, мирної, демократичної і процвітаючої Європи. 1 січня 1995 р., згідно з рішенням НБСЄ, що проходив у м. Будапешт (Угорщина), Рада з безпеки та співробітництва в Європі змінила свою назву на Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) і набула статусу міжнародної організації. Це рішення було обумовлено новим якісним рівнем інституціоналізації НБСЄ та прагненням надати новий політичний імпульс цьому форуму.

Правовою основою функціонування ОБСЄ є Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., Паризька хартія для нової Європи 1990 р. і Додатковий документ про здійснення визначених положень, що містяться

в Паризькій хартії для Нової Європи, Декларація Хельсінкської зустрічі на вищому рівні «Виклик часу змін» і пакет рішень щодо структури й основних напрямів діяльності НБСЄ 1992 р., Празький документ про подальший розвиток інститутів і структур НБСЄ 1992 р., Декларація Будапештської зустрічі на вищому рівні та Будапештські рішення 1994 р. тощо.

Цілями Організації з безпеки та співробітництва в Європі є такі:

- створення умов для проведення консультацій, ухвалення рішень щодо співробітництва держав-членів у Європі;
- зміцнення добросусідських відносин, заохочення укладення двосторонніх, регіональних і загальноєвропейських угод між державами-членами;
- сприяння широкому застосуванню своїх принципів і розвитку свого потенціалу у сфері діяльності з вирішення конфліктів, регулювання криз, підтримання миру та подолання наслідків конфліктів;
- підвищення безпеки та стабільності шляхом контролю над озброєнням, роззброєння, зміцнення довіри та безпеки на всьому просторі ОБСЄ і на рівні окремих регіонів;
- захист прав людини й основних свобод;
- поглиблення співробітництва між державами-членами з метою налагодження міцної ринкової економіки в усіх країнах регіону.

Для досягнення цих цілей у межах ОБСЄ діють такі механізми:

- мирне врегулювання спорів;
- консультації і співробітництво у надзвичайних ситуаціях;
- реалізація зобов'язань ОБСЄ у галузі людського виміру;
- заходи зміцнення довіри й безпеки.

Структуру Організації з безпеки та співробітництва в Європі становлять:

- Саміт (зустріч на вищому рівні), який є представницьким форумом за участю глав держав та урядів держав-членів, що проводиться для обговорення стану справ у сфері забезпечення стабільності та безпеки в регіоні відповідальності ОБСЄ, ухвалення відповідних рішень, спрямованих на їх зміцнення, окреслення головних напрямів діяльності Організації у короткостроковій та довгостроковій перспективі;
- Рада міністрів ОБСЄ (центральний директивний орган), яка складається з міністрів закордонних справ держав-членів; рада міністрів повинна збиратися не рідше одного разу на рік для розгляду питань, що належать до компетенції ОБСЄ, та ухвалення необхідних рішень; головує на засіданні Ради міністрів закордонних справ держави її проведення;
- Постійна рада ОБСЄ (постійно діючий орган), у межах якої на рівні постійних представників держав-членів проводяться політичні консультації й ухвалюються рішення з усіх питань поточної діяльності ОБСЄ; пленарні засідання Постійної ради відбуваються щочетверга у м. Відень (Австрія);
- Форум із співробітництва у галузі безпеки, який проводить свою роботу на постійній основі у Відні, Він складається з представників делегацій держав-членів

ОБСЄ, займається обговоренням питань контролю над озброєнням, роззброєнням, зміцнення заходів довіри та безпеки.

– Парламентська асамблея ОБСЄ, пленарні засідання якої проводяться раз на рік за підтримки Секретаріату Парламентської асамблеї, який розташовано в м. Копенгаген (Данія); діючий Голова ОБСЄ підтримує зв'язки з Парламентською асамблеєю на постійній основі, інформує її учасників про роботу Організації;

– Секретаріат ОБСЄ (адміністративний орган), роботою якого керує Генеральний секретар ОБСЄ, який призначається на 3 роки Радою міністрів ОБСЄ, та здійснює керівництво роботою місій і центрів Організації, розгорнутих у державах-членах, обслуговує діяльність інших керівних органів ОБСЄ, забезпечує проведення різноманітних конференцій, займається адміністративно-бюджетними питаннями, кадровою політикою, відповідає за зв'язок із міжнародними організаціями, пресою тощо; із метою підвищення ефективності роботи Секретаріату ОБСЄ та інших інституцій Організації в економічному та екологічному вимірах запроваджено посаду Координатора діяльності ОБСЄ у сферах економіки та довкілля;

– Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, яке сприяє проведенню демократичних виборів у державах-членах, включно з направленням спостережних місій, а також надає практичну допомогу в утвердженні демократичних інститутів та прав людини, зміцненні громадянського суспільства та верховенства права; офіс Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини розташований у м. Варшава (Польща);

– Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин, який забезпечує запобігання конфліктам, пов'язаним із проблемами національних меншин; секретаріат Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин розташований у м. Гаага (Нідерланди);

– Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ, який сприяє виконанню державами-членами своїх зобов'язань у галузі свободи засобів масової інформації, яка є критично важливою для забезпечення нормального функціонування відкритого демократичного суспільства, а також системи підзвітності урядів своїм громадянам.

У межах ОБСЄ проходять основні засідання відповідно до трьох вимірів діяльності Організації, зокрема:

1) у військово-політичному вимірі – щорічна *Нарада ОБСЄ з огляду безпеки*, у процесі якої обговорюються безпекові питання, пов'язані з протидією транснаціональним викликам та загрозам, питання контролю над озброєнням та заходів зміцнення безпеки та довіри, запобігання та вирішення конфліктів;

2) в економіко-довкільному вимірі – щорічне засідання *економіко-довкільного форуму*, яке проводиться з метою надання політичного імпульсу діалогу у сфері економіки і довкілля й висунення пропозицій щодо практичних заходів, спрямованих на розвиток та розбудову економічної співпраці між державами-членами;

3) у гуманітарному вимірі – щорічна *Нарада ОБСЄ з огляду виконання зобов'язань державами-членами з людського виміру*, яка передбачає діалог між

делегациями держав-членів ОБСЄ та представниками громадянського суспільства з метою висвітлення здобутків на шляху виконання взятих зобов'язань у людському вимірі та внесення пропозицій для покращення дієвості роботи ОБСЄ в гуманітарному напрямку.

Офіційними мовами ОБСЄ є англійська і французька.

Місцезнаходження штаб-квартири ОБСЄ – м. Відень (Австрія).

З моменту набуття членства в ОБСЄ Україна бере активну участь у роботі всіх колективних керівних органів Організації (саміти держав-членів, засідання Ради міністрів та Постійної ради ОБСЄ), у виробленні й ухваленні ними рішень з різних аспектів її діяльності. Україна активно співпрацює з інститутами Організації, насамперед з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. Крім того, важливим напрямком спільної діяльності є співробітництво зі Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ в Україні.

Україна приділяє також особливу увагу питанням розвитку співробітництва між державами-членами ОБСЄ у сфері захисту навколишнього середовища, протидії торгівлі людьми, просування терпимості та недискримінації, утвердження свободи слова, проблемам національних меншин у міждержавних відносинах тощо.

Європейський Союз (ЄС) (European Union (EU)) – міжнародна міжурядова організація регіонального характеру, якій притаманні ознаки федеративної держави та міжнародної організації.

Європейський Союз являє собою економічний та політичний союз 27-ми незалежних держав-членів, розташованих у Європі (станом на 01.02.2020 р.), що бере свій початок від утворення Європейського об'єднання з вугілля та сталі (ЄОВС) і Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), які склались з шести держав у 1957 р. У наступні роки територія ЄС була збільшена за рахунок включення нових держав-членів, водночас збільшувалась її сфера впливу шляхом розширення політичних повноважень. Європейський Союз функціонує на основі Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу в редакції Лісабонського договору 2007 р. (набув чинності з 2009 р.).

У межах ЄС здійснюється інтеграція держав-членів – їх поступове зближення через передання дедалі більших повноважень у регулюванні суспільного життя й вплив на рівень усього інтеграційного об'єднання, яке зростає у сфері економіки, охорони здоров'я, транспорту, телекомунікації, енергопостачання, індустриальної політики, освіти, культури, охорони навколишнього середовища, наукових досліджень і розвитку технологій та соціальної політики.

Цілями Європейського Союзу є такі:

- підтримувати мир, свої цінності та добробут своїх народів;
- надавати своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільний рух осіб разом із належними

заходами, пов'язаними із контролем на зовнішніх кордонах, притулком, імміграцією та запобіганням і боротьбою зі злочинністю;

- заснувати внутрішній ринок;
- сприяти науково-технічному прогресові;
- протидіяти соціальному вилученню та дискримінації;
- підтримувати соціальну справедливість і захист, рівність жінок і чоловіків, зв'язок між поколіннями, захист прав дитини;
- підтримувати економічну, соціальну та територіальну єдність держав-членів і солідарність між ними;
- поважати своє багате культурне та мовне розмаїття й забезпечувати захист і подальше збагачення культурної спадщини Європи;
- заснувати економічний та валютний союз, валютою якого є євро;
- у своїх відносинах зі світом підтримувати та поширювати свої цінності й інтереси, сприяти захисту своїх громадян;
- підтримувати мир, безпеку та сталий розвиток планети, солідарність і взаємну повагу народів, вільну справедливу торгівлю, викорінення бідності та захист прав людини, зокрема прав дитини, а також суворе дотримання й розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Статуту ООН.

Головними інституціями Європейського Союзу є такі:

- Європейський парламент;
- Європейська рада (вищий політичний орган);
- Рада Європейського Союзу;
- Комісія Європейського Союзу (орган виконавчої влади);
- Суд Європейського Союзу.

Разом із Радою *Європейський парламент* є двопалатною законодавчою гілкою влади ЄС. До його складу входять 750 громадян Союзу плюс Голова, які обираються строком на п'ять років, на засадах прямого загального виборчого права шляхом вільного таємного голосування. Представництво громадян є дегресивно-пропорційним з мінімальним порогом із шести представників від держави-члена. Жодна держава-член не може отримати більше ніж 96 місць.

Парламент розробляє пропозиції щодо встановлення положень, необхідних для обрання його членів шляхом прямих загальних виборів згідно з уніфікованою процедурою в усіх державах-членах або згідно з принципами, спільними для всіх держав-членів; спільно з Радою ЄС установлює правила щодо діяльності політичних партій на європейському рівні; обирає Європейського омбудсмена; заслуховує звіт Комісії про її роботу; заслуховує Європейську раду та Раду ЄС згідно з умовами, встановленими Регламентами; проводить обговорення річного загального звіту, що подається йому Комісією, тощо.

До складу *Європейської ради (вищого політичного органу)* входять глави держав або урядів держав-членів, Голова Європейської ради та Голова Комісії. У її роботі також бере участь Верховний представник Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки. Голова Європейської ради очолює Раду та керує її

роботою, а також забезпечує на своєму рівні зовнішнє представництво Союзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики. Вона визначає основні стратегічні напрямки розвитку ЄС, за згодою Голови Комісії кваліфікованою більшістю призначає Верховного представника Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки.

Європейська рада збирається двічі на рік, її скликає Голова. Рішення Європейської ради мають характер політичної директиви і є обов'язковими до виконання.

Разом з Європейським парламентом Рада Європейського Союзу є одним із двох законодавчих органів ЄС і ключовим органом, відповідальним за ухвалення рішень і координацію в галузі економічної політики ЄС. Вона відіграє центральну роль у визначенні зовнішньої політики ЄС і політики безпеки.

До її складу входить один представник від кожної держави-члена на рівні міністрів, що може брати зобов'язання та голосувати від імені уряду держави-члена, яку представляє. Представництво залежить від рівня обговорюваного кола питань.

Рада ЄС засідає на скликання Голови за його власною ініціативою або на запит одного з її членів або членів Комісії.

Рада ЄС відіграє ключову роль у тих галузях європейської інтеграції, де ухвалення рішень відбувається на міжурядовому рівні. Найбільш компетентною вона є у сфері спільної зовнішньої політики й політики безпеки, а також співпраці з внутрішніх питань.

Комісія Європейського Союзу (орган виконавчої влади) обстоює загальний інтерес Союзу та висуває належні ініціативи в цьому напрямку. Вона працює як кабінет міністрів, до її складу входять представники держав-членів, які неофіційно іменуються комісарами.

Комісія формується кожні п'ять років. Її члени обираються на підставі їхньої загальної компетенції та відданості європейській справі з осіб, чия незалежність є поза сумнівом. Вони обираються з громадян держав-членів на основі системи суто рівномірної ротації між державами-членами, що відображає демографічний та географічний масштаб усіх держав-членів ЄС. Голову Комісії обирає Європейський парламент.

Комісія у своїй діяльності забезпечує виконання договорів та заходів, які ухвалюються установами, здійснює керівництво програмами, ініціює щорічне та багаторічне планування діяльності ЄС з метою досягнення міжінституційних домовленостей і щорічно оприлюднює загальний звіт про діяльність Союзу.

Суд Європейського Союзу (Суд ЄС) покликаний забезпечити однакове розуміння й застосування права ЄС. Діючи в межах своєї юрисдикції, він сформулював багато життєво важливих для розвитку інтеграційного процесу концептуальних положень, зокрема сформулював основні кваліфікаційні ознаки права ЄС. За допомогою судового тлумачення він заповнив багато прогалів та уточнив зміст деяких положень установчих договорів та актів вторинного права.

До складу Суду ЄС входять судді (по одному від кожної держави) та генеральні адвокати, роль яких полягає в тому, щоб публічно, безсторонньо і незалежно давати мотивовані висновки у справах, які відповідно до Статуту Суду ЄС вимагають їх участі. Судді та Генеральні адвокати Суду добираються з осіб, чия незалежність є поза сумнівом, і які володіють кваліфікацією, необхідною для призначення на найвищі судові посади в їхніх державах, або є юристами визначеної компетентності; вони призначаються за спільною згодою урядів держав-членів строком на шість років.

Значення Суду не обмежується лише ухваленням правозастосовних актів. Значна його заслуга полягає у формулюванні принципів і концепції побудови правової системи ЄС, які не знайшли свого закріплення в установчих актах.

Суд ЄС ухвалює рішення у справах за позовами, які подають держави-члени, установа, фізична або юридична особа; на звернення судів або трибуналів держав-членів виносить попередні рішення щодо тлумачення законодавства Союзу або чинності актів, ухвалених установами, й ухвалює рішення в інших справах, як передбачено договорами.

Існує також чимало інших органів та установ, які допомагають досягненню цілей Європейського Союзу. Серед них можна вирізнити такі:

– *контрольні* – Рахункова палата (перевіряє правомірність і правильність прибутків і видатків ЄС згідно з бюджетом, а також оцінює управління фінансами), Європейський центральний банк (надає консультації щодо господарської оцінки ухвалення законів та інших правових норм ЄС, а також висловлює свою думку щодо грошової, цінової політики), *дорадчі* – Європейський економічно-соціальний комітет (висловлює позицію громадянського суспільства, роботодавців, працівників з економічних і соціальних питань), Комітет регіонів (репрезентує регіональні та місцеві органи влади);

– *фінансові* – Європейський інвестиційний банк (фінансує інвестиційні проекти у сфері економічного розвитку ЄС і за його межами);

– *міжінституційні* – Європейська служба з питань зовнішньої діяльності, Статистична служба ЄС, Європейська школа управління, Європейське бюро з підбору персоналу тощо.

Офіційними мовами Європейського Союзу є мови всіх держав-членів.

Особливістю Європейського Союзу, що відрізняє його від більшості міжнародних організацій, є відсутність єдиної штаб-квартири, де розміщувалися б усі інститути, органи, установи ЄС. Однак більшість інститутів ЄС розташовано в м. Брюссель (Бельгія). Європейський парламент працює у м. Страсбург (Франція), Брюссель (Бельгія) і Люксембург (Люксембург). Суд ЄС розташований в м. Люксембург (Люксембург).

Україна не є членом цієї регіональної організації. Однак перші відносини з ЄС розпочалися ще у 1991 р. з визнанням України як незалежної держави суб'єктом міжнародного права. Україна відкрила представництво в м. Брюссель (Бельгія), а Європейська комісія, відповідно, – представництво в Києві. Україна

стала правонаступницею Угоди про торгівлю та комерційне й економічне співробітництво, укладеної між СРСР та Європейським Співтовариством у 1989 р. У 1994 р. була підписана Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Із цього моменту сторони взяли на себе зобов'язання розвивати взаємне співробітництво в ключових галузях суспільства.

Розширення Європейського Союзу зумовило історичні зміни політичних, географічних та економічних умов для України та Євросоюзу. Сьогодні ЄС та Україна мають спільний кордон і як безпосередні сусіди мають посилювати свій політичний та економічний взаємозв'язок.

Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. було закріплено положення про те, що до основних засад зовнішньої політики віднесено забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний і правовий простір із метою набуття членства в Європейському Союзі, а також поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації (п. 2 ст. 11).

13 березня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі», якою підтверджується незворотність курсу України на європейську інтеграцію, метою якої є набуття членства в Європейському Союзі. Було відзначено, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільну історію та цінності з країнами Європейського Союзу, має право подати заявку на набуття членства у Європейському Союзі відповідно до ст. 49 Договору про Європейський Союз. Цією Постановою Верховна Рада України рекомендувала низку першочергових кроків у сфері європейської інтеграції, передусім у контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

З підписанням та ратифікацією у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відносини сторін почали розбудовуватися в якісно новому форматі політичної асоціації та економічної інтеграції. Під час підписання Угоди про асоціацію 27 червня 2014 р. та під час її ратифікації 16 вересня 2014 р. було зроблено відповідні заяви, що Україна розглядає укладення Угоди про асоціацію як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети європейської інтеграції – набуття повноправного членства України в Європейському Союзі.

7 лютого 2019 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». Метою запропонованих ним змін є законодавче закріплення в Конституції України цивілізаційного вибору, європейської ідентичності українського народу та незворотності стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) (North Atlantic Treaty Organization (NATO)) – військово-політичний союз держав, створений у 1949 р. на основі підписання й ратифікації Північноатлантичного договору. Цей договір є установчим документом НАТО.

Засновниками і першими членами НАТО були 12 європейських і північно-американських держав: Бельгія, Великобританія, Данія, Ісландія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Сполучені Штати Америки та Франція. Станом на 2019 р. членами НАТО є 29 держав.

Цілями Організації Північноатлантичного договору є такі:

- захист свободи та безпеки її членів політичними та війсьними засобами відповідно до Статуту ООН;
- спираючись на загальнодемократичні цінності, права людини та дотримання законності проведення діяльності, спрямованої на встановлення справедливого та міцного миру між усіма народами й урядами;
- підтримка військового потенціалу, достатнього для запобігання війні та забезпечення ефективної оборони існування спільного потенціалу запобігання кризам, які впливають на безпеку її членів;
- активна співпраця з іншими державами щодо вирішення проблем європейської безпеки на основі співробітництва, включно із заходами з досягнення подальшого прогресу у сфері контролю над озброєнням та роззброєнням.

У Північноатлантичному договорі міститься чимало згадувань або посилок на ООН та її Статут (преамбула, ст. 1, 5, 7, 12), хоча він розроблявся Договір поза межами ООН. Необхідно зазначити, що між положеннями Статуту ООН і Північноатлантичним договором існують розбіжності. Так, тлумачення тексту Північноатлантичного договору 1949 р. і назва НАТО свідчать про регіональний характер цієї організації. У статті 53 Статуту ООН, присвяченій примусовим діям регіональних органів (організацій), прямо передбачено, що «жодні примусові дії не вживаються згідно з цими регіональними угодами або регіональними органами, без повноважень від Ради Безпеки...», тоді як ст. 5 Північноатлантичного договору встановлює: «Договірні сторони погоджуються, що збройний напад проти однієї або декількох із них у Європі або Північній Америці буде розглядатися як напад проти них усіх; і, як наслідок цього, вони погоджуються, що кожна з них у порядку здійснення права індивідуальної або колективної самооборони, визнаного ст. 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, буде допомагати стороні або сторонам після такого нападу, шляхом негайного вчинення такої дії, яку вона вважає необхідною, включно із застосуванням збройної сили... Про кожен такий збройний напад і всі заходи, застосовані у результаті цього, буде негайно повідомлено Раду Безпеки». Зі змісту цієї статті випливає, що держави-члени НАТО будуть застосовувати збройні сили без будь-яких повноважень від Ради Безпеки ООН. Навряд чи можна визнати, що ст. 5 Північноатлантичного договору узгоджується зі ст. 53 Статуту ООН.

Структуру НАТО становлять цивільні та військові органи.

До цивільної структури НАТО входять:

– Північноатлантична рада (вищий орган організації) НАТО складається з представників усіх держав-членів у ранзі послів, що засідають регулярно в м. Брюссель (Бельгія), крім того, відбуваються її регулярні засідання на рівні міністрів закордонних справ та оборони, а час від часу – на рівні глав держав та урядів. Північноатлантична рада має реальну політичну владу та право ухвалення рішень. У період між сесіями Північноатлантичної ради її функції виконує Постійна рада, яка складається з представників усіх держав-членів НАТО в ранзі послів;

– Комітет військового планування НАТО є вищим військово-політичним органом Організації, який займається вирішенням більшості питань оборони. Комітет збирається двічі на рік на сесії міністрів оборони, хоча формально складається з постійних представників. У період між сесіями функції Комітету військового планування виконує Постійний комітет військового планування;

– Група ядерного планування НАТО виконує роль основного форуму для консультацій з питань щодо ролі ядерних сил у здійсненні політики НАТО у сфері оборони та безпеки. Вона проводить засідання зазвичай двічі на рік на рівні міністрів оборони, як правило, перед засіданнями Північноатлантичної ради. Ісландію представляє в Групі ядерного планування цивільний спостерігач;

– Керівну функцію НАТО виконує *Генеральний секретар НАТО*. Він відповідає за керівництво процесом консультацій, ухвалення рішень у НАТО і забезпечує їх виконання. Генеральним секретарем стає державний діяч держави-члена НАТО, який має великий досвід роботи на високому політичному рівні. Він призначається урядами держав-членів спочатку на чотирирічний термін, який може бути продовжений за згодою сторін. В управлінні щоденною діяльністю Генеральному секретареві допомагає Міжнародний секретаріат, що складається з експертів та посадовців із держав-членів НАТО.

До військової структури НАТО входять:

– *Військовий комітет НАТО (вищий військовий орган)* складається з начальників генеральних штабів держав-членів НАТО і цивільного представника Ісландії, яка не має регулярних збройних сил, та збирається на засідання не рідше двох разів на рік. Цей комітет має у підпорядкуванні командування двох зон – Європи й Атлантики. Верховне головне командування в Європі очолює верхівний головнокомандувач (завжди – американський генерал), у підпорядкуванні якого перебувають головні командування у трьох європейських регіонах: Північноєвропейському, Центральноєвропейському і Південно-європейському. До функцій Військового комітету НАТО належать участь у розробленні військової політики і доктрини НАТО, надання рекомендацій Північноатлантичній раді щодо військової політики і стратегії, надання консультацій Північноатлантичній раді з питань санкціонування військових дій, надання рекомендацій іншим керівним органам НАТО щодо заходів, необхідних для забезпечення колективної оборони держав-членів НАТО, а також необхідних для реалізації рішень, пов'язаних з

операціями та місіями НАТО. У період між засіданнями Військового комітету його функції виконує Постійний військовий комітет;

– Виконавчим органом, що забезпечує діяльність Військового комітету, є *Об'єднаний військовий штаб НАТО*. Головними його функціями є підготовка та координатія роботи Військового комітету у сфері оборонної політики та стратегічного планування, забезпечення повсякденного стратегічного розвідувального забезпечення Генерального секретаря, Північноатлантичної ради, Комітету військового планування та інших органів Організації, розроблення принципів та політики забезпечення й управління ресурсами Альянсу.

Офіційними мовами НАТО є такі англійська і французька.

Місцезнаходження штаб-квартири НАТО – м. Брюссель (Бельгія).

Розвиток відносин між НАТО й Україною є динамічним процесом, який було започатковано невдовзі після здобуття нашою державою незалежності в 1991 р. Він засвідчує важливість України як активного учасника в розбудові нової структури з безпеки в Європі.

Україна разом із державами Центральної та Східної Європи почала активно співпрацювати з НАТО в межах програми «Партнерство заради миру», започаткованої як вираз спільної переконаності у тому, що стабільність і безпека в Євроатлантичному регіоні може бути досягнута лише шляхом співробітництва і спільних дій. Приєднуючись до програми «Партнерство заради миру», держави нагадують, що вони є відданими збереженню демократичних суспільств, їх свободи від примусу і залякувань і додержанню принципів міжнародного права.

9 липня 1997 р. НАТО й Україна уклали Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, метою якої є встановлення вищого рівня співробітництва між зацікавленими сторонами у вирішенні широкого кола безпекових питань. Хартія посилює співпрацю й наголошує на підтримці Альянсом суверенітету й незалежності України та її статусу без'ядерної держави. У 2009 р. для визначення відносин між Україною та НАТО на сучасному етапі була укладена Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство.

Ключовим системним документом розвитку співробітництва з НАТО та важливим інструментом здійснення реформ в Україні за підтримки Альянсу є Річні національні програми співробітництва Україна – НАТО, які розробляються з 2009 р.

Для України стратегічне партнерство з НАТО є невід'ємною складовою євроінтеграційного курсу, оскільки доповнює процес внутрішньодержавних перетворень у контексті імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р. Це дасть змогу зробити процес інтеграції України в європейську та євроатлантичну спільноту комплексним і всеохоплюючим.

Про незворотність євроатлантичного курсу України, як уже було зазначено у цьому розділі, також свідчать ухвалені Верховною Радою України Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. (в п. 2 ст. 11

було закріплено положення про поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації) і Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 07.02.2019 р.

Організація американських держав (ОАД) (Organization of American States (OAS)) – регіональна міжнародна міждержавна організація, створена в 1948 р. на 9-й Міжнародній конференції американських держав у м. Богота (Колумбія) на основі Панамериканського союзу, що існував з 1890 р.

До складу Організації американських держав входять 35 держав Північної та Південної Америки (станом на 2019 р.). У 1971 р. при організації був створений інститут постійних спостерігачів. Статус постійних спостерігачів мають країни Європи, Азії, зокрема Україна, Росія, Казахстан, Азербайджан, Грузія, Вірменія тощо.

Організація функціонує на підставі Статуту і Міжамериканського договору про взаємну оборону 1947 р. Організація американських держав залишається відкритою для набуття членства будь-якою державою Західної півкулі, що ратифікували її Статут.

Цілями Організації американських держав є такі:

- підтримка регіонального миру й безпеки;
- мирне врегулювання спорів між державами-членами;
- спільна протидія агресії;
- сприяння вирішенню політичних, економічних і правових проблем американських держав;
- об'єднання зусиль із метою економічного, соціального, науково-технічного й культурного прогресу.

Структуру Організації американських держав становлять:

- Генеральна асамблея ОАД (вищий орган);
 - Консультативна рада міністрів закордонних справ;
 - Постійна Рада ОАД;
 - Міжамериканська економічна і соціальна рада ОАД;
 - Міжамериканська рада з питань освіти, науки і культури ОАД;
 - Міжамериканський правовий комітет ОАД;
 - Міжамериканська комісія з прав людини ОАД;
 - Генеральний секретаріат ОАД (постійно діючий адміністративний орган).
- *Генеральна асамблея ОАД (вищий орган)* визначає загальну політику організації, структуру та функції органів Організації, затверджує програми та бюджет. Сесії Генеральної асамблеї проводяться щорічно в державах-членах ОАД по чергово;
- *Консультативна рада міністрів закордонних справ* скликається для розгляду особливо важливих і термінових питань, у яких зацікавлені всі держави-члени. Для сприяння Консультативній раді з питань військового співробітництва засновано Консультативний комітет оборони, який складається з вищих військових представників держав-членів ОАД;

Під керівництвом Генеральної асамблеї ОАД працюють такі виконавчі органи, які наділені широкими повноваженнями:

– *Постійна Рада ОАД*, яка здійснює загальне керівництво і контроль за повсякденною діяльністю організації і виконує функції Консультативного органу і комітету з підготовки сесій Генеральної асамблеї; засідання Постійної Ради відбуваються два рази на місяць у штаб-квартирі ОАД;

– *Міжамериканська економічна і соціальна рада ОАД*, покликана сприяти розвитку економічного співробітництва між державами-членами; вона проводить одну зустріч на рік на рівні міністрів;

Міжамериканська рада з питань освіти, науки і культури займається питаннями активізації співробітництва й обміну в галузі освіти, науки та культури;

Міжамериканський правовий комітет ОАД, що діє як консультативний орган із юридичних питань, сприяє розвитку та кодифікації міжнародного права й вивчає правові проблеми Організації; він складається з 11-ти фахівців-юристів; місцезнаходження Міжамериканського правового комітету ОАД – м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія);

Міжамериканська комісія з прав людини, виконує функції консультативного органу в питаннях дотримання і захисту прав людини у державах-членах; вона складається з 7 фахівців-юристів; місцезнаходження Міжнародної комісії ОАД з прав людини – м. Вашингтон (США);

Генеральний секретаріат ОАД очолює Генеральний секретар, який здійснює політику й виконує рішення, ухвалені Генеральною асамблеєю та іншими органами ОАД. Генеральний секретар ОАД призначається Генеральною асамблеєю терміном на п'ять років.

При Організації американських держав створено шість спеціалізованих установ, які діють на основі багатосторонніх міжурядових угод: Панамериканську організацію охорони здоров'я (м. Вашингтон, США), Міжамериканський дитячий інститут (м. Монтевідео, Уругвай), Міжамериканську комісію жінок (м. Вашингтон, США), Панамериканський інститут історії і географії (м. Мехіко, Мексика), Міжамериканський інститут з питань індійського населення (м. Мехіко, Мексика) та Міжамериканський інститут сільськогосподарського співробітництва (м. Сан-Хосе, Коста-Ріка).

Серед інших органів Організації американських держав діє Міжамериканська Рада оборони, яка займається плануванням колективної оборони континенту. У 1986 р. створено Міжамериканський комітет з боротьби з розповсюдженням наркотиків.

У тісному контакті з Організацією американських держав співпрацює Міжамериканський банк розвитку, а також Міжамериканська комісія з телебачення і Панамериканський фонд розвитку.

Офіційними мовами ОАД є англійська, французька, іспанська й португальська.

Місцезнаходження штаб-квартири ОАД – м. Вашингтон (США).

Ліга арабських держав (ЛАД) (League of Arab States (LAS)) – регіональна міжнародна міжурядова організація арабських держав Південно-Західної Азії, Північної і Північно-Східної Африки, створена в 1945 р.

Правову основу Ліги арабських держав становлять Пакт Ліги арабських держав 1945 р. (Статут) і Договір про спільну оборону й економічне співробітництво

1950 р. До складу ЛАД входять 20 арабських держав, Організація визволення Палестини й одна неарабська держава – Сомалі (станом на 2019 р.).

Цілями Ліги арабських держав є такі:

- зміцнення зв'язків і всебічного співробітництва між державами-членами;
- координація їх спільних дій у сфері політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва;
- забезпечення їх незалежності й суверенітету;
- розгляд будь-яких питань, що зачіпають інтереси арабських держав.

У Пакті ЛАД 1945 р. передбачено заходи з урегулювання спорів між державами-членами, а також засоби боротьби з агресією.

Важливим напрямом діяльності Ліги арабських держав є об'єднання зусиль арабських держав щодо забезпечення безпеки, припинення ізраїльської окупації всіх захоплених у 1967 р. арабських територій, справедливого вирішення близькосхідної проблеми та реалізації невід'ємних прав арабського народу Палестини.

Структуру Ліги арабських держав становлять:

– *Рада ЛАД (найвищий орган)* визначає спільну політику організації, структуру та функції органів організації, затверджує на посаду Генерального секретаря ЛАД, програми та бюджет. До складу Ради входять керівники держав та урядів держав-членів. Рада збирається на сесії двічі на рік. Одностайно ухвалені нею рішення стають обов'язковими для держав-членів ЛАД, а ті, які були ухвалені більшістю, є обов'язковими лише для тих держав-членів, які проголосували за них;

– *Постійні комітети ЛАД* функціонують при Раді ЛАД. Таких комітетів існує 10, вони повинні збиратися хоча б раз на рік (Політичний комітет, Економічний комітет, Комітет з питань національності, Комітет з питань навколишнього середовища тощо). У кожному комітеті повинні бути представлені всі держави-члени, адже такі комітети створюють основу співпраці між державами шляхом укладення договорів;

– До складу *Генерального секретаріату ЛАД (постійно діючого адміністративного органу)* входить Генеральний секретар, помічники Секретаря і певна кількість службовців. Генеральний секретар призначається Радою ЛАД на п'ятирічний термін.

Під егідою Ліги арабських держав були створені й діють спеціалізовані між-арабські організації (Арабська організація з питань освіти, науки і культури, Арабська організація праці, Арабська організація сільськогосподарського розвитку, Арабська організація адміністративного розвитку, Організація арабських країн-експортерів нафти, Арабська агенція з атомної енергетики тощо).

Офіційною мовою ЛАД є арабська.

Місцезнаходження штаб-квартири ЛАД – м. Каїр (Єгипет).

Африканський Союз (АС) (African Union (AU)) – регіональна міжнародна між-урядова організація, що об'єднує 54 держави Африки (станом на 2019 р.), заснована у 2002 р. Африканський Союз є правонаступником Організації африканської єдності

(ОАЄ). Об'єктивними причинами створення Африканського Союзу є пошук нових підходів і механізмів до вирішення проблем сучасного економічного розвитку держав Африки.

Глави держав африканського континенту схвалили Акт Африканського Союзу (Статут) на саміті ОАЄ в липні 2000 р. у м. Ломе (Того), тоді ж було офіційно оголошено про створення Африканського Союзу. На 37-й сесії Асамблеї ОАЄ, що проходив у липні 2001 р. у м. Лусака (Замбія), був затверджений пакет документів, що визначають структуру та правову основу нової організації.

Цілями Африканського Союзу є такі:

- зміцнення єдності та солідарності африканських держав і народів Африки;
- захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держав-членів;
- прискорення політичної та соціально-економічної інтеграції континенту;
- сприяння міжнародному співробітництву відповідно до Статуту ООН і Загальної декларації прав людини;
- зміцнення миру, безпеки та стабільності на континенті;
- створення необхідних умов, завдяки яким континент зможе посісти гідне місце в глобальній економіці й міжнародних переговорах;
- сприяння співробітництву в усіх сферах людської діяльності з метою підвищення рівня життя населення Африки;
- прогрес у розвитку континенту через сприяння в наукових дослідженнях;
- співробітництво з відповідними міжнародними партнерами в діяльності з протидії хворобам та сприяння здоровому способу життя на континенті.

Головною відмінністю організації, що було створено, порівняно з вільною асоціацією ОАЄ, є формування низки наднаціональних органів за аналогією з Європейським Союзом, які перебирають на себе частину функцій держави.

Структуру Африканського Союзу становлять:

- *Асамблея АС (вищий орган)* складається з глав держав і урядів. Її засідання повинні проводитися не менше одного разу на рік. Асамблея очолюється головою, який обирається строком на один рік державами-членами зі складу глав держав або урядів. Прерогативою Асамблеї відповідно до Акта (Статуту) є вироблення єдиної політики Союзу, затвердження доповідей і рекомендацій інших органів, розгляд прохань про набуття членства в Союзі, а також затвердження бюджету Організації;

- До складу *Виконавчої ради АС* входять міністри закордонних справ або інші міністри, призначені урядами держав-членів. Засідання Виконавчої ради проводяться щонайменше двічі на рік. Виконавча рада займається координацією й ухваленням рішень із питань, що зачіпають спільні інтереси держав-членів; здійснює контроль за виконанням політичної стратегії, сформульованої Асамблеєю, і несе перед нею відповідальність. До сфери діяльності Виконавчої ради належать такі питання, як координація взаємодії в таких сферах, як енергетика, промисловість, природні ресурси, транспорт, комунікації, охорона здоров'я, освіта та культура. Крім того, існують спеціалізовані

технічні комітети, які несуть відповідальність перед Виконавчою радою (Комітет сільсько-го господарства і сільськогосподарських питань, Комітет валютних і фінансових справ, Комітет торгівлі, митних та імміграційних питань; Комітет промисловості, науки і технологій, енергетики, природних ресурсів та навколишнього середовища; Комітет транспорту, комунікацій та туризму; Комітет охорони здоров'я, трудових і соціальних питань; Комітет освіти, культури та людських ресурсів);

– *Панафриканський парламент АС* складається з 250-ти представників, обраних законодавчими органами африканських країн. Він виконує консультативні функції. Основним завданням інституції є всеохоплююча участь африканських народів у розвитку й економічній інтеграції континенту. Парламент є платформою для участі громадян усіх африканських держав у дискусіях і процесах ухвалення рішень щодо проблем і викликів континенту. До його складу входять п'ять груп представників, які представляють Західний, Південний, Північний, Східний і Центральний африканські регіони. Панафриканський парламент АС розташований у м. Мідранд (Південно-Африканська Республіка);

– *Комісія АС (постійно діючий секретаріат організації)* складається з Голови, його заступника та восьми членів (комісарів), які постійно працюють у штаб-квартирі організації та виконують адміністративні функції. Комісари обираються на чотирирічний термін. За ними закріплено такі галузі співробітництва, як мир та безпека, політичні питання, торгівля та промисловість, енергетика та інфраструктура, соціальна сфера, питання науки та технології й економічні питання;

– *Комітет постійних представників АС* є допоміжним та консультативним органом Виконавчої ради, який складається з постійних представників держав-членів Союзу (як правило, послів цих держав). Його засідання проходять раз на місяць, на них розглядаються питання щодо підготовки порядку денного засідань Виконавчої ради та проєктів її рішень;

– *Спеціальні технічні (галузеві) комітети АС* опрацьовують галузеві проєкти та програми Африканського Союзу та передають їх на розгляд Виконавчої ради; забезпечують координування, супроводження й оцінювання імплементації рішень органів АС. До складу кожного комітету входять міністри держав-членів та їх високосадовці, відповідальні за окремі галузі співробітництва. Комітети підпорядковуються Виконавчій раді АС;

– До складу *Ради миру та безпеки АС* входять 15 членів, кожен із яких обирається Виконавчою Радою АС. П'ять членів обираються терміном на три роки, десять – на два роки. Члени Ради обираються за принципом рівної регіональної представленості та ротації держав. Основними функціями Ради є забезпечення колективної безпеки та превентивних заходів щодо підтримання миру, ефективного реагування на конфліктні та кризові ситуації, координація заходів щодо встановлення миру й підготовка операцій із підтримання миру.

Фінансовими інституціями Африканського Союзу є Африканський Центральний банк, Африканський Монетарний фонд та Африканський Інвестиційний банк.

- 22 червня 2016 р. Україна набула статус спостерігача в Африканському Союзі.
- Офіційними мовами АС є арабська, англійська, французька й португальська.
- Місцезнаходження штаб-квартири АС – м. Аддис-Абеба (Ефіопія).

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) (Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)) – регіональна міжнародна міждержавна організація, що була створена п'ятьма державами (Бруней, Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни) у 1967 р., які підписали Декларацію АСЕАН, більш відому як Бангкокська декларація. У 1976 р. вказану Декларацію було доповнено Угодою про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії, підписаною в Балі (Індонезія), що передбачала створення Високої ради на рівні глав зовнішньополітичних відомств для мирного урегулювання можливих конфліктів між членами Асоціації. У 1992 р. була підписана Сінгапурська декларація, спрямована на поглиблення економічного і політичного співробітництва й інтеграції в регіоні, а також збільшення кількості держав-членів. Членами організації стали В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Сінгапур і М'янма. Спостерігачами в організації є Папуа-Нова Гвінея (станом на 2019 р.).

Статут АСЕАН був ухвалений на 13-му Саміті АСЕАН, що відбувся в листопаді 2007 р., і набув чинності 15 грудня 2008 р. Він задекларував такі принципи:

- відведення головної ролі АСЕАН у регіональному співробітництві;
- повага до принципів територіальної цілісності, суверенітету, невтручання у внутрішні справи та національна самоідентифікація держав-членів АСЕАН;
- сприяння регіональному миру та мирному вирішенню спірних питань;
- дотримання міжнародного права в питаннях прав людини, соціальної справедливості та багатосторонньої торгівлі;
- сприяння регіональній інтеграції торгівлі;
- створення органу, який відповідав би за захист прав людини;
- розвиток дружніх відносин із ЄС;
- збільшення кількості самітів держав-членів АСЕАН до двох на рік і створення можливості проведення екстрених зустрічей;
- проведення 8 серпня щороку Дня АСЕАН з виконанням гімну АСЕАН та підняттям прапора АСЕАН.

Структуру АСЕАН становлять:

- *Саміт глав держав та членів урядів (вищий орган)*, до складу якого входять глави держав і члени урядів держав-членів; саміт збирається два рази на рік, триває 3 дні і супроводжується зустрічами з регіональними партнерами;
- *Нарада міністрів закордонних справ (центральний керівний орган)*, яка проходить щорічно в одній із держав-членів Асоціації, а головує обирають відповідно до порядку назв держав за англійським алфавітом;
- *Постійний комітет (виконавчий орган)*, що складається з міністра закордонних справ держави, яка головує в АСЕАН у цей період, і послів інших держав; комітет здійснює поточну роботу між нарадами міністрів закордонних справ і збирається

декілька разів на рік; зустрічі міністрів економіки, а також інших міністрів готують спеціально створені комітети: з науки та технології, із соціального розвитку тощо;

– *Секретаріат* – адміністративний орган АСЕАН, який обслуговує організацію, виконує програми та втілює в життя політику, розроблену нею; Секретаріат очолює Генеральний секретар, який обирається на п'ять років;

– *національні секретаріати*, діяльність яких спрямована на координацію поточної роботи та підготовку рішень АСЕАН; національні секретаріати очолюють генеральні директори;

– *комітети*, до повноважень яких належить підтримка зовнішніх зв'язків організації; до складу комітетів входять керівники дипломатичних представництв, і перебувають вони у столицях третіх країн: Берліні (Німеччина), Брюсселі (Бельгія), Вашингтоні (США), Веллінгтоні (Нова Зеландія), Женеві (Швейцарія), Канберрі (Австралія), Лондоні (Великобританія), Оттаві (Канада), Парижі (Франція), Сеулі (Південна Корея) й Токіо (Японія).

Офіційною мовою АСЕАН є англійська.

Місцезнаходження штаб-квартири АСЕАН – м. Джакарта (Індонезія).

6. МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ

Міжнародні конференції є дуже поширеною формою міждержавного співробітництва і скликаються для вирішення політичних, економічних, військових та інших проблем. Як інституційний механізм міжнародного права і міжнародних відносин вони виникли в другій половині XIX сторіччя. Щорічно на різноманітних рівнях міжнародних відносин проводиться більше 1000 конференцій. На думку спеціалістів, у середині XXI сторіччя щорічно проходитиме майже 50 тисяч міжнародних конференцій.

Інститут міжнародних конференцій є нерозривно пов'язаним із правом міжнародних організацій, оскільки міжнародні організації з'явилися внаслідок розвитку цього інституту.

Міжнародні конференції – це тимчасовий колективний орган суверенних держав та інших учасників, який скликається для обговорення тих чи інших проблем, що зачіпають інтереси учасників конференції.

Міжнародні конференції називають багатосторонньою або парламентською демократією. Їх мета й організаційні основи діяльності повинні відповідати нормам міжнародного права.

Міжнародні конференції можуть мати різні найменування – конгрес, нарада, конференція тощо, проте це не має жодного юридичного значення.

Міжнародні конференції мають багато спільного з міжнародними організаціями: вони являють собою зустріч представників держав, для забезпечення діяльності конференції створюються робочі органи (комітети, комісії), ці органи діють на підставі правил, установлених державами-учасницями конференції.

Головна відмінність міжнародних конференцій від міжнародних організацій полягає в тому, що конференції – це тимчасові органи.

Міжнародні конференції можна класифікувати, поділивши на такі види:

- 1) *залежно від складу учасників:*
 - міжурядові (беруть участь представники держав, міжнародних організацій, національно-визвольних рухів тощо);
 - неурядові (беруть участь представники громадських організацій, асоціацій або окремі особи з різних держав);
- 2) *залежно від сфери діяльності:*
 - політичні (вирішуються питання політичного характеру);
 - економічні (вирішуються питання економічного характеру);
 - дипломатичні (вирішуються питання зовнішніх зносин);
 - змішані (вирішуються питання різного характеру);
- 3) *за періодичністю проведення:*
 - періодичні (скликаються у заздалегідь визначений період часу);
 - конференції «ad hoc» (скликаються для вирішення конкретної проблеми);
- 4) *за колом учасників:*
 - універсальні (відкриті для участі для будь-якої держави та інших суб'єктів міжнародного права);
 - регіональні (беруть участь держави й інші суб'єкти міжнародного права, які перебувають у певному географічному регіоні).

Зазвичай з ініціативою скликати будь-яку міжнародну конференцію виступає держава (держави) або міжнародна організація. Така ініціатива також може походити від національних або міжнародних неурядових організацій.

Для успішної роботи міжнародної конференції необхідно її ретельно спланувати й підготувати. Важливий елемент підготовки міжнародної конференції – визначення її мети, на підставі якої планується порядок денний конференції шляхом попереднього узгодження поглядів майбутніх учасників. Після цього ухвалюється рішення про скликання міжнародної конференції стосовно визначених питань, склад і рівень представництва, час та місце проведення, правила та процедури. Узгодження поглядів держав із питань підготовки конференції здійснюється або під час попередніх консультацій, або дипломатичними каналами. Якщо ініціатором скликання конференції є міжнародна організація, то результати узгодження поглядів майбутніх учасників фіксуються у відповідних резолюціях цієї організації.

Під час визначення кола учасників конференції та рівня представництва важливо дотримуватися принципу участі в конференції всіх зацікавлених держав. Невизнання тієї чи іншої зацікавленої держави або уряду будь-яким учасником конференції не є правомірною підставою для незапрошення їх на конференцію.

Сьогодні широко практикується запрошення на міжнародні конференції спостерігачів, які не мають права голосу. За згодою учасників конференції вони можуть виступати на її засіданнях, а їх участь регламентується правилами процедури конференції.

Як правило, спостерігачів на міжнародні конференції направляють міжурядові й неурядові організації, а також держави, що не беруть участі у конференції.

Коли міжнародна конференція скликається державою або групою держав, питання про час і місце її проведення зазвичай вирішується на підготовчій зустрічі майбутніх учасників. Що стосується міжнародних конференцій, скликаних міжурядовими організаціями, то вони, як правило, проводяться в штаб-квартирі організації або на запрошення будь-якої держави на її території. У таких випадках місце й час проведення конференції визначаються в резолюції міжнародної організації її проведення.

Безпосередньо відкриттю міжнародної конференції передують суттєва організаційна і підготовча робота (забезпечення необхідних приміщень, допоміжних служб, підготовка документації конференції тощо). Держави проводять складну та кропітку дипломатичну роботу, спрямовану на забезпечення високої результативності конференції.

Рівень представництва на міжнародній конференції може змінюватись на різних етапах конференції (наприклад, перший етап проходить на рівні міністрів закордонних справ, другий етап – заступників міністрів закордонних справ і керівники департаментів відомств закордонних справ, третій – глав держав та урядів). Проведення міжнародних конференцій на вищому рівні означає їх підвищену значущість у вирішенні міжнародних проблем.

Міжнародні конференції для забезпечення успішності своєї роботи ухвалюють правила процедури (нормативний акт внутрішнього або адміністративного права конференцій), покликані регламентувати всі аспекти діяльності конференції з метою досягти її ефективної й плідної роботи. Механізм створення, ухвалення та затвердження правил процедури конференції виробляється самими учасниками конференції. Досить часто учасники конференції для вироблення власних правил процедури беруть за основу правила процедури Генеральної Асамблеї ООН, які пройшли випробування часом і довели свою ефективність.

Кожна міжнародна конференція розробляє власні процедурні норми, які регулюють різні боки її діяльності, а саме:

- статус делегацій як офіційних представників держав-учасниць;
- статус посадовців конференції;
- правове становище та порядок діяльності секретаріату конференції та його виконавчого глави;
- порядок ухвалення рішень конференцією.

Мови, що використовуються в роботі міжнародних конференцій, поділяються на офіційні й робочі. Офіційними мовами учасники повинні користуватися для своїх виступів, цими мовами публікуються всі офіційні рішення конференції. Робочі ж мови використовуються для ведення протоколів і складання проєктів документів конференції. Зазвичай робочі мови становлять лише частину офіційних, що скорочує витрати на проведення конференції. Офіційні й робочі мови конференції визначаються правилами процедури. На конференціях, організованих

ООН, офіційними мовами є ті самі, що й мови Організації Об'єднаних Націй: англійська, арабська, іспанська, китайська, російська та французька.

Істотну роль у процесі ухвалення рішень міжнародної конференції відіграють її керівні посадовці, обрані зі складу делегацій. Конференції з небагатьма учасниками обмежуються вибором голови та створенням секретаріату. Для керування конференцією з широким представництвом обираються: голова, заступник голови та генеральний доповідач; голова, заступник голови і доповідач кожного комітету та необхідна кількість інших посадовців, покликаних забезпечити ефективність роботи конференції. Керує роботою конференції її голова, тому учасники завжди з особливою увагою ставляться до кандидатури на цю посаду й узгоджують її між собою. Права й обов'язки голови конференції визначаються правилами процедури.

Головним адміністративним посадовцем конференції є її секретар, який керує роботою персоналу секретаріату. Завдання секретаріату і його персоналу – забезпечити високий рівень обслуговування структурних підрозділів конференції (складання протоколів засідань, поточна технічна робота тощо).

Особливе місце в роботі міжнародної конференції посідає редакційний комітет і його голова. На них лежить основна відповідальність за підготовку текстів офіційних документів конференції, в яких втілюються її рішення.

У правилах процедури визначаються кількість і найменування створюваних конференцією комітетів, мета і порядок їх роботи.

Порядок ухвалення міжнародною конференцією рішень визначається правилами процедури і звичаєвою практикою, якими користуються протягом багатьох років. Усі різноманітні процедури ухвалення рішень на міжнародних конференціях можна об'єднати в три групи:

1) рішення ухвалюються шляхом голосування учасників; зазвичай кожна делегація має один голос; для ухвалення рішення потрібна проста більшість, кваліфікована більшість або одностайність учасників конференції; голосування може бути відкритим або таємним;

2) рішення ухвалюються на основі консенсусу; для цього методу є характерною відсутність процедури голосування, коли узгоджене рішення ухвалюється, якщо немає формальних заперечень жодного учасника; при цьому деякі учасники можуть попросити внести у протокол засідання заяву або застереження, які вважаються важливими в контексті окремих положень ухвалюваного рішення;

3) рішення конференції можуть ухвалюватися комбінованим методом, що складається з процедур консенсусу та голосування; у таких випадках учасники конференції повинні максимально використовувати можливості консенсусного методу під час ухвалення рішень, проте коли стає зрозумілим, що в такий спосіб не можна ухвалити рішення з конкретного питання, використовується процедура голосування.

Рішення, ухвалені міжнародними конференціями, мають різні найменування: конвенції, договори, декларації, заяви, підсумкові акти тощо. Міжнародна практика виробила деякі типові акти, які завершують роботу міжнародної конференції.

Юридична сила цих актів є різною. Одні з них є юридично обов'язковими, інші мають рекомендаційний характер.

Багато міжнародних конференцій скликається з метою розроблення й ухвалення багатосторонніх конвенцій як загального, так і спеціального характеру, вони називаються дипломатичними. Дипломатичні конференції ухвалюють лише тексти відповідних конвенцій, які зазвичай не є юридично обов'язковими у момент ухвалення, оскільки для набрання ними чинності необхідно пройти процедуру ратифікації в державах-учасниках конференції згідно з положеннями конвенції. Однак, ухвалюючи текст конвенції, держави-учасниці конференції підтверджують, що його остаточно узгоджено, і надалі правила поведінки, які містяться в ньому, стануть юридично обов'язковими. Участь у дипломатичній конференції не накладає на державу обов'язку брати участь у конвенції, ухваленій на ній.

Міжнародні конференції відповідно до мети можуть ухвалювати різні резолюції. У цих документах, як правило, містяться заклики, пропозиції, рекомендації та прохання урядам і міжнародним організаціям, що впливають із результатів роботи конференції. Резолюції міжнародних конференцій мають рекомендаційний характер. Проте ці документи відіграють позитивну роль у питаннях кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

Переважає більшість міжнародних конференцій завершується ухваленням підсумкового акта. Найчастіше цей документ містить виклад основних фактів роботи конференції і не є юридично обов'язковим. Однак деякі підсумкові акти міжнародних конференцій мають форму міжнародного договору. Юридичне значення підсумкового акта тієї або іншої міжнародної конференції слід виводити зі змісту цього документа і мети, яка бажали досягти її учасники.

Роль міжнародних конференцій та ухвалених ними актів незмінно зростає. Міжнародне співтовариство має потребу в дедалі активнішій координації політики держав із глобальних проблем. Розвиток міжнародного життя вимагає все більш активного нормативного регулювання. Розроблення відповідних договорів займає багато часу. Тому на допомогу приходять резолюції міжнародних конференцій, які є актами «м'якого права». Вони швидше формуються, держави погоджуються з ними легше, ніж із жорсткими зобов'язаннями за договорами.

Міжнародні конференції, які проводяться відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, сьогодні мають велике значення у справі обговорення й вирішення міжнародних проблем і служать ефективним засобом міждержавного співробітництва.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «право міжнародних організацій».
2. Назвіть джерела права міжнародних організацій.
3. Розкрийте поняття та ознаки міжнародної організації.
4. Назвіть функції й види міжнародних організацій.

5. Розкрийте зміст міжнародної правосуб'єктності держав.
6. Визначте структуру міжнародних організацій.
7. Дайте загальну характеристику Організації Об'єднаних Націй як універсальної міжнародної організації.
8. Розкрийте внутрішню структуру Організації Об'єднаних Націй.
9. Визначте роль спеціалізованих установ у системі органів ООН.
10. Охарактеризуйте діяльність регіональних міжнародних організацій (РЄ, ЄС, НАТО, ОАД, ЛАД).
11. Дайте визначення терміна «міжнародні конференції».
12. Розкрийте особливості організації проведення міжнародних конференцій та ухвалення ними рішень.

РОЗДІЛ 12

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

1. *Становлення та розвиток міжнародного права прав людини. Поняття міжнародного права прав людини.*

2. *Джерела міжнародного права прав людини.*

2.1. *Основні універсальні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини та діяльність органів, які здійснюють контроль за їх дотриманням.*

2.2. *Основні регіональні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини та діяльність органів, які здійснюють контроль за їх дотриманням.*

3. *Виконання Україною міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав людини.*

1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

На межі XVIII–XIX ст. під впливом ідей гуманізму в суспільстві почало ставити більш ширшим розуміння прав людини, яке вплинуло на становлення міжнародного права прав людини. Перші присвячені йому міжнародні акти були спрямовані на боротьбу з рабством і работоргівлею (Декларація про заборону торгівлі неграми-невільниками 1815 р., Генеральний акт про Конго 1885 р., Генеральний акт Брюссельської міжнародної конференції про припинення торгівлі неграми в східних водах і на Африканському континенті 1890 р. тощо). Але лише в XX столітті ідея прав людини опинилася дійсно в центрі уваги світової політики. Після закінчення Першої світової війни Ліга Націй безпосередньо взялася за вирішення питань щодо міжнародно-правового захисту прав національних, етнічних, релігійних і мовних меншин. Це мало велике значення для розвитку теорії та практики міжнародного захисту прав і свобод людини.

Після Другої світової війни питання захисту прав людини постало перед ООН, яка відповідно до статті 1 Статуту зобов'язана здійснювати міжнародне співробітництво у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод. Поява цієї норми у Статуті ООН не була випадковою: закріпивши в цьому документі норму про права людини, держави водночас створили міжнародно-правову основу для об'єднаної боротьби з тоталітаризмом, оскільки права людини й тоталітаризм за своєю природою є несумісними.

У сучасній науці міжнародного права під терміном *міжнародне право прав людини* розуміють систему міжнародно-правових норм, принципів і стандартів, закріплених у міжнародних договорах універсального та регіонального характеру, які визначають права та свободи людини, зобов'язання держав і міжнародних організацій щодо дотримання, розвитку прав і свобод, а також міжнародні механізми забезпечення й контролю за дотриманням суб'єктами міжнародного права зобов'язань у цій галузі права і відновленням порушених прав конкретних осіб чи груп населення.

Отже, в такому розумінні міжнародне право прав людини – це галузь сучасного міжнародного права з розвиненою сукупністю інститутів права й належними механізмами забезпечення їх функціонування.

Водночас деякі науковці вважають, що право прав людини є інститутом міжнародного гуманітарного права, занадто розширюючи галузь останнього, відносячи до неї всі норми, які стосуються прав людини. Між тим термін «міжнародне гуманітарне право» закріпився за галуззю міжнародного публічного права, яке регулює відносини між державами в період збройних конфліктів. Очевидно, що захист прав людини в такому випадку є особливо актуальним, права і свободи людини порушуються в особливо небезпечні способи, а контроль за їх дотриманням значно ускладнюється. Однак забезпечення прав людини не обмежується лише періодом збройного протистояння. Питання міжнародного захисту прав і свобод людини є актуальним у будь-який період.

Норми про обов'язок держав співпрацювати у галузі захисту прав і свобод людини відігравали та продовжують відігравати велику роль у становленні і розвитку міжнародного права прав людини. Ці норми є найбільш загальним правовим зобов'язанням, на основі якого здійснюється все подальше міжнародне співробітництво у цій сфері.

Головне завдання міжнародного права прав людини полягає у створенні міжнародно-правових основ захисту прав і свобод людини та забезпеченні відповідних гарантій їх дотримання через міждержавну співпрацю. Становлення цієї галузі засвідчує подальший поступальний розвиток міжнародного публічного права загалом і виступає однією з його якісних, характерних ознак.

Відносини «держава – людина» традиційно вважались внутрішньою справою. Ще й сьогодні трапляються випадки, коли намагання міжнародного співтовариства вплинути на покращення ситуації з правами людини в певній державі оцінюються останньою як спроба втручання в її внутрішні справи. У зв'язку з цим виникає питання про розмежування компетенції у галузі захисту прав людини. Очевидно, що в такому випадку для держави та міжнародного співтовариства може йтися про різні можливості, завдання та методи реалізації повноважень у процесі забезпечення прав і свобод людини.

Аналіз національного законодавства і міжнародних актів свідчить, що держави і міжнародна спільнота під час розмежування компетенції у галузі прав людини визнають положення про те, що безпосередня регламентація та захист

прав і свобод людини реалізуються самою державою. Для цього вона володіє всіма потрібними реальними і ефективними засобами захисту прав і свобод людини: системою відповідних органів і необхідною законодавчою базою; важливим фактором виступають також фінансові можливості. При цьому враховують особливості державного та суспільного устрою, стан економіки та реальну ситуацію в державі. З огляду на ці та деякі інші фактори, кожна держава може планувати співпрацю з іншими державами, брати на себе відповідні зобов'язання і виконувати їх.

До основних напрямків міжнародного захисту прав і свобод людини належать такі:

1) створення рекомендацій, які адресуються державам, спрямованих на те, щоб привернути їх увагу до тих або інших проблем захисту прав і свобод людини, варіантів їх вирішення тощо; роль таких рекомендацій – відображати позицію світового співтовариства (якщо такі рекомендації виходять з ООН та інших авторитетних інституцій всесвітнього масштабу); у такий спосіб до всіх держав висуваються спільні вимоги, орієнтири, створюються умови для досягнення певної мети. Водночас рекомендації, які не є обов'язковими для держав, залишають за останніми свободу дій, що теж сприяє збільшенню довіри до рекомендацій;

2) розроблення проєктів міжнародних договорів, які накладають певні зобов'язання на держави-учасниці і, відповідно, передбачають більш активне міжнародне співробітництво щодо виконання міжнародних договорів у галузі захисту прав і свобод людини;

3) створення спеціальних міжнародних механізмів із перевірки виконання державами своїх міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав і свобод людини; такі механізми поширюються лише на держави, які надали на це свою згоду.

Отже, у процесі забезпечення прав і свобод людини виконуються завдання щодо уникнення конфлікту між міжнародним правом та національним правом: забезпечення прав і свобод людини залишається завданням держав, а міжнародне право встановлює відповідні правила поведінки для держав, контролює виконання ними міжнародних угод і в разі потреби застосовує санкції за їх недотримання. Міжнародне співтовариство втручається лише тоді, коли держави порушують узяті ними зобов'язання за міжнародним договором, відповідно порушуються права і свободи людини. У цьому випадку міжнародне та національне право доповнюють одне одного, уникаючи взаємних звинувачень у посяганні на «свою територію».

2. ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Основні універсальні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини та діяльність органів, які здійснюють контроль за їх дотриманням

Система міжнародно-правових актів у галузі захисту прав і свобод людини містить низку міжнародних документів універсального і регіонального характеру.

Ця система чинить величезний вплив на національні правові системи, визначає характер міжнародного співробітництва і міжнародні стандарти у галузі захисту прав і свобод людини.

Універсальні міжнародно-правові акти, ухвалені під егідою ООН, становлять основний масив у галузі захисту прав і свобод людини, враховують права усіх категорій осіб і визнаються стандартами у цій галузі.

Регіональні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини виробляються державами окремих регіонів. Вони сприяють захисту прав людини на регіональному рівні, дозволяють ураховувати специфіку певного регіону, його історичні та культурні традиції. У регіональних актах іноді встановлюються спеціальні норми та додаткові механізми контролю у галузі прав людини.

До *універсальних міжнародно-правових актів* у галузі захисту прав і свобод людини належать, перш за все, Статут ООН 1945 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. і два факультативні протоколи до нього 1966 р. та 1989 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. і факультативний протокол до нього 2008 р. Зазначені міжнародні акти, окрім Статуту ООН, є складовими *Міжнародної хартії прав людини (Міжнародний біпль про права людини)*.

У Преамбулі *Статуту ООН* проголошується рішучість народів «знову затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй». Стаття 1 Статуту ООН (п. 3) зобов'язує всі держави до міжнародного співробітництва «у заохочуванні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови та релігії». Таке формулювання в поєднанні з положенням, закріпленням у Преамбулі Статуту, свідчить про те, що розвиток поваги до прав і свобод людини є однією з основних цілей ООН і найважливішим принципом сучасного міжнародного права. Це підтверджується у статті 55 Статуту, де підкреслюється, що з метою створення умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, що ґрунтуються на повазі до принципу рівноправності й самовизначення народів, Організація Об'єднаних Націй сприяє загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод для всіх без розрізнення раси, статі, мови й релігії. У такий спосіб, у Статуті ООН сформульовано і закріплено один із найважливіших принципів сучасного міжнародного права – принцип поваги до прав людини й основних свобод. Змістом цього принципу є утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок, у рівність прав великих і малих націй, а також заходи, що здійснюються міжнародним співтовариством з метою реалізації цих положень.

Згідно зі статтею 60 Статуту ООН відповідальність за виконання функцій ООН у сприянні загальній повазі до прав і свобод людини покладено на Генеральну Асамблею ООН і під її керівництвом – на Економічну і Соціальну раду ООН.

На підставі статті 13 Статуту ООН Генеральна Асамблея здійснює дослідження і надає рекомендації з метою «сприяння здійсненню прав людини й основних свобод для всіх без розрізнення раси, статі, мови і релігії».

Повноваження Економічної і Соціальної ради у цій галузі визначено у статті 62 Статуту ООН, відповідно до якої «Рада уповноважується робити рекомендації з метою заохочення поважання і дотримання прав людини й основних свобод для всіх».

Одним із перших важливих досягнень ООН стало ухвалення Генеральною Асамблеєю 10 грудня 1948 р. *Загальної декларації прав людини*. Асамблея проголосила Декларацію як «завданням, до виконання якого повинні прагнути всі народи й всі держави». Вона закликає держави-члени й народи світу сприяти повазі та забезпечити ефективне визнання й дотримання прав і свобод людини, закріплених у Декларації. День ухвалення Декларації – 10 грудня – вважається Днем прав людини.

Концепція прав і свобод людини, закріплена в Загальній декларації прав людини, складається з таких компонентів: а) основні принципи прав людини; б) класифікація прав і свобод людини; в) права людини й суспільство; г) співвідношення прав особистості та держави.

Відповідно до Декларації основним елементом для визнання прав і свобод людини є гідність особистості. Вона кваліфікується як невід’ємна властивість, тому що є властивою усім членам людської сім’ї від народження, визначає рівність їх прав і свобод, поводження одного щодо одного в дусі братерства (ст. 1). Рівність прав і свобод означає, що кожна людина повинна володіти ними «незалежно від раси, статі, мови, релігії, політичних переконань, соціального стану, національності, проживання на території незалежної держави або на підпорядкованій території чи території без самоврядування» (ст. 2). Отже, Загальна декларація прав людини виходить із розширеного тлумачення прав і свобод людини як у суб’єктній, так і в територіальній галузі.

Ключовими для визначення класифікаційних критеріїв прав і свобод є статті 3 і 22 Загальної декларації прав людини.

У статті 3 Декларації дається загальне розуміння громадянських і політичних прав, що охоплюють право на життя, свободу й особисту недоторканність. У наступних статтях (4–21) вони перелічуються, трактуються і конкретизуються, при цьому зі змісту статей випливає, що громадянські права пов’язуються не з належністю до громадянства держави, а лише з членством у суспільстві, тому вони рівною мірою поширюються на громадян та іноземців, що мешкають на території держави. Необхідною умовою надання політичних прав є наявність статусу громадянина держави.

До громадянських прав належать: недопустимість рабства або підневільного стану, недопустимість катувань, жорстокого і принижуючого людську гідність поводження і покарання, право на правосуб’єктність, рівність усіх перед законом, право на відновлення порушених прав, право на судовий розгляд, недопустимість свавільного арешту, затримання або вигнання, презумпція невинуватості, право на особисте життя, недоторканність житла та таємницю кореспонденції, право на вільне пересування і вибір місця проживання, право шукати притулку,

рятуючись від переслідування з політичних мотивів, право на створення сім'ї і рівність сторін у шлюбі, право на громадянство, право на володіння майном, право на свободу думки, совісті та переконань, право на свободу мирних зібрань та асоціацій.

До політичних прав належить право на участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

Стаття 22 Загальної декларації прав людини є вступною й узагальнюючою щодо соціально-економічних і культурних прав. У статті зауважується їх значущість для забезпечення гідності й вільного розвитку особистості та визначаються засоби і форми їх реалізації, а саме: національні зусилля, міжнародне співробітництво, наявність відповідної структури і ресурсів. Декларація закріплює такі *соціально-економічні і культурні права*: право на працю і створення професійних спілок, право на відпочинок, право на достатній життєвий рівень, медичне обслуговування і соціальне забезпечення, право на освіту, право на участь у культурному житті та користування благами наукового прогресу (ст. 23–27).

У Загальній декларації прав людини підкреслюється взаємозв'язок громадянських, політичних і соціально-економічних прав, необхідність установлення такого соціального й міжнародного правопорядку, за якого вони можуть бути повністю здійснені (ст. 28).

Надаючи пріоритет індивідуальним правам людини, Декларація розглядає їх ізольовано від суспільства, в якому ця людина мешкає. Тому права людини не мають абсолютного характеру, а обмежуються обов'язками перед суспільством.

У Загальній декларації прав людини передбачено, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому лише й можливий вільний і повний розвиток її особистості» (п. 1, ст. 29). Взаємозумовленість прав людини й обов'язків перед суспільством пояснюється тим, що лише суспільство може забезпечити вільний і повний розвиток особистості. Відсутність детального трактування обов'язків людини мотивується тим, що Статутом ООН було передбачено завдання «знову утвердити віру в основні права людини», тому саме правам у Декларації приділяється першочергове значення.

Трактуючи права та свободи людини як невід'ємну властивість особистості, Загальна декларація прав людини закріплює їх домінуюче становище, зменшуючи цим виняткову роль держави у визначенні статусу людини. Це виявляється у встановленні конкретних вимог до правомірних обмежень прав і свобод людини з боку держави, а саме вони : 1) ґрунтуються на законі; 2) здійснюються з метою «поважання прав і свобод інших, забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» (ст. 29). При цьому допускаючи можливість обмеження прав і свобод людини у виняткових випадках, Загальна декларація прав людини в імперативній формі забороняє «будь-якій державі, групі осіб або окремим особам займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод» (ст. 30).

У зв'язку з тим, що Загальна декларація прав людини була затверджена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, цей документ не є юридично обов'язковим. Разом із

тим через свій великий політичний і моральний авторитет положення Декларації почали включатися в конституції багатьох держав. Не є винятком і положення розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

На Загальну декларацію прав людини часто посилаються під час тлумачення національного законодавства з прав людини, а також у судовій практиці. Зазначені в Декларації принципи й норми постійно розвиваються і уточнюються в процесі укладення нових міжнародних договорів.

Усе це свідчить про дієвість цього документа і його важливе значення для розвитку міждержавних відносин.

Більшість держав світу розглядає Загальну декларацію прав людини як документ, що містить звичаєві норми міжнародного права. Це дуже важливо, адже низка держав (Куба, Китай, Індонезія, Пакистан тощо) не є учасниками ні Пакту про громадянські і політичні права, ні Пакту про економічні, соціальні і культурні права й у своїй діяльності у галузі прав людини зобов'язані керуватися положеннями саме Загальної декларації прав людини.

Отже, завдяки міжнародному визнанню положень Загальної декларації прав людини в конституціях більше ніж 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на загальноновизнані звичаєві норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватися всі країни світу.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. (ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р.), складається з преамбули та 53-х статей, об'єднаних у 6 частинах, і проголошує широкий перелік основних прав і свобод, які повинні надаватися кожною державою всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією без будь-якого розрізнення через расу колі шкіри, стать, мову, релігію, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини (п. 1 ст. 2).

Із цією метою учасники Міжнародного пакту про громадянські і політичні права взяли на себе зобов'язання вжити законодавчих або інших заходів відповідно до своїх конституційних процедур, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті (п. 2 ст. 2). «Усі люди, – підкреслюється в Пакті, – є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону» (ст. 26). Окремою статтею в документі визнається право осіб, які належать до етнічних, релігійних і мовних меншин, «користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» (ст. 27).

Деякі положення Пакту торкаються питань, які регулюються також Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права. Це право кожної людини на свободу асоціації з іншими, включно з правом створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів (п. 1 ст. 22), а також право на одруження і заснування сім'ї, рівність прав та обов'язків обох з подружжя

(пп. 1, 2, 3 ст. 23), право кожної дитини на громадянство та «на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої з боку її сім'ї, суспільства і держави» (пп. 1, 2, 3 ст. 24) тощо.

У третій частині Пакту (ст. 6–27) міститься конкретний перелік громадянських і політичних прав, якими повинна бути забезпечена людина в будь-якій державі: право на життя, заборона катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; недопустимість без вільної згоди людини піддавати її медичним або науковим дослідям, заборона рабства і работоргівлі в усіх їх видах та примусової праці, право кожного на свободу й особисту недоторканність; право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження і повагу до гідності; право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання; рівність усіх осіб перед судами і трибуналами; право кожної людини, де б вона не перебувала, на визнання її правосуб'єктності; невтручання в особисте та сімейне життя людини, недоторканність її житла, таємниці кореспонденції; право на свободу думки, совісті та релігії; право на мирні зібрання тощо. Серед політичних прав Пакт проголошує право кожного громадянина без будь-якої дискримінації брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через своїх вільно обраних представників; голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права в разі таємного голосування і забезпечують свободу волевиявлення виборців; право допускатися у своїй державі на загальних умовах рівності до державної служби.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права закріплені в ньому певні фундаментальні права та свободи мають дотримуватися у будь-якій ситуації, навіть в умовах збройних конфліктів. Так, згідно з п. 1 ст. 4 цього документа, «під час надзвичайного становища в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть взяти заходів на відхід від своїх зобов'язань за цим Пактом лише настільки, наскільки це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є сумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження».

Однак у пункті 2 цієї ж ст. 4 застерігається, що це положення не може бути застосоване до таких фундаментальних прав і свобод, як право на життя (ст. 6), заборона піддавати катуванню чи жорсткому нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 7), заборона рабства, работоргівлі, підневільного стану (п. 1, 2 ст. 8), позбавлення волі на тій лише підставі, що не виконано якісь договірні зобов'язання (ст. 11), заборона скасування принципу, згідно з яким кримінальний закон не має зворотної сили (ст. 15), право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 16), право кожного на свободу думки, совісті та релігії (ст. 18).

Усі ці й інші закріплені в Пакті права в процесі градації загальноприйнятих прав і свобод дістали назву «права першого покоління». Нині вони набули характеру «*jus cogens*» (імперативна норма) і повинні виконуватися всіма державами світу незалежно від того, є вони учасниками Пакту чи ні.

Відповідно до статті 28 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права в 1976 р. був утворений *Комітет з прав людини*, який складається з 18-ти членів, які обираються таємним голосуванням зі списку осіб, висунутих державами-учасницями Пакту. Кандидати у члени Комітету з прав людини повинні мати високі моральні якості та визнану компетентність у галузі прав людини. Кожна держава-учасниця Пакту може висунути не більше двох осіб. Ці особи повинні бути громадянами держави, що їх висуває. Будь-яка особа має право на повторне висунання. До Комітету не може входити більше одного громадянина тієї самої держави. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк.

Держави-учасниці Пакту регулярно подають доповіді до Комітету (безпосередньо або через Генерального секретаря ООН) про стан справ у галузі прав людини і про здійснені заходи з метою прогресу в реалізації цих прав. Доповіді держав повинні складатися з двох частин: у першій містяться загальні положення, в другій – інформація щодо кожного із закріплених у Пакті прав. Комітет вивчає доповіді, обговорює їх на своїх засіданнях і надсилає державам свої зауваження з них. Комітет може також отримувати й розглядати повідомлення держав про невиконання якоюсь державою своїх зобов'язань відповідно до Пакту і після вивчення питання надавати рекомендації.

Комітет з прав людини є правомочним розглядати скарги й окремих осіб з питань порушення їхніх прав державою, під юрисдикцією якої вони перебувають.

У процесі обговорення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права між державами інколи виникали спори стосовно процедури розгляду скарг від окремих осіб. Одні держави пропонували в межах Пакту створити спеціальний міжнародний суд з прав людини, який мав розглядати справи, порушені не лише державами, а й недержавними організаціями, групами осіб та окремими індивідами. При цьому всі сторони в суді мали бути в рівних умовах. Інші держави, і в першу чергу Радянський Союз і східноєвропейські країни, виступали не лише проти створення такого суду, але й проти запровадження Комітету з прав людини, однією з функцій якого повинен був стати розгляд скарг окремих осіб.

У результаті обговорення цих питань було вирішено не включати положення про розгляд скарг окремих осіб до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а вирішити це питання в спеціальному договорі – *Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права*.

Факультативний протокол був ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН разом з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р. (Україна приєдналася до Протоколу 25 грудня 1990 р., у нас він чинний з 25 жовтня 1991 р.). Згідно з цим документом Комітет з прав людини має право приймати і розглядати скарги від окремих осіб лише у тому випадку, якщо

держава, під юрисдикцією якої вони перебували, була учасником цього Пакту й визнає компетенцію Комітету, ратифікувала Протокол або приєдналася до нього. При цьому анонімні скарги Комітетом не розглядаються.

Авторами скарг повинні бути конкретні особи, чії права, закріплені в Пакті, були порушені. Жертва правопорушення може звертатися до Комітету як особисто, так і через своїх офіційних представників або близьких родичів. Комітетом розглядаються лише ті порушення прав і свобод, які були допущені після набуття чинності для цієї держави як Пакту, так і Протоколу. Комітет розпочинає розглядати питання про порушення прав і свобод стосовно тієї чи іншої особи лише у тому випадку, коли були вичерпані всі можливості вирішення цього питання всередині держави засобами правового захисту і якщо це питання не обговорювалося попутно з іншою процедурою міжнародного врегулювання.

Отже, згідно з Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., захист прав людини покладається, в першу чергу, на національні установи. Але у випадку, коли в державі не має незалежного або неупередженого суду, і якщо державні органи не забезпечують ефективний правовий захист, особа може безпосередньо звернутися до Комітету з прав людини. Питання про вичерпність внутрішніх засобів захисту прав людини вирішується в кожному конкретному випадку самим Комітетом з прав людини. При цьому він аналізує і враховує такі чинники, як безглуздість і даремність звернення до судових або адміністративних органів держави, де правозастосовна практика не залишає жодних можливостей на задоволення скарги.

У разі, якщо Комітет з прав людини визнає скаргу справедливою, він повідомляє про це відповідну державу. Останній надається можливість упродовж шести місяців надіслати до Комітету письмове пояснення щодо сутності питання, і після цього автор скарги може надати відгук на роз'яснення держави.

Під час розгляду індивідуальних повідомлень про порушення прав людини Комітет з прав людини формулює узагальнюючі висновки про відповідність законів, судової й адміністративної практики тієї чи іншої держави вимогам Пакту. У свою чергу, держави, виконуючи зверненні до них рекомендації Комітету, узгоджують своє законодавство з вимогами Пакту і створюють умови для того, щоб у подальшому цих порушень прав людини не допускалося.

З розвитком міждержавних відносин багато з питань, які раніше належали до внутрішньої компетенції держав, почали переходити в площину міжнародного правового регулювання. Одним із таких питань є питання смертної кари.

Міжнародно-правові акти, що є складовими Міжнародної хартії прав людини, проголосивши право на життя, не забороняли смертної кари. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. лише забороняє безпідставно позбавляти будь-кого життя. «У державах, які не скасували смертної кари, – зазначено у статті 6 Пакту, – смертні вироки можуть виноситися лише за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочину геноциду та

покарання за нього 1948 р. Це покарання може бути застосовано лише на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом». Пакт забороняє виносити смертний вирок «за злочини, вчинені особами, молодшими вісімнадцяти років», а також виконувати його щодо вагітних жінок. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування або про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

До категорії «найтяжчих злочинів» законодавство більшості країн світу відносить вбивство. Але, як свідчить світова практика, лише незначна кількість убивств заздалегідь готується або здійснюється з корисливою метою, більшість злочинів цього виду вчиняє людьми у стані наркотичного або алкогольного сп'яніння, під впливом низки несподіваних чинників.

Отже, твердження про те, що смертна кара здатна зупинити або різко зменшити злочинність, нічим не обґрунтовується. Навпаки, на думку багатьох фахівців, її скасування дасть лише позитивні результати, оскільки сприятиме гуманізації суспільних відносин та уникненню судових помилок.

Зазначені підстави спонукали до ухвалення Генеральною Асамблеєю 15 грудня 1989 р. *Другого Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права*, спрямованого на скасування смертної кари (Україна приєдналася до Протоколу 16 березня 2007 р.). Згідно з Протоколом здійснення права кожної людини на життя є нерозривно пов'язаним із заборною смертної кари. Стаття 1 Протоколу зобов'язує держави-учасниці скасувати смертну кару і не виконувати винесені вироки про смертну кару. При цьому Протокол забороняє державам робити будь-які застереження, за винятком застосування смертної кари за тяжкі злочини, вчинені під час війни. Контроль за дотриманням державами-учасницями положень Протоколу покладено на Комітет з прав людини. Кожна держава, що стала учасницею Протоколу, подаючи доповіді Комітету про стан прав людини, зобов'язана включати до неї також інформацію про вжиті заходи щодо імплементації цього Протоколу.

Наступним важливим міжнародним документом універсального характеру в галузі захисту прав і свобод людини є *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права*, ухвалений ООН 16 грудня 1966 р. (ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р.). Економічні, соціальні і культурні права є правами другого покоління. Вони порівняно недавно почали проголошуватися і закріплюватися законодавством різних держав світу і міжнародно-правовими актами. У конституціях і законодавчих актах XVIII–XIX ст. були закріплені переважно громадянські та політичні права. Економічні і соціальні права в той період розглядалися як другорядний, побічний продукт їх розвитку. І лише з початку XX століття в конституціях деяких держав соціально-економічним правам почала приділятися більша увага (Конституція Мексики 1917 р., Веймарська Конституція Німеччини 1919 р., Конституція Іспанії 1931 р., Конституція СРСР 1936 р., Конституція Ірландії 1937 р., Конституція Японії 1946 р., Конституція Італії 1947 р. тощо).

На початку ХХ століття укладаються і перші міжнародні договори в цій галузі. Вони врегульовували, як правило, трудові відносини. До таких угод слід, в першу чергу, віднести Статут Ліги Націй, а також конвенції, які були ухвалені в межах Міжнародної організації праці (МОП).

З ухваленням Статуту ООН 1945 р., а потім Загальної декларації прав людини 1948 р. розпочинається якісно новий етап у міжнародно-правовій регламентації зазначених прав. Як і в разі розроблення Загальної декларації прав людини, у процесі обговорення положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права виявилось багато розбіжностей між державами, які належали до різних соціально-економічних систем. Тому не всі із запропонованих прав були включені до Пакту. Так, наприклад, через значний спротив СРСР та інших соціалістичних держав із документа була вилучена будь-яка згадка про право кожного на володіння власністю і про заборону насильницького та свавільного позбавлення цього права. У свою чергу, США наполягали на тому, що федеративна держава не в змозі гарантувати здійснення закріплених у Пакті прав і свобод на території всіх її складових частин. Але все ж таки державам удалося досягнути компроміс, і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права був схвалений.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права складається з преамбули і 31-ї статті, які поділено на 5 частин. У преамбулі відзначається, що права, проголошені в Пакті, випливають із властивої людській особі гідності, а ідеал людської особи, вільної від страху та злиднів, можна здійснити лише за наявності таких умов, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами. Конкретний їх перелік розпочинається з проголошення права на працю (ст. 6), права кожного на справедливі і сприятливі умови праці (ст. 7), право на соціальне забезпечення, включно із соціальним страхуванням (ст. 9), права кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї (ст. 11), права кожної людини на освіту (ст. 13), права на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу (ст. 15).

Згідно зі ст. 2 по Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права держави, які приєдналися до нього, зобов'язуються в індивідуальному порядку й у порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній сферах, уживати в максимальних межах наявних ресурсів заходи щодо забезпечення поступового здійснення визначених у цьому документі прав усіма належними способами, включно, зокрема, з ухваленням законодавчих актів.

Держави також беруть на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені Пактом, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин.

Незважаючи на зазначені положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, деякі держави тривалий час заперечували юридичну обов'язковість його норм про згадані права, мотивуючи це тим, що вони є лише

побажаннями, а не юридичними обов'язками. Лише зовсім недавно позиція більшості країн світу із цього питання змінилася і вони почали визнавати юридичну обов'язковість положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

У 1986 р. провідні експерти різних країн світу з проблем природи і ступеня юридичних обов'язків, узятих державами-учасницями Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., дійшли таких висновків:

- усі права та свободи людини, включно з соціально-економічними, є неподільними, взаємопов'язаними і утворюють невід'ємну частину міжнародного права;

- Пакт покладає певні юридичні обов'язки на його учасників; вони повинні негайно вжити всіх заходів, у тому числі законодавчого й адміністративного характеру, для здійснення прав, закріплених у цьому міжнародному договорі, крім того, повинно бути передбачено право кожного на судовий захист соціально-економічних прав;

- держави, які приєдналися до Пакту, незалежно від свого економічного рівня розвитку зобов'язані забезпечити соціально-економічні та культурні права для всіх хоча б у мінімальному розмірі; цей новий підхід до юридичної обов'язковості Пакту знайшов своє закріплення в Підсумковому документі Всесвітньої конференції з прав людини, яка відбулася в 1993 р. у м. Відень (Австрія).

На обов'язковому характері соціально-економічних прав наголошується у багатьох документах, ухвалених ООН. У них, зокрема, зазначається, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. є основою для дій на міжнародному і регіональному рівнях, а також для впровадження його норм у життя, а єдиним його недоліком є те, що не всі держави через низький рівень економічного розвитку та відсутність необхідних ресурсів здатні втілити його в реальне життя. Тому положення Пакту можуть запроваджуватися у таких державах поступово. Лише окремі права, проголошені Пактом, наприклад право засновувати професійні спілки і вступати до них (ст. 8), не залежать від рівня економічного розвитку держави і повинні бути надані негайно.

Отже, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. не просто містить побажання або рекомендації декларативного характеру, але й передбачає конкретні обов'язки держав-учасниць.

Через неоднозначне, а інколи навіть негативне ставлення багатьох держав до соціально-економічних прав, під час розроблення цього Пакту не було передбачено створення розгалуженої системи міжнародного механізму за їх контролем.

Відповідно до статті 16 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права держави-учасниці зобов'язуються подавати на розгляд Економічної і Соціальної Ради ООН лише доповіді про заходи, що ними вживаються, і про прогрес на шляху до досягнення додержання прав, визнаних у цьому Пакті. Але в цьому міжнародному договорі не було передбачено створення спеціального органу для обговорення доповідей держав. Лише у 1976 р. було запроваджено спеціальну Робочу групу для розгляду таких доповідей. У 1985 р. без внесення

поправок до Пакту було ухвалено рішення про створення замість Робочої групи Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, який відтоді і розглядає доповіді держав-учасниць.

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.2008 р., передбачає компетенцію Комітету на отримання і розгляд повідомлень про порушення прав, закріплених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. Він установлює безпосередні критерії прийнятності таких повідомлень; заходи, які повинна вживати держава-учасниця у разі повідомлення про порушення нею будь-якого з прав, передбачених Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, й визначає механізм співробітництва держави-порушниці з Комітетом. Текст документа містить положення стосовно дружнього врегулювання проблемних питань, заходів, що вживатимуться державою-учасницею за результатами процедури розгляду повідомлення Комітетом, а також механізму міжнародної допомоги та співробітництва.

Повідомлення можуть надаватися фізичними особами або групами осіб від їх імені, які перебувають під юрисдикцією держави-учасниці та стверджують, що вони є жертвами порушення цієї державою будь-якого з прав, передбачених Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Водночас, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав не розглядає повідомлення до тих пір, доки не переконається у тому, що всі доступні внутрішні засоби правового захисту були вичерпані. Хоча це правило не використовується у тих випадках, коли застосування таких засобів невинновано затягується або навряд чи принесе реальний результат. Існують випадки, коли Комітет може визнати повідомлення неприйнятним, зокрема якщо його не надано протягом одного року після використання внутрішніх засобів правового захисту (за винятком випадків, коли автор може продемонструвати неможливість направити повідомлення протягом цього строку); якщо факти, які є предметом повідомлення, виникли до того, як цей Протокол набрав чинності для відповідної держави-учасниці; якщо воно є несумісним із положеннями Пакту; якщо воно являє собою зловживання правом на представлення повідомлення або інші випадки, передбачені ст. 3 Протоколу.

Відповідно до процедури Комітет з економічних, соціальних і культурних прав у конфіденційному порядку доводить будь-яке повідомлення, надане згідно з цим Протоколом, до відома відповідної держави-учасниці (за винятком, коли Комітет вважає повідомлення неприйнятним без згадування відповідної держави-учасниці). Держава-учасниця, у свою чергу, після отримання повідомлення повинна надати Комітету свої письмові пояснення або заяви, що роз'яснюють це питання.

У разі неможливості дружнього врегулювання питання за допомогою засобів Комітету він продовжує процедуру розгляду повідомлення. Після вивчення повідомлення Комітет надає відповідним сторонам свої міркування по суті повідомлення разом зі своїми рекомендаціями. Держава-учасниця належним чином

розглядає зазначені матеріали та надає Комітету письмовий звіт, у тому числі про будь-які заходи, вжиті з урахуванням рекомендацій Комітету.

Якщо Комітет з економічних, соціальних і культурних прав отримує достовірну інформацію, що свідчить про серйозні та систематичні порушення державою-учасницею прав, викладених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Комітет пропонує цій державі співпрацювати у вивченні інформації та надати зауваження щодо відповідної інформації. Комітет може призначити одного або декількох своїх членів для проведення розслідування й термінового надання йому доповіді. Після цього Комітет надсилає результати свого розслідування відповідній державі-учасниці разом із будь-якими зауваженнями та рекомендаціями, на які відповідна держава-учасниця надає свої зауваження.

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 2008 р. зобов'язує державу забезпечувати широке інформування про існування Пакту та Протоколу, а також сприяти отриманню доступу до інформації щодо рекомендацій Комітету, зокрема з питань, що стосуються цієї держави-учасниці.

Ухвалення Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права сприятиме накопиченню міжнародного досвіду реалізації економічних, соціальних та культурних прав, активізації співробітництва між державами-учасницями цього міжнародного договору як на двосторонньому рівні, так і безпосередньо з Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав.

Приєднання нашої держави до Факультативного протоколу стане свідченням незмінності прагнення України до реалізації та гарантії прав і свобод людини в Україні, в тому числі економічних, соціальних і культурних, а також буде позитивно відзначене з боку міжнародного співтовариства.

Окрему групу актів із прав людини становлять *універсальні міжнародні договори, спрямовані на припинення злочинів проти людства, воєнних злочинів, геноциду, апартеїду, на боротьбу з грубими і масовими порушеннями прав людини*, що зачіпають інтереси великих груп населення або цілих народів і можуть мати серйозні міжнародні наслідки й негативно позначаючись на міждержавних відносинах: Конвенція про рабство 1926 р., Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 р., Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р., Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання 1984 р., Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р. та багато інших.

Особливу групу універсальних міжнародних договорів становлять *міжнародні акти, спрямовані на додатковий захист окремих категорій осіб* – біженців,

апатридів, жінок, дітей, трудящих-мігрантів та осіб з інвалідністю (Конвенція про статус біженців 1951 р., Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Конвенція про статус апатридів 1954 р., Конвенція про громадянство одруженої жінки 1957 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 р., Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. тощо). У цих договорах даються визначення осіб, що включаються до відповідної категорії; встановлюється їх особливий захист шляхом надання додаткових прав і закріплення обов'язків держав щодо їх дотримання, а також відповідних механізмів співпраці та контролю.

Окрему групу універсальних міжнародних договорів у галузі захисту прав і свобод людини становлять *акти, ухвалені в межах спеціалізованих установ ООН* – Міжнародної організації праці (МОП), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

У межах Міжнародної організації праці (МОП) з метою захисту прав людини в галузі праці було ухвалено 189 конвенцій і 202 рекомендації (станом на 2019 р.), які узвичаєно називати «міжнародними трудовими стандартами» або «Міжнародним трудовим кодексом». Усі держави-члени МОП мають зобов'язання, що впливає із самого факту їх членства в Організації, дотримуватися, зміцнювати та реалізовувати добросовісно та відповідно до Статуту чотири категорії принципів і прав у галузі праці, навіть якщо вони ще не ратифікували конвенції, присвячені цим принципам і правам. До них належать такі: 1) свобода об'єднання і визнання права на ведення колективних переговорів; 2) скасування всіх форм примусової чи обов'язкової праці; 3) ліквідація дитячої праці; 4) недопущення дискримінації в галузі праці та занять.

Зазначені права були закріплені в конвенціях МОП, зокрема таких, як: Конвенція про примусову чи обов'язкову працю 1939 р., Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р., Конвенція про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів 1949 р., Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951 р., Конвенція про скасування примусової праці 1957 р., Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 р., Конвенція про мінімальний вік для прийняття на роботу 1973 р., Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці 1999 р. Для загального визнання і реалізації цих прав були ухвалені відповідні рекомендації МОП. Інші конвенції та рекомендації МОП спрямовано на регулювання політики у сфері зайнятості, умов найму, безпеки та гігієни праці, соціального забезпечення, контролю в галузі праці, трудових відносин і праці певних категорій працівників (моряків, рибалок, докерів, працівників на плантаціях, працівників у готелях і ресторанах, надомних працівників тощо).

У межах Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) розроблено й ухвалено понад два десятки міжнародних договорів з окремих найбільш важливих питань економічного, соціального та культурного

співробітництва (Всесвітня конвенція про авторське право 1952 р., Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенція про охорону підводної культурної спадщини 2001 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті 2005 р.). ЮНЕСКО також ухвалює рекомендації і декларації в цій сфері міжнародних відносин (Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва 1966 р., Декларація щодо основних принципів, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру і міжнародного взаєморозуміння, в розвиток прав людини у боротьбу проти расизму, апартеїду і підбурювання до війни 1978 р., Загальна декларація про біоетику та права людини 2005 р., Рекомендації про розвиток і використання багатомовності та загального доступу до кіберпростору 2003 р., Рекомендації про історичні міські ландшафти 2011 р.)

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) ухвалює правила, кодекси, керівні правила до санітарних і карантинних вимог, спрямованих проти міжнародного поширення хвороб, номенклатури хвороб, причин смерті та практики суспільної охорони здоров'я, стандартів діагностичних методів дослідження, стандартів біологічних і фармацевтичних продуктів, що мають обіг у міжнародній торгівлі (Міжнародний кодекс з маркетингу заміників материнського молока 1981 р., Міжнародні медико-санітарні правила 2005 р., Етичні критерії реклами і розповсюдження лікарських засобів).

2.2. Основні регіональні міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини та діяльність органів, які здійснюють контроль за їх дотриманням

У системі міжнародно-правових актів щодо захисту прав і свобод людини важливу роль відіграють регіональні міжнародно-правові акти, серед яких: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р., Американська конвенція з прав людини 1969 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., Арабська хартія прав людини 2004 р., Декларація АСЕАН про права людини 2012 р.; Європейська соціальна хартія 1961 р., Європейський кодекс соціального забезпечення 1964 р., Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1989 р., Африканська хартія прав і благополуччя дитини 1990 р., Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1990 р., Документ Московської наради Конференції щодо людського виміру Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1991 р., Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 р., Декларація Гельсінської зустрічі на

вищому рівні «Виклик часу змін» 1992 р., Міжамериканська конвенція проти корупції 1996 р., Конвенція Ради Європи про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини 1997 р., Міжамериканська демократична хартія 2001 р., Африканська конвенція про запобігання корупції та боротьбу з нею 2003 р., Африканська хартія молоді 2006 р., Конвенція Африканського Союзу про захист внутрішньо переміщених осіб всередині держави і надання їм допомоги в Африці 2009 р., Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини 2010 р. тощо.

На особливу увагу заслуговують положення деяких із зазначених міжнародних договорів.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод була схвалена 4 листопада 1950 р. Комітетом міністрів Ради Європи, а у 1953 р., після того, як її ратифікували вісім держав, Конвенція набула чинності. Україна як член Ради Європи ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 р. (чинна для України з 11 вересня 1997 р.).

Конвенція складається з преамбули та 59-ти статей. Крім того, основний текст Конвенції доповнюють протоколи, які розширюють перелік прав та свобод і вдосконалюють механізм їх захисту. Показово, що з 59-ти статей Конвенції власне каталогу прав присвячено менше двадцяти, а переважна більшість визначає організацію і порядок діяльності особливого наднаціонального складного юрисдикційного механізму, основне завдання якого – застосування норм Конвенції до конкретних ситуацій.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї гарантують такі права і свободи: право на життя (ст. 2), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), право на свободу думки, совісті і віросповідання (ст. 9), право на свободу вираження поглядів (ст. 10), право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13), право не бути притягненим до суду або покараним двічі у справі про кримінальне правопорушення (ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції), право на оскарження у справі про кримінальне правопорушення (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції), право на відшкодування у разі судової помилки у справі про кримінальне правопорушення (ст. 3 Протоколу № 7 до Конвенції), право на шлюб та рівноправність кожного з подружжя (ст. 12 Конвенції, ст. 5 Протоколу № 7 до Конвенції), право на захист власності (ст. 1 Першого протоколу до Конвенції), право на освіту (ст. 2 Першого протоколу до Конвенції), право на вільні вибори (ст. 3 Першого протоколу до Конвенції), свободу пересування (ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції).

Крім того, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї забороняють: катування і нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 3), застосування покарання без закону (ст. 7), використання рабства і примусової праці (ст. 4), дискримінацію особи (ст. 14 Конвенції, Протокол № 12 до Конвенції), застосування ув'язнення за борг

(ст. 1 Протоколу № 4 до Конвенції), вислання громадян (ст. 3 Протоколу № 4 до Конвенції), колективне вислання іноземців (ст. 4 Протоколу № 4), смертну кару або страту (Протокол № 6 до Конвенції).

Разом із тим зазначена Конвенція встановлює, що з метою захисту інтересів держави, національної безпеки, економічного добробуту, здоров'я та моралі суспільства, прав і свобод інших людей чи запобігання злочинам або заворушенням держави-учасниці можуть обмежувати права людини, проголошені Конвенцією. Однак таке право держав не є абсолютним, і за жодних обставин не можуть бути порушені зобов'язання держави поважати право особи на життя і обов'язки щодо заборони катувань, рабства, недопустимості зворотної дії закону.

Принципово важливим стало й те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод відмовилась від традиційних уявлень про компетенцію постійних міжнародних судових органів як обмежених виключно спорами між державами. Вона передбачає пряме звернення громадян у створену нею наднаціональну юрисдикцію. Судовий захист прав громадян перестав бути виключною прерогативою відповідних держав. Саме завдяки ефективному забезпеченню прав людини, насамперед через реалізацію права на індивідуальне звернення за захистом порушених прав до Європейського суду з прав людини, Конвенція стала першим міжнародним документом, який реально забезпечує широкий спектр громадянських та політичних прав. Отже, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та протоколи до неї за своєю юридичною природою є обов'язковим міжнародним правовим договором, який запровадив систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини на внутрішньодержавному рівні.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) (European Court of Human Rights (ECHR)) – міжнародний судовий орган регіонального рівня, заснований Радою Європи в 1959 р. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. визначає умови функціонування ЄСПЛ. 18 вересня 1959 р. був ухвалений Регламент ЄСПЛ. Перше рішення Суду було винесене 14 листопада 1960 р. (справа «Lawless проти Ірландії»).

Європейський суд з прав людини розглядає індивідуальні (здебільшого) та міждержавні (рідше) заяви (справи) та виносить рішення стосовно порушень прав, гарантованих Конвенцією. Суд виносить свої рішення, керуючись нормами Конвенції і практикою застосування своїх попередніх рішень.

Рішення ЄСПЛ є обов'язковими для держав-учасниць Конвенції. Контроль за їх виконанням здійснює Комітет Міністрів Ради Європи. Крім того, на запит Комітету Міністрів Суд надає консультативні висновки з питань права щодо тлумачення і застосування норм Конвенції.

Чимало рішень ЄСПЛ сприяли внесенню суттєвих змін у національне законодавство, судову або адміністративну практику в багатьох сферах. Завдяки практиці Суду Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод залишається потужним та динамічним інструментом, який здатен відповідати новим викликам та зміцнювати верховенство права, а також демократію в Європі.

Європейський суд з прав людини складається з 47-ми суддів, що відповідає чисельності держав-членів Ради Європи, які ратифікували Конвенцію (ст. 20) (станом на 2019 р.). Судді повинні мати високі моральні якості, а також кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є «несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі» (ст. 21).

Парламентська Асамблея Ради Європи обирає суддів зі складу осіб, запропонованих державами-членами (три особи) до ЄСПЛ строком на дев'ять років. Судді не можуть бути переобрані. Суддя може бути звільнений з посади, якщо рішення про його невідповідність встановленим вимогам буде ухвалене іншими суддями більшістю у дві третини голосів (ст. 23).

Європейський суд з прав людини має Секретаріат, який забезпечує юридичну, адміністративну та технічну підтримку його роботи. До його складу входять юристи («юридичні секретарі»), адміністративні та технічні співробітники, а також перекладачі. Наразі це близько 640-ка співробітників, які є громадянами держав-членів Ради Європи (станом на 2019 р.). Співробітники Секретаріату наймаються на роботу самим Судом (Радою Європи), а не номінуються відповідною державою-членом Ради Європи, представляють лише Суд, і в жодному разі не представляють ані державу свого громадянства, ані заявників, ані держав-відповідачів. Співробітники Секретаріату працюють у різних юридичних відділах, прикріплених до секцій Суду.

Стаття 26 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає створення в межах Суду трьох різних типів органів: комітетів, палат і Великої палати.

Комітет, до складу якого входить три судді, може визнати непринятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Кожна така ухвала є остаточною, і особа, що звернулась із заявою, не може вимагати її перегляду.

У палатах, на другому рівні організаційної структури Суду, здійснюється більша частина його роботи. До складу палат входять сім суддів, включно з її члена палати за посадою – суддю, якого було обрано від зацікавленої держави-учасниці, або особу, яка призначається для участі в засіданнях у разі відсутності такого судді.

Палата приймає ухвали щодо прийнятності та суті міждержавних і індивідуальних заяв, які не були визнані неприйнятними у комітетах. Як правило, палата приймає рішення щодо прийнятності окремо від рішення по суті.

Велика палата – третій рівень, на якому здійснюється робота Суду. До складу Великої палати входять 17 суддів. Окрім члена Великої палати за посадою, до складу Великої палати входять Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, які визначаються відповідно до регламенту Суду.

Велика палата вповноважена розглядати лише ті справи, які були передані до неї, і лише в трьох випадках, відповідно до статті 30, палата може відмовитись від своєї юрисдикції на користь Великої палати за таких обставин:

- якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї;
- якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше;
- якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

На будь-якій стадії провадження ЄСПЛ може надати послуги зацікавленим сторонам для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї. У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру шляхом винесення ухвали, яка містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення. Це рішення передається Комітету міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за виконанням умов дружнього врегулювання, викладених в ухвалі.

У результаті зростання обізнаності європейців з їхніми правами згідно із Конвенцією, Суд став жертвою власного успіху. Необхідно близько п'яти років для того, щоб почати розглядати деякі справи, тому утворилася значна черга зі справ.

Керуючись принципом «справедливість із затримкою – жодної справедливості», Рада Європи створила робочу групу для пошуку шляхів покращення ефективності Суду. Результатом цієї роботи стало схвалення поправки до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – Протокол № 14. Цей Протокол запроваджує низку змін:

- одноособовий суддя може ухвалювати рішення щодо прийнятності скарги (нині таке рішення ухвалюють три судді);
- якщо справа значною мірою є подібною до тих, які вже раніше розглядалися Судом, і виникає по суті через те, що держава-член не змінює своє національне законодавство з метою корегування питань, що вже раніше порушувалися в попередніх рішеннях, справа може бути розглянута трьома суддями, а не Палатою із семи суддів;
- справа визнається непринятною, якщо вважається, що позивач не зазнав «суттєвої шкоди» (проте, це правило не є суворим);
- держава-учасниця може постати перед Судом за позовом Комітету міністрів Ради Європи, якщо держава відмовляється виконати рішення, винесене не на її користь;
- Комітет міністрів Ради Європи може звернутися до Суду за «інтерпретацією» рішення, щоб посприяти визначенню найкращого шляху для його виконання державою-учасницею.

У разі зверненні до ЄСПЛ важливо зазначити, що до його компетенції належить розгляд та вирішення справ щодо порушень прав і свобод, що сталися або тривали після набуття чинності Конвенцією чи відповідним протоколом для держави-учасниці.

Офіційними мовами ЄСПЛ є англійська і французька.

Місцезнаходження ЄСПЛ – м. Страсбург (Франція).

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., взяла на себе зобов'язання визнавати юрисдикцію ЄСПЛ. Це наблизило національну систему захисту прав людини до загальноєвропейської практики і надало всім, хто перебуває під юрисдикцією України, право на звернення до ЄСПЛ у випадках порушення нашою державою, її органами, посадовими особами норм Конвенції, положення якої визнанні обов'язковими на території України. Це право передбачено ст. 55 Конституції України, яка надає можливість звернення за захистом своїх порушених прав до судових установ міжнародних організацій після використання особою національних засобів захисту.

Американська декларація прав і обов'язків людини є міжнародним регіональним документом, що був ухвалений 2 травня 1948 р. Організацією американських держав (ОАД) на 9-й Міжнародній конференції американських держав в м. Богота (Колумбія). Слід зазначити, що Американська декларація прав та обов'язків людини за часом ухвалення випередила на шість місяців Загальну декларацію прав людини 1948 р. За юридичною силою вона не є обов'язковою.

Американська декларація прав і обов'язків людини виходить з визнання прав людини як природних і невід'ємних, притаманних людській особистості, а не таких, що випливають з факту належності до громадянства певної держави. Основною метою американського народу затверджується захист основних прав людини і створення умов, які дозволять йому досягти духовного і матеріального прогресу та благополуччя. У преамбулі документа зазначається, що «міжнародний захист прав людини повинен бути одним із принципів еволюції американського права».

В Американській декларації закріплено 27 прав і 10 обов'язків людини. Декларація складається з двох розділів. У першому розділі (28 статей) міститься великий перелік прав людини, який охоплює три категорії: політичні, громадянські (особисті) і соціально-економічні права. Декларація стверджує як норму-принцип рівність всіх перед законом незалежно від раси, статі, мови, віросповідання та інших обставин. У цьому розділі закріплено права, якими наділяється кожна людина: право на життя; право на свободу та особисту недоторканність; право на релігійну свободу; право на свободу ідей, їх вираження і поширення; право на сім'ю і її захист, спеціально вказуються права матері і дитини.

В Американській декларації проголошується низка основних громадянських свобод: свобода вибору місця проживання, свобода пересування, недоторканність житла, таємниця кореспонденції. У багатьох випадках надання прав супроводжується застереженням про те, що їх реалізація залежить від можливості і матеріальних ресурсів, якими володіють держава та суспільство (наприклад, право на підтримку здоров'я і добробуту; на освіту, включно з безкоштовну початкову; право на працю і справедливий винагороду; право на соціальне забезпечення, включно з захист від безробіття).

В Американській декларації прав і обов'язків людини визнається право на власність, що забезпечує гідний рівень життя; право на громадянство і свободу

його вибору; право обирати і брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через своїх представників; гарантується свобода зібрань, об'єднання для захисту політичних, економічних, соціальних і культурних, професійних, профспілкових та інших інтересів. Важливе значення має право кожного на звернення до влади з будь-яких питань, що становлять приватний або громадський інтерес. Комплекс статей забезпечує кожному основні процесуально-правові гарантії на справедливий суд, захист від свавільного арешту, включно з дотримання процедури «Habeas Corpus» («Хабеас корпус»), що надає зацікавленим особам право вимагати доставлення до суду затриманого або арештованого для перевірки підстав позбавлення волі, презумпції невинуватості тощо.

Важливе значення має ст. 28 Американської декларації, в якій закріплено підстави обмеження прав людини, продиктовані необхідністю забезпечення безпеки, справедливих вимог загального благополуччя, досягнень демократії та прав інших осіб. Характерною особливістю цієї Декларації, що відрізняє її від Загальної Декларації прав людини 1948 р., є розгорнутий перелік обов'язків, викладених у розділі другому: взаємні обов'язки дітей і батьків; обов'язок кожного вчитися, брати участь у голосуванні, дотримуватися закону, працювати; обов'язок служити суспільству і нації, включно з несення громадянської і військової служби, сплачувати податки тощо. Стаття 38 Американської декларації встановлює заборону політичної діяльності іноземців.

Первинне трактування Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. як документа, що не має статусу міжнародного договору, було переглянуто Генеральною асамблеєю Організації американських держав (ОАД), яка визнала нормативний статус Декларації. У 1984 р. Міжамериканський суд з прав людини в рішенні про право тлумачення Американської декларації прав і обов'язків людини підтвердив її статус як джерела міжнародних зобов'язань держав-учасниць Американської конвенції з прав людини 1969 р.

Американська конвенція з прав людини є міжнародним регіональним документом у галузі захисту прав людини, що ухвалений 22 листопада 1969 р. Організацією американських держав (ОАД), набув чинності в 1978 р. Учасницями конвенції можуть бути держави-члени ОАД; з 34 держав-членів ОАД учасницями Конвенції є 25 держав (станом на 2019 р.).

Конвенція складається з преамбули та 82-х статей. Основний текст Конвенції доповнюють два протоколи 1988 р. і 1990 р.

У статті 1 Конвенції визначено, що держави-учасниці зобов'язуються поважати права і свободи, визнані в ній, і забезпечувати для всіх осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, вільне і повне здійснення цих прав і свобод без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного або соціального становища.

У тих випадках, коли здійснення будь-яких прав або свобод, згаданих у Конвенції, ще не забезпечено законодавчими або іншими положеннями, держави-учасниці

зобов'язуються вживати відповідно до своїх конституційних процедур і положень цієї Конвенції такі законодавчі або інші заходи, які можуть виявитися необхідними для введення в дію цих прав і свобод.

Важливо зазначити, що у переліку прав і свобод, закріплених в Американській конвенції з прав людини, не відображені права, які закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р., а саме: право народів на самовизначення; право етнічних, релігійних і мовних меншин користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію, виконувати свої обряди, а також користуватися рідною мовою тощо.

Американська конвенція з прав людини 1969 р. гарантує такі громадянські і політичні права: право на визнання правосуб'єктності (ст. 3); право на життя (ст. 4); право на гуманне поводження, у тому числі свободу від катувань і жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання (ст. 5); право на свободу від рабства, підневільного стану, примусової або обов'язкової праці (ст. 6); право на особисту свободу та безпеку, включно з правом на захист від свавільного арешту і затримання (ст. 7); право на справедливий судовий розгляд (ст. 8); право на незастосування законів зі зворотною силою «*ex post facto*» (нікого не може бути засуджено за будь-яке діяння, яке не визнавалось кримінальним злочином у момент скоєння злочину; якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш м'яке покарання, дія цього закону поширюється на цього злочинця) (ст. 9); право на компенсацію у випадку судової помилки (ст. 10); право на особисте життя, повагу честі і гідності (ст. 11); право на свободу совісті і релігії (ст. 11); право на свободу думки і вираження (ст. 13); право на спростування у випадку поширення помилкових або образливих заяв (ст. 14); право на мирні зібрання (ст. 15); право на свободу асоціацій (ст. 16); право на вільне укладення шлюбу і створення сім'ї (ст. 17); право на ім'я (ст. 18); права дитини (ст. 19); право на громадянство (ст. 20); право на майно (ст. 21); право на свободу пересування і місця проживання (ст. 22); право на участь у державному управлінні (ст. 23); право на рівність перед законом (ст. 24) і право на судовий захист (ст. 25).

Під час війни, виникнення небезпеки для держави або за інших надзвичайних обставин, які ставлять під загрозу незалежність або безпеку держави-учасниці, ця держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, такою мірою і на такий період часу, як це треба у зв'язку з гострою ситуацією, за умови, що такі заходи не є несумісними з її іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження.

Зазначене положення не стосується будь-якого призупинення дії таких прав: право на визнання правосуб'єктності, право на життя, право на свободу від катувань, право на свободу від рабства, право на незастосування законів зі зворотною силою «*ex post facto*», право на свободу совісті і релігії, право на вільне укладення шлюбу і створення сім'ї, право на ім'я, права дитини, право на

громадянство, право на участь у державному управлінні або ж правових гарантій, необхідних для забезпечення захисту цих прав (ст. 27).

У 1988 р. Генеральна асамблея ОАД ухвалила *Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини у сфері економічних, соціальних і культурних прав*, який набув чинності 16 листопада 1999 р. У Протоколі знайшли свій розвиток положення ст. 26 Конвенції, згідно з якими держави-учасниці в цілому «зобов'язуються вживати заходів, як внутрішньодержавних, так і в порядку міжнародного співробітництва, зокрема з економічних і технічних питань, з метою поступового забезпечення шляхом законодавства та інших відповідних засобів повного здійснення прав, що випливають з економічних, соціальних, освітніх, наукових і культурних норм, закріплених в Статуті Організації американських держав».

Додатковий протокол до Конвенції визначає такі економічні, соціальні і культурні права: право на працю; право на справедливі, рівноправні і задовільні умови праці; права профспілок; право на соціальне забезпечення; право на медичне обслуговування; право на харчування; право на освіту; право на користування досягненнями культури; право на створення і захист сім'ї; права дітей; право на захист людьми похилого віку та інвалідів.

У 1990 р. Генеральна асамблея ОАД ухвалила *Протокол до Американської конвенції з прав людини, що стосується скасування смертної кари*, який набув чинності 28 серпня 1991 р. Держави-учасниці Протоколу зобов'язуються «не застосовувати смертну кару на їхній території до будь-якої особи, що перебуває під їх юрисдикцією». До Протоколу не допускаються будь-які застереження, хоча держави-учасниці можуть заявити у разі ратифікації або приєднання, що вони «зберігають за собою право застосовувати смертну кару під час воєнного стану відповідно з міжнародним правом стосовно до особливо тяжких злочинів воєнного характеру».

Згідно з Американською конвенцією з прав людини 1969 р. повноваження щодо контролю за виконанням зобов'язань, узятих державами-учасницями, покладені на Міжамериканську комісію з прав людини і Міжамериканський суд з прав людини. Їх функції багато в чому запозичені з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Міжамериканська комісія з прав людини (МАКПЛ) (Inter-American Commission on Human Rights (IACHR)) виконує функції консультативного органу у питаннях дотримання і захисту прав людини у державах-членах Організації американських держав, була заснована у 1959 р. на основі Статуту ОАД.

Міжамериканська комісія з прав людини складається із семи членів, що мають високі моральні якості і визнані компетентними в галузі прав людини.

Члени Комісії обираються на чотири роки Генеральною асамблеєю ОАД зі списку кандидатів, висунутих урядами держав-членів Організації. Члени Комісії можуть переобиратися лише один раз, при цьому термін повноважень трьох членів, обраних під час перших виборів, закінчується через два роки. Членами Комісії не можуть бути два громадянина однієї держави.

Відповідно до статті 41 Американської конвенції з прав людини 1969 р. до функцій і повноважень Комісії належать такі:

- розвивати спільне розуміння прав людини у народів Америки;
- надавати рекомендації урядам держав-членів у тих випадках, коли вона вважає це за доцільне, для вжиття прогресивних заходів на користь прав людини в межах їх внутрішнього права і конституційних положень, а також належних заходів для сприяння здійсненню цих прав;
- проводити дослідження або готувати доповіді, які вона вважає доцільними на виконання своїх обов'язків;
- запитувати в урядів держав-членів інформацію про заходи, вжиті ними в галузі захисту прав і свобод людини;
- надавати через Генеральний секретаріат ОАД відгуки на консультації, що проводяться державами-членами з питань прав людини, і в межах своїх можливостей надавати цим державам на їхнє прохання консультативні послуги;
- вживати заходів з петицій та інших повідомлень відповідно до своїх повноважень;
- надавати щорічну доповідь Генеральній асамблеї ОАД.

Будь-яка особа, група осіб або будь-яка неурядова організація, визнана в одній або декількох державах-членах ОАД, можуть направляти до Комісії петиції, що містять звинувачення або скарги про порушення Конвенції будь-якою державою-учасницею.

Міжамериканська комісія з прав людини приймає до розгляду повідомлення держав-учасниць Американської конвенції з прав людини 1969 р. про порушення прав людини іншими державами-учасницями за умови визнання ними її компетенції для розгляду таких повідомлень. При цьому Комісія має право запитувати в конфліктуючих держав потрібну інформацію, проводити власне розслідування, надавати послуги для вирішення конфлікту. У разі досягненні взаємоприйняттого рішення Комісія складає доповідь, яка направляється державам-учасницям розгляду, а також Генеральному секретарю ОАД. За відсутності позитивного результату доповідь надсилається відповідним державам із пропозиціями і рекомендаціями Комісії. Якщо протягом трьох місяців із моменту передання доповіді питання не вирішено або не передано до Міжамериканського суду з прав людини, Комісія може призначити строк, протягом якого держави зобов'язані вжити заходів для виправлення ситуації. По завершенні цього строку Комісія розглядає питання про достатність ужитих державою заходів і необхідність опублікування відповідної доповіді.

Важливо зазначити, що протягом майже 20-ти років (з 1959 р., коли було ухвалено рішення про створення Міжамериканської комісії з прав людини, по 1978 р., коли набула чинності Міжамериканська конвенція з прав людини) Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. була тим самим документом, який лежав у підґрунті діяльності Міжамериканської комісії з прав людини. З набуттям чинності Американською конвенцією з прав людини Комісія у своїй

правозастосовній діяльності щодо держав-учасниць Конвенції керується положеннями останньої, стосовно держав-членів ОАД, які не ратифікували конвенцію, Комісія продовжує застосовувати положення Американської декларації прав і обов'язків людини. Отже, склалася унікальна ситуація, коли в межах однієї регіональної системи захисту прав людини діють водночас дві підсистеми; для однієї базовим документом виступає Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. (документ юридично необов'язковий), для іншої – Американська конвенція з прав людини 1969 р. – договір, обов'язковий для всіх держав-учасниць ОАД.

Місцезнаходження Міжамериканської комісії з прав людини – м. Вашингтон (США).

Міжамериканський суд з прав людини (МАСПЛ) (Inter-American Court of Human Rights (IACHR)) є органом, що входить (разом із Міжамериканською комісією з прав людини) до механізму контролю за виконанням зобов'язань державами-учасницями Американської конвенції з прав людини 1969 р., був створений у 1979 р.

Суд складається із семи суддів, які є громадянами держав-членів ОАД і обираються в особистій якості з числа юристів, які відрізняються найвищим моральним авторитетом і визнаною компетентністю в галузі прав людини й володіють якостями, необхідними для виконання вищих судових функцій відповідно до законодавства держави, громадянами якої вони є, або держави, яка висуває їх як кандидатів. У складі Суду не може бути двох громадян однієї держави.

Члени Суду обираються терміном на шість років таємним голосуванням абсолютною більшістю голосів держав-учасниць Конвенції в Генеральній асамблеї ОАД зі списку кандидатів, запропонованих цими державами. Члени Суду можуть бути переобрані лише один раз. Термін повноважень трьох суддів, обраних під час перших виборів, завершується після закінчення трьох років. Кожна з держав-учасниць може висунути не більше трьох кандидатів, які є громадянами держави, що їх пропонує, або будь-якої іншої держави-члена ОАД. Суд призначає свого Секретаря.

Міжамериканський суд з прав людини розглядає спори, які пройшли аналогічну процедуру в Міжамериканській комісії з прав людини. У всіх справах, що розглядаються Судом, виступає Комісія.

Право звернення до суду мають держави – сторони спору і Комісія. До цієї установи можуть також звертатися зі скаргою будь-які фізичні особи, групи осіб або неурядові організації. При цьому обов'язковим є визнання державами-учасницями Американської конвенції з прав людини 1969 р. юрисдикції суду (щодо них) стосовно тлумачення і застосування положень Конвенції у разі виявлення в державах-учасницях Конвенції порушень прав і свобод людини, які підпадають під її захист.

Міжамериканський суд з прав людини приймає рішення про: виправлення ситуації; відновлення порушених прав і свобод; виплату компенсації.

Суд має право на прохання держав-членів ОАД консультувати їх з питань тлумачення Американської конвенції з прав людини та інших договорів з прав людини в американських державах. Консультації надаються також органам ОАД. Суд

звітує про свою роботу щорічно на сесії Генеральній асамблеї ОАД. У доповіді окремо повинні наводитися випадки, коли та чи інша держава не виконала рішення Міжамериканського суду з прав людини.

Рішення Суду є остаточним і не підлягає оскарженню. Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються виконувати рішення Суду в будь-якій справі, сторонами якої вони є.

Як свідчить практика, діяльність Міжамериканського суду з прав людини виявилася практично неефективною. За роки свого функціонування Суд виніс трохи більше десяти консультативних висновків і рішень. Перше рішення було винесено лише 29 липня 1988 р., тобто через 10 років після набуття чинності Конвенцією.

Офіційними мовами Міжамериканського суду з прав людини є іспанська та англійська.

Місцезнаходження Міжамериканського суду з прав людини – м. Сан-Хосе (Коста-Ріка).

Американська конвенція з прав людини 1969 р. розроблена у відриві від реального життя і соціально-економічних умов, що склалися на Латиноамериканському континенті. Народи низки країн Латинської Америки позбавлені не лише соціально-економічних, а й елементарних громадянських і політичних прав. Багато осіб є жертвами репресій, перебувають у тюрмах і концтаборах, піддаються катуванням, деякі з цих країн ратифікували Американську конвенцію з прав людини, взявши на себе зобов'язання дотримуватися закріплених у ній прав і свобод людини. Функціонування регіональної системи захисту прав людини, створеної на основі Американської конвенції з прав людини, свідчить про її неефективність, яка визнається нестабільністю політичних режимів у низці держав цього регіону.

Африканська хартія прав людини і народів є міжнародним регіональним документом, що став основою для кодифікації прав людини і народів на африканському континенті, ухвалений 26 червня 1981 р. Асамблеєю Організації африканської єдності (ОАЄ). Хартія набула чинності 1986 р. після її ратифікації державами-членами ОАЄ (з 2002 р. організація іменується Африканським Союзом).

Хартія складається з преамбули та 68-ми статей. Основний текст Хартії доповнюють два протоколи 1998 р. и 2003 р.

Африканська хартія прав людини і народів є першим на африканському континенті регіональним документом, у якому закріплено як загальнолюдські цінності щодо захисту прав і свобод людини в сучасному суспільстві, так і цінності захисту людини, властиві африканським спільнотам, що мають охоронятися і розвиватися. Хартія є також першим міжнародно-правовим документом, у якому сформульована система правових норм, що визначає перелік прав народів і встановлює правовий зв'язок між правами народів і державами-учасницями Хартії (механізм здійснення прав людини і народів). Значення документа полягає і в тому, що він сприяє утвердженню прав народів як категорії міжнародного співтовариства шляхом закріплення їх у міжнародному праві. У преамбулі Африканської хартії підкреслюється, що «свобода, рівність, справедливість і гідність є суттєвими цілями для досягнення законних прагнень африканських народів».

і вони мають спрямовуватися на «викорінення усіх форм колоніалізму в Африці, координацію і посилення їх співробітництва, зосередження зусиль на досягненні кращого життя».

Реалізація зазначених цілей повинна відбуватися через історичну традицію та цінності африканських цивілізацій. Висловлено переконання, що «право на розвиток, а також громадянські і політичні права не можуть бути відокремлені від економічних, соціальних і культурних прав як у їх концептуальному, так і універсальному значенні, і що задоволення економічних, соціальних та культурних прав є гарантією для користування громадянськими і політичними правами» (преамбула). У документі закріплено широкий перелік громадянських, політичних, соціально-економічних та культурних прав і свобод людини, а також прав народів, чим підтверджена прихильність африканських держав принципам прав і свобод людини та народів, які містяться у деклараціях, конвенціях та інших актах Африканського Союзу та ООН.

В Африканській Хартії прав людини і народів закріплено такі права людини: право на рівність перед законом та рівний захист законом (ст. 3); право на життя (ст. 4); право на повагу гідності, визнання правосуб'єктності особи і заборона всіх форм експлуатації і гноблення людини, включно з рабство, работоргівлю, тортури, нелюдські або принижуючі гідність види поведження і покарання (ст. 5); право на свободу і особисту недоторканність, включно з свободу від свавільного арешту або затримання (ст. 6); право на відкритий розгляд справи, який охоплює право на звернення до компетентних органів за захистом, право на презумпцію невинуватості, право на захист і розумні строки розгляду справи судом (ст. 7); право на свободу совісті і релігії (ст. 8); право на доступ до інформації, на вираження і поширення своїх поглядів (ст. 9); право на свободу асоціацій (ст. 10); право на об'єднання (ст. 11); право на свободу пересування і вибору місця проживання, на притулок в інших державах (ст. 12); право на участь в управлінні своєю державою безпосередньо або через вільно обраних представників, доступу до державної служби і державної власності (ст. 13); право на власність (ст. 14); право на працю і рівну оплату праці (ст. 15); право на вищий досяжний рівень фізичного і психологічного здоров'я (ст. 16); право на освіту, участь у культурному житті суспільства, захист моральних і традиційних цінностей, що визначаються суспільством (ст. 17) і право на захист сім'ї (ст. 18).

Крім того, в документі передбачається заборона на «масове вигнання осіб, які не є громадянами держави. Під масовим вигнанням розуміється і вигнання національних, етнічних або релігійних груп» (п. 5 ст. 12).

Спеціальний розділ Хартії присвячений надзвичайно широким обов'язкам осіб з урахуванням особливостей розвитку африканського суспільства: кожна особа має обов'язки щодо своєї сім'ї, суспільства, держави та інших законно визнаних спільнот і міжнародного співтовариства; права і свободи кожної особи повинні здійснюватися з належним урахуванням прав інших, колективної безпеки, моралі та загального інтересу (ст. 27); кожна особа повинна поважати свого

ближнього і ставитися до нього без дискримінації та підтримувати стосунки, що мають на меті забезпечувати і посилювати взаємну повагу і терпимість (ст. 28). Кожна особа також зобов'язана: дбати про гармонійний розвиток сім'ї, поважати своїх батьків, підтримувати їх у разі необхідності; служити національним інтересам; не ставити під загрозу безпеки своєї держави або держави проживання; шанувати і посилювати соціальну та національну солідарність; захищати і посилювати національну незалежність, територіальну цілісність своєї держави і сприяти її захисту; берегти і розвивати позитивні африканські культурні цінності у душі терпимості, діалогу і консультацій; сприяти досягненню африканській єдності (ст. 29).

В Африканській Хартії прав людини і народів закріплено такі права народів: право на рівність (ст. 19); право на існування, пов'язане із невід'ємним правом народу на самовизначення і вільним визначенням свого політичного статусу та здійснення свого економічного і соціального розвитку; право колонізованих і залежних держав на звільнення від іноземного панування; право на допомогу від держав-учасниць Хартії в їх визвольній боротьбі проти іноземного панування в політичній, економічній або культурній сферах (ст. 20); право вільно розпоряджатися своїми багатствами та природними ресурсами; право на законне повернення своєї власності, а також на справедливую компенсацію у випадку її незаконного захоплення (ст. 21); право на економічний, соціальний і культурний розвиток; право на рівне користування загальною спадщиною людства (ст. 22); право на національний і міжнародний мир та безпеку (ст. 23); право на здорове довкілля, сприятливе для розвитку народів (ст. 24).

Своєрідними гарантіями зазначених прав народів є встановлені в Хартії обов'язки держав. Поряд із зобов'язаннями кожної держави-учасниці дотримуватися і забезпечувати ці права, в ній передбачено два особливі зобов'язання держав щодо сприяння правам народів: обов'язок вживати всіх необхідних заходів для викоринення будь-яких форм іноземної економічної експлуатації, особливо з боку міжнародних монополій, з тим, щоб народи могли одержувати всі вигоди від переваг, які надаються їм національними ресурсами (п. 5 ст. 21); обов'язок в індивідуальному або колективному порядку забезпечувати народам реалізацію їх прав на розвиток (п. 2 ст. 22).

Із метою забезпечення прав людини і народів та їх захисту в межах Організації африканської єдності (нині Африканський Союз) в липні 1987 р. було створено Африканську комісію з прав людини і народів.

Африканська комісія з прав людини і народів (АКПЛН) (African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR)) складається з одинадцяти членів, обраних з африканців з бездоганною репутацією, відомих своїми високими моральними якостями, чесністю, неупередженістю і компетентністю в галузі прав людини і народів; особлива увага при цьому приділяється особам, які володіють знаннями в галузі права. У Комісії не може бути двох і більше членів, які мають громадянство однієї держави.

Члени Комісії обираються таємним голосуванням Асамблеєю Африканського Союзу з числа осіб, висунутих для цієї мети державами-учасницями Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. Кандидати повинні бути громадянами

однієї з держав-учасниць Хартії. Члени Комісії обираються на шість років і можуть бути переобрані.

Комісія обирає свого Голову і його заступника на два роки з правом переобрання.

Африканська комісія з прав людини і народів наділена лише консультативними повноваженнями. Згідно зі ст. 45 функції Африканської комісії з прав людини і народів полягають у такому:

1. Сприяти розвитку прав людини і народів, зокрема:

а) збирати документи; здійснювати вивчення і дослідження африканських проблем у галузі прав людини і народів; організовувати семінари, симпозиуми та конференції; поширювати інформацію; підтримувати національні та місцеві організації, що займаються правами людини і народів; у разі необхідності висловлювати свою думку або давати рекомендації урядам;

б) формулювати і встановлювати принципи і норми, спрямовані на вирішення правових проблем, пов'язаних із правами людини і народів та основними свободами, на основі яких африканські уряди можуть розробляти своє законодавство;

в) співпрацювати з іншими африканськими і міжнародними організаціями, що займаються забезпеченням і захистом прав людини і народів.

2. Забезпечувати захист прав людини і народів за умов, встановлених Хартією.

3. Давати тлумачення всіх положень Хартії на прохання держави-учасниці Хартії, органів Африканського Союзу або африканської організації, визнаної Африканським Союзом.

4. Виконувати будь-які інші завдання, які їй може доручити Асамблея Африканського Союзу.

Захист прав людини і народів здійснюється Комісією головним чином за допомогою процедури розгляду скарг. Відповідно до статті 46 Африканської хартії прав людини і народів Комісія може використовувати будь-який відповідний спосіб розслідування: може заслухати будь-яку особу, яка допоможе зрозуміти суть справи. Статті 47–54 Хартії передбачають процедуру розгляду повідомлень від держав, а статті 55–59 – процедуру розгляду індивідуальних скарг. Стаття 56 Хартії передбачає необхідні умови для виконання заявником, щоб його скарга була прийнята до розгляду. Повідомлення розглядаються, якщо вони:

1) вказують автора, навіть якщо він бажає залишитися анонімним;

2) сумісні зі Статутом Африканського Союзу і з Африканською хартією прав людини і народів;

3) не містять образливих і ганебних виразів по відношенню до певної держави або Африканського Союзу;

4) не ґрунтуються виключно на повідомленнях, які поширюються засобами масової інформації;

5) направлені після того, коли всі місцеві засоби вичерпані, і коли цілком очевидно, що національна процедура не виправдано затягується;

6) направлені в розумний строк після того, як вичерпані всі місцеві засоби, або після того, як Комісія почала займатися цим питанням;

7) не пов'язані зі справою, що була вже розглянута цими державами відповідно до принципів Статуту ООН, Статуту Африканського Союзу або положень Хартії.

Згідно зі ст. 58 Африканської хартії прав людини і народів звертається увага Асамблеї Африканського Союзу, коли Комісія з'ясовує, що одне або декілька повідомлень з усією очевидністю розкривають наявність низки серйозних або масових порушень прав людини і народів. Усі заходи, ухвалені в межах положення Хартії, є конфіденційним до тих пір, поки Асамблея Африканського Союзу не ухвалить іншого рішення (ст. 59). Проте, згідно з другим параграфом цієї статті, за рішенням Асамблеї Голова Комісії публікує доповідь.

Африканська комісія з прав людини і народів згідно зі ст. 62 Хартії розглядає доповіді держав про законодавчі або інші заходи, вжиті з метою імплементації та застосування положень Хартії. Починаючи з 2001 р. Комісія стала приймати кінцеві зауваження після розгляду доповідей держав, у яких указуються конкретні заходи, яких держава повинна вжити для усунення виявлених недоліків.

Африканська комісія з прав людини і народів має повноваження направляти спеціальні місії в держави-учасниці Хартії для моніторингу ситуації або місії для встановлення конкретних фактів.

Значну увагу Африканська комісія приділяє спеціальним процедурам – це загальна назва механізмів, затверджених Комісією, для реагування на конкретні ситуації в окремих державах або для вивчення окремих тематичних питань з прав людини в Африці. Особливістю спеціальних процедур є їхня здатність швидкого реагування на повідомлення про порушення прав людини і народів.

Місцезнаходження Африканської комісії з прав людини і народів – м. Банджул (Гамбія).

Відповідно до статті 66 Африканської хартії прав людини і народів 1981 р, яка передбачає, що спеціальні протоколи або угоди можуть, за необхідності, доповнювати положення цієї Хартії, був заснований Африканський суд з прав людини і народів. *Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів* був ухвалений у червні 1998 р. Радою Міністрів Організації африканської єдності (ОАЄ) і набув чинності 25 січня 2004 р.

Африканський суд з прав людини і народів (АСПЛН) (African Court on Human and Peoples' Rights (AfCHPR)) є регіональним міжнародним судом, створеним африканськими країнами для забезпечення захисту прав людини і народів в Африці. Суд доповнює і посилює функції Африканської комісії з прав людини і народів.

Протокол передбачає, що Суд складається з 11-ти суддів, які є визнаними експертами у галузі цивільного, ісламського, африканського права, а також у галузі прав людини. Судді обираються на шість років Асамблеєю Африканського Союзу, які можуть бути переобрані лише один раз.

Судді обирають з-поміж себе Президента і Віце-президента Суду, які працюють дворічний термін. Вони можуть бути переобрані лише один раз. Голова Суду

працює на постійній основі в суді, а інші десять суддів працюють неповний робочий день. Під час виконання своїх обов'язків Президенту допомагає Секретар, який виконує управлінські та адміністративні функції Суду.

Африканський суд з прав людини і народів володіє як консультативною юрисдикцією, так і юрисдикцією щодо спорів між державами-учасниками Протоколу у зв'язку з порушенням прав людини і народів, закріплених в Африканській хартії прав людини і народів 1981 р.

Згідно зі ст. 3 Протоколу Суд має юрисдикцію розглядати всі справи та спори, подані йому стосовно тлумачення та застосування Африканської хартії прав людини і народів 1981 р., Протоколу до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів 1998 р. та будь-яких інших відповідних міжнародних документів з прав людини, ратифікованих відповідними державами.

Африканський суд з прав людини і народів може ухвалювати і розглядати скарги від Африканської комісії з прав людини і народів, держав-членів Африканського Союзу, його органів, африканських міжурядових організацій, неурядових організацій і від фізичних осіб. При цьому слід уточнити, що подавати позовні скарги безпосередньо до Суду мають право лише відповідні неурядові організації, які мають статус спостерігача при Комісії, а також лише громадяни тих держав, які зробили заяви про визнання юрисдикції Суду (ст. 5 (3) і 34 (6) Протоколу).

Рішення Суду мають обов'язковий характер, і держави зобов'язані їх виконувати. Крім того, у Суду є повноваження вказувати на конкретні заходи як засіб правового захисту прав людини і народів.

Місцезнаходження Африканського суду з прав людини і народів – м. Аруш (Танзанія).

1 липня 2008 р. на 11-му Саміті Африканського Союзу в м. Шарм-еш-Шейх (Єгипет) було вирішено об'єднати дві судові інстанції в одну: Африканський суд з прав людини і народів і Суд Африканського союзу (обидва суди продовжують функціонувати під час перехідного періоду). Протокол про об'єднання, названий Протоколом про Статут Африканського суду з прав людини, був ухвалений у 2008 р. і донині не набув чинності. Він замінює Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини і народів 1998 р. і Протокол про Суд Африканського союзу 2003 р.

Значну роль у механізмі реалізації та забезпечення прав жінок в Африці відіграє *Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці*. Документ був ухвалений Асамблеєю Африканського Союзу в 2003 р. і набув чинності в 2005 р.

У преамбулі Протоколу зазначається, що, незважаючи на ратифікацію Африканської хартії прав людини і народів та інших міжнародно-правових актів більшістю держав-учасниць Африканського Союзу і їх урочисте зобов'язання в галузі захисту прав і свобод людини, жінки в Африці, як і раніше, стають жертвами дискримінації.

Протокол про права жінок складається з трьох розділів. Перший розділ охоплює обґрунтування його розроблення з посиланням на регіональні та міжнародні зобов'язання африканських держав у галузі захисту прав жінок. У другому розділі передбачаються основні категорії прав жінок. Третій розділ Протоколу присвячений питанням реалізації прав і моніторингу за їх дотриманням. У Протоколі закріплюються чотири широкі категорії прав жінок: цивільні і політичні права; економічні, соціальні і культурні права; право на розвиток і мир; репродуктивні і сексуальні права.

Характеризуючи значення Протоколу для забезпечення прав жінок в Африці, необхідно зазначити, що документ передбачає право жінок на освіту; право вийти заміж в офіційно встановленому віці, а не раніше (ст. 6 Протоколу встановлює мінімальний вік укладення шлюбу для жінок – 18 років); право повною мірою брати участь у ухваленні рішень, зокрема пов'язаних зі своїм особистим життям тощо.

Крім того, Протоколом регламентується право на фізичну недоторканність жінок, захисту від звичаїв, які шкодять моральному і фізичному розвитку дівчат. Документ передбачає, щоб уряди держав створювали і покращували стан існуючих допологових, пологових і післяпологових будинків за доглядом для всіх африканських жінок. Протокол вимагає дозволу медичних абортів у випадках сексуального насильства, інцесту або небезпечної вагітності.

Протокол схвалює позитивні дії щодо забезпечення рівноправності жінок, зокрема рівного представництва жінок на виборних посадах, а так само закликає до рівного представництва жінок у судових і правоохоронних органах.

Держави, які ратифікували Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці 2003 р., повинні зосередитися на ефективній реалізації прав жінок на національному рівні. Лише тоді, коли процеси імплементації будуть завершені, африканські жінки зможуть відчутти користь із правових гарантій Протоколу для захисту своїх прав.

Арабська хартія прав людини є міжнародним регіональним документом, ухваленим Лігою арабських держав (ЛАД) у 2004 р., що набув чинності в 2008 р. Основу Хартії становлять ісламські норми.

В Управлінні Верховного комісара ООН з прав людини привітали набуття чинності Хартії. Однак згодом, після листа протесту від міжнародної неурядової організації «UN Watch», висловили критику Хартії за те, що цей документ прирівнює сїонізм (єврейський націоналізм) до расизму, за підхід до прав жінок та іноземців, а також за допущення смертної кари стосовно неповнолітніх. Хартія також критикується такими міжнародними неурядовими організаціями, як Міжнародна амністія, Міжнародна комісія юристів та іншими.

Арабська хартія прав людини складається з преамбули і 53-х статей.

У преамбулі містяться такі основні положення щодо дотримання прав людини, як свобода, рівність і братерство між людьми.

Документ закріпив такі права народів: право на самовизначення; право розпоряджатися своїм багатством і природними ресурсами; право визначати свою

політичну систему і право на забезпечення свого економічного, соціального і культурного розвитку. Крім того, Хартія засуджує расизм, сіонізм, іноземну окупацію та іноземне панування.

Хартія визнає окремі громадянські свободи і права, такі як право на життя; право на свободу та безпеку особистості; право на повагу до приватного і сімейного життя; право на укладення шлюбу; право на захист сім'ї; право на приватну власність; право на вільне пересування осіб; право на громадянство і право на політичний притулок.

У сфері здійснення правосуддя Арабська хартія прав людини закріплює принцип презумпції невинуватості, принцип законності кримінального покарання, гарантує право на справедливий судовий розгляд компетентним незалежним судом і забороняє довільні арешти. Більше того, вона забороняє тортури і неправильне лікування.

Хартія визнає певні свободи і політичні права: право на свободу віросповідання, думки і релігії; право на інформацію; право на свободу вираження думок; право на свободу зібрань; право на свободу мирних асоціацій; право на створення профспілок і право на страйк.

У сфері економічних, соціальних і культурних прав Хартія закріплює право на здоров'я; право на працю і право на достатній життєвий рівень і визнає групу прав для осіб з інвалідністю.

Отже, права, визнані в Арабській хартії прав людини 2004 р., підкреслюють прогрес у захисті прав і свобод людини. Однак текст документа містить певні обмеження прав і свобод людини. Наприклад, Хартія визнає рівність чоловіків і жінок, але це відбувається без посилання на їх рівність перед законом. Хартія також не скасовує смертну кару.

Що стосується останнього, важливо доповнити, що в статті 7 Хартії вказується на те, що «смертна кара не повинна застосовуватися до людини у віці до 18 років, якщо інше прямо не зазначено в законах, чинних на момент вчинення злочину». Це положення суперечить міжнародним нормам і стандартам, зокрема ст. 37 Конвенції про права дитини 1989 р. та ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., які встановлюють, що смертна кара не може бути застосована за злочини, вчинені особами у віці до 18-ти років.

Важливо відзначити, що проблеми в галузі прав людини є відображенням впливу діючого в багатьох арабських країнах ісламського шаріату. Так, наприклад, усі перетворення в Саудівській Аравії, як і в інших монархіях регіону Перської затоки, здійснюються лише в межах Корану та шаріату. Прийняття в Саудівській Аравії, а також у сусідніх аравійських монархіях у 2000-х роках ісламської концепції «поміркованості», що проголошує компромісність та толерантність та підтверджує мусульманський постулат іджтихада (вільного судження), надає певну можливість для просування загальних демократичних принципів у саудівське суспільство, не порушуючи при цьому його мусульманського характеру.

Декларація АСЕАН про права людини є міжнародним регіональним документом, ухваленим у 2012 р. у межах Асоціації держав Південно-Східної Азії.

До переліку прав людини, закріплених у Декларації, належать: право на гідність у гідності та статусі (п. 1); право на визнання правосуб'єктності (п. 3); право на ефективний правовий захист (п. 5); право на життя (п. 11); право на особисту свободу та безпеку (п. 12); право не зазнавати катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (п. 14); право на свободу пересування та вибору місця проживання (п. 15); право шукати та отримувати притулок в інших державах (п. 16); право володіти, користуватись, розпоряджатись власністю та відчувувати її (п. 17); право на громадянство (п. 18); право на свободу думки та віросповідання (п. 22); право на свободу висловлювань (п. 23); право на свободу мирних зібрань (п. 24); право на участь в управлінні державою свого громадянства (ч. 1 п. 25); право голосу (ч. 2 п. 25); право на працю (п. 27); право на належний рівень життя (п. 28); право матерів та дітей на особливий захист і підтримку (ч. 3 п. 30); право на освіту (п. 31); право на розвиток (п. 35) тощо.

Про формальну юридичну силу документа в тексті Декларації нічого не передбачено, однак у пункті 40 закріплено положення про те, що ніщо в цій Декларації не може тлумачитися в такий спосіб, який передбачав би наявність у будь-якої держави, групи осіб або особи будь-якого права вчиняти дії, спрямовані на підрив мети та принципів діяльності АСЕАН або на руйнування будь-якого права або свободи, викладених в Декларації або міжнародно-правових документах, стороною яких є держава-член АСЕАН.

У межах сучасної Асоціації держав Південно-Східної Азії, вперше за час існування Організації, активно виявились тенденції до утворення субрегіонального правозахисного механізму. Ураховуючи специфіку політичного дискурсу Південно-Східної Азії й та Азії загалом, навряд чи є підстави вважати, що в короткостроковій перспективі буде вироблений більш чіткий механізм міжнародно-правового захисту прав людини (тобто механізм, який, за аналогією до європейської, міжамериканської, африканської і арабської, можна було би назвати регіональною системою захисту прав людини). Питання генерації в межах АСЕАН такого механізму, а тим більше – можливого поширення сфери його дії на всю Азію, є, у кращому разі, справою віддаленого майбутнього.

3. Виконання Україною міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав людини

Будучи однією з держав засновниць ООН у 1945 р., Україна активно долучалась до створення міжнародної системи захисту прав людини, а з проголошенням незалежності 24 серпня 1991 р. спрямувала вектор на побудову правової держави, орієнтованої на загальнолюдські цінності. Це стало принциповим напрямком розвитку України на засадах демократичної держави і необхідною умовою входження України до світової та європейської спільноти.

Проте для того, щоб Україна дійсно стала демократичною, соціальною і правовою державою, як це передбачено в Конституції України 1996 р., потрібно, щоб людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека були не лише проголошені найвищою соціальною цінністю, а й стали реальністю нашого життя. Тому відповідність національного законодавства міжнародним стандартам прав людини є необхідною умовою втілення в життя зазначених конституційних норм.

У Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. і Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 05.12.1991 р. наголошувалося на тому, що до сім'ї цивілізованих держав бажає увійти нова, демократична, правова держава, яка ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права, свободи людини і громадянина і зобов'язується суворо дотримуватись загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі захисту прав і свобод людини. Суспільно-політичні зрушення у 1985–1990 рр. і особливо події серпня 1991 р. глибоко сколихнули українську громадськість та створили сприятливі умови для демократичних перетворень.

Перші ж законодавчі акти щойно утвореної незалежної держави не залишали жодних сумнівів у тому, що пріоритетним напрямком діяльності держави є захист і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, створення дієвого механізму їх реалізації.

Прийняття 9 листопада 1995 р. України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток інституту прав і свобод людини і громадянина. Україна приєдналась до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі забезпечення і захисту прав і свобод людини, взяла на себе конкретні зобов'язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім цього, членство у Раді Європи стимулювало процес підготовки і ухвалення Конституції – основного закону нової демократичної держави.

Конституція України 1996 р. є певною мірою взірцем сучасного конституціоналізму з питань прав і свобод людини і громадянина. Вона визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні. У чинній Конституції України правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II. Цей розділ є одним із найважливіших у Конституції і містить близько третини її статей.

Конституція України імплементувала всі основні положення міжнародно-правових актів у галузі захисту прав і свобод людини, насамперед Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., які є одними з найбільших досягнень людства в XX столітті у гуманітарній сфері, справжнім «людським виміром», мірою людської гідності.

Відповідно до Конституції України кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. А закріплені в чинних міжнародних договорах стандарти прав і свобод людини мають бути доведені до відома широких верств населення.

Поряд із національними гарантіями чинна Конституція України передбачає можливість використання і міжнародно-правових гарантій. Відповідно до статті 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна.

Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Важливим кроком у цьому напрямку стала ратифікація 17 липня 1997 р. Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. Відтепер громадяни України отримали можливість звертатися щодо захисту своїх порушених прав до Європейського суду з прав людини. До того ж, приєднавшись 25 грудня 1990 р. до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Україна визнала і компетенцію Комітету ООН з прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їхніх прав та свобод, гарантованих цим Пактом.

Для урегулювання відносин, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколів до неї, з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, 23 лютого 2006 р. був ухвалений Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Згідно зі ст. 17 Закону «Суди застосовують під час розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права».

Певні позитивні зрушення в цьому напрямку характеризує діяльність Верховного Суду України, який зобов'язаний перевіряти, чи виконуються рішення Європейського суду з прав людини і правильність їх виконання. Завдання вищого судового органу держави полягає не лише у виправленні судових помилок, допущених у конкретних справах, а передусім у забезпеченні єдності судової практики. Виходячи з цього Верховний Суд України повинен враховувати положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та її тлумачення, закріплені в рішеннях Європейського суду з прав людини, під час перегляду справ, тлумачити національні норми закону в контексті європейських стандартів.

У механізмі забезпечення реалізації міжнародних стандартів у галузі захисту прав і свобод людини важливу роль відіграє також Конституційний Суд України, діяльність якого пов'язана з ухваленням рішень із посиланням на міжнародні акти у галузі захисту прав і свобод людини. Здійснюючи конституційний контроль, Конституційний Суд України справляє значний вплив на діяльність органів державної влади в галузі дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина, передусім у сфері нормотворчості (законодавства), ухвалюючи рішення про невідповідність тих або інших правових актів або їх окремих положень

Конституції, даючи тлумачення конституційних норм під час розгляді конкретних справ і здійснюючи офіційне тлумачення Конституції і законів України, яке стає обов'язковим для всіх суб'єктів права.

Запровадження спеціального інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є новацією у державно-правовій системі захисту прав і свобод людини у нашій країні. У разі запровадженні інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини було враховано позитивний досвід інституту омбудсмана (Уповноваженого з прав людини) європейських країн. Віднині цей інститут являє собою універсальний інструмент виявлення і сприяння усуненню порушень прав і свобод людини і громадянина в Україні. Із метою захисту прав кожного на території України і в межах її юрисдикції Уповноважений здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина, проголошених у Конституції, законах та міжнародних договорах України, а також сприяє приведенню національного законодавства про права і свободи людини у відповідність до міжнародних стандартів у цій галузі.

У процесі практичної діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо контролю за дотриманням прав і свобод людини в Україні в низці галузей виявляється невідповідність норм українського законодавства міжнародним стандартам прав людини. У кожному такому конкретному випадку готуються узагальнені висновки у формі подань, які включаються до щорічної або спеціальної доповіді Уповноваженого. Узагальнені висновки є певними рекомендаціями для органів державної влади.

Значна робота здійснюється Уповноваженим щодо визначення міжнародно-правових документів у галузі захисту прав і свобод людини, які Україна повинна ратифікувати найближчим часом.

Важливо зазначити, що контрольні механізми, запроваджені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та іншими міжнародно-правовими актами, є унікальними. Тому обов'язком держави є забезпечення заходів, спрямованих на детальне ознайомлення з їх положеннями як юристів-практиків, так і всіх громадян України. Складовою частиною формування правових знань та правової культури в цілому повинно стати також регулярне інформування громадян про розгляд справ Європейським судом з прав людини за скаргами від громадян України. Як свідчить практика, громадяни України, які надсилають скарги до Європейського суду з прав людини, мають лише загальне уявлення про вимоги, що ставляться до цих звернень. Саме їх недотримання здебільшого є причиною відмови Європейським судом у визнанні прийнятними таких скарг

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «міжнародне право прав людини».
2. Визначте основні напрямки міжнародного захисту прав і свобод людини.
3. Дайте загальну характеристику універсальних і регіональних міжнародно-правових актів у галузі захисту прав і свобод людини.

4. Назвіть міжнародно-правові акти у галузі захисту прав і свобод людини, що є складовими Міжнародної хартії прав людини.
5. Визначте роль і місце Загальної декларації прав людини 1948 р. у системі джерел міжнародного права прав людини.
6. Дайте характеристику основних положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.
7. Назвіть контрольний механізм виконання державами своїх зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 р.
8. Дайте характеристику основних положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.
9. Назвіть контрольний механізм виконання державами своїх зобов'язань за Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.
10. Дайте характеристику діяльності спеціалізованих установ ООН у галузі захисту прав і свобод людини.
11. Визначте місце Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. у системі регіональних (європейських) міжнародних актів у галузі захисту прав і свобод людини.
12. Розкрийте організаційно-правові аспекти діяльності Європейського суду з прав людини.
13. Охарактеризуйте американську систему захисту прав і свобод людини.
14. Охарактеризуйте африканську систему захисту прав і свобод людини.
15. Назвіть особливості арабської системи захисту прав і свобод людини.
16. Дайте характеристику захисту прав і свобод людини у межах Асоціації держав Південно-Східної Азії.
17. Назвіть національні механізми захисту прав людини в Україні.

РОЗДІЛ 13

МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО

1. *Поняття міжнародного морського права, його джерела.*
2. *Поняття та правовий режим внутрішніх морських вод.*
3. *Поняття та правовий режим територіального моря.*
4. *Прилегла зона: поняття, правовий режим.*
5. *Поняття та правовий режим відкритого моря.*
6. *Виключна економічна зона.*
7. *Континентальний шельф.*
8. *Міжнародний район морського дна.*
9. *Міжнародні протоки та міжнародні канали.*

1. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО МОРСЬКОГО ПРАВА, ЙОГО ДЖЕРЕЛА

Міжнародне морське право – це галузь міжнародного права, яка складається з узгоджених принципів та норм, що визначають правовий статус морських просторів і регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права щодо використання Світового океану, його дна і надр.

Міжнародне морське право як галузь є однією з найстаріших, оскільки ще з незапам'ятних часів Світовий океан, що становить 71 % поверхні планети Земля, відігравав значну роль у задоволенні господарських і транспортних потреб народів світу.

Тривалий час звичаєве право становило основу цієї галузі, регулюючи, насамперед, відносини, пов'язані з мореплаванням і рибальством. Міжнародний договір також застосовувався з цією метою на ранніх стадіях розвитку міжнародного морського права, але досить рідко. Так, у VI–IV ст. до н. е. були укладені договори між Стародавнім Римом і Карфагеном про встановлення кордонів і режиму плавання в затоках Карфагенській і Лаціума, біля берегів Іспанії, Лівії, Сардинії. Ці договори згодом вплинули на формування міжнародно-правового режиму територіальних вод.

За римським правом море загалом визнавалося вільним для судноплавства і рибальства, але з певними обмеженнями. Море, як і повітря, вважалося «*res communis omnium*» (простір, що є спільним для всіх), але Разом із тим підкорялося юрисдикції імператора. Крім того, свобода моря визнавалася Римом лише щодо своїх громадян, але не для інших народів.

Бурхливий розвиток промисловості, торгівлі й мореплавання, що зумовив Великі географічні відкриття, сприяв утвердженню принципу свободи відкритого моря й відмови від територіальних претензій на морські простори за межами територіальних вод. Засновник науки міжнародного права голландський мислитель, юрист і дипломат Гуго Гроцій, у своїй книзі «Свобода морів, або право, що належить Голландії, брати участь у торгівлі в Ост-Індії» («Mare Liberum») стверджував, що ні Португалія, ні жодна інша держава не можуть володіти морями і мати виключні права на судноплавання. Гроцій зазначав, що загальні потреби людства та інтереси міжнародної торгівлі вимагають визнання відкритості морів. Водночас він визнавав можливість встановлення поясу територіальних вод прибережною державою і право мирного проходу по ньому суден інших держав.

Історія міжнародних морських відносин свідчить про те, що норми і принципи міжнародного морського права формувалися й розвивалися за безпосередньої взаємодії двох тенденцій – захисту власних інтересів прибережними державами і необхідності вільного використання відкритого моря в інтересах усіх суб'єктів міжнародного права.

Достатньо довго звичайі були єдиним джерелом міжнародного морського права. Починаючи з XVIII століття були укладені міжнародні договори, які стосувалися, зокрема, питань морської війни, морських меж здійснення прибережними державами своєї влади, а в XIX–XX ст. – багатосторонні договори (наприклад, Копенгагенський трактат про Балтійські протоки 1857 р., Женевська конвенція про міжнародний режим морських портів 1923 р., Конвенція про режим портів 1936 р. тощо).

XX століття ознаменувалося надзвичайно швидкими темпами розвитку промисловості, науки і техніки; появою міжнародних господарських зв'язків і світового ринку; значним розширенням діяльності держав у Світовому океані. Усі ці зміни вимагали розвитку норм та інститутів міжнародного морського права, їх кодифікації.

Перша конференція Ліги Націй «Прогресивна кодифікація міжнародного права» у 1930 р. розглянула в числі інших питання про територіальні води. Хоча згоди з цього питання досягнуто не було, конференція підготувала для розгляду в майбутньому проєкт конвенції про правовий режим територіального моря.

Варто зауважити, що види використання Світового океану були обмежені судноплаванням і рибальством. Лише після Другої світової війни розвинені країни розпочали розвідку і почали використовувати природні ресурси континентального шельфу та за його межами. Ця багатогранна діяльність держав із використання Світового океану створила умови для виникнення специфічного предмета правового регулювання відповідної галузі міжнародного права. А тому завершення процесу становлення міжнародного морського права як галузі загального міжнародного права необхідно пов'язувати з його кодифікацією, тобто з набуттям чинності Женевських конвенцій з морського права 1958 р., яке збіглося у часі з початком науково-технічної революції у другій половині XX століття.

У 1958 р. на I Конференції ООН з морського права на основі проєктів статей, підготовлених Комісією міжнародного права ООН, були ухвалені чотири Женевські конвенції: Конвенція про територіальне море та прилеглу зону; Конвенція про відкрите море; Конвенція про континентальний шельф; Конвенція про рибальство та збереження живих ресурсів відкритого моря. Їх учасниками стала велика кількість держав. Значна частина положень Женевських морських конвенцій 1958 р. відображає «кодіфіковане звичаєве право» («Codified customary law»).

У результаті цієї великої роботи міжнародного співтовариства вдалося кодифікувати низку загальновизнаних принципів і норм міжнародного морського права: принцип свободи відкритого моря, що охоплює свободу судноплавства, рибальства, прокладання морських кабелів і трубопроводів, польотів над відкритим морем; право мирного проходу через територіальне море; принцип реального зв'язку між судном і державою прапора; про режим континентального шельфу тощо.

На жаль, на I Конференції не вдалося вирішити питання про максимальну ширину територіального моря й рибальської зони. Для вирішення цих проблем була скликана II Конференція ООН з морського права в 1960 р. Однак ця конференція не дала бажаних результатів.

Тим часом питання, пов'язані з шириною територіального моря, рибальської зони, континентального шельфу, економічними та іншими правами прибережних держав у їх взаємодії з інтересами міжнародного співтовариства в цілому, ставали дедалі актуальнішими. До цих питань додалися проблеми, породжені науково-технічною революцією: забруднення морів і океанів, можливість використання потужних технічних засобів у справі розвідки й видобутку живих і неживих ресурсів Світового океану, розширення наукових досліджень морських просторів.

Сукупність цих обставин зумовила необхідність нової широкої дискусії з проблем розвитку міжнародного морського права, що обумовило заснування Генеральною Асамблеєю ООН в 1967 р. Комітету з мирного використання дна морів та океанів (Committee on the Peaceful Uses of the Sea-bed and the Ocean Floor), а в 1973 р. – скликання III Конференції ООН з морського права.

III Конференція, що проходила з 1973-го по 1982 рік, стала найважливішим етапом кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного морського права. Усього було проведено 11 сесій, при цьому починаючи з 7-ї сесії, кожна з них мала додаткові («відновлені») частини сесій. У роботі Конференції брали участь делегації 164-х держав. Крім того, як запрошені у її роботі брали участь й інші суб'єкти міжнародних відносин – 12 спеціалізованих установ ООН, 19 міжурядових організацій і низка неурядових організацій.

Конференція завершилася підписанням 10 грудня 1982 р. Конвенції ООН з морського права. Ця Конвенція стала результатом великої та кропіткої роботи багатьох суб'єктів міжнародного права, є одним з найбільших загальних багатосторонніх договорів за всю історію міжнародних відносин.

Слід зазначити, що ніколи у день відкриття договору для підписання не демонструвалася настільки переконлива його підтримка. У перший день Конвенцію

підписали 119 делегацій, що представляли 117 держав (у тому числі й Україна). Лише 19 держав, що підписали Конвенцію, не ратифікували її (Афганістан, Бутан, Іран, Камбоджа, Колумбія, Лівія, Ліхтенштейн, Малаві, Нігер, Об'єднані Арабські Емірати, Руанда, Сальвадор, Свазіленд, Корейська Народно-Демократична Республіка, США, Таїланд, Центральноафриканська Республіка, Чад, Ефіопія). Нині учасниками Конвенції є 168 держав.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. складається з 17-ти частин, що включають 320 статей і 9 додатків. Конвенція містить без змін багато положень Женевських морських конвенції 1958 р.

Поряд із традиційними видами використання морських просторів предметом міжнародно-правового регулювання Конвенції ООН з морського права 1982 р. стали всі відносини держав, які були зумовлені суспільно-економічним і науково-технічним прогресом у галузі освоєння морських просторів і ресурсів. Унаслідок цього з'явилися й утвердились нові правові поняття та категорії у міжнародному морському праві – «континентальний шельф», «виключна економічна зона», «води держав-архіпелагів», «міжнародний район морського дна» тощо. Виникли нові інститути та норми міжнародного морського права. У тих випадках, коли будь-які питання використання моря не врегульовані міжнародним морським правом, вони «продовжують регламентуватися нормами і принципами загального міжнародного права», про що йдеться у преамбулі Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Багато норм та інститутів, що становлять зміст міжнародного морського права, не з'являються в інших сферах міжнародно-правового регулювання. До таких належать: свобода відкритого моря, виключна юрисдикція держави прапора у відкритому морі, право переслідувати за «гарячими слідами», право мирного проходу іноземних суден через територіальне море, право транзитного проходу через протоки, що використовують для міжнародного судноплавства, право архіпелажного проходу, право на захоплення піратських суден та екіпажів у відкритому морі тощо.

2. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВНУТРІШНІХ МОРСЬКИХ ВОД

Внутрішніми морськими водами вважається водний простір, розташований між береговою лінією і тими вихідними лініями, від яких відраховується ширина територіального моря.

Внутрішні морські води є частиною території держави, і на них поширюється її суверенітет. Держава в національному законодавстві встановлює кордони своїх внутрішніх морських вод з урахуванням правил Конвенції ООН з морського права 1982 р. та інших норм міжнародного права.

До внутрішніх морських вод належать:

1. Води портів до лінії, що з'єднує в морі постійні портові споруди. Прибережні установки і штучні острови не вважаються постійними портовими спорудами.

2. Води заток, бухт, губ, лиманів, береги яких належать цій державі до лінії природного входу, якщо вона не перевищує 24 морських миль. Якщо лінія входу в затоку (бухту, губу, лиман) перевищує 24 милі, то проводиться 24-мильна вихідна пряма всередині затоки. Поглиблення не визнається затокою, якщо його площа не дорівнює або не більша площі півкола, діаметром якого служить лінія, що перетинає вхід у це заглиблення.

3. Води заток, бухт, губ, лиманів, морів і проток, що історично належать певній державі, незалежно від ширини лінії природного входу (затоки Гудзонова в Канаді, Бристольська у Великобританії). До внутрішніх морських вод певної держави вони належать у зв'язку з тим, що традиційно через географічні особливості, а також економічну та оборонну значущість належали цій державі, що можна кваліфікувати як визнану іншими державами звичаєву норму.

До складу внутрішніх вод входять озера і внутрішні моря. Якщо озера цілком оточені берегами однієї держави, то вони належать до державної території. Якщо ж вони оточені територією декількох держав, між цими державами практикується укладення угод про режим вод, що належать кожній із них. До таких озер належать: Боденське озеро, оточене територією Німеччини і Швейцарії; Женевське озеро між Францією і Швейцарією; Великі озера, які межують із Канадою і США. За відсутності таких угод передбачається, що кордон визначається середньою лінією.

4. Води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, узятих для відліку ширини територіального моря, коли узбережжя глибоко порізане, або коли вздовж берега розташований ланцюг островів. Прямі вихідні лінії повинні бути позначені на картах і доведені до відома інших держав.

Правовий режим морських портів, як правило, регулюється нормами національного права. Однак розвиток економічних зв'язків і необхідність створення максимально сприятливих умов для торговельного мореплавства змушують прибережні держави здійснювати свій суверенітет у портах з урахуванням сформованої світової практики, яка спрямована на полегшення процедури заходу і перебування іноземних торгових суден у портах.

Морський порт – це визначена межами територія та акваторія, обладнана для обслуговування суден і пасажирів, проведення вантажних, транспортних та експедиційних робіт, а також інших пов'язаних із цим видів господарської діяльності.

Морські порти бувають *торгові*, *рибні* і *спеціалізовані*. Крім того, розрізняють порти *відкриті* і *закриті*. Прибережні держави відчиняють для заходу іноземних суден деякі торгові порти, при цьому питання про те, які з портів повинні бути відкриті, належить до виняткової компетенції держави. Для відвідування відкритих портів, як правило, не треба запитувати дозвіл прибережної держави або повідомляти про це. У відкриті порти повинні бути забезпечені вільний доступ усіх суден незалежно від прапора і без будь-якої дискримінації.

Зовнішньою межею внутрішніх морських вод портів є лінія, що проходить через найбільш віддалені у бік моря точки портових споруд. Конвенція ООН з морського права 1982 р. наголошує, що це повинні бути постійні портові споруди (ст. 11 Конвенції). До території порту належать відведені порту землі, а також намиті, насипані або створені іншими технологічними засобами за рахунок території порту площі. Акваторією порту є відведені порту водні простори.

Правовий режим внутрішніх морських вод являє собою сукупність правил заходження у внутрішні води і порти, перебування в них і виходу з них. Він встановлюється внутрішньодержавним законодавством і міжнародно-правовими актами.

Правила, які застосовуються у внутрішніх водах, прибережні держави зобов'язані доводити до загального відома в Повідомленнях мореплавцям, лоцїях і довідниках.

Іноземні судна заходять у внутрішні води і порти держави за дозволом. Однак дозвільний порядок реалізуються на практиці по-різному щодо невійськових і військових судів. Іноземним невійськовим суднам дозволяється вільно заходити в оголошені відкриті порти. Перелік портів визначається прибережними державами на свій розсуд і доводиться до відома щорічно в Повідомленнях мореплавцям.

Військові кораблі іноземних держав можуть заходити у внутрішні води і порти на основі дозволу прибережної держави або на його запрошення. Деякі держави на основі принципу взаємності передбачають повідомний порядок заходження військових судів. Не вимагається дозволу на заходження у внутрішні води і порти іноземних військових кораблів, якщо на їх борту перебувають глави держав або голови урядів.

Без дозволу здійснюється вимушений захід іноземних військових суден, викликий надзвичайними обставинами, – нещасним випадком, аварією, стихійним лихом, необхідністю надання термінової медичної допомоги, доставкою врятованих людей тощо.

Для забезпечення безпеки або уникнення можливого забруднення навколишнього середовища прибережні держави передбачають особливий порядок, обмеження або заборону заходження суден із ядерними установками, а також кораблів із ядерною зброєю на борту.

Усі судна, що прибувають у порт, підлягають прикордонному, санітарному та митному огляду.

Військові кораблі звільняються від митного огляду та мита. Однак вивантаження або перевантаження вантажів здійснюється під наглядом органів митного контролю. Вантажі, що вивантажуються на берег, обкладаються митом.

Відповідно до Конвенції про полегшення міжнародного морського судноплавства 1965 р. істотно спрощені формальності, вимоги до документів і різних процедур щодо суден, що перебувають у порту.

Прибережна держава не може стягувати плату із судна за його заходження і перебування в порту. Плата стягується лише за надані послуги (лоцманська провідка, ремонтні роботи), користування спорудами (причалами, маяками, складами), технічними засобами (транспортними засобами, кранами, буксирами).

У внутрішніх водах дослідницька діяльність, рибальство або інший промисел можуть здійснюватися іноземними судами лише на основі спеціальних міжнародних угод або з дозволу компетентних органів прибережної держави.

На іноземні торгові судна, до яких звичайно належать усі судна, крім військових і тих, що використовуються для публічних цілей (охорона узбережжя, рибоохорона тощо), що перебувають у внутрішніх морських водах прибережної держави, поширюється кримінальна, цивільна й адміністративна юрисдикція прибережної держави.

В основу кримінальної юрисдикції покладено загальне правило про те, що оскільки внутрішні морські води є частиною державної території, то злочини, вчинені на борту іноземних торгових суден, що перебувають у межах цих вод, підлягають юрисдикції прибережної держави. Але на практиці найчастіше через двосторонні угоди влада прибережної держави утримується від застосування кримінальної юрисдикції стосовно моряків іноземного судна, якщо вчинені ними злочини не порушують громадський порядок або якщо про інше не просять дипломатичні або консульські посадові особи держави прапора судна.

Цивільна юрисдикція над іноземними торговими суднами полягає у тому, що судовою владою прибережної держави можуть розглядатися цивільні позови щодо іноземного торгового судна і майна, що перебуває на його борту, під час стоянки судна в порту. Такі позови можуть бути заявлені до судна у зв'язку з невиконанням контракту, заподіянням шкоди тощо. Реалізація цивільної юрисдикції щодо іноземного торгового судна може передбачати затримання або арешт такого судна для забезпечення позовних вимог або виконання судових або арбітражних рішень. Рішення про затримання або арешт повинно виноситися компетентним судовим органом прибережної держави.

Слід зазначити, що згідно зі сформованою міжнародною практикою прибережна держава не здійснює юрисдикцію у справах, що належать до внутрішнього розпорядку на іноземному судні, включно з цивільні спори між членами команди, що виникають у зв'язку з їхньою службою на судах. Що стосується трудових правовідносин між членами екіпажа іноземного торгового судна, то, в принципі, вони підпадають під юрисдикцію прибережної держави. Проте на практиці прибережні держави звичайно не втручаються в трудові спори між членами такого екіпажу, крім випадків, коли спір стосується заробітної плати або виконання обов'язків на борту судна, якщо інше не встановлено відповідним договором. Слід пам'ятати, що ціла низка соціальних аспектів праці моряків регулюється конвенціями Міжнародної організації праці, і їхнє порушення в будь-якій країні, в будь-якому іноземному порту може викликати втручання іноземних громадських організацій, насамперед національних профспілкових організацій.

Адміністративна юрисдикція головним чином ґрунтується на нормах адміністративного права, що встановлюють режим перебування іноземних суден у внутрішніх морських водах прибережної держави. Відповідно до цих норм іноземні судна, як державні, так і приватні, підлягають адміністративній юрисдикції

прибережної держави в повному обсязі. Насамперед, це стосується виконання митних і санітарних правил, а також заходів контролю, що належать до безпеки суден, охорони людського життя, допуску іноземців.

Військові кораблі у внутрішніх водах та портах користуються правом недоторканності. До іноземного військового корабля недопустимо застосування будь-яких примусових дій. Однак це право не звільняє військові кораблі від обов'язку дотримуватися законів і правил прибережної держави; у разі їх порушення військовому кораблю може бути запропоновано залишити внутрішні води.

Для забезпечення безпеки мореплавства, життя екіпажу і пасажирів, збереження вантажів передбачаються певні вимоги до суден, що покидають внутрішні води і порти. Кожне судно підлягає огляду з боку посадових осіб прибережної держави. Судно і його обладнання повинні підтримуватися у стані, що гарантує придатність для виходу в море без небезпеки для судна і людей, що перебувають на борту. Якщо судно і його обладнання не відповідають пред'явленим вимогам, йому може бути заборонено вихід у море.

3. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МОРЯ

Формування положень про територіальне море почалося ще в період Середньовіччя, але основні положення цього правового інституту були визнані нормами звичаєвого міжнародного права лише в кінці XVIII століття.

Поняття «територіальне море», або «територіальні води» виникло в той історичний період, що й поняття «вільне море», або «відкрите море». Підставою для поширення суверенітету прибережної держави на морський пояс, що примикає до її берегів, послужили три обставини:

- безпека держави вимагає, щоб їй була надана можливість захищати свої берегові володіння з боку моря;
- для забезпечення своїх комерційних, фіскальних і політичних інтересів прибережна держава повинна мати можливість нагляду над усіма судами, які входять у її територіальні води або виходять з них, або такі, що стають на якір у цих водах;
- держава повинна мати виключне право на експлуатацію морських ресурсів у межах територіального моря, які є необхідними для існування і благополуччя населення, що проживає на її території.

Під *територіальним морем* (або територіальними водами) розуміється пояс морських вод шириною до 12-ти морських миль, що примикає до сухопутної території держави або її внутрішніх морських вод і входить до складу державної території, правовий режим якого визначається як національним правом держави, так і нормами міжнародного права. При цьому суверенітет прибережної держави поширюється на повітряний простір над територіальним морем, так само як на його дно і надра.

Відповідно до статті 4 Конвенції ООН з морського права 1982 р. ширина територіального моря зазвичай вимірюється від лінії найбільшого відливу вздовж

берега, зазначеної на офіційно визнаних прибережною державою морських картах великого масштабу.

Однак у місцях, де берегова лінія глибоко порізана і звивиста, або де вздовж берега й у безпосередній близькості до нього є ланцюг островів, ширина територіального моря може вимірюватися від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки (п. 1 ст. 7 Конвенції ООН з морського права 1982 р.).

Міжнародно-правовий режим територіального моря визначається нормами звичаєвого та договірного міжнародного права. Останні закріплено в Конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р. та Конвенції ООН з морського права 1982 р. Ці норми підкреслюють, що за юридичною природою територіальне море – це частина державної території прибережної держави, тобто юридична природа територіального моря і внутрішніх морських вод однакова. Проте правовий режим у них різний. У межах територіального моря діють норми як національного, так і міжнародного права. Про це свідчить закріплення в міжнародному праві права мирного проходу через територіальне море іноземних суден усіх типів (військових і торговельних).

У статті 17 Конвенції ООН з морського права 1982 р. встановлюється: «За умови дотримання цієї Конвенції судна всіх держав, як прибережних, так і тих, що не мають виходу до моря, користуються правом мирного проходу через територіальне море». Прохід повинен бути безперервним і швидким. Разом із тим він може включати зупинку та стоянку на якорі, але лише настільки, наскільки вони пов'язані зі звичайним плаванням або є необхідними внаслідок непереборної сили, або лиха, або з метою надання допомоги потерпілим від лиха (ст. 18 Конвенції). Прохід може вважатися мирним лише в тому випадку, якщо ним не порушується мир, правопорядок чи безпека прибережної держави. Підводні човни під час здійснення мирного проходу повинні підійматися на поверхню і піднімати свій прапор (ст. 20 Конвенції).

Конвенція ООН з морського права 1982 р. (ст. 19) містить перелік дій, які вважаються такими, що порушують мир, порядок чи безпеку прибережної держави під час проході іноземним судном територіальних вод:

- загроза силою або її застосування проти прибережної держави;
- будь-які маневри або навчання зі зброєю будь-якого виду;
- збирання інформації на шкоду обороні чи безпеці прибережної держави;
- пропаганда, що має на меті зазіхання на оборону чи безпеку прибережної держави;
- підйом у повітря, посадка або прийняття будь-якого літального апарата або військового пристрою;
- порушення митних, фіскальних, імміграційних, санітарних законів і правил прибережної держави;
- навмисне і серйозне забруднення;
- рибальська діяльність;
- проведення досліджень;

– створення перешкод функціонуванню будь-яких систем зв'язку.

У свою чергу, прибережна держава не повинна перешкоджати мирному проходу іноземних суден через територіальне море, за винятком випадків, коли вона діє так відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Прибережна держава може встановлювати морські коридори і схеми поділу руху суден. У разі необхідності й з урахуванням безпеки судноплавства прибережна держава має право вимагати від іноземних судів під час здійснення права мирного проходу слідувати за такими морськими коридорами або схемами поділу руху суден. При цьому прибережна держава бере до уваги особливі характеристики судів, інтенсивність руху суден, а також рекомендації компетентної міжнародної організації – Міжнародної морської організації (ІМО).

Конкретні питання, пов'язані з юрисдикцією прибережної держави щодо іноземних суден, що здійснюють право мирного проходу, вирішуються з огляду на належність цих суден до класу військових кораблів, а також державних суден, що експлуатуються у некомерційних цілях, або до класу торговельних суден. У випадку недотримання такими суднами, скажімо, військовим кораблем, законів і правил прибережної держави під час мирного проходу через її територіальні води, влада прибережної держави може вимагати, щоб цей корабель негайно покинув її територіальне море. При цьому збитки, завдані кораблем-порушником, покриває держава його прапора.

На борту іноземного торговельного судна, що здійснює право мирного проходу, в принципі діє кримінальне й цивільне законодавство держави прапора судна, окрім винятків, встановлених у конвенційному порядку. Наприклад, кримінальна юрисдикція щодо злочину, скоєного на борту іноземного торговельного судна під час проходу через територіальне море, здійснюється прибережною державою, якщо:

- наслідки злочину поширюються на прибережну державу;
- злочин порушує спокій у державі або добрий порядок у територіальному морі;
- якщо капітан судна, дипломатичний агент або консульська посадова особа держави прапора судна звертається до місцевої влади з проханням про надання допомоги;
- вжиті заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотиками або психотропними речовинами.

Однак не підлягає обмеженню право прибережної держави вживати будь-яких заходів для арешту або розслідування на борту іноземного судна, що проходить через територіальне море, після його виходу з внутрішніх морських вод. Це право спрямоване на забезпечення можливості прибережної держави заарештовувати і притягти до суду осіб, що несуть кримінальну відповідальність за злочини, вчинені під час перебування судна у внутрішніх водах такої держави.

Вирішення питання про цивільну юрисдикцію прибережної держави залежить від того, чи проходить іноземне судно через територіальне море «транзитом» або ж воно здійснює мирний прохід після виходу з внутрішніх вод. У першому випадку прибережна держава не має права зупиняти іноземне судно або

змінювати курс з метою здійснення цивільної юрисдикції. Зазначені заходи можуть застосовуватися лише щодо такого іноземного судна, яке викликало на себе цивільно-правові зобов'язання або відповідальність під час проходу або для проходу через води прибережної держави. У другому випадку прибережна держава в межах свого законодавства може застосовувати заходи стягнення або арешт у цивільній справі.

Із метою скасування дискримінаційних дій, що зачіпають міжнародне торгівельне судноплавство, а також ухвалення норм (стандартів) щодо забезпечення безпеки на морі і запобігання забрудненню із суден доквілля, в першу чергу, морського, у 1948 р. була створена **Міжнародна морська організація (ММО) (International Maritime Organization (IMO))**, що є спеціалізованою організацією ООН. Організація була створена шляхом підписання на міжнародній конференції у м. Женева (Швейцарія) Конвенції про Міжурядову морську консультативну організацію. У 1982 р. назву «Міжурядова морська консультативна організація» було змінено на «Міжнародна морська організація».

Міжнародна морська організація складається з Асамблеї, Ради, Секретаріату і Комітетів. Керівним органом Організації є Асамблея, до складу якої входять представники від усіх держав-членів. Сесії Асамблеї скликається один раз на два роки. Асамблея обирає Раду із 40-ка членів, яка збирається двічі на рік. Рада складається за принципом балансу між державами-судновласниками і державами-вантажовласниками. Держави розділені на три великі групи: 10 провідних морських держав; 10 інших держав, значних з точки зору міжнародної морської торгівлі, і 20 морських держав, обраних в Раду з метою забезпечення географічного представництва різних регіонів світу. Рада ІМО є виконавчим органом. У період між сесіями Асамблеї Рада виконує робочі функції Організації, координує роботу комітетів.

Секретаріат ІМО складається з Генерального Секретаря, що є головною адміністративною посадовою особою Організації. Генеральний Секретар ІМО призначається Радою зі схвалення Асамблеї на чотири роки.

У Міжнародній морській організації діють такі комітети: Комітет з безпеки на морі, Комітет захисту морського середовища, Юридичний комітет, Комітет з технічного співробітництва і Комітет з полегшення формальностей.

Сьогодні ІМО налічує 174 держави-члени та 3 асоційовані члени (станом на 2019 р.). Повноправним членом ІМО Україна стала в 1994 р. Місцезнаходження Штаб-квартири Міжнародної морської організації – м. Лондон (Великобританія).

4. ПРИЛЕГЛА ЗОНА: ПОНЯТТЯ, ПРАВОВИЙ РЕЖИМ

Історія виникнення прилеглих зон починається ще з XVIII століття, коли ширини територіального моря у більшості держав не перевищувала 3-х миль. Саме тоді деякі держави в односторонньому порядку почали встановлювати спеціальні зони за межами територіального моря, у яких вони претендували на здійснення

юрисдикції стосовно іноземних суден, головним чином із метою боротьби з контрабандою.

Перша спроба кодифікації міжнародних норм, що стосуються прилеглої зони, була розпочата в 1930 р. на Гаазькій конференції, що закінчилася невдачею.

Кодифіковані норми про прилеглу зону вперше були встановлені у статті 24 Конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р., а згодом у ст. 33 Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. прилегла зона не може поширюватися за межі 24 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря.

Установлення прилеглої зони – не обов'язок, а право прибережної держави. Національним законодавством визначаються і види контролю, які будуть здійснюватися в своїй прилеглої зоні.

Під *прилеглою зоною* розуміється пояс морських вод, що прилягає до територіального моря, у межах якого прибережна держава має право здійснювати контроль із метою недопущення порушень визначених правил (митних, фіскальних, імміграційних або санітарних) і покарання за порушення таких правил у межах території або територіальних вод прибережної держави.

Перший вид контролю спрямований на недопущення порушень митних, фіскальних, імміграційних і санітарних правил у межах території чи територіального моря прибережної держави. Зазначений вид контролю має превентивний характер і може застосовуватися лише щодо тих суден, які прямують у бік територіального моря прибережної держави. Він може мати лише характер інспекції (огляду) з метою недопущення можливого правопорушення. Однак цей вид контролю не може призвести до таких наслідків, як арешт або недопущення проходу іноземного судна через територіальне море, якщо воно має право мирного проходу з метою перетнути територіальне море, не запливаючи у внутрішні води прибережної держави.

Другий вид контролю може здійснюватися з метою покарання за порушення митних, фіскальних, імміграційних і санітарних правил, що вчиняються в межах території чи територіального моря прибережної держави. Він здійснюється стосовно суден, які залишають територіальне море. У разі виявленні названих порушень у межах території чи територіального моря прибережної держави таке судно може бути затримане й у випадку необхідності примусово направлене в один із портів прибережної держави для подальшого покарання винних за вчинене правопорушення.

Необхідно зазначити, що за своєю юридичною природою прилегла зона – це частина відкритого моря, але зі спеціальним режимом. Тому обидві вищезазначені конвенції містять положення про суто цільовий характер прилеглої зони. Вона встановлюється лише для запобігання прибережною державою порушенням митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил, тобто у точно визначених цілях, і розширення цих цілей, виходячи зі змісту положень

конвенцій, недопустимо. Отже, прилегла зона може бути лише чотирьох видів: митна, фіскальна, імміграційна і санітарна.

Прилеглу (санітарну) зону встановили Аргентина, Венесуела, Індія; митну – Сирія; фіскальну – Індія, Югославія, Сирія; імміграційну – Індія, Португалія.

У межах прилеглої зони здійснюється адміністративна юрисдикція прибережної держави. Військові судна прибережної держави у випадку, якщо є достатні підстави вважати, що іноземне судно порушило закони і правила цієї держави, можуть здійснювати переслідування такого судна по «гарячих слідах» (англ. «hot pursuit»; фр. «droit de poursuite»), причому переслідування повинно бути розпочато не пізніше моменту заходження судна-порушника до прилеглої зони. Переслідування повинне бути безперервним, і якщо не завершиться затриманням переслідуваного судна, коли судно-порушник досягне територіального моря іноземної прибережної держави, – воно повинно закінчитися.

5. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВІДКРИТОГО МОРЯ

За зовнішньою межею територіального моря перебувають простори морів і океанів, що не входять до складу територіальних вод будь-якої держави й утворюють відкрите море як простір з особливим міжнародно-правовим режимом.

У статті 1 Конвенції про відкрите море 1958 р. термін «*відкрите море*» охоплює «всі частини моря, які не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води будь-якої держави». У Конвенції ООН з морського права 1982 р. під *відкритим морем* розуміються всі частини моря, «які не входять ні у виключну економічну зону, ні в територіальне море або внутрішні води будь-якої держави, ні в архіпелажні води держави-архіпелагу» (ст. 86 Конвенції).

Для характеристики відкритого моря необхідно виділити два критерії, що визначають його статус:

– географічний – характеризує відкрите море як частину просторів Світового океану, що не утворюють територію прибережної держави;

– політичний – полягає в тому, що відкрите море не перебуває під суверенітетом жодної з держав, усі держави мають право користуватися на засадах рівності відкритим морем у мирних цілях (свобода судноплавства, польотів, наукових досліджень тощо).

Згідно зі ст. 87 Конвенції ООН з морського права 1982 р. усі держави, у тому числі й ті, що не мають виходу до моря, володіють свободою відкритого моря, що охоплює низку свобод на певну діяльність у відкритому морі:

а) свободу судноплавства;

б) свободу польотів;

в) свободу прокладання підводних кабелів і трубопроводів;

г) свободу рибальства;

д) свободу будівництва штучних островів й інших установок, що допускаються міжнародним правом;

є) свободу наукових досліджень.

Свобода судноплавства та свобода польотів надається з урахуванням обов'язків держав дотримуватися певних правил. Так, здійснення судноплавства повинно бути підпорядковане Міжнародним правилам запобігання зіткненням судів у морі. Польоти в повітряному просторі над відкритим морем здійснюються відповідно до норм міжнародного повітряного права.

Усі держави мають право прокладати по дну відкритого моря за межами континентального шельфу підводні кабелі та трубопроводи. Ніхто не має права заважати державі в реалізації нею цієї свободи. Вона ж, у свою чергу, зобов'язана належним чином брати до уваги вже прокладені по дну моря кабелі та трубопроводи, не перешкоджати їх ремонту і, по можливості, не перешкоджати свободі судноплавства та риболовства. Прибережна держава за певними виключеннями не може перешкоджати прокладанню або підтриманню у справності іноземних підводних кабелів або трубопроводів на континентальному шельфі. Визначення траси для проходження іноземних трубопроводів на континентальному шельфі здійснюється за згодою прибережної держави.

Свобода рибальства означає, що всі живі ресурси відкритого моря перебувають у загальному та рівному користуванні всіх держав світу. Міжнародні договори, що укладаються з приводу користування такими ресурсами, не можуть завдавати жодним чином збитків державам, що не беруть у них участь. Але у випадках встановлення в міжнародних договорах обмежень із метою збереження ресурсів держави повинні дотримуватися цих обмежень. Свобода рибальства не торкається особливого режиму рибальства у виключній економічній зоні.

Останнім часом у міжнародному праві, особливо в Конвенції ООН з морського права 1982 р., свобода рибальства все більше розглядається крізь призму охорони тваринного світу. Із цією метою на держави покладено зобов'язання зберігати та управляти живими ресурсами відкритого моря, а також вживати щодо своїх громадян заходів з метою забезпечення збереження таких живих ресурсів.

Кожне судно, що перебуває у відкритому морі, повинно мати прапор держави реєстрації або міжнародної організації. Прапор свідчить про національну належність судна. Умови та порядок надання судну прапора та права плавати під цим прапором належать до внутрішньої компетенції держави. Водночас надання прапора не може бути формальним актом і відповідно до міжнародного права тягне для держави певні обов'язки. Зокрема між такою державою та судном повинен існувати реальний зв'язок. Держава зобов'язана ефективно здійснювати технічний, адміністративний, соціальний контроль над суднами, що плавають під її прапором. Плавання під різними прапорами, так само як і плавання без прапора, позбавляє судно можливості шукати захисту влади будь-якої держави або міжнародної організації.

Міжнародне право не пов'язує громадянство судновласника з прапором судна, що йому належить. У сучасному світі достатньо поширене плавання морських торговельних судів під так званим «зручним прапором», коли судновласники реєструють судна у державах із найвигіднішим режимом оподаткування або

з прийнятним трудовим законодавством. Реєстрація судна в іноземній державі може мати політичні причини. Держава, що надала судну «зручний» прапор, бере на себе всю відповідальність за таке судно. Звичайно, судно розглядається як частина території держави, у якій воно зареєстровано.

Судно, що плаває під прапорами двох і більше держав, прирівнюється до судна, що не має національності. Судно не може змінити свій прапор під час плавання або стоянки під час заходження в порт, крім випадків зміни права власності на нього. Проте це не стосується суден, що плавають під прапором ООН і деяких інших міжнародних організацій.

Свобода судноплавства у відкритому морі не виключає можливості й права припинення незаконної діяльності суден, що там перебувають. Це передбачено ст. 110 Конвенції ООН з морського права 1982 р., яка дозволяє військовому кораблю, який зустрів у відкритому морі іноземне судно, «зробити перевірку права судна на прапор». Із цією метою він може послати шлюпку під команду офіцера до підозрюваного судна. Якщо після перевірки підозра залишається, він може здійснити подальший огляд судна. Такі дії допустимі, якщо у командира військового судна виникла підозра, що зустрічне судно займається піратством, работоргівлею, несанкціонованим мовленням, не має національності, або на ньому піднятий іноземний прапор, чи воно відмовляється підняти прапор, але в дійсності має ту ж національність, що і цей військовий корабель. Але якщо підозра виявилася необґрунтованою, і судно не скоїло дій, які б виправдовували цю підозру, торговельному судну повинно бути все відшкодовано.

Виняток зі свободи судноплавства у відкритому морі допустимий також під час переслідуванні по «гарячих слідах» (ст. 111 Конвенції ООН з морського права 1982 р.). Воно допускається тоді, коли у влади прибережної держави є достатні підстави вважати, що судно порушило закони і правила прибережної держави. При цьому під судном слід розуміти не лише сам корабель, але й належні йому шлюпки, якщо порушення допущено у внутрішніх водах, у територіальному морі або в прилеглий зоні. Переслідування допустиме, якщо його розпочато у внутрішніх водах, територіальному морі або в прилеглий зоні, й воно було безперервним.

Право переслідування може здійснюватися лише військовими кораблями або військовими літальними апаратами, а також іншими судами або літальними апаратами, що перебувають на урядовій службі і мають чіткі зовнішні розпізнавальні знаки.

Право переслідування по «гарячих слідах» припиняється, як тільки судно, що переслідується, увійшло в територіальні води своєї чи третьої держави.

Право переслідування не може здійснюватися стосовно військових кораблів, деяких інших суден, що перебувають на державній службі (поліцейських, митних).

6. ВИКЛЮЧНА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА

Інститут виключної економічної зони є новелою в розвитку міжнародного права, що з'явився в процесі роботи III Конференції ООН з морського права з 1973 по 1982 рр. Цей інститут є компромісом між двома підходами в морському

праві: встановленням 200-мильного територіального моря і збереженням найбільшою мірою режиму відкритого моря в поєднанні з преференційними правами прибережних держав у сфері рибальства.

Правовий режим виключної економічної зони охоплює права та обов'язки як прибережної держави, так і інших держав стосовно цієї частини морського простору. Вперше він був визначений Конвенцією ООН з морського права 1982 р. і конкретизований ухваленими відповідно до її положень законодавчими актами держав. У необхідних випадках міжнародними договорами визначаються методи розмежування виключних економічних зон.

У статті 55 Конвенції ООН з морського права 1982 р. закріплено, що *виключна економічна зона* – це район, який перебуває за межами територіального моря та прилягає до нього, що підпадає під особливий правовий режим, відповідно до якого права і юрисдикція прибережної держави, права і свободи інших держав регулюються відповідними положеннями цієї Конвенції. Ширина виключної економічної зони не повинна перевищувати 200 морських миль, що обчислюються від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря (ст. 57 Конвенції).

Прибережна держава у виключній економічній зоні має:

1) суверенні права з метою розвідки, розробки та збереження природних ресурсів як живих, так і неживих у водах, що вкривають морське дно, на морському дні та в його надрах, а також з метою управління цими ресурсами і щодо інших видів діяльності з економічної розвідки й розробки зазначеної зони, таких як виробництво енергії шляхом використання води, течії та вітру;

2) юрисдикцію, передбачену у відповідних положеннях Конвенції ООН з морського права 1982 р., щодо:

а) створення й використання штучних островів, установок і споруджень;

б) морських наукових досліджень;

в) захисту та збереження морського середовища;

г) інші права й обов'язки, передбачені в цій Конвенції (п. 1 ст. 56 Конвенції).

Виключна економічна зона є різновидом зон функціональної юрисдикції прибережної держави в межах відкритого моря, тобто за юридичною природою ця зона – міжнародна територія спільного користування (частина відкритого моря), але з особливим правовим режимом. Прибережна держава під час здійснення своїх прав і виконанні своїх обов'язків у виключній економічній зоні зобов'язана належним чином враховувати права й обов'язки інших держав, а останні – прибережної держави.

Домінантою у правовому режимі виключної економічної зони є збалансоване поєднання ресурсних прав прибережної держави і прав інших держав, що ґрунтуються на свободах відкритого моря.

Згідно з положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 р. визнання за прибережною державою суверенних прав на живі ресурси виключної економічної зони пов'язано з правом інших держав на надлишки припустимого улову в

порядку, передбаченому в зазначеній Конвенції. Мінеральні ресурси виключної економічної зони освоюються в порядку, передбаченому для континентального шельфу: їх розроблення, включно з надання допуску третім державам, є виключним правом прибережної держави. На відміну від допуску до живих ресурсів виключної економічної зони, допуск інших держав до мінеральних ресурсів зони не залежить від ступеня їх розробки прибережною державою.

Прибережна держава під час здійснення своїх суверенних прав на розвідку, експлуатацію, збереження живих ресурсів і управління ними у виключній економічній зоні має право вживати такі заходи, як огляд, інспекція, арешт і судовий розгляд, які можуть бути необхідними для забезпечення дотримання законів і правил, ухвалених відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Виключна економічна зона може бути піддана делімітації між державами з протилежними або суміжними узбережжями на підставі міжнародних домовленостей із дотриманням принципу справедливості.

Прибережні держави зазвичай мають спеціальне законодавство про виключну економічну зону, яке, відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р., повинно бути сумісним з її нормами.

7. КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ

Континентальний шельф є одним із найбагатших районів Світового океану. Тут виловлюють до 90 % відсотків риби, тут розташовані найбагатші запаси корисних копалин, у тому числі нафти й газу. З появою в середині ХХ століття технологій добування корисних копалин із дна моря деякі держави спробували односторонньо поширити свій суверенітет на райони шельфу. Це, звичайно, породило численні територіальні спори між державами.

У 60–90-ті роки ХХ століття держави уклали близько сотні міжнародних угод про розмежування шельфу. Проблема делімітації континентального шельфу час від часу продовжує виникати в міждержавних відносинах, незважаючи на те, що міжнародно-правові норми в цій сфері кодифіковані, у тому числі в загальному міжнародному праві, в Конвенції про континентальний шельф 1958 р. і Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Відповідно до статті 1 Конвенції про континентальний шельф 1958 р. під *континентальним шельфом* розуміється поверхня і надра морського дна підводних районів, що примикають до берега, але перебувають поза зоною територіального моря до глибини 200 м або за цією межею, до такого місця, до якого глибина покриваючих вод дозволяє розробку природних багатств цих районів, а також поверхня і надра таких районів, що примикають до берегів островів. Отже, зовнішнім кордоном шельфу є ізобата – лінія, що з'єднує глибини в 200 м.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. надає дещо інше визначення континентального шельфу. Однак обидва ці визначення, як і інші, що зустрічаються в міжнародних угодах, є суто правовими та відрізняються від географічного поняття

континентального шельфу як материкової відмілини, що прилягає до берегів суші та має з нею спільну геологічну будову.

Відповідно до пункту 1 ст. 76 Конвенції ООН з морського права 1982 р. *континентальний шельф* – це морське дно та надра підводних районів, що простягаються за межі територіального моря на всій протяжності природного продовження його сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відліковується ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань.

Підводна окраїна материка доходить до глибоководного дна океану та складається з шельфу, схилу і підйому, а також охоплює продовження континентального масиву прибережної держави, що перебуває під водою. Якщо підводна окраїна перебуває далі 200 миль, зовнішня межа може простягатися на відстань до 350 морських миль від ліній, від яких відліковується територіальне море, або не далі 100 морських миль від 2500-метрової ізобати (лінії, що з'єднує глибини 2500 м). Відстань у 350 миль поширюється також на межу шельфу на підводних хребтах (ст. 76 Конвенції ООН з морського права 1982 р.).

Дані про межі континентального шельфу на відстані більше 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря, направляються відповідною прибережною державою в **Комісію з питань кордонів континентального шельфу (КККШ) (Commission on the Limits of the Continental Shelf (CLCS))** створену в 1997 р. відповідно до Додатка II до Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Комісія з питань кордонів континентального шельфу є допоміжним органом ООН, членами якої є держави-учасниці Конвенції ООН з морського права 1982 р. Комісія покликана сприяти реалізації положень Конвенції 1982 р. щодо встановлення зовнішніх кордонів континентального шельфу за межами 200 морських миль, що відлічуються від вихідних ліній територіального моря.

Комісія уповноважена розглядати подання від прибережних держав у випадках, коли такі держави мають намір встановити кордони континентального шельфу поза межу 200-мильної зони, та надавати їм відповідні рекомендації.

У травні 1998 р. на своїй 5-й сесії Комісія з питань кордонів континентального шельфу ухвалила Науково-технічні настанови, мета яких – допомогти прибережним державам у підготовці подань щодо встановлення зовнішньої межі континентального шельфу. Кордони континентального шельфу, встановлені прибережними державами за погодженням з Комісією, вважаються остаточними й обов'язковими для всіх (п. 8 ст. 76 Конвенції). Комісія займається також підготовкою інших документів у межах своїх повноважень, зокрема правил розгляду подань від прибережних держав у випадках територіальних спорів і спорів щодо делімітації кордонів тощо.

Комісія може співпрацювати тією мірою, якою це вважається необхідним і корисним, з Міжурядовою океанографічною комісією (ЮНЕСКО, МОК) (Intergovernmental Oceanographic Commission (UNESCO, IOC-UNESCO), Міжнародною гідрографічною

організацією (МГО) (International Hydrographic Organization (IHO) та іншими компетентними міжнародними організаціями з метою обміну науково-технічною інформацією, яка може надати допомогу у виконанні обов'язків Комісії.

Комісія складається з 21-го члена, які є експертами в галузі геології, геофізики або гідрографії й обираються Народою держав-учасниць Конвенції за географічним принципом представництва строком на 5 років. Від кожного географічного регіону обирається не менше трьох членів. Сесії Комісії проводяться двічі на рік. Місцезнаходження Комісії з питань кордонів континентального шельфу – м. Нью-Йорк (США).

Положення Конвенції ООН з морського права 1982 р. не застосовуються, коли йдеться про делімітацію континентального шельфу між державами з протилежними або суміжними узбережжями. У цьому випадку делімітація континентального шельфу здійснюється в договірному порядку або за рішенням міжнародних органів (міжнародні суди, арбітражі, органи міжнародних організацій). Розмежування континентального шельфу повинно здійснюватися за узгодженням держав згідно з принципом справедливості і з урахуванням усіх обставин, щоб залишити кожній стороні, за можливості, всі ті частини континентального шельфу, які є природним продовженням її суходпутної території в морі та під морем, не втручаючись у природне продовження суходпутної території іншої сторони.

Згідно зі ст. 2 Конвенції про континентальний шельф 1958 р. і ст. 77 Конвенції ООН з морського права 1982 р. прибережна держава здійснює щодо континентального шельфу суверенні права з метою його розвідки й розробки природних ресурсів.

Під природними ресурсами розуміються мінеральні й інші неживі ресурси морського дна і його надр, а також живі організми, що належать до «сидячих видів», тобто організми, які в період, коли можливий їхній промисел, або перебувають у нерухомому стані на морському дні або під ним, або не здатні пересуватися інакше, як перебуваючи в постійному фізичному контакті з морським дном або його надрами.

Здійснення таких суверенних прав прибережної держави стосовно континентального шельфу має певні особливості:

– по-перше, такі права є винятковими в тому значенні, що, якщо прибережна держава не здійснює розвідку континентального шельфу або не розробляє його природні ресурси, ніхто не може робити це без явно вираженої згоди прибережної держави. Через це положення континентальний шельф виокремлюється в самостійну територіальну категорію, оскільки за юридичною природою він не може бути віднесений ні до державної території, ні до міжнародної території спільного користування;

– по-друге, права прибережної держави стосовно континентального шельфу не залежать від ефективної або фіктивної окупації нею шельфу або від прямої про це заяви;

– по-третє, такі права мають чітко обмежений характер, тобто прибережна держава не може здійснювати інші виключні права щодо континентального шельфу, які не стосуються розвідки й розробки природних ресурсів.

У зв'язку з зазначеним слід вказати, що права прибережної держави стосовно континентального шельфу не зачіпають ні правового статусу відкритого моря, що покриває цей шельф, ні правового статусу повітряного простору над цими водами. Отже, прибережна держава не може, наприклад, перешкоджати здійсненню свободи судноплавства іноземних судів у зазначених водах або свободи польотів у повітряному просторі, що перебуває над такими акваторіями. Прибережна держава також не може перешкоджати прокладенню або підтриманню в справності підводних кабелів або трубопроводів на континентальному шельфі, крім тих випадків, коли вона здійснює своє право вживати розумних заходів для розвідки шельфу й розробки його природних ресурсів;

– по-четверте, прибережна держава здійснює свої суверенні права без заподіяння збитків щодо прав інших держав.

Розвідка континентального шельфу й розробка його природних ресурсів не повинні створювати невинуватих перешкод судноплавству, рибальству або охороні живих ресурсів моря, а також перешкоджати фундаментальним науковим дослідженням. Разом із тим прибережна держава має виключне право дозволяти й регулювати бурові роботи на континентальному шельфі для будь-яких цілей;

– по-п'яте, інші держави також мають певні права стосовно континентального шельфу іноземної держави. Так, згідно зі ст. 79 Конвенції ООН з морського права 1982 р., усі держави мають право прокладати підводні кабелі й трубопроводи на континентальному шельфі, зрозуміло, з урахуванням інтересів прибережної держави. Траса прокладки таких трубопроводів визначається за згодою прибережної держави.

Прибережна держава в континентальному шельфі має виключне право споруджувати і давати дозвіл на створення, експлуатацію й використання островів, установок і споруджень. Прибережна держава здійснює виняткову юрисдикцію над такими штучними островами, установками й спорудженнями, у тому числі юрисдикцію стосовно митних, фіскальних, санітарних й імміграційних законів і правил, а також законів і правил, що стосуються безпеки. Штучні острови, установи й спорудження, зони безпеки навколо них не можуть встановлюватися, якщо це створює перешкоди для використання визнаних морських шляхів, що мають істотне значення для міжнародного судноплавства. Штучні острови, установи й спорудження не наділяються статусом островів. Вони не мають свого територіального моря, і їхня наявність не впливає на визначення меж територіального моря, виняткової (морської) економічної зони або континентального шельфу.

Особливий режим розробки континентального шельфу встановлений за межами 200-т морських миль. Згідно зі ст. 82 Конвенції ООН з морського права 1982 р. прибережна держава провадить відрахування або внески натурою у зв'язку з розробкою неживих ресурсів континентального шельфу за межами

200-т морських миль, відрахованих від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря. Відрахування й внески провадяться щорічно щодо всієї продукції на ділянці після закінчення перших п'яти років видобутку на цій ділянці. Розмір відрахувань або внеску за шостий рік становить один відсоток вартості або обсягу продукції на цій ділянці. Цей розмір збільшується на один відсоток кожний наступний рік до закінчення дванадцятого року й потім зберігається на рівні семи відсотків. Держава, що розвивається, і що є безпосереднім імпортером будь-якої корисної копалини, що добуває на його континентальному шельфі, звільняється від таких відрахувань або внесків у відношенні цієї корисної копалини.

Відрахування або внески здійснюються через Міжнародний орган з морського дна (МОМД), що розподіляє їх між державами-учасницями Конвенції на основі критеріїв справедливості, зважаючи на інтереси й потреби держав, що розвиваються, особливо тих з них, які найменш розвинені й не мають виходу до моря.

Міжнародний орган з морського дна (МОМД) (International Seabed Authority (ISA)) є міжнародною міжурядовою організацією, що була створена в 1994 р. державами-учасницями Конвенції ООН з морського права 1982 р. Членами Міжнародного органу з морського дна є 167 держав і Європейський Союз, у тому числі й Україна з 1999 р. (станом на 2019 р.). Міжнародний орган з морського дна має статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН. Він здійснює організацію та контроль за діяльністю держав у міжнародному районі морського дна (Районі).

До повноважень МОМД належать розроблення і встановлення норм, правил, процедури, що регулюють діяльність з освоєння морського дна і видобутку мінеральних ресурсів; проведення екологічного моніторингу Району щодо запобігання та скорочення викидів, що забруднюють водну екосистему; сприяння проведенню науково-дослідних робіт; проведення конференцій, зустрічей, семінарів з розробки заходів та обміну знаннями для досягнення кращих методів пошуку і технологій видобутку мінеральних глибоководних копалин; регламентація діяльності контракторів (особи, які укладають контракти, угоди) щодо виконання розвідувальних робіт, а також майбутнього видобутку покладів мінералів.

Міжнародний орган з морського дна вживає заходів щодо навчання та стажування кандидатів з держав, що розвиваються, через навчальні програми за трьома напрямками: благодійний фонд (сприяє і заохочує проведення спільних морських науково-дослідних робіт у Районі), ISA/Контракторська програма навчання і програма стажувань ISA.

Міжнародний орган з морського дна розробив проекти низки міжнародних документів з питань реалізації принципів і норм Конвенції ООН з морського права 1982 р. стосовно експлуатації ресурсів морського дна. Серед них – Статут з розробки морського дна і Настанови щодо оцінювання впливу на навколишнє середовище у результаті розробки поліметалевих конкрецій.

Асамблея є вищим директивним органом МОМД і проводить щорічні сесії, за участі по одному представнику від кожної держави-члена МОМД. Асамблея обирає членів Ради та Генерального секретаря серед кандидатів, висунутих

Радою, визначає розмір членських внесків, створює допоміжні органи з реалізації своїх функцій, розглядає і затверджує річний бюджет МОМД, організовує наукові заходи і надає рекомендації з міжнародного співробітництва у сфері дослідження океанічного дна.

Рада є виконавчим органом МОМД, що складається з 36-ти представників від держав-членів. Рада відповідає за прийняття своїх правил і процедур, укладення угод між ООН та іншими міжнародними організаціями, розглядає доповіді від контракторів, затверджує плани їх подальшої роботи на 15 років, контролює розробки в Районі. У структуру Ради входять дві комісії: економічна планова і технічно-юридична із загальною чисельністю 30 членів, обраних Радою.

Секретаріат очолює Генеральний секретар, який є посадовою особою з чотирирічним терміном повноважень. На Асамблеї він доповідає про роботу МОМД, бере участь в усіх засіданнях Асамблеї, Ради та інших підрозділів. Персонал Секретаріату здійснює діяльність, що охоплює моніторинг, збір інформації, проведення дослідницької роботи.

Підприємство – спеціальний орган МОМД, уповноважений від імені міжнародних представників на виконання розвідувальних робіт і видобутку копалин з надр дна океану. Наразі Підприємство свою роботу не розпочало. Місцезнаходження *Міжнародного органу з морського дна* – м. Кінгстон (Ямайка).

8. МІЖНАРОДНИЙ РАЙОН МОРСЬКОГО ДНА

Результатом діяльності III Конференції ООН з морського права стало створення нового інституту міжнародного морського права – міжнародного району морського дна (Район), режим використання якого був закріплений у положеннях Конвенції ООН з морського права 1982 р. Виділення в просторах відкритого моря зони, що має правовий статус міжнародного району морського дна, стало найважливішою новелою в міжнародному морському праві. У першу чергу, це було пов'язано з успіхами в науково-технічному розвитку, які дали змогу освоювати не лише ресурси континентального шельфу, а й глибоководні райони Світового океану.

Відповідно до статті 1 Конвенції ООН з морського права 1982 р. термін *міжнародний район морського дна* «Район» означає дно морів і океанів і його надра за межами національної юрисдикції.

Оскільки національна юрисдикція прибережних держав у Світовому океані поширюється на морське дно і його надра в межах континентального шельфу, межами Району є зовнішні межі континентальних шельфів прибережних держав, інакше кажучи, це продовження дна і надр глибоководних районів морів і океанів за межами континентальних шельфів прибережних держав.

Район і його ресурси оголошені загальною спадщиною людства (ст. 136 Конвенції). Тому жодна держава не може претендувати на суверенітет або суверенні права чи здійснювати їх щодо будь-якої частини Району чи його ресурсів, і жодна держава, фізична або юридична особа не може привласнювати

яку-небудь їх частину. Жодні домагання такі або здійснення суверенітету чи суверенних прав і жодне таке присвоєння не визнаються (п. 1 ст. 137 Конвенції).

Термін «ресурси» Району означає всі тверді, рідкі або газоподібні мінеральні ресурси, включно з поліметалеві конкреції, на його морському дні або в його надрах (ст. 133 Конвенції). Діяльність у Районі здійснюється з метою розвідки і розробки його ресурсів. Після того як ресурси видобуті, вони розглядаються як корисні копалини.

Усі права на ресурси Району належать усьому людству, від імені якого діє Міжнародний орган з морського дна (Орган). Як уже було зазначено вище, Орган покликаний організовувати й контролювати діяльність з розвідки й розробки ресурсів Району. Ці ресурси не підлягають відчуженню. Проте корисні копалини, що видобуваються в Районі, можуть відчужуватися, але лише відповідно до положень Конвенції ООН з морського права і норм, правил та процедур Органу (п. 2 ст. 137 Конвенції).

Відповідно до статті 140 Конвенції ООН з морського права 1982 р. діяльність у Районі здійснюється на благо усього людства і з особливим урахуванням інтересів та потреб держав, що розвиваються, і народів, які не досягли повної незалежності або іншого статусу самоврядування. Орган забезпечує справедливий розподіл фінансових та інших економічних вигод, одержуваних від діяльності в Районі, через відповідні механізми на недискримінаційній основі.

Район відкритий для використання виключно в мирних цілях усіма державами, як прибережними, так і тими, що не мають виходу до моря (ст. 141 Конвенції). При цьому в Конвенції передбачається, що діяльність у Районі повинна здійснюватися з урахуванням необхідності захисту морського середовища (ст. 145 Конвенції) та інтересів усіх держав у сфері торговельного і військового судноплавства та рибальства (ст. 141, 145, 147 Конвенції).

Відповідно до положень ст. 139 Конвенції ООН з морського права держави-учасниці зобов'язуються забезпечити, щоб діяльність у Районі, яка ведеться ними, їхніми державними підприємствами, фізичними або юридичними особами, що мають національність цих держав-учасниць або перебувають під їхнім ефективним контролем або їхніх громадян, здійснювалася відповідно до цієї Конвенції. Якщо недотримання цих положень призведе до завдання збитків, то відповідальність за це повинні понести держави-учасниці Конвенції.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р був створений **Міжнародний трибунал з морського права (МТМП) (International tribunal for the law of the sea (ITLOS))** – незалежний судовий орган, який розглядає правові спори на основі положень цієї Конвенції. Трибунал був заснований у 1996 р. У 1997 р. він отримує статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН.

До складу Міжнародного трибуналу з морського права входить 21 суддя, які обираються на 9 років державами-учасницями Конвенції ООН з морського права методом таємного голосування серед найбільш авторитетних фахівців у галузі морського права, які мають хорошу репутацію, неупереджене ставлення до

розгляду судових справ. Наступність посади забезпечується шляхом переобрання 1/3 суддівського складу один раз на 3 роки.

Члени Трибуналу під час виконання ними обов'язків є незалежними і користуються дипломатичними привілеями та імунітетами.

Трибунал встановлює свій регламент, обирає Голову, його заступника та Секретаря. Для виконання функцій необхідна присутність 11-ти членів.

Трибунал розглядає спори між: державами-учасницями Конвенції, суб'єктами контрактів із розробки морського дна, Міжнародного органу з морського дна і державою-учасницею, юридичною або фізичною особою у випадках, коли Орган несе відповідальність за шкоду, заподіяну цим суб'єктам.

Рішення приймається більшістю голосів присутніх членів Трибуналу. Будь-який член трибуналу має право виражати свою особливу думку.

Рішення є остаточним і обов'язковим лише для сторін у спорі і лише в цій справі.

Загальний склад Міжнародного трибуналу з морського права представляє головні світові судово-правові системи, забезпечуючи закріплення суддів за п'ятьма географічними регіонами, затвердженими Генеральною Асамблеєю ООН. Це європейські держави та країни Азії, Африки, Латинської Америки і Карибського басейну.

У складі Міжнародного трибуналу створено такі палати:

– Палата зі спорів щодо морського дна (до сфери діяльності належать питання, що стосуються геологорозвідувальних робіт у міжнародному районі морського дна);

– Палата спрощеного судочинства (заслуховує справи за спрощеною процедурою, на прохання обох сторін конфлікту, призначає тимчасові заходи, якщо суд не збирається або не має достатньої кількості членів для винесення рішення);

– Постійні спеціальні палати: Палата зі спорів щодо рибальства (розглядає правові спори стосовно збереження, управління морськими живими ресурсами), Палата зі спорів щодо морського середовища (розглядає спори, пов'язані із захистом, збереженням морської екосистеми), Палата з делімітації морських просторів (розглядає спори про розмежування морських територій) і Палата «ad hoc» (створюється на прохання учасників судового процесу, розглядає конкретні спори).

Робочими мовами Міжнародного трибуналу з морського права є англійська і французька.

Місцезнаходження Міжнародного трибуналу з морського права – м. Гамбург (Німеччина), але його засідання можуть проходити в інших місцях.

9. МІЖНАРОДНІ ПРОТОКИ ТА МІЖНАРОДНІ КАНАЛИ

Протоки відіграють важливу роль у міжнародному мореплаванні, створенні єдиної системи морських шляхів. *Протокою* називають природний морський прохід, що з'єднує райони того самого моря або моря й океани між собою.

Протока може бути розташована на території однієї (Босфор, Дарданелли) або двох держав (Гібралтар, Ла-Манш). Якщо протока перебуває на міжнародних морських або повітряних шляхах, для неї може бути встановлений міжнародно-правовий режим користування. Такий режим можуть визначати міжнародні договірно-правові або звичаєво-правові норми.

Визначальним моментом для віднесення тієї або іншої протоки до категорії проток, використовуваних для міжнародного судноплавства, є такі:

- розташування протоки на світових морських шляхах;
- її інтенсивне використання протягом досить тривалого періоду для цілей мореплавання багатьма державами;
- така протока повинна з'єднувати морські простори, що користуються статусом відкритого моря, і бути або єдиним, або найбільш коротким шляхом між такими просторами.

У міжнародному праві міжнародні протоки, на відміну від інших морських проток, утворюють окрему категорію.

Причому з різноманітних ознак міжнародних проток на перше місце висувається критерій важливості для міжнародного судноплавства. Інтерес до використання таких проток повинний бути загальним.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. встановила такі види проток, що використовуються для міжнародного судноплавства:

- протоки між одною частиною відкритого моря або економічної зони, у яких будь-які судна користуються правом безперешкодного транзитного проходу з метою безперервного і швидкого проходу через протоку (Баб-ель-Мандебська, Гібралтарська, Дрейка, Ла-Манш, Магелланова, Па-де-Кале);
- протоки між островом і континентальною частиною прибережної держави, у яких застосовується право мирного проходу як для транзиту, так і для заходу в територіальні і внутрішні води;
- протоки між одним районом відкритого моря і територіальним морем держави, у яких також застосовується право мирного проходу;
- протоки, правовий режим яких регулюється спеціальними міжнародними угодами (для Чорноморських проток – Конвенція про режим проток 1936 р., для Балтійських проток – Копенгагенський трактат 1857 р. тощо).

За загальним правилом, у міжнародних протоках визнається принцип свободи судноплавства і повітряних польотів. Після ухвалення Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. це правило отримало договірне закріплення. У статті 38 Конвенції ООН з морського права 1982 р. зазначено, що всі судна та літальні апарати користуються правом транзитного проходу, який становить собою здійснення свободи судноплавства і польоту з метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між однією частиною відкритого моря або виключної економічної зони та іншою частиною відкритого моря або виключної економічної зони. Під час здійснення проходу через протоку судна та літальні апарати мають утримуватися від будь-якої діяльності, окрім тієї, яка притаманна звичайному порядку безперервного та швидкого транзиту.

Прибережні держави мають право встановлювати правила судноплавства у протоці, навантаження та розвантаження, ухвалювати норми про охорону вод від забруднення, заборону рибальства тощо. На прибережній державі лежить обов'язок вживати заходів для забезпечення безпеки судноплавства у протоці.

Каналами називають штучні водні шляхи, що з'єднують частини Світового океану. Канал зазвичай розташований на території однієї держави та перебуває під її суверенітетом. Тому базовим у встановленні режиму користування морськими каналами є національне законодавство.

Ураховуючи те, що будівництво міжнародних морських каналів, у першу чергу, служить полегшенню міжнародного судноплавства, для них, крім національного, може бути встановлений і міжнародно-правовий режим користування: по Суецькому каналу (Конвенція щодо забезпечення вільного плавання Суецьким каналом 1888 р.); по Панамському каналу (Угоди про Панамський канал 1977 р.); по Кільському каналу (визнаний міжнародним за Версальським мирним договором 1919 р.); по Сайменському каналу (Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Фінляндською Республікою про передачу в оренду Фінляндській Республіці радянської частини Сайменського каналу й острова Малий Висоцький 1962 р.).

За загальним правилом, у каналах визнається свобода торгового судноплавства, повага суверенних прав держави-власника каналу, а зона каналу підлягає демілітаризації та нейтралізації.

Держави-власниці каналів установлюють правила судноплавства каналом, запроваджують необхідні збори, а також мають право встановлювати правила перевезення небезпечних вантажів (Суецький канал), судноплавства іноземних військових суден (Кільський, Корінфський, Сайменський канали), загальні обмеження з метою забезпечення експлуатації каналу (Кільський канал) або в інтересах власної безпеки (Сайменський канал). За домовленістю між зацікавленими державами можуть бути визначені взаємні обов'язки з підтримання каналу у робочому стані (Сайменський канал).

У воєнний час воюючим державам у каналі забороняється висаджувати і приймати на борт війська, вантажити і розвантажувати військові вантажі тощо; щодо території каналу забороняється блокада.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «міжнародне морське право».
2. Визначте роль Конвенції ООН з морського права 1982 р. у розвитку міжнародного морського права.
3. Сформулюйте поняття «внутрішні морські води».
4. Розкрийте правовий режим внутрішніх морських вод.
5. Дайте визначення терміна «територіальне море».
6. Розкрийте правовий режим територіального моря.

7. Розкрийте функції і внутрішню структуру Міжнародної морської організації.
8. Дайте визначення поняття «прилегла зона».
9. Проаналізуйте правовий режим прилеглої зони.
10. Сформулюйте поняття «відкрите море».
11. Розкрийте правовий режим відкритого моря.
12. Дайте визначення терміна «виключна економічна зона».
13. Розкрийте правовий режим виключної економічної зони.
14. Розкрийте функції і внутрішню структуру Комісії з питань кордонів континентального шельфу.
15. Розкрийте функції та внутрішню структуру Міжнародного органу з морського дна.
16. Розкрийте функції та внутрішню структуру Міжнародного трибуналу з морського права.
17. Дайте визначення термінів «протоки» і «канали».
18. Розкрийте правовий режим міжнародних протоків і міжнародних каналів.

РОЗДІЛ 14

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

1. *Поняття і принципи міжнародного гуманітарного права.*
2. *Джерела міжнародного гуманітарного права.*
3. *Початок війни та його міжнародно-правові наслідки.*
4. *Закінчення війни та її міжнародно-правові наслідки.*
5. *Правовий статус учасників збройних конфліктів.*
6. *Режим військового полону.*
7. *Заборона та обмеження засобів і методів ведення війни.*
8. *Нейтралітет під час війни.*
9. *Режим воєнної окупації.*
10. *Захист цивільних об'єктів і культурних цінностей під час збройних конфліктів.*

1. ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Міжнародне гуманітарне право є однією із найстаріших галузей міжнародного публічного права, оскільки виводить свої коріння від звичаїв ведення війни, які існували ще в Стародавніх Греції та Римі. Однак сам термін «міжнародне гуманітарне право» з'явився досить недавно, у другій половині ХХ століття. У різних джерелах ця галузь міжнародного права називається по-різному: право, яке використовується під час збройних конфліктів; міжнародне гуманітарне право; право війни; право збройних конфліктів; закони і звичаї війни.

Уперше термін «міжнародне гуманітарне право» запропонував відомий швейцарський юрист Ж. Пікте, а згодом його було використано у назві Дипломатичної конференції з питань підтвердження і розвитку міжнародного гуманітарного права, що застосовується у період збройних конфліктів, яка проходила в м. Женева (Швейцарія) з 1974 по 1977 рр. У консультативному висновку Міжнародного суду ООН «Про законність погроз ядерною зброєю або її застосування» від 8 липня 1996 р. згадується про те, що система норм, яка раніше називалася «законами та звичаями війни», надалі стала йменуватися «міжнародним гуманітарним правом».

Основним чинником, який сприяв утвердженню нової назви, було те, що Статут ООН забороняв війну як законний метод вирішення міжнародних спорів. Очевидно, варто погодитись з думкою деяких науковців про те, що широке

застосування терміна «міжнародне гуманітарне право» замість термінів «право війни» і «право збройних конфліктів» відображає вплив руху за права людини.

Характерною особливістю міжнародного гуманітарного права є те, що воно поєднує дві різні концепції, одна з яких має юридичний характер, інша – етичний. Міжнародне гуманітарне право, яке прагне досягти компромісу між міркуваннями воєнної необхідності та вимогами гуманності, містить відповідний етичний елемент, оскільки йдеться про те, щоб пом'якшити прояви насильства через правове обмеження засобів і методів ведення воєнних дій і зобов'язання воюючих сторін гуманно поводитись з особами, які не беруть або перестали брати участь у воєнних діях.

Під *міжнародним гуманітарним правом* слід розуміти систему юридичних норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, визначають взаємні права та обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони або обмеження застосування певних засобів і методів ведення збройної боротьби та забезпечують захист жертв збройного конфлікту.

Предметом регулювання міжнародного гуманітарного права є специфічні суспільні відносини, що склалися між його суб'єктами під час збройних конфліктів.

У міжнародному праві розрізняють такі *види збройних конфліктів*: збройні конфлікти міжнародного характеру і збройні конфлікти неміжнародного характеру.

Збройний конфлікт міжнародного характеру – це збройне зіткнення між державами, застосування збройних сил державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, що є несумісними з принципами ООН та суперечить Статуту ООН.

Збройним конфліктом міжнародного характеру вважаються такі дії:

- застосування державою першою збройних сил проти іншої держави;
- вторгнення збройних сил на територію іншої держави;
- напад збройних сил на територію іншої держави;
- будь-яка окупація воєнного характеру;
- будь-яка селекція території іншої держави із застосуванням сили;
- бомбардування збройними силами території іншої держави;
- блокада портів, берегів іншої держави за допомогою збройних сил;
- напад збройних сил на сухопутні, морські, повітряні сили іншої держави поза її межами (наприклад, відкритий Океан);
- збереження воєнних баз на чужій території після закінчення строку перебування;
- використання воєнних баз для нападу на іншу державу або проведення нападу іншими способами;
- надання власної території для вчинення акта агресії проти третьої держави;
- заслання державою або від імені держави збройних банд, іррегулярних сил або найманців на територію іншої держави;
- будь-яка інша участь в організації проведення збройного конфлікту, якщо такі дії будуть визнані незаконними Радою Безпеки ООН.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру – це збройне зіткнення організованих антиурядових загонів, повстанців зі збройними силами уряду, що відбувається на території однієї держави.

Збройним конфліктом неміжнародного характеру вважаються будь-які воєнні дії:

- якщо вони ведуться на території однієї держави;
- якщо стороною воєнних дій є регулярні збройні сили держави – власника території.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру – це свого роду громадянська війна в межах держави. Міжнародне право забороняє втручання будь-якої держави у збройний конфлікт неміжнародного характеру. Проте вона може запропонувати сприяння в мирному врегулюванні конфлікту між протиборчими сторонами.

У міжнародному праві відомі випадки здійснення певних збройних заходів під егідою ООН, що називаються *гуманітарною інтервенцією*. Їхньою метою є військове втручання в події, що відбуваються в конкретній державі, яку «роздирають» збройні конфлікти міжнаціонального або релігійного характеру, для надання гуманітарної допомоги населенню, яке особливо страждає від таких дій (припинення кровопролиття, робота з біженцями, боротьба з голодом, допомога у налагодженні повсякденного життя і побутових умов тощо), а також для припинення воєнного протистояння воюючих сторін. Таке втручання, з огляду на особливі обставини, здійснюється без згоди уряду держави, в яку здійснюється воєнне вторгнення, тому воно й іменується інтервенцією. Термін «гуманітарна» покликаний проілюструвати основну мету такого втручання.

Міжнародне гуманітарне право містить низку основних принципів, які забезпечують певну єдність і системність його норм. У них акумулюється аналіз усіх джерел міжнародного гуманітарного права: конвенцій, декларацій, протоколів, резолюцій тощо. Водночас принципи міжнародного гуманітарного права мають відповідати змісту визнаних принципів загального міжнародного права, закріплених Статутом ООН, Декларацією про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. і Заключним актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

До *принципів міжнародного гуманітарного права* належать:

- принцип гуманізації збройних конфліктів (під час збройних конфліктів воюючим сторонам слід в обов'язковому порядку дотримуватися законів і звичаїв війни);
- принцип заборони та обмеження воюючих сторін у засобах і методах ведення війни (існують певні заборони й обмеження стосовно застосування конкретних видів зброї і методів ведення війни, якщо це суперечить принципам і нормам міжнародного гуманітарного права);
- принцип міжнародно-правового захисту жертв війни (забезпечення сторонами конфлікту міжнародно-правового захисту для таких категорій осіб, як поранені, хворі, особи зі складу збройних сил на морі, що постраждали від аварії корабля, військовополонені, цивільне населення, тобто надання їм такого

статусу, який гарантував би гуманне поводження з ними та виключав насильство, знуцання над особою тощо);

– принцип захисту цивільних об'єктів і культурних цінностей (з метою забезпечення безпеки і нормальних умов життєдіяльності цивільного населення не повинні піддаватися нападу і руйнуванню цивільні об'єкти, а також передбачаються додаткові заходи щодо захисту і поваги до культурних цінностей);

– принцип захисту інтересів нейтральних держав (права й обов'язки воюючих сторін повинні супроводжуватися неухильною повагою та дотриманням прав держав, що займають позицію повної неучасті у війні);

– принцип заборони завдання шкоди противнику, яка несумісна з метою війни, – знищення або послаблення його військової могутності (будь-яке насильство, що не призводить до досягнення мети війни, є недопустимим);

– принцип відповідальності учасників збройних конфліктів за воєнні злочини (за загальним міжнародним правом, воєнні злочини належать до міжнародних злочинів, що полягають у свідомому грубому порушенні законів та звичаїв війни, за вчинення яких настає міжнародно-правова відповідальність).

Названі принципи міжнародного гуманітарного права впливають зі змісту міжнародно-правових актів, що регулюють питання ведення збройних конфліктів. Їх повинні дотримуватися держави, міжнародні організації, всі воюючі сторони тощо.

2. ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

До основних джерел міжнародно-правового регулювання збройних конфліктів належить так зване *жєневське право* і *гаазьке право*. Крім того, право збройних конфліктів кодифіковано в численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та інших міжнародно-правових актах.

Жєневське право становлять міжнародні багатосторонні договори в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів. Ці документи були підписані 12 серпня 1949 р. на Дипломатичній конференції ООН, що відбулася в м. Жєнева (Швейцарія), набули чинності 21 жовтня 1950 р. До Жєневських конвенцій приєдналися понад 190 держав, тобто майже всі держави світу.

Жєневські конвенції включають у себе чотири універсальні міжнародні договори:

1. *Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р.* – зобов'язує її учасників збирати на полі бою і надавати допомогу пораненим і хворим супротивника, причому будь-яка дискримінація щодо поранених і хворих з причин статі, раси, національності, політичних переконань або релігії забороняється. Усі поранені і хворі, які опинилися у владі супротивника, повинні бути зарєстровані, а дані про них повідомлені тій державі, на боці якої вони воювали. Медичні установи, санітарний персонал і транспорт для перевезення поранених, хворих і санітарного майна користуються захистом, і напад на них забороняється.

2. *Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р.* – встановлює правила поведження з хворими та пораненими під час морської війни, аналогічні правилам, передбаченим Конвенцією про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р.

3. *Конвенція про поведження з військовополоненими 1949 р.* – встановлює правила, яких повинні дотримуватися воюючі сторони під час поведженні з військовополоненими.

4. *Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.* – передбачає гуманне поведження з населенням, що перебуває на окупованій території, і захищає його права.

8 червня 1977 р. до Женевських конвенцій під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста були ухвалені два додаткові протоколи: Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, і Протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру.

8 грудня 2005 р. до Женевських конвенцій був ухвалений Додатковий протокол III про введення додаткової відмітної емблеми у вигляді Червоного хреста і Червоного півмісяця.

Женевські конвенції 1949 р. розвинули положення Гаазьких конвенцій про закони та звичаї війни 1864, 1906 і 1929 рр. і конвенцій про поранених і хворих, підписаних у Женеві в 1864, 1906 і 1929 рр.

Женевські конвенції 1949 р. закріпили основний принцип сучасного міжнародного права: війни ведуться проти збройних сил супротивника; воєнні дії проти цивільного населення, хворих, поранених, військовополонених тощо забороняються.

Женевські конвенції 1949 р. застосовуються у разі оголошеної війни або будь-якого збройного конфлікту, навіть якщо одна з воюючих сторін не визнає стану війни, і у разі окупації території, навіть якщо ця окупація не зустрине збройного опору, вони є обов'язковими і для нейтральних держав.

Женевські конвенції 1949 р. передбачають обов'язок держав-учасниць розшукувати і притягати до відповідальності осіб, які скоїли або давали накази вчиняти будь-які дії, що порушують положення цих конвенцій. Такі особи підлягають суду держави, на території якої вони вчинили злочини, або суду будь-якої держави-учасниці Женевських конвенцій, якщо вона має докази їхньої винуватості.

Серйозним порушенням Женевських конвенцій 1949 р. вважається навмисне вбивство поранених, хворих, військовополонених і цивільного населення, катування і нелюдське поведження з ними, включно з біологічними експериментами, завдання шкоди здоров'ю, примус військовополонених служити в армії супротивника, взяття заручників, серйозне руйнування майна, що не викликано воєнною необхідністю тощо. Особи, винні у серйозних порушеннях Женевських конвенцій 1949 р., розглядаються як воєнні злочинці і повинні притягатися до кримінальної відповідальності.

Женевські конвенції 1949 р. передбачають порядок розслідування заяв про їхнє порушення і покладають на учасників зобов'язання ухвалити закони, які передбачають ефективне кримінальне покарання винних.

Гаазьке право становлять Гаазькі конвенції та декларації 1899 і 1907 рр.:

- Конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1899 р.;
- Декларація про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі або шкідливі гази 1899 р.;
- Декларація про незастосування куль, що легко розгортаються та сплющуються 1899 р.;
- Конвенція про відкриття воєнних дій 1907 р.;
- Конвенція про встановлення підводних мін, що автоматично підриваються від зіткнення 1907 р.;
- Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни 1907 р.;
- Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р.;
- Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р.;
- Декларація про заборону метання снарядів та вибухових речовин з повітряних куль 1907 р. тощо.

Основні ідеї зазначених міжнародних документів, що становлять гаазьке право, знайшли свій розвиток у нормотворчій діяльності ООН, а саме у:

- Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.;
- Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.;
- Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 р.;
- Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.;
- Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення 1997 р. тощо.

Пріоритетним завданням «гаазького права» вважається пом'якшення наслідків війни обмеженням засобів і методів ведення воєнних дій, а також забезпечення захисту мирного населення під час збройних конфліктів.

3. ПОЧАТОК ВІЙНИ ТА ЙОГО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Згідно з Конвенцією про відкриття воєнних дій 1907 р. держави визнають, що воєнні дії між ними не повинні розпочинатися без завчасного і недвозначного попередження, яке повинно мати форму мотивованого оголошення війни, або форму ультиматуму з умовним оголошенням війни.

Стан війни повинен без зволікання бути сповіщений нейтральним державам, він матиме для них дійсну силу лише після оповіщення, яке може бути зроблено навіть по телеграфу. Однак нейтральні держави не можуть посилатися

на відсутність оповіщення, якщо буде встановлено з переконливістю, що насправді вони знали про стан війни (ст. 1, 2 Конвенції).

Оголошення стану війни тягне за собою низку правових наслідків, які зазвичай передбачаються національним законодавством держав, зокрема: оголошення мобілізації; переведення на особливий режим роботи органів публічної влади й оборонної промисловості; обмеження права на громадські зібрання, проведення мітингів, демонстрацій тощо.

Оголошення війни в міжнародному праві є протиправною дією і визнається міжнародним злочином. Зокрема, відповідно до статті 3 Резолюції A/RES/3314 (XXIX) «Визначення агресії», ухваленої на 29-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р., як *акти агресії*, незалежно від оголошення війни, розглядаються:

– вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка воєнна окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є наслідком такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;

– бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

– блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

– напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави;

– застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави, за згодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

– дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

– заслання державою або від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це прирівнюється до вищеперерахованих актів, або її істотна участь у них.

Оголошення війни, навіть якщо за цим актом не слідує власне воєнні дії, означає початок юридичного стану війни і настання для всіх воюючих сторін певних *міжнародно-правових наслідків*:

– між державами припиняються дипломатичні і консульські відносини (дипломатичному і консульському персоналу забезпечується захист і можливість безперешкодно залишити територію противника; на час збройного конфлікту інтереси однієї воюючої держави на території іншої може представляти нейтральна держава, що має дипломатичні відносини з обома воюючими сторонами);

– припиняють дію договори політичного характеру;

– починають діяти норми міжнародного гуманітарного права, міжнародні угоди, ухвалені спеціально для періоду збройного конфлікту (союзні договори, договори про взаємну і воєнну допомогу тощо);

– майно, що є власністю ворожої держави (крім майна дипломатичних представництв і консульських установ), підлягає конфіскації;

– торгові судна, що перебувають до початку війни у ворожих портах, повинні залишити порт противника (для цього встановлюється розумний строк для вільного виходу з територіальних вод держави-супротивника, після закінчення якого такі судна підлягають ревізії (примусове вилучення) і затриманню до закінчення війни незалежно від їхньої належності (державі, приватним компаніям або фізичним особам); воєнні кораблі підлягають обов'язковій ревізії тощо.

Війна завжди ведеться у визначених просторових межах. Територія воюючих сторін, відкрите море і повітряний простір над ним, у межах яких ведуться воєнні дії, називається *театром війни*. *Театром сухопутної війни* є сухопутна територія держави; *театром морської війни* – внутрішні морські води, територіальне море воюючих держав і відкрите море; *театром повітряної війни* є повітряний простір над сухопутним і морським театром війни.

4. ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ ТА ЇЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Правове оформлення закінчення війни між раніше воюючими державами має важливе значення, зокрема закладає правові основи їхніх подальших мирних відносин. У міжнародному гуманітарному праві розрізняють *припинення воєнних дій* і *припинення стану війни*.

Найбільш поширеними *формами припинення воєнних дій* є *перемир'я* і *капітуляція*.

Перемир'я – це призупинення або припинення воєнних дій за угодою між воюючими сторонами. Воно може бути *місцевим* і *загальним*.

Місьцеве перемир'я призупиняє воєнні дії між окремими підрозділами і частинами на обмеженій ділянці театру воєнних дій та спрямоване на реалізацію локальних завдань: добір і транспортування поранених, хворих і вбитих, обмін пораненими, поховання убитих, переговори з парламентарями, евакуація з цієї місцевості жінок і дітей тощо.

Сторони самі вирішують, коли набуде чинності угода про припинення воєнних дій: відразу після підписання або по закінченні якогось терміну. Термін дії угоди також визначається сторонами. Якщо в умовах перемир'я не визначений термін його дії, то кожна сторона має право відновити воєнні дії в будь-який час, заздалегідь попередивши про це іншу сторону. Порушення умов перемир'я окремими особами не тягне за собою відмови від перемир'я. Дії цих осіб розглядаються як порушення законів і звичаїв війни, і вони караються владою своєї держави. Будь-яке істотне порушення перемир'я однією зі сторін дає право іншій відмовитися від нього і, навіть у випадках крайньої необхідності, невідкладно відновити воєнні дії (ст. 40 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.).

Загальне перемир'я принципово відрізняється від місцевого. По-перше, воно не просто призупиняє, а припиняє воєнні дії; по-друге, це припинення поширюється не на обмежений театр війни, а на воєнні дії в цілому; по-третє, місцеве перемир'я можуть укласти командири окремих частин (якщо не передбачено інший порядок), а загальне перемир'я, як акт не стільки воєнний, а політичний, укладається від імені компетентних органів держави; по-четверте, загальне перемир'я розглядається як певний крок у напрямку до встановлення миру, а його порушення – як акт агресії.

Сучасне міжнародне право передбачає укладення перемир'я з ініціативи та під контролем Ради Безпеки ООН. Така вимога Ради Безпеки ООН може передбачати припинення вогню, відведення військ на попередні позиції тощо.

Другою формою припинення воєнних дій є *капітуляція*, під якою розуміється повне і остаточне припинення опору збройних сил однієї з воюючих сторін або здача окремих гарнізонів, оточених підрозділів тощо. На відміну від перемир'я у разі капітуляції переможена сторона втрачає навіть формальну рівність із переможцем.

Конкретні умови капітуляції передаються противнику через парламентарів, які є недоторканими особами. У разі капітуляції вся військова техніка, майно супротивника переходять до переможця, особовий склад роззброюється, на нього поширюється режим військового полону.

Різновидом капітуляції є *беззастережна капітуляція* (підписується представниками переможеної держави, зазвичай після повного розгрому її збройних сил або їх основної частини, без будь-яких умов і застережень, свідчить про визнання нею своєї повної і остаточної поразки і супроводжується здачею всіх її збройних сил) і *почесна капітуляція* (наприклад, капітуляція гарнізону з умовою збереження зброї і стягів). Так, після поразки фашистської Німеччини і мілітаристської Японії в 1945 р. кожною з них були підписані декларації про беззастережну капітуляцію.

Необхідно зазначити, що ні перемир'я, ні капітуляція не припиняють стану війни між воюючими державами. Основною *формою припинення стану війни є мирний договір*, який юридично закріплює припинення стану війни і відновлення мирних відносин між воюючими державами. За змістом мирні договори охоплюють широке коло питань: припинення стану війни, відновлення мирних відносин, відповідальність воєнних злочинців, територіальні питання, відшкодування заподіяної агресором шкоди тощо. Прикінцеві постанови стосуються виконання і тлумачення договору, порядку його ратифікації, набрання чинності. Ураховуючи особливу важливість, мирні договори завжди укладаються від імені держави і підлягають ратифікації. Так, після Другої світової війни між ООН, з одного боку, та Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією – з іншого (з кожною окремо), були укладені мирні договори в 1947 р.

У міжнародній практиці мало місце припинення стану війни шляхом видання *односторонніх декларацій*: США, Великобританія і Франція припинили стан війни з Німеччиною в 1951 р., видавши односторонні акти; в 1952 р. Індія опублікувала односторонню декларацію про припинення стану війни з Японією; СРСР припинив

стан війни з Німеччиною, видавши Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 січня 1955 р., відповідно до якого припинявся стан війни між Німеччиною та СРСР, і між ними встановлювалися мирні відносини.

Стан війни може припинитися шляхом укладення *двосторонньої угоди*. Так, 19 жовтня 1956 р. СРСР і Японія підписали спільну декларацію, згідно з якою між ними «припинявся стан війни» і відновлювалися «мир і добросусідські дружні відносини», були відновлені дипломатичні та консульські відносини. Такі правові акти не виключають можливості подальшого укладення мирного договору з метою врегулювання всієї сукупності проблем, що виникли в результаті війни.

Міжнародно-правові наслідки закінчення війни настають як для воюючих, так і для нейтральних та інших держав, що не воюють.

Припинення стану війни тягне за собою настання таких наслідків для воюючих держав:

- припиняють діяти договори воєнного часу, у тому числі закони і звичаї війни;
- встановлюються мирні відносини;
- відновлюють чинність раніше укладені міжнародні договори і укладаються нові договори;
- здійснюється обмін військовополоненими, виведення окупаційних військ;
- провадиться репатріація (повернення на батьківщину) цивільного населення;
- настає політична і матеріальна відповідальність винної держави і кримінальна відповідальність головних воєнних злочинців;
- приймаються гарантії для недопущення війни в майбутньому (денацифікація – система заходів із ліквідації наслідків панування ворожої ідеології в політичному, економічному й громадському житті народу переможеної держави; розділення воєнного флоту переможеної держави; повна або часткова демілітаризація переможеної держави) тощо.

5. ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

У міжнародному гуманітарному праві *учасники збройних конфліктів* поділяються на дві категорії осіб: ті, що воюють, або комбатанти (від франц. «combattant» – боєць, воїн), і ті, що не воюють, або некомбатанти.

Комбатанти – це особи, які входять до складу збройних сил воюючої держави, що мають право брати участь у воєнних діях.

Правовий статус комбатанта охоплює:

- право застосовувати військовою силу;
- право бути об'єктом застосування військової сили аж до фізичного знищення;
- право на поводження з ним як з військовополоненим у разі потрапляння в полон.

Військова сила не застосовується до комбатанта у разі його поранення або потрапляння в полон.

З розвитком міжнародного гуманітарного права розширювалося коло осіб, що належать до комбатантів. Так, відповідно до положень Женевських конвенцій 1949 р., *до комбатантів належать*:

- особовий склад регулярних збройних сил сторони, що перебувають у збройному конфлікті;
- особовий склад ополчення і добровольчих загонів, що входять і не входять до складу збройних сил;
- особовий склад організованих рухів опору і партизанських формувань;
- члени екіпажів торгових суден і цивільної авіації, які надають допомогу воюючим;
- населення неокупованої території, яке береться за зброю, якщо воно відкрито носить зброю та дотримується законів і звичаїв війни.

До комбатантів ставляться такі вимоги, яким вони повинні відповідати:

- мати особу (командира), що є відповідальною (відповідальним) за своїх підпорядкованих;
- мати визначений і видимий знак відмінності;
- відкрито носити зброю;
- додержуватися законів і звичаїв війни.

У статті 43 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р., надається розгорнуте визначення поняття *збройні сили*, під яким розуміються збройні сили сторони, що перебувають у конфлікті, складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом або владою, не визнаними супротивною стороною. Такі збройні сили підпорядковані внутрішній дисциплінарній системі, яка, поряд з іншим, забезпечує додержання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів.

Особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), є комбатантами, тобто мають право брати безпосередню участь у воєнних діях.

Щоразу, коли сторона, яка перебуває в конфлікті, залучає у свої збройні сили напіввоєнну організацію або озброєну організацію, що забезпечує охорону порядку, вона повинна повідомляти про це інші сторони, що перебувають у конфлікті.

Міжнародне право відносить партизан і учасників національно-визвольних воєн до комбатантів. Хоча положення про те, що вони повинні мати виразні знаки і відкрито носити зброю, з тим щоб володіти статусом комбатанта, ставилося під сумнів, оскільки специфіка партизанської і національно-визвольної боротьби передбачає під час проведенні деяких воєнних операцій певний рівень секретності. Проте незаперечною є умова, що партизани й особи, що беруть участь у національно-визвольній боротьбі, повинні дотримуватися законів і звичаїв війни.

Некомбатанти – це особи, які входять до складу збройних сил воюючої сторони, надають їй всебічну допомогу у досягненні воєнних успіхів, але безпосередньо не беруть участь у воєнних діях. Головна ознака правового статусу некомбатанта – неучасть у бойових діях.

До некомбатантів належать військовий духовний і медичний персонал, інтендантський персонал, військові кореспонденти, юристи тощо. З одного боку, ці особи не можуть бути об'єктом воєнних дій супротивника, а з іншого – можуть застосовувати наявну у них зброю лише з метою самооборони та охорони ввіреного їм майна. Тому некомбатанти мають право на заступництво з боку ворога, якщо вони опиняться у нього.

Поділ учасників збройних конфліктів на комбатантів та некомбатантів пов'язаний із різним обсягом прав та обов'язків у них під час воєнних дій, що впливає на режим воєнного полону.

Серед осіб, що беруть участь у збройних конфліктах, також виокремлюють військових шпигунів і військових розвідників, добровольців і найманців, військових радників й інструкторів, парламентарів.

Військовий шпигун – це особа, яка, діючи таємно або під неправдивим прикриттям, збирає або прагне зібрати відомості в районі дії однієї з воюючих держав із наміром повідомити такі протилежній стороні (ст. 29 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.). Згідно з Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р. «будь-яка особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, яка потрапляє під владу супротивної сторони в той час, коли вона займається шпигунством, не має права на статус військовополоненого і з нею можуть поводитися як зі шпигуном» (ст. 46).

Не вважається шпигуном особа зі складу збройних сил сторони конфлікту, якщо вона збирає або намагається збирати від імені цієї сторони інформацію, що має воєнне значення, на території, контрольованій супротивником, і при цьому носить формений одяг своїх збройних сил або не діє обманним шляхом, або навмисно не вдається до таємних методів. Така особа не «втрачає свого права на статус військовополоненого, і з нею не можуть поводитись як зі шпигуном» (п. 3 ст. 46 Додаткового протоколу I від 1977 р.). Ця особа визнається *військовим розвідником*. У випадку потрапляння до ворога під час збирання розвідувальних відомостей або спроби їх збирання на неї поширюється статус військовополоненого.

Під час збройних конфліктів на стороні воюючих держав можуть брати участь *добровольці*. У статті 6 Конвенції про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р. встановлено, що «відповідальність нейтральної держави не виникає, через те що приватні особи окремо переходять кордон, щоб вступити на службу однієї з воюючих держав». З огляду на те, що ці приватні особи з нейтральних держав добровільно вступають до складу збройних сил однієї з воюючих держав, вони, з одного боку,

стають законними комбатантами, а з іншого – втрачають статус особи нейтральної держави. Відповідальність за їхні дії несе воююча держава, на стороні якої вони воюють.

У збройних конфліктах можуть брати участь і *найманці*. Визначення ознак найманства і його правового статусу останнім часом набуло гострої практичної необхідності через поширення цього явища, що викликає з боку міжнародного співтовариства осудження. Згідно з п. 2 ст. 47 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1997 р., *найманець* – це будь-яка особа, спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб брати участь у збройному конфлікті, керуючись, головним чином, бажанням отримати особисту користь, і якій обіцяна стороною або за дорученням сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальна винагорода, що істотно перевищує винагороду, виплачувану комбатантам того самого рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил цієї сторони. Найманець не входить до особового складу збройних сил воюючої сторони. Він не є громадянином сторони, що перебуває у воєнному конфлікті, ні особою, що постійно проживає на території, контролюваній стороною конфлікту.

Міжнародне співтовариство неодноразово засуджувало практику найманства. У 1968 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію A/RES/2465 (XXIII) «Здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам», у якій визначається, що практика використання найманців проти рухів за національне визволення і незалежність є кримінально каранним діянням, а самі найманці – злочинці.

У 1989 р. під егідою ООН була укладена Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців. У Конвенції найманство визнається серйозним злочином, який зачіпає інтереси всіх держав. Згідно з Конвенцією держави не повинні здійснювати вербування, використання, фінансування і навчання найманців, у тому числі з метою, що суперечить праву народів на самовизначення, як воно тлумачиться міжнародним правом. Держави зобов'язані забороняти такі дії і запобігати їм.

Ця Конвенція визнає злочинними дії, вчинені не лише самими найманцями, а й особами, що беруть участь у їх вербуванні, використанні, фінансуванні та навчанні, а також спроби вчинення вказаних дій і співучасть у них. Держави-учасниці Конвенції зобов'язані або засудити винних осіб або видати зацікавленій стороні.

Не є найманцями *військові радники й інструктори*, що є особами, які входять до складу збройних сил іншої держави, що відповідно до міжнародних договорів перебувають в іншій державі для надання допомоги в освоєнні бойової техніки і навчанні особового складу збройних сил. Радники й інструктори не беруть участі у воєнних діях. Радники навчають правилам ведення бойових дій. Інструктори допомагають в освоєнні бойової техніки. Проте якщо ці особи беруть участь у бойових діях, вони прирівнюються до комбатантів.

Особливим правовим статусом під час збройних конфліктів наділені *парламентери*, тобто особи, спеціально уповноважені військовим командуванням

однієї з воюючих сторін на ведення переговорів з військовим командуванням супротивної сторони. Згідно зі ст. 32 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. парламентар, а також трубач, сурмач або барабанщик, особа, яка несе прапор, і перекладач, що можуть супроводжувати його, користуються правом недоторканності. Відмінний знак парламентаря – білий прапор.

Парламентар може бути прийнятий воєнним командуванням ворога або відсланий назад, проте у будь-якому випадку йому повинна бути забезпечена безпека повернення в розташування своїх військ.

У випадку зловживання з боку парламентаря командир військової частини має право його тимчасово затримати.

Парламентар втрачає право на недоторканність, якщо буде абсолютно і безсумнівно доведено, що він скористався своїм привілейованим становищем для провокування або для вчинення зради.

6. РЕЖИМ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

Режим військового полону регламентований Конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 р. (III Женевською конвенцією 1949 р.). Згідно зі ст. 4 цієї Конвенції *військовополоненими* вважаються особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

– особовий склад збройних сил, ополчення і добровольчих загонів, що входять до складу збройних сил;

– члени інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано;

– особовий склад регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;

– особи, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують;

– члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту;

– жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни.

Кожний військовополонений під час його допиті зобов'язаний повідомити лише свої прізвище, ім'я, звання, дату народження і особистий номер. Держава, що тримає в полоні, несе відповідальність за поводження з військовополоненими.

Військовополонені не можуть бути піддані фізичному каліченню, науковим і медичним дослідям. До них не можуть застосовуватися репресалії. Військовополонені повинні бути захищені від насильства і залякування, їм забезпечується повага особистості та честі. Держава, що захопила в полон, може піддати військовополонених *інтернуванню* (прийняття та примусове поселення нейтральною державою або іншою державою, що не є стороною міжнародного збройного конфлікту). Військовополонені розміщуються в спеціальних таборах, начальниками яких повинні бути офіцери держави, що тримає в полоні, а самі табори повинні забезпечити повну гарантію таким особам щодо гігієни, збереження здоров'я і запобігання епідемії. Табори повинні розташовуватися вдалині від районів бойових дій і мати чітко розрізюванні з повітря позначення з латинських букв «PW» або «PG». Військовополоненим може бути заборонено виходити за встановлену межу табору.

Військовополонені забезпечуються помешканням, харчуванням, одягом, медичною допомогою. До них повинен допускатися медичний і духовний персонал. У полоні зберігається носіння знаків відмінності.

Військовополоненим повинна забезпечуватися можливість працювати, з оплатою за тарифами, що існують у місці розташування табору. Примушувати до праці забороняється. Офіцерський склад до робіт не залучається. За унтер-офіцерами (військове звання і категорія молодшого командного, начальницького складу в збройних силах) залишене право здійснювати нагляд за веденням робіт. Заборонено використовувати військовополонених на небезпечних (наприклад, розмінування) або принизливих роботах. У процесі роботи повинні дотримуватися вимоги техніки безпеки. Військовополоненим повинні бути дозволені контакти з зовнішнім світом. Їм забезпечується право подачі скарг до влади держави, що їх тримає в полоні.

Військовополонені зобов'язані підкорятися законам держави, що тримає їх в полоні. Держава має право накладати судові та дисциплінарні стягнення за проступки. Однак стягнення може бути накладено лише один раз за один проступок. Забороняються колективні покарання. За втечу військовополонений може бути підданий лише дисциплінарному покаранню.

Держава, що тримає в полоні, має право притягати військовополонених до суду за дії, вчинені ними до взяття в полон (наприклад, за звинуваченням у воєнних злочинах, скоєних на окупованій території). Передані суду військовополонені мають право на належне судочинство, а в разі засудження не втрачають статусу військовополонених. Проте їх репатріація може бути відкладена до закінчення терміну відбуття покарання.

Військовополоненим дозволено відправляти релігійні обряди. Не пізніше тижня після прибуття в табір військовополоненому повинно бути надане право надіслати лист родині й у Центральне довідкове агентство у справах військовополонених, що встановлюється у нейтральній країні для збору і передання на батьківщину відомостей про осіб, які утримуються в полоні. Військовополоненим слід надавати можливість одержувати листи і листівки, індивідуальні і колективні посилки.

Після закінчення воєнних дій військовополонені звільняються і репатріюються, їм повинні бути повернуті гроші і цінності, вилучені на збереження у разі полоненні.

7. ЗАБОРОНА ТА ОБМЕЖЕННЯ ЗАСОБІВ І МЕТОДІВ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права сторони у збройному конфлікті мають право обирати методи або засоби ведення війни. Цей принцип сформульований у IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положенні про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., а також знайшов своє підтвердження в Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р. Крім того, існує принцип, що забороняє застосування в збройних конфліктах зброї, снарядів, речовин і методів ведення війни, що можуть завдати надмірних ушкоджень або зайвих страждань. Цей принцип у своєму початковому вигляді – недопущення зайвих страждань – був уперше сформульований у Декларації про скасування застосування вибухових та запалювальних куль 1868 р.

Отже, у міжнародному гуманітарному праві існують норми, що забороняють і обмежують засоби і методи ведення війни.

Під *засобами ведення війни* розуміється зброя, снаряди, речовини, що застосовуються збройними силами воюючих сторін для завдання шкоди й ураження противника.

Методами ведення війни є порядок використання засобів ведення війни.

Серед засобів і методів ведення війни виділяють *дозволені* і *заборонені* міжнародним правом.

Відповідно до міжнародного права до цілком *заборонених засобів ведення війни* належать:

– вибухові і запалювальні кулі (Декларація про скасування застосування вибухових та запалювальних куль 1868 р.);

– кулі, що розвертаються або сплющуються в людському тілі (Декларація про незастосування куль, що легко розгортаються та сплющуються 1899 р.);

– отрути й отруєна зброя (IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.);

– задушливі, отруйні та інші подібні гази, так само як і будь-які аналогічні рідини, речовини і процеси (Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р.);

– біологічна зброя (Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. і Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 р.);

– засоби впливу на природне середовище, що мають широкі довгострокові наслідки в якості засобів руйнації, завдання шкоди або заподіяння шкоди іншій державі (Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.) тощо.

Розглядаючи питання про заборонені засоби ведення війни, необхідно зупинитися на ядерній зброї. Нинішній правовий статус ядерної зброї залишається неврегульованим. Ніякого спеціального міжнародного договору про протиправність застосування ядерної зброї на війні не існує. Не існує і спеціальних норм, що забороняють застосовувати на війні нові види зброї масового ураження (променевого, радіологічного тощо). Однак ядерні держави (визнаючи в цілому згубність застосування такої зброї) обґрунтовують правомірність її використання під час здійснення права на колективну й індивідуальну самооборону, у разі нанесення відповідного ядерного удару. Проте, з іншого боку, у міжнародному праві існують норми про заборону засобів і методів ведення війни, що завдають надмірних ушкоджень, що мають невивіркову дію, норми про захист цивільного населення під час війни тощо, положення яких непрямым чином можуть бути застосовані і до ядерної зброї. Тому вважається обґрунтованим віднесення ядерної зброї до заборонених засобів і методів ведення війни.

У 1980 р. була підписана Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію. До Конвенції додаються три Протоколи: Протокол про осколки, що не виявляються (Протокол I); Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв (Протокол II); Технічний додаток до Протоколу II; Протокол про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї (Протокол III).

Відповідно до Протоколу I забороняється застосовувати будь-яку зброю, основна дія якої полягає в нанесенні ушкоджень осколками, що не виявляються в людському тілі за допомогою рентгенівських променів. Протокол II стосується застосування на суші мін, мін-пасток та інших пристроїв, визначення яких міститься в цьому документі, у тому числі мін, встановлюваних із метою перешкодити подоланню прибережних смуг, водних шляхів або рік, але не належить до застосування протикорабельних мін на морі або на внутрішніх водних шляхах.

Під *мінами* розуміється будь-який боєприпас, установлений під землею, на землі або поблизу землі або іншої поверхні, призначений для детонації або вибуху від присутності, близькості або безпосереднього впливу людини або засобу, що рухається, і *дистанційно встановлювана міна* означає будь-яку в такий спосіб визначену міну, встановлену за допомогою артилерії, ракет, мінометів або аналогічних засобів або скінену з літального апарату.

Міна-пастка – це пристрій або матеріал, що призначений, сконструйований або пристосований для того, щоб вбивати або заподіювати ушкодження, і який спрацьовує зненацька, коли людина доторкається або наближається до предмета, що здається нешкідливим, або чинить дію, що здається безпечною.

Забороняється використовувати міни, міни-пастки у разі нападу, оборони або в порядку репресалій проти цивільного населення як такого або проти окремих цивільних осіб.

Забороняється також невибіркове застосування мін, тобто:

- не на військовому об'єкті або не спрямована на нього;
- способом або засобом доставки, що не дозволяє спрямовану дію по конкретному військовому об'єкту;
- якщо воно може спричинити випадкові втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб, шкоду цивільним об'єктам або те й інше разом, що були б надмірними щодо очікуваної конкретної і безпосередньої військової переваги.

Забороняється застосування мін, що не є дистанційно встановлюваними мінами, мін-пасток у будь-якому місті, селищі, селі або в іншому районі з аналогічним зосередженням цивільних осіб, де бойові дії між сухопутними військами не ведуться або не вважаються неминучими, крім випадків, коли:

- вони встановлені на військовому об'єкті або в безпосередній близькості від військового об'єкта, що належить супротивній стороні або перебуває під її контролем;

- вжиті заходи для захисту цивільних осіб від їхнього впливу, наприклад установлені попереджувачі знаки, виставлена варта, опубліковані попередження або виставлене огороження.

Про будь-яку установку або будь-яке скидання дистанційно встановлюваних мін, що можуть мати наслідки для цивільного населення, проводиться ефективно завчасне оповіщення.

Сторони в конфлікті повинні реєструвати розташування всіх попередньо запланованих мінних полів, встановлених ними, і всіх районів, у яких використовувалися міни-пастки.

Протокол III поширюється на «запалювальну зброю», тобто зброю або боеприпаси, що, у першу чергу, призначені для підпалу об'єктів або заподіяння людям опіків за допомогою дії полум'я, тепла або того й іншого разом, що виникають у результаті хімічної реакції речовини, доставленої до цілі (вогнетети, фугаси, снаряди, ракети, гранати, міни, бомби, ємкості з запалювальними речовинами).

Забороняється піддавати цивільне населення або цивільні об'єкти нападу із застосуванням запальної зброї.

Забороняється перетворювати ліси або інші види рослинного покриву в об'єкт нападу із застосуванням запалювальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються для того, щоб укрити, сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами.

Використання авіації з погляду міжнародного права визнається допустимим, проте її не можна використовувати проти невоєнних об'єктів, проти мирного населення тощо.

Відповідно до міжнародного права *заборонені такі методи ведення війни:*

- зрадницьки вбивати або наносити поранення мирному населенню або супротивнику;

- вбивати або наносити поранення супротивнику, що здався і склав зброю;
- повідомляти тому, хто обороняється, що у разі опору пощади нікому не буде;
- незаконно користуватися парламентарським прапором або прапором держави (нейтральної), що не бере участь у війні, прапором або знаками Червоного Хреста тощо;
- примушувати громадян ворожої сторони брати участь у військових діях проти своєї держави;
- геноцид під час війни;
- вбивати парламентаря й осіб, які його супроводжують (трубач, сурмач або барабанщик, особа, яка несе прапор, і перекладач);
- атакувати, бомбардувати або знищувати санітарні установи, госпітальні судна, транспорт, літаки, санітарний персонал;
- винищувати або захоплювати ворожу власність, крім випадків військової необхідності;
- бомбардувати незахищені міста, порти, селища, храми, госпіталі, що не використовуються у воєнних цілях;
- знищувати культурні цінності, історичні та інші пам'ятники, місця відправлення культів, або їхнє використання для забезпечення успіху у воєнних діях тощо.

Щодо заборонених методів ведення війни Додатковий протокол I до Женевських Конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р., закріплює концептуальне положення, що стає визначальним принципом стосовно таких методів ведення війни: «Забороняється вбивати, завдавати поранення або брати в полон противника вдаючись до віроломства». У пункті 1 ст. 37 цього Протоколу *віроломство* визначається як «дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника і змусити його повірити, що він має право на захист або зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, з метою обману такої довіри». Отже, віроломство – це зобов'язання, що вселяє довіру противника, але умисно порушується для одержання воєнної переваги.

Від віроломства слід відрізнити *воєнну хитрість* – дії відвертаючого характеру, спрямовані на дезорієнтацію противника. Прикладом таких хитрощів є використання маскувань, пасток, несправжніх операцій і дезінформація (ст. 37 цього Протоколу I). Воєнна хитрість у період збройних конфліктів допустима і не суперечить міжнародному праву.

8. НЕЙТРАЛІТЕТ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Зародження інституту нейтралітету, що сформувався спочатку в нормах звичаєвого права, сягає стародавніх часів. Тоді воюючими сторонами запрошувалися нейтральні держави, що не перебували у військовому конфлікті, до посередництва під час укладення мирних договорів.

На початку XIX століття інститут нейтралітету вже остаточно сформувався і означав правовий режим держави, яка вирішила залишитись осторонь від війни між двома або більше державами. Нейтралітет розглядається, відповідно, як статус, що ґрунтується на сукупності прав, якими користується нейтральна держава, й обов'язків, покладених на неї.

Отже, *нейтралітет* – це стан, за якого держава не надає допомоги жодній із воюючих сторін, не втручається в конфлікт на боці жодної зі сторін, підтримує рівні відносини з воюючими державами.

У теорії і практиці сучасного міжнародного права розрізняють такі *види нейтралітету*: нейтралітет у воєнний час (евентуальний) та постійний нейтралітет.

Під *нейтралітетом у воєнний час (евентуальним)* розуміється заява певної держави про неучасть її у цій війні, він дотримується лише для цієї війни і може бути скасованим одностороннім актом. Статус цього нейтралітету виникає з моменту заяви держави про нейтралітет у війні і доведення цієї заяви до воюючих сторін.

Постійний нейтралітет – це міжнародно-правовий статус держави, відповідно до якого держава утримується від участі у війні, не бере участь у ній на стороні будь-якої воюючої держави і не надає воюючим сторонам військової допомоги, а в мирний час здійснює мирну зовнішню політику, зміцнює дружні відносини з іншими державами, не вступає у військові союзи та коаліції, не укладає договори, які можуть втягнути постійну нейтральну державу у війну.

Політики постійного нейтралітету дотримується декілька держав світу – Швейцарія, Австрія, Мальта, Туркменістан тощо.

Міжнародне гуманітарне право містить три обмеження на дії нейтральної держави під час ведення війни між іншими державами:

- не надавати власні збройні сили воюючим сторонам;
- не надавати свою територію для використання воюючим сторонам (базування, транзит, переліт тощо);
- не дискримінувати жодну зі сторін у постачаннях зброї і товарів військового призначення (тобто обмеження однакові або взагалі відсутні).

Політика нейтралітету не є самоціллю держав. Вона уособлює спосіб збереження, безпеки нації і держави в разі виникнення війни через утримання держави поза воєнними діями. За загальним правилом, як засвідчує історичний досвід, політику нейтралітету сповідують нації, які борються за збереження державності на певному етапі посягань на неї або не дають змоги великим державам використати її як знаряддя реалізації зовнішньої політики.

Із метою визначення режиму нейтралітету, прав та обов'язків нейтральних держав у період війни були ухвалені Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р. і Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р.

Згідно з Конвенцією про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р., територія нейтральних держав є недоторканною.

Воюючим державам забороняється проводити через їх територію війська або вантажі з воєнними і продуктовими запасами, формувати на їхніх територіях воєнні загони й відкривати установи для вербування. Однак нейтральна держава не відповідає за те, що приватні особи переходять кордон, щоб найнятися на службу однієї з воюючих держав.

Нейтральна держава може дозволити перевезення через свою територію поранених і хворих, що належать до воюючих армій, за умови, щоб поїзди, які їх перевозять, не здійснювали перевезення військ або боєприпасів.

Громадянин нейтральної держави не може посилатись на свій нейтралітет, якщо він вчиняє дії: ворожі стосовно воюючої держави; на користь воюючої держави, а саме якщо він добровільно наймається на службу в ряди збройних сил однієї зі сторін.

У міжнародному праві значно більше врегульовано питання щодо нейтралітету держав у морській війні, ніж у сухопутній. Згідно з Конвенцією про права і обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р. воюючі сторони зобов'язані поважати права нейтральних держав і утримуватись на нейтральній території або в нейтральних водах від будь-яких воєнних дій, що могли б призвести до порушення нейтралітету.

Воюючим сторонам не дозволяється створювати в нейтральних портах і водах бази для морських операцій проти противника. Ця Конвенція передбачає обмеження в характері та часі перебування військових кораблів у нейтральних водах, якщо в законодавстві нейтральної держави не передбачені інші правила. Військові судна воюючих сторін можуть залишатись у портах і на рейдах або в територіальних водах цієї держави не більше ніж 24 години. У випадку якщо в нейтральному порту одночасно перебувають військові кораблі обох воюючих сторін, встановлюється інтервал 24 години між виходом з нейтрального порту військових кораблів, що плавають під різними прапорами.

Порівняно з правилами, які діють щодо війни на суші, в морській війні не вважається порушенням нейтралітету держави просте проходження через її територіальні води військових суден і вантажів однієї з воюючих сторін. Однак реальна реалізація цього права залежить від позиції самої нейтральної держави.

Інтереси нейтральних держав і держав, що воюють, найчастіше зіштовхуються у сфері торгівлі нейтральних держав. Міжнародне право, з одного боку, проголошує свободу нейтральної торгівлі, а з іншого – передбачає низку винятків із цієї свободи. Одним із найважливіших винятків є заборона військової контрабанди, під якою тут треба розуміти предмети, заборонені тими, хто воює, до перевезення на нейтральному судні, оскільки вони можуть бути використані противником для ведення війни. До абсолютної контрабанди належать предмети і матеріали, призначені лише для війни. Судно, яке перевозить контрабанду, підлягає конфіскації лише за умови, якщо контрабанда за вартістю або за вагою, за обсягом або за ціною фрахту (обумовлена договором або законом плата за перевезення вантажу) становить більше половини вантажу.

9. РЕЖИМ ВОЄННОЇ ОКУПАЦІЇ

У процесі розвитку збройного конфлікту одна з воюючих сторін може окупувати повністю або частково територію іншої воюючої сторони. При цьому на окупованій території припиняється ефективне функціонування органів влади окупованої держави, а адміністративне управління переходить до військового командування держави, що окупувала певну територію. Проте держава, що окупує, не здобуває суверенних прав над цими територіями і не може їх анексувати або поступитися іншій державі. Правове становище таких територій визначається під час остаточного мирного врегулювання.

Режим воєнної окупації регламентується розділом IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатком до неї: Положенням про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., Женевськими конвенціями 1949 р. і Додатковими протоколами I і II до них 1977 р.

Режиму воєнної окупації присвячений Розділ III «Військове керівництво на території держави-супротивника» IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. Згідно зі ст. 42 цієї Конвенції *окупованою територією* вважається територія, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Сучасне міжнародне право підтримує таку традиційну концепцію воєнної окупації. У цьому випадку не має значення здійснена окупація із застосуванням або без застосування сили.

У міжнародному праві розрізняються такі *види воєнної окупації*:

- окупація воюючою державою територію ворога в процесі воєнних дій;
- післявоєнна окупація ворожої території як спосіб гарантування виконання переможеним зобов'язань, які випливають з його відповідальності за агресію (наприклад, післявоєнна окупація Німеччини військами держав антигітлерівської коаліції).

Норми міжнародного гуманітарного права поширюються на обидва види воєнної окупації.

Воєнна окупація починається з моменту встановлення фактичного контролю над певною територією і триває до втрати цього контролю над нею. На цій території створюється окупаційна адміністрація, яка повинна здійснювати свої функції відповідно до норм міжнародного права. Окупаційна адміністрація зобов'язана допускати діяльність місцевих суддів і урядовців, але не може примусити їх до цього. Окупаційна влада може використовувати для своїх потреб державні будівлі та споруди, але без набуття на них права власності.

Сторона, що зайняла територію, повинна вжити всіх залежних від неї заходів, щоб по можливості відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись існуючих у державі законів, за виключенням, коли це абсолютно неможливо. Вимога до поваги існуючих у державі законів означає, що держава-окупант не повинна змінювати, призупиняти або заміняти існуюче законодавство своїм. Важливим аспектом є те, що окупація не означає втрати суверенітету зайнятої території. Із цього випливає, що окупація не тягне за собою завоювання, тобто повного підкорення переможеної сторони переможцю, яке передбачає

закінчення війни і припинення існування переможеної держави. Для окупації характерні збереження владних структур та продовження опору і військових операцій проти держави-окупанта.

Державі, що окупує, забороняються з будь-яких мотивів викрадення, а також депортація (насилницьке переміщення) населення окупованої території на свою територію або третьої держави. Проте для забезпечення безпеки населення або з особливо вагомих військових міркувань можлива повна або часткова евакуація певного окупованого району. Окупаційна влада не може примушувати населення окупованих територій служити у своїх збройних силах або допоміжних підрозділах, а також примушувати до надання відомостей про армію й оборонні засоби іншої воюючої держави, змушувати складати присягу на вірність державі-окупанту. Особи, яким більше 18-ти років, можуть бути направлені на примусові роботи, якщо це необхідно для потреб окупаційної армії або пов'язано з діяльністю комунальних підприємств, забезпеченням населення харчуванням, житлом, одягом, транспортом, медичною допомогою. Окупаційна адміністрація повинна поважати честь і гідність, права та релігійні переконання населення зайнятих територій.

Не допускається захоплення, знищення або пошкодження власності громад, церковних, добродійних, освітніх, художніх і наукових установ незалежно від форми власності. Окупаційна влада зобов'язана забезпечити захист і повагу до культурних цінностей (пам'яток архітектури, мистецтва, історії, наукових колекцій, архівних матеріалів тощо), що перебувають під її контролем.

Реквізіція (примусове вилучення) приватної власності для потреб окупаційної адміністрації допускається з урахуванням місцевих можливостей і за умов оплати вилученого або видачі відповідної розписки. Руйнування приватної власності забороняється, крім випадків абсолютної військової необхідності.

Отже, режим окупації покладає обов'язки на державу, що окупує, але водночас надає також певні права, які не порушують суверенітету окупованої держави. З моменту переходу влади до сторони, що окупує, її обов'язком стає відновлення громадського порядку та безпеки на окупованій території. За таких умов важливу роль відіграє право збройних конфліктів, яке обмежує владу держави, що окупує, і дозволяє міжнародно-правовими засобами забезпечити захист відповідних осіб.

10. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ І КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

У період збройного конфлікту на території воюючих сторін розрізняють військові і цивільні об'єкти.

Військові об'єкти – це будь-які об'єкти, які через свого характеру, місцезнаходження, призначення або використання можуть бути застосовані у воєнних діях та повне або часткове руйнування, захоплення або нейтралізація яких за

існуючих у цей момент умов надає певну військову перевагу. До *військових об'єктів належать*: особовий склад, озброєння і військова техніка збройних сил (за винятком медичних формувань і санітарно-транспортних засобів); споруди, будівлі, що використовуються у військових цілях тощо. Військові об'єкти вважаються законними цілями для нападу, за винятком випадків, коли такі об'єкти належать до категорії особливо небезпечних об'єктів. Військовий об'єкт залишається таким навіть у тому випадку, якщо на ньому перебувають цивільні особи.

Об'єкти, які не є військовими, вважаються цивільними. До *цивільних об'єктів належать*: житло, споруди, засоби транспорту, використовувані цивільним населенням; місця, які використовуються виключно цивільним населенням (притулки, лікарні тощо); джерела водопостачання, греблі, дамби, атомні електростанції тощо.

Цивільні об'єкти не повинні бути об'єктами воєнного нападу.

Крім того, міжнародне гуманітарне право регламентує захист цивільних об'єктів, встановлюючи спеціальні заходи й особливої захист окремих цивільних об'єктів. Так, ст. 57 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р., вимагає від воюючих сторін під час проведенні воєнних операцій постійно виявляти турботу, щоб оберігати цивільні об'єкти. Нападаюча сторона повинна зробити все можливе для переконання в тому, що об'єкти нападу є військовими.

Нападаюча сторона повинна вживати заходів обережності під час виборі засобів збройної боротьби, щоб уникнути завдання випадкової шкоди цивільним об'єктам або принаймні звести їх до мінімуму; утримуватися від будь-якого нападу, що може завдати випадкових втрат серед цивільного населення або випадкових збитків цивільним об'єктам, або те й інше разом, якщо вони будуть надмірними по відношенню до конкретної і прямої воєнної переваги, яку передбачається отримати (це положення в міжнародному праві відоме як *принцип пропорційності*).

Під особливим захистом міжнародного права перебувають такі цивільні об'єкти, як санітарні або демілітаризовані зони, необоронювані місцевості, об'єкти культурного призначення, об'єкти цивільної оборони.

Під особливим захистом повинні перебувати цивільні об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Це запаси продуктів харчування, посіви, худоба, споруди для постачання питної води тощо. Забороняються не лише напади на такі об'єкти, а й їх руйнування, що може завдати великої шкоди цивільному населенню.

Особливим захистом користуються атомні електростанції, греблі, дамби, які об'єднуються поняттям «установки і споруди, що містять небезпечні сили». Зазначені об'єкти не повинні піддаватися нападу навіть у тих випадках, коли є військовими об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил і подальші тяжкі втрати серед цивільного населення.

Різновидом об'єктів, які підпадають під захист міжнародного гуманітарного права, є *культурні цінності*.

Єдиного поняття «культурні цінності» в міжнародному праві на цей момент не визначено. Спроби детермінувати його нормативно закінчувалися складанням переліку об'єктів, що можуть виступати культурними цінностями.

Міжнародно-правовий захист культурних цінностей визначається Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 1977 р., Додатковим протоколом II до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 1977 р., та іншими міжнародно-правовими актами.

Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. передбачає додаткові заходи щодо захисту культурних цінностей (тобто цінностей, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу – пам'яників архітектури, мистецтва, історії, рукописів, книг, картин, музеїв, бібліотек, архівів, центрів, у яких є значна кількість культурних цінностей тощо).

Щодо культурних цінностей міжнародне право забороняє: використання цінностей, споруд для їх захисту та безпосередньо прилеглих до них ділянок в цілях, які можуть призвести до руйнування або пошкодження цих цінностей у випадку збройного конфлікту, і, утримуючись від будь-якого ворожого акту, спрямованого проти цих цінностей, піддавати їх нападу або знищенню; робити культурні цінності об'єктом репресалій; вивозити їх за кордон, приводити в непридатність тощо.

У зазначеній Конвенції вказується і на спеціальний захист культурних цінностей, що передбачає внесення об'єктів, які мають дуже велике значення (тобто не лише для однієї держави, а й усього людства в цілому), в Міжнародний реєстр культурних цінностей. Сенс спеціального захисту полягає в тому, що держави-учасниці Конвенції зобов'язуються з моменту внесення культурних цінностей у Міжнародний реєстр забезпечити їх імунітет, утримуватися від будь-якого ворожого акту, спрямованого проти них, а також від використання таких цінностей і прилеглих до них ділянок у військових цілях.

Міжнародно-правове врегулювання відносин у зв'язку із захистом культурних цінностей у разі збройного конфлікту знайшло подальше закріплення у Другому протоколі до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, ухваленому 26 березня 1999 р. на Дипломатичній конференції в м. Гаага (Нідерланди). Цей документ доповнює вказану Конвенцію низкою нових положень. Протокол містить зобов'язання поважати культурні цінності під час дотриманні вимоги «військової необхідності». У разі невиконання цієї вимоги даний Протокол визначає умови, які виправдовують таке невиконання, а саме коли «ці культурні цінності за своїм призначенням перетворені в військові об'єкти і ніякої практичної можливої альтернативи для отримання рівноцінної воєнної переваги, крім тієї, яку можна отримати в результаті вчинення ворожого акту проти цього об'єкта» (п. а, ст. 6). Протокол передбачає введення за певних умов посиленого захисту культурних цінностей у період збройного конфлікту.

Договірні сторони Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. повинні переслідувати й припиняти крадіжки, пограбування, акти вандалізму. Особи, винні в порушенні норм Конвенції, можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності згідно з чинним національним законодавством.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «міжнародне гуманітарне право»
2. Назвіть предмет міжнародного гуманітарного права.
3. Розкрийте поняття «збройний конфлікт міжнародного характеру» і «збройний конфлікт неміжнародного характеру».
4. Сформулюйте поняття «гуманітарна інтервенція».
5. Розкрийте принципи міжнародного гуманітарного права.
6. Назвіть джерела міжнародного гуманітарного права.
7. Дайте визначення термінів «Женевське право» і «Гаазьке право» як джерел міжнародного гуманітарного права.
8. Визначте міжнародно-правові наслідки початку і закінчення війни.
9. Розкрийте поняття «театр війни».
10. Дайте визначення термінів «примирення», «капітуляції» і «мирний договір».
11. Розкрийте міжнародно-правовий статус комбатантів і некомбатантів.
12. Назвіть дозволені і заборонені методи та засоби ведення війни.
13. Розкрийте міжнародно-правовий статус військовополонених.
14. Розкрийте зміст і види нейтралітету під час війни.
15. Дайте визначення поняття «окупована територія».
16. Назвіть види воєнної окупації.
17. Проаналізуйте положення міжнародно-правових актів щодо захисту цивільних об'єктів і культурних цінностей під час збройних конфліктів.

РОЗДІЛ 15

МІЖНАРОДНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

1. *Поняття міжнародного кримінального права.*
2. *Джерела і принципи міжнародного кримінального права.*
3. *Міжнародний кримінальний суд.*
4. *Україна та Міжнародний кримінальний суд.*

1. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Міжнародне кримінальне право бере свій початок з міжнародних звичаєвих норм, які тривалий час забороняли піратство і воєнні злочини. Нині важко вказати конкретно, коли саме виникли перші норми міжнародного кримінального права. На думку одних науковців, вони беруть початок з епохи Стародавнього Єгипту та часів класичної Греції, на думку інших – з епохи Середньовіччя, треті вважають, що норми міжнародного кримінального права вперше були сформовані у XIX столітті, четверті обґрунтовують, що про міжнародне кримінальне право можна говорити лише з XX століття, коли відбулися перші спроби притягнути міжнародною спільнотою до відповідальності осіб, які вчинили злочини під час Першої світової війни.

Сама ідея міжнародного кримінального права вже широко обговорювалася у правовій літературі з початку XIX століття. Хоча окремі думки були сформульовані ще в XVII столітті, зокрема нідерландський вчений Гуго Гроцій визначив основні засади універсальної кримінальної юрисдикції, відповідно до якої кожна держава зобов'язана або самостійно покарати злочинця, або видати його державі, що його переслідує. Згодом ця ідея була розвинена в теорії універсальної дії правових законів, яка основну увагу зосередила на невідворотності покарання. При цьому будь-який злочин розглядався як такий, що природно посягає на загальний світовий правопорядок. Тому на перший план висувалася ідея повної уніфікації кримінального законодавства держав на основі міжнародного кримінального кодексу.

На початку XX століття пошуки в галузі теорії міжнародного кримінального права досягли кульмінації. Були розроблені проекти міжнародних кримінальних кодексів і винесені для обговорення на міжнародні конгреси. Жоден із цих проєктів не був ухвалений навіть у межах декількох держав. Практично та сама ситуація зберігається аж до сьогодні, хоча з цієї тематики існують авторитетні наукові дослідження, а у світі укладено декілька десятків загальних міжнародних

договорів про уніфікацію кримінального законодавства. Однак існуючі міжнародні договори про уніфікацію кримінального законодавства не можна ототожнювати з поняттям міжнародного кримінального права.

Термін «міжнародне кримінальне право» виник на межі XIX і XX ст. і позначав норми, які регулювали співробітництво держав у протидії з такими злочинами, як работоргівля, торгівля наркотиками, фальшивомонетництво та інші, що зачіпали інтереси декількох держав. При цьому широке використання цей термін отримав лише після Другої світової війни, що пов'язано з ухваленням статутів міжнародних кримінальних судових органів: Нюрнберзького трибуналу, Токійського трибуналу, Міжнародного трибуналу по колишній Югославії, Міжнародного трибуналу по Руанді, Спеціального суду по Сьєрра-Леоне, Спеціального трибуналу по Лівану, Міжнародного кримінального суду.

Незважаючи на нетривале функціонування цих органів міжнародної кримінальної юрисдикції, вони суттєво вплинули на подальший розвиток системи міжнародної кримінальної юстиції і міжнародного кримінального права загалом. Зокрема, статuti цих судових органів закріпили спеціальні принципи міжнародного кримінального права, до яких варто віднести такі: невідворотність кримінального покарання за злочини проти міжнародного права; посадове становище особи не звільняє її від персональної відповідальності; якщо держава не встановлює покарання за дії, віднесені за міжнародним правом до категорії злочинів проти миру і людства, то це не є обставиною, яка звільняє винного від міжнародної кримінальної відповідальності; незастосування строків давності до воєнних злочинців.

Міжнародне кримінальне право є самостійною галуззю міжнародного публічного права, яке являє собою сукупність принципів і норм права, які регулюють відносини у сфері співробітництва держав і міжнародних організацій щодо запобігання злочинності й покарання винних осіб за скоєння міжнародних злочинів та злочинів міжнародного характеру.

Міжнародне кримінальне право як галузь складається з комплексу міжнародно-правових норм. Першу групу цих норм становлять, норми, які встановлюють взаємну правочинність та обов'язки держав і деяких міжнародних організацій щодо запобігання міжнародним злочинам та злочинам міжнародного характеру, забезпечення дії принципу невідворотності покарання й надання правової допомоги. Другу групу становлять норми, які визначають правовий статус і дії індивіда як суб'єкта міжнародного злочину. Комплексність цієї галузі виражається також у тому, що в ній поєднані матеріально-правові й процесуально-правові норми, і в її систему входять норми, які діють і в мирний і у воєнний час.

Специфіка міжнародного кримінального права обумовлює його особливо відчутну взаємодію з національним кримінальним, кримінально-процесуальним, кримінально-виконавчим правом. Саме під впливом цих галузей внутрішньодержавного права було сформоване міжнародне кримінальне право. У них існують досить схожі норми, які стосуються вини, осудності, віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, правового

статусу підозрюваних, обвинувачених, прокурора та захисника, стабільності провадження у справі тощо. Однак притягнення до кримінальної відповідальності осіб, а також їх покарання виключно на підставі норм міжнародного права є неможливим. Це пов'язано з недостатньо сформованим інституційним механізмом, а також фактичною відсутністю у міжнародному праві санкцій за міжнародні злочини. Міжнародні кримінальні суди та трибунали мають досить обмежену юрисдикцію, крім того, із самого початку заснування та діяльності міжнародних судів та трибуналів передбачалось, що вони не будуть підміняти собою національні суди, які відіграють ключову роль у протидії міжнародним злочинам. Тому міжнародне кримінальне право знаходить своє вираження передусім через національні правові системи. А отже, припинення міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру, покарання винних осіб можливе лише за умови поєднання міжнародного кримінального права та зазначених галузей національного права, насамперед національним кримінальним правом.

На відмінну від внутрішньодержавного кримінального права, *міжнародне кримінальне право має низку особливостей*, які полягають у тому, що:

– для нього характерне особливе коло суб'єктів, які визначаються залежно від виду злочину;

– міжнародне кримінальне право визначає поведінку, у відповідь на яку (через важливість об'єкта посягання) до суб'єкта застосовуються особливі заходи не від імені й за ініціативою потерпілого, а від імені й за ініціативою міжнародного співтовариства;

– міжнародне кримінальне право має комплексний характер, включає в єдину галузь норми як матеріального, так і процесуального права, а також норми, що стосуються судустрою та статусу осіб, долучених до кримінального процесу (особи, які скоїли злочин, жертви злочину, адвокати тощо). Наочним прикладом поєднання вказаних норм є статuti міжнародних кримінальних судових органів (Нюрнберзького трибуналу, Токійського трибуналу, Міжнародного трибуналу по колишній Югославії, Міжнародного трибуналу по Руанді, Спеціального суду по Сьєрра-Леоне, Спеціального трибуналу по Лівану, Міжнародного кримінального суду).

Міжнародне кримінальне право тісно є пов'язаним з іншими галузями міжнародного права. Спостерігається тенденція, коли серйозне порушення основних галузевих принципів і норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, міжнародного морського права, міжнародного права охорони навколишнього середовища та деяких інших галузей міжнародного права стає міжнародним злочиним. Особливо тісний зв'язок простежується між нормами міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права. У міжнародному гуманітарному праві існує інститут кримінальної відповідальності фізичних осіб за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Крім того, у назвах самих міжнародних кримінальних трибуналів часто присутня вказівка на порушення норм саме міжнародного гуманітарного права, що підкреслює

особливий, тісний взаємозв'язок указаних галузей міжнародного права. Наприклад, Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1991 р.; Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші такі порушення, вчинених на території сусідніх держав, у період з 1 січня 1994 р. по 31 грудня 1994 р.; Спеціальний суд для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права в Сьєрра-Леоне і злочини відповідно до національного законодавства, вчинених на території Сьєрра-Леоне з 30 листопада 1996 р.

2. ДЖЕРЕЛА І ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Вживаючи термін «джерело права» стосовно міжнародного кримінального права, треба розуміти під ним не лише юридичне джерело права, що є результатом нормотворчої, а в деяких випадках і правозастосовної діяльності.

Джерелами міжнародного кримінального права є міжнародні договори; принципи міжнародного права, міжнародні звичаї; рішення міжнародних організацій; судова практика (прецедентне право).

Вагомість *міжнародних договорів* як джерела міжнародного кримінального права обумовлюється тим, що вони містять матеріальні і процесуальні норми, визначають поняття, ознаки складів злочину, зобов'язання держав щодо криміналізації протиправних діянь, підстави щодо співпраці у сфері протидії та розслідування злочинів (Міжнародна конвенція щодо боротьби з підробкою грошових знаків 1929 р., Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973 р., Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р., Конвенція ООН проти корупції 2003 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму 2005 р., Конвенція про боротьбу з незаконними актами по відношенню до міжнародної цивільної авіації 2010 р., Конвенція про кіберзлочинність 2001 р. тощо).

Принципи міжнародного права, міжнародні звичаї; рішення міжнародних організацій; судова практика (прецедентне право) як джерела міжнародного кримінального права водночас виступають джерелами загального міжнародного права. Детальна характеристика останніх розкривається у розділі 3 «Джерела міжнародного права».

Міжнародному кримінальному праву, як галузі міжнародного права, крім основних (загальних) принципів міжнародного права, водночас притаманні й галузеві принципи. Уперше принципи міжнародного кримінального права отримали своє

нормативне закріплення у доповіді Комісії міжнародного права ООН «Принципи міжнародного права, визнані Статутом Нюрнберзького трибуналу» 1950 р., які і знайшли своє закріплення у рішенні цього трибуналу. Крім цього, принципи міжнародного кримінального права містяться в багатьох інших міжнародно-правових актах, зокрема: Міжнародній Хартії прав людини, Керівних принципах у сфері запобігання злочинності і кримінального правосуддя в контексті розвитку й нового економічного порядку 1985 р., Міжнародних стандартах і нормах ООН у галузі запобігання злочинності і кримінального правосуддя (Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями 1955 р., Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р., Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») 1985 р., Мінімальних стандартних правилах ООН у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням «Токійські правила» 1990 р., Керівництві з ефективного розслідування і документування тортур та інших нелюдських або таких, що принижують гідність, поводження чи покарання (Стамбульський протокол) 1999 р., Правилах ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню до жінок злочинниць «Бангкокські правила» 2010 р. тощо), документах Ради Європи (Рекомендація № R (92) 16 Комітету міністрів Ради Європи про Європейські правила щодо громадських санкцій та заходів 1992 р., Рекомендації CM/Rec(2008)11 Комітету міністрів Ради Європи щодо Європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій або заходів 2008 р., Стандартах пробації, закріплених у Рекомендації CM/Rec(2010)1 Комітету міністрів Ради Європи про Правила Ради Європи про пробацію 2010 р. тощо). Своєрідна кодифікація принципів міжнародного кримінального права знайшла своє вираження в частині 3 «Загальні принципи кримінального права» Римського Статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р.

На підставі комплексного аналізу зазначених міжнародних документів можна сформулювати систему характерних (галузевих) *принципів міжнародного кримінального права*, які більш детально розглядаються в пункті 3 «Міжнародний кримінальний суд» цього розділу. Серед принципів міжнародного кримінального права слід зазначити такі:

- принцип індивідуальної кримінальної відповідальності;
- принцип «nullum crimen sine lege» («немає злочину без закону»);
- принцип «nullum poena sine lege» («немає відповідальності без закону»);
- принцип «ne bis idem» («немає повторної відповідальності за одне й те ж саме діяння»);
- принцип «ratione temporis» («відсутність зворотної сили правового акта»);
- принцип недопустимості посилання на офіційний статус або посадове становище особи;
- принцип недопустимості посилання на наказ начальника або припис закону;
- принцип незастосування строків давності.

3. МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД

Створення Міжнародного кримінального суду

Ідея необхідності створення *Міжнародного кримінального суду (МКС) (International Criminal Court (ICC))* стала широко обговорюватися після Другої світової війни. Держави-переможниці дійшли висновку, що за геноцид, воєнні злочини повинні нести відповідальність конкретні особи, а не лише держави. Думка про те, що персональна відповідальність тієї чи іншої особи набагато ефективніша, ніж застосування санкцій щодо всієї держави, отримала міжнародне визнання.

Слід відзначити, що сама ідея створення Міжнародного кримінального суду була сприйнята міжнародною спільнотою як надто смілива. Хоча її суть, у першу чергу, випливає з того, що міжнародне співтовариство повинно мати механізм правосуддя за серйозні порушення норм міжнародного права. Уперше ООН звернулася до цього питання в 1948 р. Стимулом для цього було, як відомо, створення Нюрнберзького і Токійського трибуналів. На початку 50-х років ХХ століття з'явився перший проєкт Статуту Міжнародного кримінального суду, однак головним чином через політичні причини робота над ним була перервана. Поворотним моментом в історії створення постійного суду стало заснування Радою Безпеки ООН Міжнародного трибуналу по колишній Югославії і Міжнародного трибуналу по Руанді. Досвід цих трибуналів був використаний під час розроблення Статуту Міжнародного кримінального суду.

У 1993 р. Генеральна Асамблея ООН запропонувала Комісії міжнародного права продовжити роботу над розробленням проєкту Статуту Міжнародного кримінального суду. Комісія виходила з розуміння тієї обставини, що Міжнародний кримінальний суд може бути створений на основі міждержавного договору, оскільки Рада Безпеки ООН не має правоздатності створювати постійний суд із загальною юрисдикцією в усіх майбутніх конфліктах, у яких учиняються міжнародні злочини.

Комісія представила проєкт Статуту на 49-й сесії Генеральної Асамблеї ООН з рекомендацією скликати міжнародну конференцію для розгляду проєкту і ухвалення конвенції про створення Міжнародного кримінального суду. 9 грудня 1994 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН була ухвалена Резолюція A/RES/49/53 «Створення міжнародного кримінального суду» про створення Спеціального комітету з підготовки основних положень і вирішення питань адміністративного характеру, що впливають із проєкту Статуту, і організації скликання міжнародної конференції.

Принциповий, історичний крок був зроблений 17 липня 1998 р., коли міжнародне співтовариство погодилося створити постійно діючий Міжнародний кримінальний суд із правом юрисдикції стосовно виконавців і організаторів міжнародних злочинів. Римський Статут Міжнародного кримінального суду втілює в собі рішення міжнародної спільноти «припинення безкарності виконавців цих злочинів» і вимогу про те, «що обов'язком кожної держави є виконання його кримінально

юрисдикції стосовно винних у міжнародних злочинах». 18 липня 1998 р. Генеральна Асамблея ООН підтримала створення Міжнародного кримінального суду.

Якщо раніше міжнародні трибунали створювалися за рішенням Ради Безпеки ООН для розгляду якоїсь конкретної справи – і функціонували як тимчасові, надзвичайні органи, то Міжнародний кримінальний суд діє постійно і займається персональними справами фізичних осіб.

Міжнародний кримінальний суд не замінює національні суди. Він діє в межах своєї юрисдикції лише тоді, коли держави не здатні притягти до відповідальності винних у вчиненні злочинів. Саме існування Міжнародного кримінального суду повинно впливати як каталізатор, що надихає національні правові системи не лише виконувати свої зобов'язання, але й утримуватися від таких злочинів.

Підписанню державами Статуту Міжнародного кримінального суду в 1998 р. передував надзвичайно активний і складний підготовчий процес, у якому взяли участь надзвичайно широке коло експертів, представників різних держав і неурядових організацій.

11 квітня 2002 р. відразу 10 держав подали ООН ратифікаційні грамоти, підтверджуючи, що парламенти цих держав формально приєдналися до плану створення постійно діючого Міжнародного кримінального суду. До цих держав входили: Боснія, Болгарія, Камбоджа, Конго, Ірландія, Йорданія, Монголія, Нігерія, Румунія і Словаччина.

У цей же день Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан, що прибув у м. Рим (Італія) за запрошенням Президента Італійської Республіки Карло Азеліо Чампі, оголосив у ході відеоконференції між Римом і Нью-Йорком про досягнення необхідного числа для набрання чинності Статуту в 60-ти державах, що ратифікували Римський статут Міжнародного кримінального суду.

За умовою ч. 1 ст. 126 Статуту «Статут набуває чинності в перший день місяця, що випливає після 60-го дня після здачі на збереження Генеральному секретарю ООН 60-ї ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи приєднання». У такий спосіб з 1 липня 2002 р. Статут Міжнародного кримінального суду набув чинності, а після скликання Асамблеї держав-учасників протягом 1 року були сформовані робочі органи Суду.

Україна підписала Статут Міжнародного кримінального суду 20 січня 2000 р. та 18 жовтня 2006 р. приєдналася до Угоди про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду 2002 р. Однак до сьогодні Статут Суду так і не був ратифікований.

Державами-учасницями Римського статуту Міжнародного кримінального суду є 122 держави (станом на 2019 р.). З них 33 є африканськими державами, 18 – з країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, 18 –зі Східної Європи, 28 – з держав Латинської Америки та Карибського басейну, а 25 – із західноєвропейських та інших держав.

Місцеперебування Міжнародного кримінального суду – м. Гаага (Нідерланди).

Юрисдикція Міжнародного кримінального суду

Міжнародний кримінальний суд є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію стосовно осіб, відповідальних за найсерйозніші злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства, зазначені в дійсному Статуті, і доповнює національні системи кримінального правосуддя.

Суд наділений міжнародною правосуб'єктністю. Він має таку правоздатність, що може бути необхідною для здійснення його функцій і досягнення його мети. Суд може здійснювати свої функції і повноваження на території будь-якої держави-учасниці Статуту і, за спеціальною згодою, на території будь-якої іншої держави.

Юрисдикція Суду обмежується найсерйознішими злочинами, що викликають занепокоєння в усього міжнародного співтовариства. Відповідно до статті 5 Статуту Суд має юрисдикцію стосовно таких злочинів:

- 1) злочин геноциду;
- 2) злочини проти людяності;
- 2) воєнні злочини;
- 3) злочини агресії.

Геноцид означає будь-яке з таких діянь, вчинених із наміром знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- вбивство членів такої групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне її знищення;
- заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;
- насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу (ст. 6 Статуту).

Злочин проти людяності означає будь-яке з таких діянь, коли вони вчиняються в межах широкомасштабного чи систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, і якщо такий напад відбувається свідомо:

- вбивство;
- винищування;
- поневолення;
- депортація чи насильницьке переміщення населення;
- ув'язнення чи інше жорстоке фізичне позбавлення волі в порушення основних норм міжнародного права;
- катування;
- зґвалтування, притягнення до сексуального рабства, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості;
- переслідування будь-якої групи з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних або інших мотивів, що визнані недопустимими відповідно до міжнародного права, у зв'язку з будь-якими діями,

зазначеними в цьому пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду;

- насильницьке зникнення людей;
- злочин апартеїду;
- інші нелюдські діяння аналогічного характеру, що виражені в навмисному заподіянні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень, серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю (ст. 7 Статуту).

Суд має юрисдикцію стосовно *воєнних злочинів*, зокрема коли вони вчинені в межах плану або політики, у разі великомасштабному їх учиненні, а саме серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.:

- навмисне вбивство;
- катування або нелюдське поводження, включно з біологічні експерименти;
- навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозних тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю;
- незаконне, безглузде, великомасштабне знищення і присвоєння майна, не викликане військовою необхідністю;
- примус військовополоненого або іншої особи до служби в збройних силах ворожої держави;
- навмисне позбавлення військовополоненого або іншої особи права на справедливе і нормальне судочинство;
- незаконна депортація, переміщення або незаконне позбавлення волі;
- захоплення заручників;
- віддання розпоряджень про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних з конфліктом, якщо лише цього не вимагає розуміння безпеки цивільного населення або нагальна потреба військового характеру;
- віроломне вбивство або поранення комбатанта ворога;
- заява про те, що пощади не буде, та інші (ст. 8 Статуту).

Визначення *злочинів агресії*, яке передбачене в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/3314 (XXIX) «Визначення агресії» від 14.12.1974 р., міститься в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. У 2010 р. на Міжнародній конференції з перегляду Римського статуту в м. Кампала (Уганда) було ухвалено резолюцію, в якій міститься визначення злочину агресії й вказано умови, за яких Суд здійснює юрисдикцію стосовно цього злочину.

Зазначені поправки до Статуту врегулювали питання юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів агресії і передбачають, що останній може здійснювати свою юрисдикцію лише щодо злочинів агресії, вчинених після спливу одного року після їх ратифікації чи ухвалення тридцятьма державами-учасницями. Крім того, зазначеними поправками визначено, що Суд здійснює свою юрисдикції стосовно вказаного злочину відповідно до рішення, ухваленого після 1 січня 2017 р. тією ж більшістю держав-учасниць, яка необхідна для ухвалення цих поправок.

Так, 26 червня 2016 р. Палестина стала тридцятотою державою, яка ратифікувала поправки до Статуту Міжнародного кримінального суду, а 14.12.2017 р. Асамблея держав-учасниць Римського Статуту ухвалила Резолюцію ICC-ASP/16/ Res.5 про активацію юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії, в якій визначила датою активації 17 липня 2018 р.

У пункті 2 ст. 8 Статуту Міжнародного кримінального суду подано перелік діянь, які «незалежно від оголошення війни будуть кваліфікуватися ... як акт агресії». До таких діянь належать:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка воєнна окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія території іншої держави або її частини із застосуванням сили;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

г) напад збройними силами держави на сухопутні, морські чи повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави;

г) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за згодою з приймаючою державою, порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

д) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

е) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно вказаним актам, або її значну участь у них.

Держава, що стає учасницею Статуту Міжнародного кримінального суду, визнає тим самим юрисдикцію Суду стосовно злочинів, зазначених у Статуті.

Застосовне право і загальні принципи здійснення правосуддя Міжнародним кримінальним судом

Відповідно до статті 21 Статуту Міжнародного кримінального суду *для здійснення своїх повноважень Суд застосовує:*

1) Статут Суду, Правила процедури і доказування;

2) міжнародні договори, принципи і норми міжнародного права, включно з загальновизнаними принципами міжнародного права збройних конфліктів;

3) якщо це неможливо, загальні принципи права, взяті ним із національних законів правових систем світу, включаючи відповідні національні закони держав, що за звичайних обставинах здійснювали б юрисдикцію щодо цього злочину,

за умови, що ці принципи не є несумісними з дійсним Статутом Суду, з міжнародним правом і міжнародно визнаними нормами і стандартами.

Крім того, в пунктах 2 та 3 цієї статті зауважується, що «Суд може застосовувати принципи і норми права відповідно до того, як вони були витлумачені в його попередніх рішеннях. Застосування і тлумачення права відповідно до цієї статті повинні відповідати міжнародно визнаним правам людини і не допускати жодного несприятливого проведення різниці за такими ознаками, як гендерна ознака, як це визначено в пункті 3 ст. 7 Статуту, вік, раса, колір шкіри, мова, релігія або віросповідання, політичні або інші переконання, національне, етнічне або соціальне походження, майновий стан, народження чи інше становища».

До загальних принципів здійснення правосуддя Міжнародним кримінальним судом (принципи міжнародного кримінального права) належать:

– *Nullum crimen sine lege* (ст. 22 Статуту)

Особа не підлягає кримінальній відповідальності за Статутом Суду, якщо лише відповідне діяння в момент його вчинення не буде визнано злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду.

Визначення злочину має бути точним і не повинно застосовуватися за аналогією. У випадку двозначності визначення тлумачиться на користь особи, що перебуває під слідством, стосовно якої ведеться судовий розгляд, або яка визнана винною.

– *Nulla poena sine lege* (ст. 23 Статуту)

Особа, визнана Судом винною, може бути покарана лише відповідно до положень Статуту Суду.

– *Відсутність зворотної сили ratione personae* (ст. 24 Статуту)

Особа не підлягає кримінальній відповідальності відповідно до Статуту за діяння до набрання Статутом чинності.

У випадку внесення змін до закону, що застосовується до цієї справи до винесення остаточного рішення, застосовується закон, більш сприятливий для особи, що перебуває під слідством, стосовно якої ведеться судовий розгляд або яка визнана винною.

– *Індивідуальна кримінальна відповідальність* (ст. 25 Статуту)

Суд має юрисдикцію стосовно фізичних осіб відповідно до Статуту.

Особа, яка вчинила злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, несе індивідуальну відповідальність і підлягає покаранню відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду.

Відповідно до Статуту особа підлягає кримінальній відповідальності і покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, якщо ця особа:

– вчиняє такий злочин індивідуально, разом з іншою особою або через іншу особу, незалежно від того, чи підлягає ця інша особа кримінальній відповідальності;

– наказує, підбурює або спонукає вчинити такий злочин, якщо цей злочин вчиняється або відбувається замах на цей злочин;

– з метою полегшення вчинення такого злочину підбурює або яким-небудь іншим способом сприяє його вчиненню або замаху на нього, включно з надання коштів для його вчинення.

– *Виключення з юрисдикції осіб, що не досягли 18-річного віку* (ст. 26 Статуту).

Суд не має юрисдикцію стосовно будь-якої особи, що не досягла 18-річного віку на момент вчинення злочину, передбаченого Статутом.

– *Недопустимість посилання на посадове становище* (ст. 27 Статуту)

Статут Міжнародного кримінального суду застосовується рівною мірою до всіх осіб без будь-якого розрізнення на основі посадового становища. Зокрема, посадове становище як глави держави або уряду, члена уряду або парламенту, обраного представника або посадової особи уряду в жодному разі не звільняє особу від кримінальної відповідальності згідно зі Статутом і не є підставою для пом'якшення вироку.

Імунітети або спеціальні процесуальні норми, що можуть бути пов'язані з посадовим становищем особи, відповідно до національного або міжнародного права, не повинні перешкоджати здійсненню Судом його юрисдикції стосовно такої особи.

– *Відповідальність командирів та інших начальників* (ст. 28 Статуту)

Військовий командир або особа, що ефективно діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду, вчинені силами, що перебувають під його ефективним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його ефективною владою і контролем, у результаті нездійснення ним контролю належним чином над такими силами.

– *Незастосування строків давності* (ст. 29 Статуту)

Щодо злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, не встановлюються будь-які строки давності.

– *Підстави для звільнення від кримінальної відповідальності* (ст. 31 Статуту)

Особа не несе кримінальної відповідальності, якщо в момент вчинення нею діяння:

– особа страждає на психічне захворювання або розлад, що позбавляє її можливості усвідомлювати протиправність або характер своєї поведінки, погоджувати свої дії з вимогами закону;

– особа перебуває в стані інтоксикації, що позбавляє її можливості усвідомлювати протиправність характеру своєї поведінки або погоджувати свої дії з вимогами закону, якщо лише ця особа не піддалася добровільно інтоксикації за таких обставин;

– особа діяла розумно для особистого захисту або іншої особи, у випадку воєнних злочинів, майна, що є особливо важливим для виживання цієї особи або іншої особи, майна, що є особливо важливим для виконання завдання військового характеру, від неминучого і протиправного застосування сили способом, відповідним ступеню небезпеки, що загрожує цій чи іншій особі, яка захищається, чи майну.

– *Помилка у факті або помилка в праві* (ст. 32 Статуту)

Помилка у факті є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, лише якщо вона виключає необхідну суб'єктивну сторону цього злочину.

Помилка в праві щодо того, чи є визначений тип поведінки злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду, не є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності. Однак помилка в праві може бути основою для звільнення від кримінальної відповідальності, якщо вона виключає необхідну суб'єктивну сторону цього злочину.

– *Накази начальника і розпорядження закону* (ст. 33 Статуту)

Той факт, що злочин, який підпадає під юрисдикцію Суду, був вчинений особою за наказом уряду або начальника, будь-то військового або цивільного, не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності, за винятком випадків, коли:

– ця особа була юридично зобов'язана виконувати накази цього уряду або начальника;

– ця особа не знала, що наказ був незаконним;

– наказ не був явно незаконним.

Структура Міжнародного кримінального суду

Відповідно до статті 34 Статуту Суду до складу Міжнародного кримінального суду входять такі органи:

– Президія;

– Апеляційне відділення, Судове відділення і Відділення попереднього провадження;

– Канцелярія Прокурора;

– Секретаріат.

Виконання функцій суддями (ст. 35 Статуту):

– усі судді обираються як члени Суду, що виконують свої функції на постійній основі, і знаходяться в розпорядженні Суду для виконання своїх функцій з початку терміну їхніх повноважень;

– судді, що входять до складу Президії, виконують свої функції на постійній основі з моменту свого обрання;

– Президія може, з урахуванням обсягу роботи Суду й консультації з членами Суду, час від часу ухвалювати рішення про те, якою мірою від інших суддів треба виконувати свої функції на постійній основі.

Міжнародний кримінальний суд складається з 18-ти суддів (ст. 36 Статуту).

Президія, діючи від імені Суду, може внести пропозицію про збільшення числа суддів, вказавши причини, через які це є належним або необхідним. Секретар негайно поширює таку пропозицію серед усіх держав-учасниць.

Будь-яка така пропозиція підлягає потім розгляду на засіданні Асамблеї держав-учасниць. Така пропозиція вважається прийнятою, якщо вона схвалена на засіданні двома третинами голосів членів Асамблеї держав-учасниць, і набуває чинності в термін, встановлений рішенням Асамблеї держав-учасниць.

Після прийняття пропозиції про збільшення числа суддів на наступній сесії Асамблеї держав-учасниць проводяться вибори додаткових суддів.

Після прийняття і виконання пропозиції про збільшення числа суддів Президія за своїм розсудом може в будь-який час, якщо обсяг роботи Суду дозволяє це, запропонувати зменшити число суддів до 18-ти. У випадку прийняття такої пропозиції число суддів поступово зменшується в міру досягнення терміну повноважень діючих суддів до досягнення необхідного числа.

Судді обираються з числа осіб високих моральних якостей, що є безсторонніми і незалежними, які задовольняють вимоги у їхніх державах для призначення на вищі судові посади.

Кожен кандидат на обрання до складу Суду повинен володіти:

– визнаною компетентністю у сфері кримінального і процесуального права, необхідним досвідом роботи як суддя, прокурор, адвокат або в іншій аналогічній якості в галузі кримінального права;

– визнаною компетентністю у відповідних сферах міжнародного права, таких як міжнародне гуманітарне право і права людини, а також великим досвідом професійної юридичної діяльності, що має стосунок до предмета судової діяльності Суду.

Кожний кандидат на обрання до складу Суду повинен досконало володіти щонайменше однією з робочих мов Суду і вільно розмовляти нею.

Кандидатури на обрання до складу Суду можуть висуватися кожною державою-учасницею Статуту.

Судді обираються на засіданні Асамблеї держав-учасниць, що скликається з цією метою, шляхом таємного голосування. З дотриманням усіх вимог, обраними до складу Суду є 18 кандидатів, що отримали найбільше число голосів і більшість у дві третини голосів держав-учасниць, що є присутніми і беруть участь у голосуванні.

У випадку, якщо достатнє число суддів не обрано в ході першого туру голосування, проводяться наступні тури голосування до заповнення місць, що залишаються.

У складі Суду не може бути двох громадян однієї держави. Особа, яку можна розглядати до складу Суду як громадянина більш ніж однієї держави, вважається громадянином тієї держави, в якій вона користується своїми цивільними і політичними правами.

Держави-учасниці під час доборі суддів ураховують необхідність забезпечення в складі Суду:

– представництва основних правових систем світу;

– справедливого географічного представництва;

– справедливого представництва суддів жіночої і чоловічої статі.

Судді займають свою посаду протягом дев'яти років і не мають права на переобрання.

Під час перших виборах одна третина суддів, що відбираються по жеребі, залишається на посаді протягом трьох років; одна третина суддів, що відбираються по жеребі, залишається на посаді протягом шести років, а інші судді залишаються на посаді протягом дев'яти років.

Суддя, обраний на трирічний термін, має право бути переобраним на повний термін.

Призначений суддя у Судову або Апеляційну палату залишається на посаді до завершення будь-якого судового або апеляційного розгляду, слухання по якому вже почалися в цій Палаті.

Суддя, обраний для заповнення вакансії, залишається на посаді до закінчення терміну повноважень свого попередника і, якщо цей термін становить три роки або менше, може бути переобраний на повний термін.

До складу *Президії* входять Голова, перший і другий Віце-голови (ст. 38 Статуту).

Голова, перший і другий Віце-голови обираються абсолютною більшістю голосів суддів. Вони виконують свої функції протягом трирічного терміну або до завершення терміну їхніх повноважень як суддів, залежно від того, який із цих строків минає раніше. Вони можуть бути переобрані один раз.

Перший Віце-голова заміняє Голову у випадку, якщо Голова відсутній або відведений. Другий Віце-голова заміняє Голову у випадку, якщо Голова і перший Віце-голова відсутні або відведені.

Голова разом із першим і другим Віце-головами утворюють Президію, що несе відповідальність за:

- належне управління справами Суду, за винятком Канцелярії Прокурора;
- інші функції, покладені на них відповідно до Статуту.

Під час виконання своїх обов'язків Президія координує діяльність із Прокурором і заручається згодою останнього з усіх питань, що становлять взаємний інтерес.

Після обрання суддів Суд, як тільки це можливо, організовує у своєму складі відділення. *Апеляційне відділення* складається з Голови і ще чотирьох суддів, *Судове відділення* – не менше шести суддів і *Відділення попереднього провадження* – не менше шести суддів. Призначення суддів до складу відділень здійснюється з урахуванням характеру функцій, що покладені на кожне відділення, кваліфікації і досвіду обраних суддів, для того щоб у кожному відділенні існувало придатне сполучення суддів, що є фахівцями в галузі кримінального права, процесу і галузі міжнародного права. Судове відділення і Відділення попереднього провадження складаються переважно із суддів, що володіють досвідом ведення судового розгляду у кримінальних справах.

Судові функції Суду здійснюються в кожному відділенні палатами. Апеляційна палата складається з усіх суддів Апеляційного відділення. Функції Судової палати здійснюються трьома суддями Судового відділення. Функції Палати попереднього провадження здійснюються або трьома суддями Відділення попереднього провадження, або одним суддею цього Відділення відповідно до Статуту і Правил процедури і доказування. Судді, призначені в Судове відділення і Відділення попереднього провадження, виконують свої функції в цих відділеннях протягом трьох років і після закінчення цього терміну – до завершення розгляду будь-якої справи, слухання яких були розпочаті у відповідному відділенні. Судді, призначені в Апеляційне відділення, виконують свої функції в цьому Відділенні протягом усього терміну своїх повноважень.

Судді, призначені в Апеляційне відділення, виконують свої функції лише в цьому Відділенні. Однак ніщо не виключає тимчасове призначення суддів Судового відділення у Відділення попереднього провадження або навпаки, якщо Президія вважає, що цього вимагають інтереси ефективного регулювання обсягу роботи Суду, за умови, що за жодних обставин суддя, що брав участь у попередньому провадженні у справі, не буде мати права засідати на слуханнях у цій же справі в Судовій палаті (ст. 39 Статуту).

Судді є незалежними під час виконання своїх функцій (ст. 40 Статуту).

Судді не займаються ніякою діяльністю, що може перешкоджати виконанню ними своїх суддівських функцій або може змусити засумніватися в їхній незалежності.

Судді, які повинні виконувати свої функції на постійній основі в місці перебування Суду, не повинні присвячувати себе ніякому іншому заняттю професійного характеру.

Президія може звільнити суддю, на його прохання, від виконання функцій, передбачених Статутом, відповідно до Правил процедури і доказування (ст. 41 Статуту).

Суддя не бере участь у розгляді справи, у якій його неупередженість могла б бути розумно поставлена під сумнів на тій чи іншій підставі.

Будь-яке питання стосовно відводу судді вирішується абсолютною більшістю голосів суддів. Судді, що відводиться, надається право представити свої зауваження з цього питання, однак у процесі ухвалення рішення він не бере участі (ст. 41 Статуту).

Канцелярія Прокурора діє незалежно як окремий орган Суду. Канцелярія відповідає за отримання переданих ситуацій і будь-якої обґрунтованої інформації про злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду, за їх вивчення і здійснення розслідування і кримінального переслідування в Суді. Співробітники Канцелярії не виконують вказівок із будь-якого зовнішнього джерела.

Канцелярія очолюється Прокурором. Прокурор має всі повноваження щодо керівництва й управління Канцелярією, включно з персоналом, приміщенням та іншими наявними в нього ресурсами. Прокурор має одного або декілька заступників. Прокурор і заступники Прокурора повинні бути громадянами різних держав. Вони працюють на основі повної зайнятості.

Прокурором і заступниками Прокурора є особи з високими моральними якостями, високою кваліфікацією, що мають великий практичний досвід у сфері переслідування або ведення розглядів у кримінальних справах. Вони повинні досконало знати хоча б одну з робочих мов Суду і вільно розмовляти нею.

Прокурор обирається шляхом таємного голосування абсолютною більшістю голосів членів Асамблеї держав-учасниць. Заступники Прокурора обираються в такому ж порядку зі списку кандидатур, наданого Прокурором. Прокурор висуває три кандидатури для призначення на кожну посаду заступника Прокурора. Прокурор і заступники Прокурора обираються на термін у дев'ять років і не можуть бути переобрані.

Прокурор і заступники Прокурора не повинні займатися будь-якою діяльністю, що могла б перешкоджати здійсненню їхніх прокурорських функцій або

поставити під сумнів їхню незалежність. Вони не можуть займатися ніякими іншими видами професійної діяльності.

Президія може звільнити Прокурора або заступника Прокурора за його проханням від участі в тій чи іншій конкретній справі.

Прокурор і заступники Прокурора не беруть участь у справі, якщо їхня неупередженість могла б бути розумно поставлена під сумнів на будь-якій підставі.

Будь-які питання, що стосуються відводу Прокурора або заступника Прокурора, вирішуються Апеляційною палатою (ст. 42 Статуту).

Секретаріат відповідає за несудові аспекти управління справами й обслуговування Суду.

Секретаріат очолюється Секретарем, що є головною адміністративною посадовою особою Суду. Секретар здійснює свої функції під керівництвом Голови Суду.

Секретар і заступник Секретаря повинні мати високі моральні якості, високу кваліфікацію і досконало знати хоча б одну з робочих мов Суду і вільно розмовляти нею.

Судді обирають Секретаря абсолютною більшістю голосів таємним голосуванням, беручи до уваги будь-які рекомендації Асамблеї держав-учасниць. Якщо виникає така необхідність і за рекомендацією Секретаря судді обирають у такий же спосіб заступника Секретаря.

Секретар обирається на п'ятирічний термін повноважень, може переобирається один раз і працює на основі повної зайнятості. Заступник Секретаря займає свою посаду протягом п'ятирічного терміну.

Секретар створює у структурі Секретаріату Групу з надання допомоги потерпілим і свідкам. Ця Група забезпечує заходи захисту і процедури безпеки, консультаційну й іншу відповідну допомогу свідкам, потерпілим, іншим особам, яким існує загроза небезпеки в результаті їхніх показань (ст. 43 Статуту).

Прокурор і Секретар призначають у їх відповідні органи кваліфікований персонал. У випадку Прокурора це охоплює призначення слідчих.

Під час найманні персоналу Прокурор і Секретар забезпечують високий рівень працездатності, компетентності і сумлінності (ст. 44 Статуту).

До вступу на посаду відповідно до Статуту судді, Прокурор, заступники Прокурора, Секретар і заступник Секретаря беруть на себе у відкритому засіданні Суду урочисте зобов'язання виконувати свої відповідні функції неупереджено і сумлінно (ст. 45 Статуту).

Рішення про відмову від посади судді, Прокурора, заступника Прокурора приймається Асамблеєю держав-учасниць таємним голосуванням:

- стосовно судді – більше ніж двома третинами голосів держав-учасниць за рекомендацією, ухваленої більшістю двох третин голосів інших суддів;
- стосовно Прокурора – абсолютною більшістю держав-учасниць;
- стосовно заступника Прокурора – абсолютною більшістю голосів держав-учасниць за рекомендацією Прокурора.

Рішення про відмову від посади Секретаря або заступника Секретаря приймається абсолютною більшістю голосів суддів (ст. 46 Статуту).

Стосовно судді, Прокурора, заступника Прокурора, Секретаря або заступника Секретаря, що вчинив проступок менш серйозного характеру, застосовуються дисциплінарні заходи відповідно до Правил процедури і доказування (ст. 47 Статуту).

Суд користується на території кожної держави-учасниці такими привілеями та імунитетами, які є необхідними для досягнення його цілей.

Судді, Прокурор, заступники Прокурора і Секретар користуються, коли вони беруть участь у діяльності Суду, тими ж привілеями та імунитетами, що надаються главам дипломатичних представництв; судово-процесуальний імунітет продовжує надаватися їм і після закінчення терміну їхніх повноважень.

Заступник Секретаря, співробітники Канцелярії Прокурора і співробітники Секретаріату користуються привілеями, імунитетами і пільгами, необхідними для виконання ними своїх функцій відповідно до угоди про привілеї та імунітети Суду.

Захисникам, експертам, свідкам і будь-яким іншим особам, присутність яких потрібна в місці перебування Суду, забезпечується такий статус, який є необхідним для належного функціонування Суду, відповідно до угоди про привілеї та імунітети Суду (ст. 48 Статуту).

Офіційними мовами Суду є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька. Постанови Суду, а також інші рішення з основних питань, розглянутих Судом, публікуються офіційними мовами.

Робочими мовами Суду є англійська і французька. У Правилах процедури і доказування визначаються випадки, у яких інші офіційні мови можуть використовуватися як робочі (ст. 50 Статуту).

4. УКРАЇНА ТА МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД

Як уже зазначалося, 20 січня 2000 р. Україна підписала Римський Статут Міжнародного кримінального суду. Згодом, 11 липня 2001 р. Конституційний Суд України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності до Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду прийняв рішення: «Визнати Римський Статут Міжнародного кримінального суду таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції».

У пункті 1 ст. 89 Статуту передбачається, що Міжнародний кримінальний суд може направляти прохання про арешт і передачу особи будь-якій державі, на території якої може знаходитися ця особа. Це положення Статуту суперечить ст. 25 Конституції України: «Громадянин України не може бути виселений за межі України або виданий іншій державі».

Аналізуючи положення Конституції України, Статуту Міжнародного кримінального суду і міжнародно-правову практику, Конституційний Суд України констатував, що поняття «передача» і «видача» в загальнозживаному розумінні інколи

розглядаються як синоніми, але в міжнародних документах і спеціальній літературі в них вкладається різний зміст, що робить їхню юридичну природу неідентичною. Тому термін «передача» означає доставляння особи державою Суду, а «видача» – доставляння особи однією державою іншій державі відповідно до положень міжнародного договору, конвенції або національного законодавства.

Рішення Конституційного Суду України звичайно не забороняє нашій державі взаємодіяти з Міжнародним кримінальним судом. Згідно з п. 5 (а) ст. 87 Статуту державі, що не є учасницею Статуту, пропонується надавати допомогу на основі спеціальної домовленості, угоди з ним або на будь-якій іншій відповідній основі.

Отже, для України Міжнародний кримінальний суд може вважатися додатковою альтернативою до існуючого конвенційного механізму співробітництва у протидії міжнародним злочинам та злочинам міжнародного характеру.

Важливо зазначити, що необхідність безпосередньої співпраці України з Міжнародним кримінальним судом на постійній основі є надзвичайно важливою та нагальною. Визнання його юрисдикції «ad hoc», безумовно, є чималим кроком вперед у вищевказаному контексті, проте ця дія не впливає на необхідність ратифікації Україною Римського статуту найближчим часом. Однак Угода про асоціацію між ЄС та Україною 2014 р. містить положення, яке зобов'язує Україну співпрацювати з Міжнародним кримінальним судом з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту та пов'язаних з ним документів (ст. 7). У такому випадку ратифікація Статуту Міжнародного кримінального суду стане можливим лише після внесення відповідних змін до Конституції України та інших нормативно-правових актів.

На виконання умови Угоди про асоціацію між ЄС та Україною в частині, що стосується співробітництва з Міжнародним кримінальним судом 4 лютого 2015 р., Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян». Ухвалення цього документа відповідає вимогам п. 3 ст. 12 Статуту Міжнародного кримінального суду, що передбачає здійснення юрисдикції Судом у випадку визнання його юрисдикції державою, що не є учасником Статуту.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «міжнародне кримінальне право».
2. Назвіть особливі ознаки міжнародного кримінального права.
3. Назвіть джерела міжнародного кримінального права.
4. Розкрийте зміст принципів міжнародного кримінального права.
5. Визначте роль і місце Міжнародного кримінального суду в системі міжнародної та національної кримінальної юстиції.

6. Назвіть історичні передумови створення Міжнародного кримінального суду.
7. Визначте межі юрисдикції Міжнародного кримінального суду.
8. Розкрийте зміст застосовного права Міжнародного кримінального суду.
9. Назвіть принципи діяльності Міжнародного кримінального суду.
10. Розкрийте внутрішню будову Міжнародного кримінального суду.
11. Визначте особливості співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом.

РОЗДІЛ 16

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

1. *Міжнародне співробітництво як пріоритетний напрям у протидії злочинності.*
2. *Принципи міжнародного співробітництва у протидії злочинності.*
3. *Правова допомога у кримінальних справах.*
4. *Міжнародно-правове регулювання інституту видачі осіб (екстрадиції).*
5. *Міжнародне співробітництво у протидії злочинності у межах міжнародних міжурядових організацій.*
6. *Міжнародне співробітництво у протидії злочинності у межах міжнародних неурядових організацій.*

1. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Злочинність на сучасному етапі розвитку суспільства становить надзвичайно серйозну небезпеку. Вийшовши за межі кордонів певної держави, злочинність набула небезпечного транснаціонального характеру. Вже сьогодні будь-якій державі (незалежно від засобів і ресурсів, якими вона володіє) украй складно вживати заходів, ефективних для протидії транснаціональній організованій злочинності, не застосовуючи ту або іншу форму міжнародного співробітництва. У сучасному міжнародному праві протидія злочинності належить до пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва і зумовлена необхідністю взаємодії держав у цій важливій справі.

Міжнародне співробітництво у протидії злочинності має давнє історичне підґрунтя: його становлення починається в ті давні часи, коли ще не було системи норм міжнародного права, але вже з'явилися перші ознаки дипломатії.

Принцип співробітництва держав є нормою «*ius cogens*», яка, згідно зі ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., визнається світовою спільнотою держав у цілому як норма, відхилення від якої є недопустимим, і яка може бути змінена лише такою нормою загального міжнародного права, що має однаковий характер.

Обов'язок співробітництва держав безпосередньо впливає зі Статуту Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, ч. 3 ст. 1, ст. 55 і 56 Статуту ООН закріпили

положення про зобов'язання держав здійснювати співробітництво з метою вирішення соціальних проблем.

Принцип співробітництва держав знайшов своє закріплення в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. (розділ IX), та інших міжнародно-правових актах, у яких зазначається, що співробітництво є не стільки правом, скільки обов'язком держав у таких сферах міжнародних відносин: підтримка міжнародного миру та безпеки; загальна повага прав людини; здійснення міжнародних відносин в економічній, соціальній, культурній, технічній і торговій сферах; співробітництво з ООН і вжиття заходів, передбачених її Статутом. Будь-яка злочинність (національна чи міжнародна) є явищем соціальним, тому співробітництво держав у протидії злочинності є однією зі спеціальних форм соціального співробітництва, що має певні особливості.

У спеціальній літературі питання міжнародного співробітництва у протидії злочинності, зумовленого спільними потребами підтримання правопорядку, розглядаються досить часто. Водночас його загальне визначення ще й досі є дискусійним. Слід звернути увагу на те, що для формулювання відповідних дефініцій доволі часто використовується категорія «міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю». Цілком слушною є думка багатьох науковців, згідно з якою цю форму міжнародного співробітництва держав більш точно позначає категорія «міжнародне співробітництво у протидії злочинності». Вона більшою мірою відповідає європейському підходу до такого виду діяльності, оскільки дозволяє охопити як мінімізацію суперечностей і факторів, що породжують злочинність і сприяють їй, так і скорочення окремих видів злочинів, а також адекватні заходи реагування на вже вчинені злочини.

Відповідно, *міжнародне співробітництво у протидії злочинності* можна визначити як діяльність держав, їх компетентних органів, міжнародних організацій, що ґрунтується на нормах міжнародних договорів та національного законодавства й спрямована на розслідування, кримінальне переслідування, судовий розгляд та запобігання злочинам.

Міжнародне співробітництво у протидії злочинності здійснюється у надзвичайно різноманітних формах, однак усі вони зводяться до таких:

– *укладення міжнародних договорів* (договори про взаємну допомогу у кримінальних справах, конвенції з протидії окремим видам злочинів тощо);

– *створення відповідних міжнародних організацій* (спеціально створені для протидії міжнародній злочинності – Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) або організації загальної компетенції, для яких протидія злочинності є одним із напрямків діяльності – Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі тощо).

На підставі міжнародних договорів та в межах міжнародних організацій держави вирішують різноманітні питання, а саме узгодження національних

законодавств у галузі протидії злочинності, надання правової допомоги у кримінальних справах, взаємодія правоохоронних органів, обмін досвідом, надання технічної та фінансової допомоги, створення спільних спеціалізованих баз даних про злочини і злочинців тощо.

Важливо відзначити взаємозв'язок і взаємодію між двома названими формами міжнародного співробітництва. З одного боку, міжнародні організації створюються на основі відповідних міжнародних договорів, а з іншого – в межах міжнародних міжурядових організацій розробляються і ухвалюються нові або доповнюються вже існуючі договори, а в деяких випадках створюються органи з контролю за їх виконанням.

Світовою практикою вироблені і чітко розмежовуються певні *види (напрямки)* міжнародного співробітництва у протидії злочинності, кожен із яких являє собою невід'ємну, але водночас відносно самостійну його частину. Такими видами (напрямами) є розшук злочинців; видача злочинців (екстрадиція); передача засуджених осіб до позбавлення волі для подальшого відбування покарання у державі їх громадянства або постійного місця проживання; передача провадження у кримінальних справах; обмін оперативною, правовою або іншою інформацією; виконання доручень з міжнародного розслідування; підготовка кадрів, обмін досвідом роботи правоохоронних органів різних держав у протидії злочинності; надання експертних та консультативних послуг, спеціальних науково-технічних засобів та здійснення іншої матеріально-технічної допомоги; спільне вивчення проблем протидії злочинності, прогнозування та програмування цієї діяльності; участь в офіційних заходах (конгресах, нарадах) та науково-технічних конференціях (семінарах, симпозіумах), на яких обговорюються проблемні питання міжнародного співробітництва у протидії злочинності тощо. Кожний із цих напрямків міжнародного співробітництва отримав тією чи іншою мірою міжнародно-правову регламентацію у відповідних міжнародних договорах.

Багатогранний характер сучасних міжнародних відносин так чи інакше сприяє розширенню сфер взаємодії держав у протидії злочинності, що свідчить про розвиток трьох *рівнів* зазначеного співробітництва: *двостороннього, регіонального і універсального*.

Двосторонній рівень співробітництва у протидії злочинності сягає своїм корінням у давнину. За сучасних умов воно не лише не втратило свого значення – його роль невпинно зростає. Двосторонні міжнародні договори дозволяють більш повно врахувати характер відносин між двома державами, їхні інтереси за кожною конкретною проблемою. У зв'язку з цим найбільшого поширення отримали двосторонні міжнародні договори з таких питань, як надання взаємної допомоги у кримінальних справах, видача злочинців (екстрадиція), передача засуджених осіб до позбавлення волі для подальшого відбування покарання у державі їх громадянства або постійного місця проживання тощо.

Двосторонні міжнародні договори порівняно з договорами універсальними виконують функцію деталізації щодо регулювання двосторонніх міждержавних

відносин, оскільки саме вони конкретизують нормативні приписи універсальних міжнародних договорів для певної категорії двосторонніх відносин між державами, враховуючи при цьому ті аспекти цих взаємовідносин, що не охоплюються загальним міжнародним правом. При цьому очевидною перевагою двосторонніх міжнародних договорів у регламентації двосторонніх відносин між державами є те, що такі договори укладаються, змінюються і припиняються набагато простіше, ніж договори універсальні. Це, безперечно, дозволяє державам регулювати свої двосторонні відносини за допомогою більш гнучкого механізму, сприяючи, Разом із тим, прогресивному розвитку сучасного міжнародного права.

Особливістю будь-яких двосторонніх міжнародних договорів є недопустимість внесення в них застережень, оскільки в такому випадку втрачається сенс укладення такого договору, спрямованого на максимальне погодження позицій двох держав, їх інтересів та намірів.

Ще однією перевагою двосторонніх міжнародних договорів порівняно з договорами універсальними є те, що двосторонні міжнародні договори найчастіше тлумачення не потребують, оскільки укладаються двома державами, що попередньо з'ясували усі можливі неоднозначні аспекти у врегулюванні конкретної сфери міждержавних відносин.

Окрім двостороннього, держави здійснюють співробітництво у протидії злочинності й на *регіональному рівні*, що можна пояснити збігом інтересів і характером відносин держав певного регіону.

Співробітництво держав на регіональному рівні у протидії злочинності здійснюється, головним чином, у межах, установлених регіональними міжнародними організаціями (Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі). Регіональний рівень міжнародного співробітництва дозволяє державам оперативніше відреагувати на будь-які прояви у кримінальній сфері, що становлять загрозу міжнародного характеру. При цьому механізм такої співпраці і елементи контролю, як правило, мають великий ступінь конкретності і деталізації.

У перебігу розвитку співробітництва між державами досить швидко з'ясувалося, що не можна обмежитися лише двосторонніми й регіональними міжнародними договорами. Стало зрозуміло, що деякі види злочинів зачіпають інтереси всього світового співтовариства, що створило передумови для розвитку міжнародного співробітництва держав у зазначеній галузі на *універсальному рівні*. Важливу роль у цій системі міжнародного співробітництва у протидії злочинності відіграє Організація Об'єднаних Націй і Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол).

Слід зазначити, що важливим зовнішньополітичним завданням для будь-якої держави є формування безпечного міжнародного середовища, розвиток кооперації у протидії міжнародній злочинності в універсальному (глобальному), регіональному і двосторонньому вимірах, що є найважливішими гарантіями суверенного розвитку самої держави. Держави повинні прагнути до забезпечення для себе гідного геополітичного статусу повноцінного і рівноправного суб'єкта

міжнародного права, надійного партнера у вирішенні будь-яких питань, що стосуються співпраці у протидії злочинності. Віднесення проблеми міжнародного співробітництва у протидії злочинності до одного з напрямків зовнішньополітичної діяльності держави буде сприяти в цілому підвищенню авторитету цієї держави на міжнародній арені.

2. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Міждержавне співробітництво взагалі, а тим більше в такій специфічній галузі, як протидія злочинності, повинно ґрунтуватися на системі певних критеріїв, стандартів, тобто системі міжнародних принципів.

Міжнародні принципи доцільно розділити на дві групи. Першу групу становлять *основні (загальні) принципи*, які характеризуються загальновизнаними положеннями, дія яких поширюється на всю сферу міжнародного права. До другої групи входять *спеціальні (галузеві) принципи*, які характеризуються більш вузькою сферою застосування, обумовленою специфікою предмета міжнародно-правового регулювання.

Між основними (загальними) і спеціальними (галузевими) принципами існує певна субординація. Спеціальні (галузеві) принципи не можуть суперечити загальним принципам сучасного міжнародного права. Міжнародне співробітництво у протидії злочинності є лише частиною міжнародного співробітництва держав, тому, крім спеціальних (галузевих), на нього також поширюються всі основні (загальні) принципи міжнародного права.

Основні (загальні) принципи міжнародного права становлять його фундамент, направляють і координують усі стадії правового регулювання міжнародних відносин. Вони закріплено в Статуті ООН 1945 р., Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. і Заключеному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

До *основних (загальних) принципів* міжнародного права, яких у галузі міжнародного співробітництва у протидії злочинності необхідно гранично точно і неухильно дотримуватися, належать: суверенної рівності держав; невтручання у внутрішні справи; рівноправ'я та самовизначення народів; незастосування сили або погрози силою; мирного вирішення міжнародних спорів; непорушності кордонів; територіальної цілісності; поваги до прав людини й основних свобод; співробітництва; добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом.

Основоположним принципом у галузі протидії злочинності вважається принцип співробітництва. Цей принцип останнім часом почав одержувати значне матеріальне забезпечення, що свідчить про повну готовність і рішучість більшості держав до спільної або самостійної протидії небезпечним злочинам міжнародного характеру.

Міжнародно-правова література як *спеціальні (галузеві) принципи* міжнародного співробітництва у протидії злочинності розглядає принципи невідворотності покарання; гуманності; ефективності; швидкого реагування і ненадання допомоги у кримінальних справах політичного, расового, військового і релігійного характеру.

Зміст *принципу невідворотності покарання* полягає в тому, що будь-яка особа, яка скоїла злочин, повинна підлягати відповідальності й понести певне покарання. Цей принцип зобов'язує держави координувати свої дії для притягнення злочинців до індивідуальної кримінальної відповідальності, де б вони не перебували.

Принцип невідворотності покарання є основою, що уможлиблює міжнародне співробітництво держав у протидії злочинності, адже саме необхідність притягти до відповідальності кожного злочинця зумовлює міжнародне співробітництво держав і диктує його форми.

Із принципом невідворотності покарання тісно пов'язаний *принцип гуманності*, який закріплено у таких міжнародно-правових актах, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином 1988 р., Основні принципи поводження з в'язнями 1990 р., Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1955 р. тощо. Сутність цього принципу полягає в тому, що жодний злочинець не повинен уникнути покарання, однак це покарання повинно відповідати меті ресоціалізації злочинця. Покарання є не лише карою за скоєне, воно також містить у собі вимогу до перевиховання, виправлення особи.

Дотримання принципів *ефективності* і *швидкого реагування* вкрай важливо в розслідуванні злочинів. Принцип ефективності пов'язаний із реалізацією функцій правоохоронними органами з максимальною результативністю за мінімальних витрат сил засобів. Принцип швидкого реагування обумовлюється негайним ужиттям заходів для виконання міжнародних доручень, спільних операцій тощо.

Принцип ненадання допомоги у кримінальних справах політичного, расового, військового і релігійного характеру зводиться до того, що у співробітництві може бути відмовлено, якщо прохання про надання допомоги стосується правопорушення, яке, на думку запитуваної держави, є діянням політичного, расового, військового і релігійного характеру.

3. ПРАВОВА ДОПОМОГА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Правова допомога у кримінальних справах є найпоширенішим видом міжнародного співробітництва у протидії злочинності і входить до нього як самостійна частина. У підтвердження цього твердження у міжнародно-правовій літературі

згадуються три принципи відмінності між правовою допомогою і міжнародним співробітництвом.

Перша відмінність полягає в тому, що під час здійснення міжнародного співробітництва держави діють у межах своїх повноважень, тоді як у межах правової допомоги у кримінальних справах відбувається часткова передача запитуючої державою компетенції за власною кримінальною справою іншій державі.

У підґрунті другої відмінності лежить принцип інтересу. Міжнародне співробітництво як вид спільної діяльності ґрунтується на спільності інтересів держав, тоді як у випадку надання правової допомоги йдеться лише про інтереси держави, яка звертається за допомогою у конкретній кримінальній справі.

Третя відмінність міжнародної правової допомоги від міжнародного співробітництва полягає в характері тих дій, які здійснюються в процесі їх реалізації. Зміст правової допомоги у кримінальних справах звужується лише до здійснення окремих процесуальних дій. Правова допомога передбачає лише процесуальні дії, здійснювані на підставі прохань правоохоронних органів зарубіжних держав.

Разом із тим слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку міждержавних відносин вищевказані відмінності між правовою допомогою і міжнародним співробітництвом мають досить умовний характер. Незважаючи на те, що під час здійснення правової допомоги одна держава передає іншій свої процесуальні повноваження у кримінальній справі, по суті, зазначена передача повноважень передбачена двосторонніми (багатосторонніми) договорами та нормами національного права, у зв'язку з чим держава, яка виконує запит про правову допомогу, фактично діє в межах своєї компетенції.

У цій ситуації не цілком вірним є твердження про те, що у разі надання правової допомоги у кримінальних справах йдеться лише про інтереси держави, яка звертається за правовою допомогою у конкретній кримінальній справі, адже, поперше, протидія злочинності, забезпечення правопорядку та відновлення соціальної справедливості, що відбувається за допомогою надання правової допомоги в окремих кримінальних справах, не можна віднести до інтересів лише однієї держави: досягнення цих цілей лежить у площині інтересів усіх без винятку держав. По-друге, правова допомога у кримінальних справах має безперервний і двосторонній характер, заснована на принципі «зворотного зв'язку», у зв'язку з чим співробітництво держав у цій сфері відповідає інтересам усіх сторін взаємодії.

Розкриваючи сутність правової допомоги у кримінальних справах, відзначимо, що у сучасному міжнародному праві ця система норм розглядається, головним чином, як інститут міжнародного кримінального права. Правова допомога у кримінальних справах є частиною міжнародного співробітництва у протидії злочинності. Інститут правової допомоги у кримінальних справах спрямований, насамперед, на реалізацію норм міжнародного кримінального права і відіграє допоміжну роль у протидії злочинності. Разом із тим правова допомога у кримінальних справах являє собою міжнародно-правові норми щодо співробітництва держав у галузі кримінального судочинства, в розробленні на їх основі

організаційно-правових механізмів такого співробітництва, а також матеріальні і процесуальні правові приписи. Зазначений факт дозволяє зробити висновок про комплексний характер інституту правової допомоги у кримінальних справах, тобто його норми належать як до міжнародного кримінального, так і до міжнародного кримінально-процесуального права.

На підставі викладеного можемо дати визначення *правової допомоги у кримінальних справах* як системи міжнародних норм, що регулюють співробітництво держав у кримінальних справах, які вимагають учинення процесуальних дій на території інших держав, а також сукупність організаційно-правових механізмів, використовуваних під час взаємному наданні допомоги у зазначених справах.

Протягом ХХ-го століття міжнародне співробітництво у наданні правової допомоги у кримінальних справах розвивалося досить динамічно. Окрім того, що швидко зростала кількість двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах, з'явилися багатосторонні конвенції (Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р., Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р., Конвенція про передачу засуджених осіб 1983 р., Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом 1990 р., Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р. тощо).

Правову основу інституту правової допомоги у кримінальних справах становлять не лише міжнародні договори, а також норми національного кримінального та кримінально-процесуального законодавства. У підґрунті правової допомоги лежать саме договори між державами, які передбачають офіційний порядок діяльності їх органів. Випадки надання міжнародної правової допомоги без укладення договорів виняткові, можуть відбуватись лише на рівні центральних державних органів і, як правило, засновані на принципі взаємності. Міжнародні договори про правову допомогу дозволяють досягти максимального рівня впорядкованості міждержавних відносин у цій сфері і виключити конфлікт повноважень.

Міжнародні договори про правову допомогу у кримінальних справах регулюють такі питання, як виконання окремих доручень про здійснення певних процесуальних дій, інформаційний обмін, виконання судових рішень зарубіжних держав, видача злочинців (екстрадиція), а також вирішення правових колізій (конкретний перелік правової допомоги передбачається договором і залежить від домовленості між державами).

Правова допомога у кримінальних справах полягає у виконанні (за відповідним проханням) компетентними органами однієї держави дій, які необхідні для розслідування кримінальної справи, його розгляду в суді або для виконання призначеного в справі покарання в іншій (запитуючій) державі. У більшості випадків правова допомога у кримінальних справах полягає у виконанні доручень судово-слідчих органів зарубіжної держави про виконання окремих процесуальних дій (проведення обшуку, вилучення, експертизи, допиту обвинувачуваного, підсудного, потерпілого тощо), а також передавання речей, які можуть мати значення доказів або отримані злочинним шляхом.

У міжнародних договорах про надання правової допомоги у кримінальних справах регламентуються підстави, види і порядок здійснення правової допомоги у кримінальних справах, причому питання видачі злочинців (екстрадиції) можуть регулюватися окремим договором. Крім того, як уже зазначалося, правова допомога може бути виконана державою і за відсутності договору з нею, в порядку взаємності.

У багатосторонніх міжнародних договорах з питань протидії окремим видам злочинів, крім зобов'язання держав-учасниць визнати окремі в них діяння злочинними і забезпечити невідворотність покарання за їх скоєння, можуть міститися положення про здійснення правової допомоги і екстрадиції.

У 1990 р. Генеральною Асамблеєю ООН був схвалений Типовий договір про взаємну допомогу у кримінальних справах. Основна увага у цьому документі приділяється відмові від здійснення правової допомоги, змісту і виконанню запиту, збереженню таємниці, отриманню документів, доступу до осіб, які перебувають у в'язниці, та інших осіб з метою отримання доказів, проведенню обшуків і затриманню осіб.

У здійсненні правової допомоги у кримінальних справах може бути відмовлено, зокрема, якщо запитувана держава припускає, що це призведе до загрози її суверенітету, безпеці, суспільному порядку або іншим важливим інтересам суспільства; якщо допомога несумісна з її законодавством; якщо вчинене діяння є злочином лише у військовому праві. У договорі визначаються гарантії безпеки для осіб, які надають інформацію або документи. У цілому типовий договір спрямований на розширення сфери надання правової допомоги у кримінальних справах.

У 1990 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Типовий договір про передачу кримінального судочинства. До сфери застосування Договору належать випадки, коли обвинувачуваний повернувся в державу свого громадянства, і видача його неможлива, оскільки не допускається законом. У таких випадках може мати місце передача кримінального судочинства державі громадянства обвинувачуваного, зрозуміло, за умови, що діяння вважається злочинним в обох державах (принцип подвійної кримінальності, подвійної злочинності діяння). Запитувана держава може відмовити в проханні про переслідування, якщо підозрювана особа не є її громадянином або постійно в ній не проживає; якщо діяння є злочинним лише у військовому праві; якщо злочин пов'язаний з податками, акцизами, митними або валютними правилами і, зрозуміло, якщо діяння розглядається запитуваною державою як політичний злочин.

Порівняно недавно як один із напрямків міжнародного співробітництва у протидії злочинності оформилося визнання і виконання рішень зарубіжних органів у кримінальних справах. Це якісно новий вид міжнародного співробітництва, тому що держави при цьому взаємно самообмежують власні суверенні права, допускаючи дію на своїй території деяких актів, виданих правоохоронними органами іншої держави. Очевидно, що домовлятися про взаємне визнання і виконання рішень органів зарубіжної держави можна лише у разі подібності систем

національного законодавства і за умови довіри системі кримінального правосуддя держави-партнера.

Формами цього напрямку міжнародного співробітництва є передача осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання в державі їхнього громадянства або постійного місця проживання; передача органам іншої держави нагляду за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками; передача провадження у кримінальних справах іншій державі або міжнародному органу.

У міжнародно-правовій літературі окрема увага приділяється особам, які утримуються у в'язниці за кордоном. Для вирішення проблемних питань у цій галузі Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 р. був схвалений Типовий договір про передачу іноземних ув'язнених. У договорі зазначається, що мета соціальної реабілітації злочинців може бути швидше досягнута, якщо дати їм можливість відбувати покарання у своїх державах.

З початку 60-х років минулого століття значного поширення отримала практика укладення міжнародних договорів про надання відомчої (поліцейської) взаємної допомоги, що істотно розширює можливості і підвищує оперативність та ефективність взаємодії відповідних правоохоронних служб.

Така міжвідомча правова допомога здійснюється, як правило, в таких формах: обмін інформацією, в тому числі розвідувального характеру (про осіб, їхні зв'язки, адреси тощо); перевірка показань підозрюваних; упізнання осіб або викрадених предметів за фотографіями і описами; проведення поліцейських допитів або неофіційних опитувань громадян; отримання необхідних довідок із різних установ, торгових і промислових підприємств; висилання документів тощо. У деяких договорах передбачається можливість присутності співробітників поліцейської служби однієї держави під час проведення слідчих дій, які становлять для них інтерес, на території іншої держави.

Для забезпечення оперативності у справі відомчої взаємодопомоги в деяких випадках має місце спрощений порядок зносин органів поліції сусідніх держав: не через центральні поліцейські відомства, а через регіональні (обласні) управління поліції прикордонних районів.

4. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ВИДАЧІ ОСІБ (ЕКСТРАДИЦІЇ)

Виконання завдань кримінального провадження детермінує необхідність використання різних кримінально-процесуальних механізмів, що, як правило, мають процедурні особливості. Одним із таких механізмів є видача осіб (екстрадиція).

Саме поняття «екстрадиція» є похідним від латинського терміна «extradere», що, у свою чергу, означає примусове повернення конкретної особи в державу.

Інститут екстрадиції пройшов великий еволюційний шлях розвитку – з часів рабовласництва до нинішнього періоду розвитку міжнародного права і міжнародних

відносин, хоча в сучасному розумінні він почав формуватися головним чином з XVII-го століття. Перший договір про екстрадицію датується ще 1280 р. до н. е. Одним із найбільш відомих документів, пов'язаних з екстрадицією є договір, укладений в 1296 р. до н. е. між єгипетським фараоном Рамзесом II і царем хетів Хеттушилем III, в якому говорилося: «Якщо хто-небудь втече з Єгипту і піде в країну хетів, то цар хетів не буде його затримувати, але поверне в країну Рамзеса».

Актуальність цього інституту визначається потребою у невідкладних заходах у протидії злочинності, а також реалізацією системи договорів між державами про надання правової допомоги у кримінальних справах.

Укладення міжнародних договорів з питань екстрадиції пов'язано з тим, що держава внаслідок принципу суверенітету не може поширювати свою юрисдикцію на територію інших держав. Єдина можливість реалізації принципу невідворотності покарання стосовно злочинця, який перебуває на території іншої держави, – це звернення до такої держави з проханням про надання правової допомоги у кримінальній справі.

Видача осіб належить до тих інститутів міжнародного права, що перебувають на межі міжнародного і внутрішньодержавного права. Інститут видачі осіб містить у собі як міжнародно-правові норми, так і норми національного кримінального і кримінально-процесуального права. Саме це і визначає його комплексний характер.

Правовою основою екстрадиції є міжнародні двосторонні і багатосторонні договори, конвенції, національне законодавство про видачу осіб, а також принцип взаємності.

Принцип взаємності дозволяє видати особу, керуючись принципом паритетності співпраці або в обмін на гарантію, що за порівнянних обставин (у випадку, коли особа переховується від правосуддя у державі, з якою договір про видачу не укладено, а застосування правових підстав неможливе) запитуюча сторона діятиме відповідно.

Отже, під *екстрадицією* слід розуміти процесуальну дію, яка ґрунтується на міжнародних договорах, загальновизначених принципах міжнародного права, нормах внутрішньодержавного права, пов'язана з наданням державам правової допомоги, що полягає у переданні підозрюваного, обвинувачуваного або засудженого державою, на території якої він перебуває, державі, на території якої він скоїв злочин, або громадянином якої він є, або державі, що потерпіла від злочину, для притягнення його до кримінальної відповідальності або виконання вироку суду.

У сучасних умовах розвитку міжнародних відносин можна виділити такі *види екстрадиції*:

- видача особи для притягнення її до кримінальної відповідальності;
- видача особи для приведення судового вироку до виконання – полягає у переданні особи, яка засуджена іноземним судом і переховується від відбуття покарання, але затримана на території іншої держави;
- видача на певний термін (наприклад, для розгляду справи в суді, в якій співучасниками є громадяни різних держав).

Сама екстрадиція полягає не лише у видачі, а й у сукупності заходів, спрямованих на її забезпечення. Процесуальний механізм практичної реалізації екстрадиції визначається чітко визначеними процесуальними діями. За загальними правилами, екстрадиція охоплює:

- офіційний запит про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати;
- проведення екстрадиційної перевірки;
- взяття під варту особи, яка підлягає екстрадиції;
- видачу особи;
- екстрадиційний транзит.

У 1990 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Типовий договір про видачу, який визначає підстави видачі, процедуру затримання особи та видачі особи, а також містить імперативні та факультативні підстави для відмови у видачі (екстрадиції).

До імперативних підстав відмови у видачі осіб віднесено наявність таких умов:

- злочин, стосовно якого існує прохання про видачу, розглядається стороною, яку запитують, як політичний;
- якщо існують серйозні підстави вважати, що видана особи буде переслідуватися або буде притягнена до відповідальності за ознаками раси, релігії, національності, політичних переконань;
- якщо діяння передбачається військовим правом, але не є таким згідно із загальним кримінальним правом;

– стосовно особи, видача якої вимагається, на території сторони, яку запитують, за той же злочин був уже винесений вирок, який набув чинності, або припинено провадження у справі;

– на момент отримання вимоги кримінальна справа не може бути порушена, або вирок не може бути приведений до виконання внаслідок закінчення строку давності, амністії або на іншій законній підставі, яка передбачена законодавством сторони, яку запитують;

– якщо видача призведе до порушення публічного порядку або загальних принципів законодавства сторони, яку запитують.

До факультативних підстав відмови у видачі осіб віднесено наявність таких умов:

– особа, стосовно якої подане прохання, є громадянином сторони, яку запитують, або особою, якій надано в цій державі притулок;

– якщо на території держави, яка просить видачі, до особи може бути застосовано більш серйозне покарання, ніж на території держави перебування за теж саме діяння, або смертну кару;

– якщо злочин, у зв'язку з яким вимагається видача, скоєний на території сторони, яку запитують;

– якщо держава, яку запитують, ураховуючи характер правопорушення й інтереси сторони, яка запитує, дійде висновку, що видача особи буде несумісна з принципом гуманізму, зважаючи на вік, стан здоров'я та інші особисті обставини особи.

Положення Типового договору про видачу 1990 р. є базовими і знайшли своє закріплення в багатосторонніх міжнародних договорах, серед яких слід зазначити Європейську конвенцію про видачу правопорушників 1957 р., Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р. тощо. Положення цих конвенцій практично однакові. Сторони зобов'язуються видавати одна одній осіб, які перебувають на їх території, для притягнення до відповідальності або приведення до виконання вироку суду. Крім того, ними регламентовано порядок, якого повинні дотримуватись держави під час проведеної процедури видачі.

Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р. у статті 1 зазначає, що держави-учасниці зобов'язуються видавати одна одній усіх осіб, які переслідуються компетентними органами запитуючої держави за вчинення правопорушення або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку або постанови про утримання під вартою. Конвенція не містить конкретних видів злочинів, у зв'язку з учиненням яких здійснюється видача, як критерій використовується вид покарання за вчинене правопорушення – видача здійснюється у зв'язку з правопорушеннями, які караються за законами запитуючої держави та запитуваної держави позбавленням волі або згідно з постановою про утримання під вартою на максимальний термін не менше одного року або суворим покаранням. Якщо особа визнається винною і вирок про ув'язнення або постанова про утримання під вартою проголошується на території запитуючої держави, термін призначеного покарання повинен становити не менше чотирьох місяців (ст. 2).

Згідно з Європейською конвенцією про видачу правопорушників 1957 р. встановлено вимоги щодо запиту на видачу підтверджуючих документів (ст. 12). Зокрема, запит супроводжується:

1) оригіналом або завірною копією обвинувального вироку та постанови суду, постанови про негайне затримання, ордера на арешт або іншого розпорядження, яке має таку саму силу і видане відповідно до процедури, передбаченої законодавством запитуючої держави;

2) викладом правопорушень, за які вимагається видача, час і місце їх учинення, їх юридична кваліфікація і посилання на відповідні правові положення зазначаються якнайточніше;

3) копією відповідних законодавчих актів або, коли, це неможливо, викладом відповідного закону і, за можливостю, якнайточнішим описом відповідної особи, а також будь-якою іншою інформацією, яка може сприяти встановленню її особистості та громадянства.

У разі якщо вимоги про видачу надійдуть від декількох держав, сторона, до якої звертаються, самостійно вирішує, яка з цих вимог має бути задоволена.

Щодо кримінального переслідування виданої особи передбачається таке обмеження: без згоди сторони, яка видала особу, останню не можна притягти до кримінальної відповідальності або піддати покаранню за вчинений до її видачі злочин, за який її не було видано.

Сторони повідомляють одна одну про результати провадження у кримінальній справі проти виданої особи. На вимогу сторони, яка видала особу, їй надсилається копія остаточного рішення.

Запит на видачу повинен містити:

- 1) найменування запитованої установи;
- 2) опис фактичних обставин діяння і текст закону запитуючої держави, на підставі якого це діяння визнається злочином;
- 3) прізвище, ім'я, по батьковій особи, яка підлягає видачі, її громадянство, місце проживання або перебування, за можливістю опис зовнішності та інші відомості;
- 4) вказаний розмір збитків, завданий злочином (ст. 58 Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р.).

Особливим юридичним інструментом, який скасував формальну процедуру екстрадиції в межах держав-членів Європейського Союзу, стало Рамкове рішення Європейської ради від 13.06.2002 р. «Про Європейський ордер на арешт та процедури передачі осіб між державами-членами».

Європейський ордер на арешт – це судові рішення, видане державою-членом ЄС із метою арешту та видачі іншою державою-членом розшукуваної особи в цілях проведення кримінального обвинувачення або виконання тюремного вироку або наказу про тримання під вартою. Відповідно до зразка ордера, поданого в тексті Рамкового рішення, ордер – це простий документ, що містить ім'я та громадянство розшукуваної особи, підтвердження наявності чинного рішення суду проти цієї особи, природу та правову кваліфікацію злочину, його опис та відповідні покарання, що мають бути застосовані, а також інформацію про судовий орган, що видав ордер.

Головною метою європейського ордера є заміна тривалих процедур екстрадиції на більш просту і ефективну систему передання осіб, які вчинили злочин, між державами-членами ЄС.

Основними перевагами європейського ордера на арешт є, по-перше, швидкість процедури передання осіб, які вчинили злочин. Держава, що заарештувала особу, повинна передати її в державу, яка видала ордер, упродовж трьох місяців або 90 днів з моменту арешту особи. Держава, яка вимагає передання особи, може надіслати європейський ордер за допомогою електронних засобів зв'язку компетентним органам влади держави, де переховується злочинець. Особу, яка вчинила злочин, може бути заарештовано негайно на підставі європейського ордера. Упродовж 48-ми годин особа, щодо якої видано ордер, повинна з'явитися в суд. Якщо особа не хоче оскаржити передачу, тоді її може бути передано впродовж 10-ти днів. По-друге, простота передання особи, яка вчинила злочин. А саме: під час передання такої особи не має значення національна відмінність визначення злочину, за вчинення якого особа передається, тобто його кваліфікація. За європейським ордером на арешт особа передається за вчинення злочину, який карається позбавленням волі на максимальний термін: не менше одного року або строк призначеного покарання повинен становити не менше чотирьох місяців.

Під час передання також діє принцип взаємного визнання судових рішень. Тобто судові рішення держави, яка вимагає від іншої держави-члена ЄС арешту і передання особи, повинно бути визнано та виконано цією державою настільки швидко, наскільки це можливо.

Виконання ордера на арешт є судовим процесом, що відбувається під наглядом національної судової влади, до обов'язків якої належить контроль за дотриманням прав та свобод особи, яка підлягає переданню за європейським ордером, відповідно до положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. У цьому разі повноваження міністра юстиції і міністра внутрішніх справ держави, до якої звертаються з вимогою видати злочинця на підставі європейського ордера на арешт, істотно обмежені. Рішення про передачу такої особи або відмову в її передачі приймається екстрадиційним суддею.

Разом із позитивними якостями існують також недоліки європейського ордера на арешт. По-перше, за європейським ордером відсутнє право не передавати підданих держав-членів ЄС. За цим ордером існує принцип, за яким усі особи, які вчинили злочин і є підданими держав-членів ЄС, відповідають за скоєні злочини перед судами ЄС. У цьому випадку такий інститут захисту, як політичний притулок, у межах держав-членів ЄС не існує. Це є порушенням Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. По-друге, за європейським ордером відсутнє розмежування тимчасового арешту і того, що застосовується в деяких державах-членів ЄС. По-третє, обмеженість застосування європейського ордера на арешт, а саме: такий ордер застосовується лише між договірними державами-членами ЄС. З іншими державами діє попередня процедура екстрадиції, яка закріплена в Європейській конвенції про видачу правопорушників 1957 р. По-четверте, побоювання деяких держав-членів ЄС про можливість використання європейського ордера на арешт з порушенням норм чинного європейського законодавства: у використанні ордера як інструмента політичного тиску, існуючої недоторканності поліцейської влади, а також практичних проблем у відмінності між визначенням розслідування злочину і судовим переслідуванням особи за вчинення злочину в континентальних європейських державах.

Існує проблема також у відмінності застосування підстав для відмови в екстрадиції осіб, які вчинили злочин. Європейський ордер на арешт визнає деякі підстави для відмови в екстрадиції особи: принцип подвійного притягнення до кримінальної відповідальності; у зв'язку з амністією і строками давності притягнення до кримінальної відповідальності особи; якщо особа, передача якої вимагається, є неповнолітньою або не досягла віку кримінальної відповідальності за вчинений злочин; якщо особу може бути засуджено за скоєння злочину до довічного позбавлення волі або до смертної кари тощо. Проте не всі підстави для відмови в екстрадиції застосовуються державами-членами ЄС, внаслідок чого виникають питання в неузгодженості дій між ними, тим паче, що у статті 19 «Захист у разі переміщення, вислання чи екстрадиції» Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р. зазначається, що особа не може бути видана

державі, де існує серйозна загроза того, що може бути засуджена до смертної кари, піддана катуванню або вона може зазнати нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження.

В Україні видача осіб регулюється Конституцією України, Кримінальним Кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України і міжнародними договорами.

Статтею 25 Конституції України і відповідно статтею 10 Кримінального Кодексу України забороняється видача громадян України іноземній державі.

Варто зазначити, що ухвалений 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України суттєво оновив інститут екстрадиції. Згідно з національним законодавством екстрадиція вживається в значенні видачі особи (іноземця або особи без громадянства) державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку (п. 2 ч. 1 ст. 541 КПК України, пункти 2, 3 ст. 10 КК України).

Україна, дотримуючись узятих на себе міжнародних зобов'язань про формування національного законодавства, у тому числі кримінального процесуального, гарантує забезпечення прав і свобод людини, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає гарантії прав такої особи, які водночас є підставами для відмови в екстрадиції: невидача своєї громадян, закінчення строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності або виконання вироку за злочин тощо.

Важливо зазначити, що застосування обґрунтованих посилань на рішення Європейського суду з прав людини під час процедури екстрадиції є не лише важливим у дотриманні прав людини, а й обов'язковим, оскільки правові роз'яснення, викладені в рішеннях Суду, повинні підлягати прямому виконанню на національному рівні.

Центральними органами України щодо видачі особи (екстрадиції), якщо інше не передбачено міжнародним договором України, є, відповідно, Генеральна прокуратура України та Міністерство юстиції України (ч. 1 ст. 574 КПК України). Генеральна прокуратура України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підозрюваних, обвинувачених у кримінальних провадженнях під час досудового розслідування. Міністерство юстиції України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підсудних, засуджених у кримінальних провадженнях під час судового провадження або виконання вироку (ст. 574 КПК України).

Міжнародні стандарти інституту видачі особи (екстрадиції) як джерело українського законодавства покликані для врегулювання правових відносин між державами за допомогою національного законодавства та міжнародних договорів, забезпечуючи відповідними нормами права формування міжнародних відносин у сфері екстрадиції. Для України, яка стала на шлях розвитку міжнародних відносин, важливим залишається питання приведення національної правової системи у відповідність до вироблених міжнародною спільнотою стандартів співробітництва з надання правової допомоги у кримінальних справах у формі екстрадиції.

5. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ У МЕЖАХ МІЖНАРОДНИХ МІЖУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Розвиток міжнародних відносин і міжнародного права дозволив організувати співробітництво держав у протидії злочинності у межах міжнародних організацій. У 1872 р. в м. Лондон (Великобританія) відбувся перший пенітенціарний конгрес, на якому була створена Міжнародна кримінальна і пенітенціарна комісія. У подальшому відбулося ще 10 конгресів, на яких обговорювалися питання ідентифікації злочинців, координації діяльності поліцейських органів, підготовки кримінальної статистики тощо.

Діяльність, спрямована на протидію злочинності, здійснювалася в межах Ліги Націй у період після Першої світової війни. Так, була зроблена спроба уніфікувати кримінальне законодавство. У межах цієї організації було створено декілька комітетів із питань протидії незаконному обігу наркотиків, торгівлі жінками та дітьми тощо. Комітети контролювали виконання відповідних міжнародних договорів, збирали інформацію, обробляли дані про злочинність.

Найбільш активно діяльність міжнародних організацій у галузі протидії злочинності стала здійснюватися з моменту створення Організації Об'єднаних Націй. Сьогодні вже існує величезна розгалужена міжнародна інституційна система, елементи якої здійснюють діяльність щодо співпраці держав у галузі протидії злочинності.

Загальною визначеною центром координації діяльності держав і міжнародних організацій у галузі протидії злочинності є **Організація Об'єднаних Націй (ООН)**, статутним обов'язком якої є вирішення проблем соціального та гуманітарного характеру. Це досягається шляхом установлення єдиних стандартів і норм у цій галузі міждержавного співробітництва, ухвалення уніфікованих конвенцій, типових договорів, інших міжнародно-правових актів та правил поведження з правопорушниками. У даній сфері здійснюють свою діяльність головні, допоміжні органи ООН і більшість її спеціалізованих установ.

Так, *Генеральна Асамблея ООН* за допомогою Комісії міжнародного права готує і приймає конвенції з протидії окремим видам злочинів, рекомендації з координації заходів запобігання актам міжнародного тероризму, незаконного обігу наркотиків, корупції, кіберзлочинності, легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, тощо. Відповідно до статуту ООН Генеральна Асамблея розглядає доповіді Генерального Секретаря, які стосуються проблем запобігання злочинності, боротьби з нею і поведження з правопорушниками.

На засіданнях *Ради Безпеки ООН* розглядаються питання щодо вчинення актів тероризму і агресії. У разі необхідності Рада передає ці питання в Комісію по розслідуванню. З усіх питань Рада виносить резолюції, положення яких обов'язкові для держав.

Економічна і Соціальна Рада ООН визначає стратегію і тактику міжнародного співробітництва ООН у галузі протидії злочинності: приймає рішення про створення відповідних міжнародних органів; визначає їх статус, регламент,

напрямки діяльності; скликає сесії і конференції; схвалює довго-, середньо- та короткострокові програми діяльності ООН у протидії злочинності; готує для Генеральної Асамблеї ООН рекомендації, проекти міжнародних договорів з конкретних питань протидії злочинності.

Економічна і Соціальна Рада ООН складається з численних комісій, що спеціалізуються на конкретних напрямках протидії злочинності, та науково-дослідних установ.

Спеціалізовані установи ООН беруть участь у протидії злочинності в межах своїх статутних завдань. Наприклад, Міжнародна організація праці (МОП) в ухвалених конвенціях рекомендує державам і профспілкам вести боротьбу з примусовою працею та іншими злочинами проти трудових прав людини; Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) постійно займається питаннями профілактики правопорушень, пов'язаних з незаконним розповсюдженням наркотичних засобів і психотропних речовин; з ініціативи Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) були розроблені і ухвалені конвенції з протидії злочинам проти цивільної авіації і ведеться велика організаційна робота щодо запобігання їм; Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) організовує співробітництво держав у протидії викраденню і знищенню культурних цінностей; Міжнародна морська організація (ІМО) в межах Конвенції ООН з морського права 1982 р. координує роботу з протидії злочинів, що вчиняються у відкритому морі, тощо.

Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/46/152 «Створення ефективної програми ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя» від 18.12.1991 р. була проведена корінна реорганізація діяльності організації в розглянутій сфері, зокрема заснована **Програма ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя (ПЗЗКП) (United Nations Programme on Crime Prevention and Criminal Justice (UNODC))**, яка значно зміцнила можливості світової спільноти в протидії злочинності як глобальній небезпеці. Постійним органом, який відповідає за реалізацію Програми, є її Секретаріат, який розміщується у складі Відділення ООН у м. Відень, (Австрія). Україна бере участь у здійсненні Програми від часу її ухвалення.

Завданням Програми є надання допомоги у вирішенні питань міжнародного співтовариства у галузі протидії злочинності, а також надання своєчасної практичної допомоги державам у вирішенні проблем протидії як національній, так і транснаціональній злочинності. Загальні цілі Програми полягають у такому:

- запобігання злочинності всередині держав, у тому числі транснаціональній злочинності;
- протидія злочинності як на національному, так і на міжнародному рівні;
- активація регіонального і глобального співробітництва у протидії злочинності;
- об'єднання зусиль держав-членів ООН у запобіганні транснаціональній злочинності й боротьбі з нею;
- здійснення ефективного правосуддя за належній повазі прав і свобод людини;

– сприяння дотриманню найвищих стандартів справедливості, гуманності, правосуддя і професійної поведінки.

Програма ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя поєднує діяльність Комісії із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, Конгресів ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками, Інститутів ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками, мережі призначуваних урядами Національних кореспондентів із запобігання злочинності і кримінального правосуддя й Інформаційної мережі з питань злочинності та правосуддя.

Розглянемо діяльність окремих елементів Програми ООН.

Комісія із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (КЗЗКП) (Commission on Crime Prevention and Criminal Justice (CCPCJ)) створена в 1992 р. у складі Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОР). Комісія складається із 40-ка держав-членів, які обираються ЕКОСОР на три роки, і проводить щорічні сесії тривалістю не більш 10-ти днів.

Комісія виконує такі функції:

– розроблення керівних принципів для ООН щодо запобігання злочинності і кримінального правосуддя;

– розроблення, контроль і огляд процесу виконання програми роботи на основі системи середньострокового планування і відповідно до встановлених принципів пріоритетності;

– сприяння і допомога в координуванні заходів Інститутів ООН із запобігання злочинності й поводження з правопорушниками;

– мобілізація підтримки Програми з боку держав-членів;

– підготовка для Конгресів ООН і розгляд пропозицій, які надаються ними, про включення окремих питань у свою програму роботи.

Конгреси ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками (КЗЗПП) (UN Congress on the Prevention of Crime and Treatment of Offenders (CPCTO)) проводяться раз на п'ять років, починаючи з 1955 р.

До порядку денного Конгресу входить досить широке коло питань. Він визначається як консультативний орган Програми ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя і служить для:

– обміну думками між державами, міжурядовими та неурядовими органами й окремими експертами;

– обміну досвідом у сфері досліджень права та розроблення програм;

– виявлення нових тенденцій і проблем щодо запобігання злочинності та кримінального правосуддя;

– подання рекомендацій та зауважень Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя з окремих питань;

– подання пропозицій для розгляду Комісією із запобігання злочинності та кримінального правосуддя у зв'язку з можливими темами для включення в програму роботи.

Діяльність Конгресу закінчується ухваленням підсумкового документа – доповіді Конгресу. Цей великий за обсягом документ готується генеральним доповідачем. Він містить основну інформацію про проведення Конгресу: порядок денний, тексти доповідей, резолюції та рекомендації, ухвалені Конгресом. Доповідь приймається і схвалюється Конгресом. Рішення і рекомендації, ухвалені Конгресом, мають рекомендаційний характер, але мають велике значення для зміцнення і розширення міжнародного співробітництва держав у протидії кримінальній злочинності, сприяють обміну досвідом боротьби з конкретними видами кримінальних злочинів, сприяють розробленню нових міжнародних угод і їх уніфікації в цій галузі.

До **Інститутів ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками (ІЗПП) (UN Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (ICTO))** належать Міжрегіональний науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності і правосуддя (United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI)), і регіональні інститути (азіатський, латиноамериканський, африканський, Гельсінський). Крім того, у зазначеній галузі з ООН співробітничать три інші установи: Арабський дослідницький і навчальний центр з питань безпеки (Arab Security Studies and Training Centre (ASSTC)), що розташований в м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія); Австралійський інститут кримінології (Australian Institute of Criminology (AIC)), що розташований в м. Канберра (Австралія) і Міжнародний центр реформування кримінального законодавства та політики кримінальної юстиції (International Center for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy (ICCLR & CJP)), що розташований в м. Ванкувер (Канада).

Зазначені установи, які становлять мережу по виконанню Програми ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, служать сполучною ланкою між ООН і державами в різних регіонах світу, розвивають міжрегіональне, регіональне і субрегіональне співробітництво з метою сприяння здійсненню політики ООН у вказаній галузі і забезпечення того, щоб політика держав не відставала від діяльності і планів ООН, інформують ООН про проблеми і першочергові завдання регіонів і допомагають у реалізації Програми.

Основними функціями Інститутів ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками є такі:

- проведення наукових досліджень;
- підготовка і підвищення кваліфікації кадрів національних правоохоронних систем;
- надання технічної допомоги в розробленні і здійсненні різних проєктів (міжнародних і в окремих державах), а також в інформаційній діяльності в цій галузі.

Національні кореспонденти ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (НКЗЗКП) (UN National Correspondents in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice (NCFPCJ)) призначаються державами-членами з числа провідних спеціалістів. Вони сприяють розвитку співробітництва з юридичних,

наукових і технічних питань, підготовки кадрів, обміну інформацією про національне законодавство, організації системи кримінального правосуддя тощо.

Держави-члени повинні надавати підтримку ООН у питаннях розроблення і функціонування **Інформаційної мережі з питань злочинності та правосуддя (ІМЗП) (UN Crime and Justice Information Network (UNCJIN))**, яка має на меті сприяння збиранню, аналізу і поширенню інформації, а також централізації інформації від неурядових організацій і наукових установ у цій сфері. Держави, зокрема, надають Генеральному секретарю дані про динаміку, структуру і масштаби злочинності і кримінального правосуддя. На основі цієї інформації готуються висновки ООН про тенденції злочинності, функціонування систем кримінального правосуддя і стратегій із запобігання злочинності.

Організація Об'єднаних Націй бере участь безпосередньо або діє як координатор чи посередник: під час проведенні наукових досліджень і розробок на національному, регіональному і глобальному рівнях з конкретних проблем протидії злочинності; під час обміні інформацією і поширенні серед держав інформації з цього питання, особливо у зв'язку з новаторськими заходами і результатами, отриманими під час їхнього застосування; в підготовці кадрів правоохоронців і підвищенні їх кваліфікації, а також у разі наданні технічної допомоги правоохоронним органам.

Україна як одна з держав-фундаторів ООН надає особливого значення діяльності ООН з підтримання міжнародного миру та безпеки, розглядаючи участь у ній як важливий чинник своєї зовнішньої політики.

Упродовж багаторічної історії членства в ООН Україна зробила суттєвий внесок у її діяльність, зокрема у галузі міжнародного співробітництва у протидії злочинності. За час свого членства в Раді Безпеки ООН, Економічній і Соціальній Раді ООН, Раді ООН з прав людини, Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя, Комісії із наркотичних засобів, Статистичній комісії та інших органах Україна проводила активну діяльність щодо вироблення міжнародних механізмів із протидії різним виявам міжнародної злочинності.

Провідною і водночас унікальною міжнародною міжурядовою організацією, діяльність якої спрямована на розвиток міжнародного співробітництва у протидії злочинності, вважається **Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) (International Criminal Police Organization (ICPO-INTERPOL))**. Правову основу діяльності Інтерполу становлять його Статут і Регламент, які набули чинності 13 червня 1956 р.

Завдяки винятковій структурі, правовій базі й технічному оснащенню Інтерпол здатний ефективно і раціонально координувати міжнародне поліцейське співробітництво у протидії злочинності, що має транснаціональний характер.

До завдань Інтерполу належать:

– забезпечення широкої взаємодії всіх органів (установ) кримінальної поліції в межах існуючого законодавства держав і в дусі Загальної декларації прав людини 1948 р.;

– створення і розвиток установ, які можуть успішно запобігати і боротися із загальною кримінальною злочинністю (ст. 2 Статуту Інтерполу).

Інтерполу категорично забороняється здійснювати будь-яке втручання або діяльність політичного, воєнного, релігійного або расового характеру.

Структуру Інтерполу становлять: Генеральна Асамблея, Виконавчий комітет, Генеральний секретаріат, Національні центральні бюро (НЦБ), радники з наукових питань (ст. 5 Статуту Інтерполу).

Генеральна Асамблея є найвищим органом Організації і складається з делегатів, призначених державами-членами Інтерполу. Це керуючі посадові особи тих органів, які виконують поліцейські функції; спеціалісти з питань, включених у порядок денний засідання.

Головними функціями Генеральної Асамблеї є такі:

– визначення принципів діяльності та загальних засобів, які повинні сприяти досягненню цілей організації;

– ухвалення рішень та надання рекомендацій членам організації з питань, що належать до її компетенції;

– визначення фінансової політики організації;

– розгляд та схвалення угод з іншими організаціями.

Генеральна Асамблея збирається на свої сесії щорічно. Право голосу на сесіях має лише один делегат від кожної держави-учасниці. Рішення ухвалюються більшістю голосів, за винятком тих, де необхідно 2/3 голосів.

Виконавчий комітет складається з Президента організації, трьох Віце-президентів і дев'яти делегатів. Ці 13 членів представляють різні держави відповідно до принципу справедливого географічного представництва. Президента і трьох Віце-президентів обирає Генеральна Асамблея з числа своїх делегатів. Президент і Віце-президенти повинні представляти різні континенти. Президент обирається на 4 роки, а Віце-президенти на 3 роки.

Виконавчий комітет здійснює контроль за виконанням рішень Генеральної Асамблеї; готує порядок денний її сесій; надає Генеральній Асамблеї плани роботи і пропозиції, які він вважає доцільними; здійснює контроль за діяльністю Генерального секретаря Інтерполу; користується всіма повноваженнями, які делеговані йому Генеральною Асамблеєю. Виконавчий комітет збирається на засідання не менше одного разу на рік за пропозицією Президента.

Президент організації головує на сесіях Генеральної Асамблеї і Виконавчого комітету, керує дебатами; здійснює контроль за відповідністю діяльності Організації рішенням Генеральної Асамблеї, Виконавчого комітету і по можливості підтримує постійний безпосередній зв'язок із Генеральним секретарем організації.

Постійно діючим органом Інтерполу є *Генеральний секретаріат*. Цей орган є міжнародним центром у протидії злочинності і діє як спеціалізований та інформаційний центр. До його функцій належать: упровадження рішень Генеральної Асамблеї і Виконавчого комітету; здійснення ефективного управління діяльністю Організації; підтримання зв'язку з національними і міжнародними органами; підготовка необхідних публікацій тощо.

Генеральний секретаріат складається з Генерального секретаря, технічного й адміністративного персоналу, який виконує функції із забезпечення діяльності організації.

Кандидатура Генерального секретаря подається Виконавчим комітетом і затверджується Генеральною Асамблеєю строком на 5 років, з правом переобрання, але лише до досягнення ним 65-ти років.

Генеральний секретар підбирає персонал та управляє ним, розпоряджається бюджетом, організовує і направляє роботу постійних служб відповідно до директив Генеральної Асамблеї і Виконавчого комітету, перед якими він відповідальний.

Зазвичай, держави, після набуття членства в Інтерполі, створюють у короткий термін у структурі свого поліцейського відомства *Національне центральне бюро (НЦБ)*. Для поліції кожної держави НЦБ – це служба, через яку вона отримала практично вихід на рівень міжнародного співробітництва, можливість брати участь у протидії злочинності на міжнародному рівні. Для Інтерполу це певна з'єднувальна ланка з поліцією держав-членів. У своїй державі Бюро підтримує відносини з різними національними установами (прокуратура, суд, банки, митниці, імміграційні служби), а на міжнародному рівні – з НЦБ інших держав і Генеральним секретаріатом організації.

Кожне НЦБ обстоює, перш за все, інтереси своєї держави, забезпечує ефективність участі поліцій держав-членів Інтерполу в міжнародному співробітництві, у тому числі на рівні прямих двосторонніх контактів.

З наукових питань Інтерпол може консультуватися з *радниками*, які виконують виключно консультативні функції і призначаються Виконавчим комітетом на 3 роки.

Усі співробітники Генерального секретаріату, крім керівників, поділяються на дві групи (категорії):

- офіцерський корпус, представники якого виконують оперативно-аналітичні функції, пов'язані з обробкою інформації, що надходить про злочини та злочинців, виконують запити поліцейських відомств різних держав про надання певних відомостей з архівів Інтерполу;

- технічний і обслуговуючий персонал: секретарі, телефоністи, оператори картотек, працівники бібліотек, фотографи тощо.

Основна діяльність Інтерполу полягає в прийнятті, обробці, збереженні і розповсюдженні інформації про злочини і злочинців. У його системі здійснюються такі *основні види міжнародного розшуку*:

- розшук злочинців для їх арешту та видачі;
- розшук злочинців та підозрюваних для спостереження за їхньою поведінкою;
- розшук осіб, що безвісти зникли;
- розшук викрадених цінностей.

Кожному виду розшуку відповідає свій колір циркуляра, що розсилається національними центральними бюро у випадку звичайного розшуку. Для розшуку злочинців, для їх арешту і видачі передбачено можливість термінового розшуку.

Наразі пріоритетними напрямками співробітництва держав-членів Інтерполу з Організацією і між собою є протидія незаконному обігу наркотиків, легалізації

(відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, міжнародному тероризму, фальшивомонетництву, крадіжкам витворів мистецтва, торгівлі людьми, кіберзлочинності, нелегальній міграції та іншим злочинам транснаціонального характеру.

В Інтерполі склався постійно діючий механізм координації дій поліцій різних держав у протидії злочинності. Відповідно до його цілей можна виокремити дві сфери діяльності цієї організації: зовнішню – забезпечення прямих контактів між підрозділами кримінальної поліції різних держав і дія за межами Інтерполу, а також внутрішню – забезпечення контактів у межах Організації, її Генерального секретаріату, різних комітетів і технічних служб. На практиці ці сфери є взаємозалежними і взаємодоповнюючими.

Володіючи статусом спостерігача в роботі Генеральної Асамблеї ООН, Інтерпол бере участь у розробленні проектів міжнародних договорів з протидії окремим видам злочинів і тим самим сприяє міжнародному правотворчому процесу у зазначеній сфері. Інтерпол не є учасником таких міжнародних договорів, але в багатьох з них містяться норми, що покладають на нього обов'язки з інформаційного забезпечення співробітництва держав у галузі протидії злочинності.

На підставі формування правової основи співпраці з іншими міжнародними організаціями у сфері спільної діяльності, консультативного та інформаційного обміну, технічного співробітництва, Інтерполом укладені договори про співробітництво з Радою Європи (РЕ), Організацією Об'єднаних Націй (ООН), Організацією американських держав (ОАД), Африканським Союзом (АС), Міжнародною торговою палатою (МТП), Європейським центральним банком (ЄЦБ), Міжнародною морською організацією (ІМО), Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (УНЗ), Всесвітнім антидопінговим агентством (ВАДА) тощо.

Робочими мовами Інтерполу є англійська, французька, арабська та іспанська. Загалом до складу Організації входять 194 держави, що робить її найбільшою у світі міжнародною організацією (ООН – 193 держави-члени) (станом на 2019 р.).

Місцезнаходження штаб-квартири Інтерполу – м. Ліон (Франція).

Україну було прийнято до Міжнародної організації кримінальної поліції у 1992 р. на 61-й сесії Генеральної Асамблеї організації. Повноправним членом цієї організації наша держава стала в 1993 р. після створення Національного центрального бюро Інтерполу. За цей період пройдено нелегкий шлях становлення, розвитку і визнання українського Бюро Інтерполу одним із передових підрозділів, що представляє інтереси нашої держави на міжнародному рівні.

25 березня 1993 р. Кабінет Міністрів України своєю Постановою № 220 затвердив положення «Про Національне центральне бюро Інтерполу». Відповідно до цієї Постанови встановлюється, що взаємодія правоохоронних органів України з компетентними органами зарубіжних держав щодо вирішення питань боротьби зі злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни, здійснюється лише через Національне центральне бюро Інтерполу, яким виступає Національна поліція України.

Сьогодні самостійним структурним підрозділом апарату Національної поліції України, що забезпечує представництво України в Міжнародній організації

кримінальної поліції (Інтерпол) та Європейському поліцейському офісі (Європол), є Департамент міжнародного поліцейського співробітництва.

Департамент є центром координації та забезпечення взаємодії правоохоронних та інших органів державної влади України з компетентними органами зарубіжних держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу.

За весь час свого існування Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) зробила значний внесок у розвиток міжнародного співробітництва у протидії злочинності. Україна як член організації вирішила безліч питань щодо взаємодії з національними правоохоронними органами зарубіжних держав, і від готовності України до зазначеної співпраці залежить престиж нашої держави в очах усієї світової спільноти.

Однією з перших ознак розбудови нової європейської системи внутрішньої безпеки стало заснування регіональної міжурядової організації – **Європейсько-го поліцейського офісу (Європол) (European police office (Europol))**. Організація була створена на основі Договору про Європейський Союз (Маастрихтський договір) від 7 лютого 1992 р., у якому був підтверджений намір заснувати європейську поліцейську службу для покращення співробітництва між державами-членами ЄС у протидії міжнародній злочинності.

Із метою чіткого визначення правового статусу Європолу і розширення його компетенції представники європейських держав на підставі Договору про Європейський Союз розробили Конвенцію про створення Європолу, яка 26 липня 1995 р. була підписана 15-ма представниками держав-членів ЄС (Бельгія, Данія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Австрія, Португалія, Швеція, Іспанія і Великобританія).

Конвенція про створення Європолу набула чинності 1 жовтня 1998 р. (після ратифікації всіма державами-членами ЄС), унаслідок чого Європол набув офіційного статусу міжурядової правоохоронної організації. Фактично Європол розпочав повноцінну діяльність з 1 липня 1999 р., оскільки для створення відповідних умов роботи виникла потреба в доповненні Конвенції, а також розробленні і затвердженні низки правових документів.

Конвенція закріплювала критерії щодо віднесення конкретних злочинів до компетенції Європолу, а саме: скоєний організованою групою, зачіпає інтереси декількох держав-членів ЄС або розслідування неможливо провести силами однієї держави. У документі містився конкретний список злочинів, яким доручалося займатися Європолу: незаконний обіг наркотиків і ядерних матеріалів, торгівля людьми, вбивство, нелегальна міграція, викрадення автомобілів, тероризм, легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, фальшивомонетництво тощо.

Надалі в Конвенцію неодноразово вносилися зміни, у тому числі ті, що розширювали сферу повноважень Європолу. Для спрощення цього процесу Рада Європейського Союзу своїм Рішенням № 2009/371 від 6 квітня 2009 р. наново заснувала Європол як правоохоронну установу, повністю інтегровану до

організаційної структури ЄС і фінансовану не за рахунок внесків держав-членів, а безпосередньо з бюджету Союзу.

Головним завданням Європолу в сучасних умовах є взаємодія національних правоохоронних органів держав-членів ЄС (за умови визнання і поваги державного суверенітету кожної держави) у протидії злочинам транснаціонального характеру в таких формах:

- обмін поліцейською інформацією між відрядженими національними поліцейськими службами до штаб-квартири Європолу офіцерами зв'язку;
- оцінка криміногенної ситуації на континенті з метою виявлення нових злочинних явищ і тенденцій (підготовка на підставі наявної інформації стратегічних доповідей і аналітичних матеріалів);
- надання технічної підтримки, експертного сприяння національним правоохоронним органам.

Європол у своїй діяльності підзвітний Раді ЄС. Рада несе відповідальність за основні ухвалені управлінські рішення Європолу; спільно з Європейським парламентом призначає Дирекцію Організації; затверджує бюджет Організації (яка є частиною загального бюджету ЄС); разом з Європейським парламентом приймає правила, що стосуються діяльності Європолу; готує щорічну спеціальну доповідь до Європейського парламенту про діяльність Європолу.

Рада ЄС призначає *Адміністративну раду* Європолу, яка здійснює стратегічне керівництво та нагляд за виконанням завдань Організацією. Адміністративна рада складається з одного високопоставленого представника від кожної держави-члена та Європейської комісії. Приймає свої рішення більшістю в дві третини, при цьому кожен член має один голос.

Адміністративна рада Європолу проводить свої зібрання не рідше за один раз на рік з метою обговорення широкого кола питань, які стосуються поточної діяльності та подальшого розвитку Організації.

Щороку Адміністративна рада розробляє бюджет Європолу, програми роботи щодо майбутньої діяльності та загальний звіт про заходи, проведені минулого року, які надаються Раді ЄС для затвердження та інформування Європейського парламенту.

Адміністративна рада рекомендує для затвердження Раді ЄС персональний склад Дирекції Європолу, до якої входять Директор та його заступники. Дирекція відповідає за повсякденну діяльність Європолу, рівень ефективності виконання завдань, організацію, підбір персоналу тощо.

Главою Європейського поліцейського офісу є *Директор*, який призначається Радою ЄС одногосно, після отримання висновку Адміністративної ради Європолу.

Директор призначається на чотирирічний строк, який може бути продовжений один раз на додатковий період у чотири роки.

Директор відповідає за управління Європолом, виконання покладених на Організацію завдань, управління персоналом і будь-яких інших завдань, що отримані ним від Ради ЄС або Адміністративної ради. Директор має трьох

заступників, які призначаються Радою ЄС строком на чотирирічний термін, який може бути продовжений ще на один строк. Три його заступники керують Оперативним департаментом, Департаментом управління і Департаментом забезпечення.

У державах-членів ЄС діють *національні відділи зв'язку* як органи зв'язку між Європолем і національними компетентними органами. Вони виступають об'єднувальною ланкою між Європолем і компетентними службами держав-членів ЄС.

При штаб-квартирі Європолу на постійній основі працюють спеціальні службові особи держав-членів – *офіцери зв'язку*. Вони представляють національні відділи зв'язку і відповідають за обмін інформацією між Європолем і відділами зв'язку у своїх державах.

Офіцери зв'язку, діючи згідно з національним правом держави-члена ЄС, яка його направила, сприяють в обміні інформацією між національними відділами, які їх відрядили, та Європолем, зокрема:

- забезпечують Європол інформацією з національного відділу;
- надсилають інформацію з Європолу до свого національного відділу;
- взаємодіють зі службовцями Європолу, забезпечуючи інформацією та надаючи консультації під час аналізу інформації, що стосується своєї держави.

Офіцери зв'язку мають право ознайомлюватися з різноманітними файлами Європолу, користуються привілеями та імунітетом недоторканності, встановленими в договорах ЄС.

Керівники національних відділів зустрічаються на постійній основі, щоб надати допомогу Європолу з оперативних питань, як за власною ініціативою, так і на вимогу Адміністративної ради або Директора Європолу.

Держави-члени ЄС повинні вживати необхідних заходів для того, щоб національні відділи могли виконувати власні завдання, зокрема мали доступ до відповідних національних баз даних.

До завдань національних відділів Європолу належать:

- забезпечення Європолу за їх власною ініціативою інформацією та розшуковими даними, необхідними для виконання його завдань;
- надання відповідей на запити Європолу щодо інформації, розшукових даних;
- підтримка оновлень інформації або розшукових даних;
- оцінка інформації або розшукових даних згідно з національним законодавством для компетентних органів та передача їм цих матеріалів;
- надсилання запитів про інформацію, розшукові дані та аналітичні матеріали до Європолу;
- забезпечення Європолу інформацією для її подальшого зберігання у комп'ютеризованих системах;
- забезпечення відповідності національному законодавству обміну інформацією з Європолем.

До завдань Європолу належить підтримання комп'ютерної системи, яка об'єднує в єдину інформаційну систему всі держави-члени ЄС. Мережа містить у собі три головні складові частини (системи): інформаційну, аналітичну та індекс-систему.

Завдяки їй національні відділи отримують безпосередньо через комп'ютерну мережу Європолу інформацію про злочини і злочинців.

До комп'ютерної системи Європолу ставиться низка жорстких формальних вимог, а саме забезпечення дотримання прав і свобод людини, безпека, надійність захисту інформації, передбачення можливості для здійснення ефективного нагляду і контролю, перш за все за змістом і використанням значущих персональних даних з боку уповноваженого на це органу. Контролююча інстанція складається з уповноважених осіб із захисту інформації, по два представника від держави-члена Європолу.

До складу персоналу Європолу входять співробітники з різних правоохоронних органів, у тому числі поліції, прикордонних органів, митниці, служби безпеки. Такий міжвідомчий підхід дозволяє всебічно, повно та комплексно проводити збір інформації та мінімізувати простір, у якому злочинці можуть здійснювати свої протиправні дії.

Партнери Європолу мають право використовувати дані Європолу для запобігання, виявлення і розслідування злочинів, а також для виявлення і затримання злочинців. Експерти та аналітики Європолу можуть брати участь у спільних слідчих групах, які допомагають проводити кримінальні розслідування на місцях у державах-членах ЄС.

Близько сотні кримінальних аналітиків проводять постійне оцінювання, комплексний і перспективний аналіз злочинності в Європейському Союзі. Вони визначають і оцінюють загрози для ЄС, що можуть виникнути з боку організованої злочинності; окреслюють структуру організованих злочинних груп, основні види злочинів, що впливають на ЄС.

Важливо відзначити, що Європейський поліцейський офіс не є наднаціональною поліцейською організацією із надзвичайними повноваженнями. Він позбавлений будь-яких виконавчих функцій. Його персонал не має права здійснювати кримінальне провадження, затримувати злочинців або проводити слідчі дії. Європол задумано як єдину інформаційну базу даних, у якій містяться відомості про злочинців і злочини, що мали місце на території ЄС.

Європейський поліцейський офіс закріпив співробітництво у правоохоронній діяльності шляхом підписання міжнародних договорів з державами, що не є членами ЄС, – США, Канадою, Норвегією, а також міжнародними організаціями – Всесвітню митною організацією (ВМО), Європейським моніторинговим центром з наркотиків та наркотичної залежності (ЄМЦННЗ), Європейським центральним банком (ЄЦБ), Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол) тощо.

Штат центрального представництва Європолу налічує орієнтовно 900 співробітників. Робочими мовами Європолу є мови, що є офіційними в діяльності Європейського Союзу.

Місцеперебування штаб-квартири Європолу – м. Гаага (Нідерланди).

Одним із позитивних результатів налагодження співробітництва України з ЄС у галузі протидії злочинності є підписання 14 грудня 2016 р. Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне

співробітництво (ратифікована Україною 12 липня 2017 р.). Метою Угоди є встановлення відносин співробітництва між Україною та Європолом для підтримки України та держав-членів ЄС у запобіганні і боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та іншими формами міжнародної злочинності, зокрема шляхом обміну інформацією між Україною та Європолом. Укладення Угоди між Україною та Європолом не лише сприятиме зусиллям України у протидії міжнародній злочинності на національному та міжнародному рівні, але й засвідчує прагнення нашої країни до поглиблення практичної взаємодії з європейськими правоохоронними інституціями.

Національним відділом, що здійснює зв'язок з Європолом, як уже було зазначено, виступає Департамент міжнародного поліцейського співробітництва, що входить до структури Національної поліції України. Департамент здійснює представництво та забезпечує виконання зобов'язань України в Європолі, організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів України з Європолом, а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Європолу, і використовує та надає іншим правоохоронним органам України доступ до інформаційно-телекомунікаційних систем і банків даних Європолу, а також вносить до цих банків даних інформацію правоохоронних органів України.

Із метою покращення координації та співробітництва між компетентними органами держав-членів ЄС у протидії організованій злочинності, за результатами саміту Європейської Ради ЄС у м. Тампере (Фінляндія) в 1999 р., було створено **Європейську організацію з питань юстиції (Євроюст) (European Organization for Justice (Eurojust))**.

14 грудня 2000 р. з ініціативи Португалії, Франції, Швеції та Бельгії був створений Про-Євроюст як підготовчий орган, який складався з національних прокурорів і мав на меті напрацювати схему діяльності Євроюсту в майбутньому. На той час штаб-квартира Про-Євроюсту знаходилась в офісі Ради Європи у м. Брюссель (Бельгія). Офіційну діяльність Про-Євроюст почав 1 березня 2001 р.

Терористичні атаки, що мали місце 11 вересня 2001 р. у США, стали каталізатором ухвалення Рішення Ради ЄС 2002/187 «Про заснування Євроюсту з метою посилення боротьби з тяжкими злочинами» від 28 лютого 2002 р. Відповідно до вказаного Рішення Євроюст є постійним органом ЄС, що має правосуб'єктність та фінансується за рахунок загального бюджету Європейського Союзу, з місцеперебуванням у м. Гаага (Нідерланди).

З моменту свого заснування Євроюст змінився, як у кількісному складі національних членів (у зв'язку з розширенням ЄС) і фінансових потребах, так і щодо його залучення до європейського судового співробітництва, що вимагало перегляду окремих положень Рішення Ради ЄС 2002/187. Тому 16 грудня 2008 р. було ухвалено Рішення Ради ЄС 2009/426 «Про зміцнення Євроюсту та внесення змін до Рішення Ради 2002/187», метою якого є зміцнення оперативної здатності Євроюсту, інтенсифікація обміну інформацією між зацікавленими

сторонами, спрощення співробітництва між національними органами та Євроюстом та зміцнення співробітництва з партнерами та третіми державами.

До завдань Євроюсту належать:

– розвивати й покращувати координацію між компетентними органами держав-членів щодо дій з розслідування і кримінального переслідування, які вони проводять на своїй території, з урахуванням будь-якого запиту, що надійшов від компетентного органу однієї з них, а також будь-якої інформації, наданої компетентним органом на підставі розпоряджень, виданих відповідно до установчих договорів;

– зміцнювати співробітництво між компетентними органами держав-членів, зокрема шляхом сприяння виконанню запитів у сфері судової співпраці, в тому числі щодо документів, які потребують взаємного визнання;

– підтримувати іншими способами зусилля компетентних органів держав-членів для підвищення ефективності розслідувань та заходів із кримінального переслідування.

Євроюст складається з *національних членів* (прокурорів, суддів або офіцерів поліції), кожен із яких має, зазвичай, одного заступника та помічника, які працюють на постійній основі.

Національні члени, виконуючи повноваження національних компетентних органів, мають право на отримання запитів та рішень стосовно розслідування і кримінального переслідування, у тому числі щодо правових документів, які вводять у дію принцип взаємного визнання, а також право на їх передачу, сприяння їх виконанню, надання додаткової інформації, що має до них стосунок, та на забезпечення контролю за їх виконанням.

Національні члени мають право брати участь у роботі спільних слідчих груп, у тому числі у їх створенні. При цьому кожна держава-член визначає, національний член бере участь у спільній слідчій групі як національний компетентний орган або від імені Євроюсту.

Національні члени, кожен із яких має один голос, становлять *Колегію Євроюсту*, яка приймає рішення більшістю у 2/3 голосів. Колегія відповідальна за діяльність Організації, затверджує проєкт бюджету й передає затверджений варіант до Європейської комісії ЄС. Колегія обирає голову на 3 роки з правом бути обраним двічі.

Роботі Колегії сприяє *Адміністрація*, яку очолює *Адміністративний директор*. Його основні обов'язки полягають у поточному управлінні Євроюстом, керівництві персоналом, наглядом за реалізацією щорічної програми роботи. Крім того, Адміністративний директор розробляє проєкт бюджету, який направляється до Колегії. Адміністративний директор обирається одноголосно на 5 років. Звільнений з посади він може бути за наявності не менше 2/3 голосів. Одна людина не може бути обрана Адміністративним директором більш як двічі.

Адміністрація складається із *Секретаріату Колегії, відділів* (бюджетного, фінансів і закупівель, аналізу справ, кадрів, захисту інформації, інформаційного управління) і *служб* (юридичної і зв'язків з громадськістю).

Важливу роль у діяльності Євроюсту відіграє *Спільний наглядовий орган*, що є незалежним зовнішнім органом у сфері захисту даних. Цей орган складається із суддів та постійних членів, які забезпечують відповідність нормативно-правовим актам ЄС процесу обробки персональних даних.

Спільний наглядовий орган здійснює моніторинг діяльності Євроюсту, пов'язаної з обробкою персональних даних, і гарантує, що вона проводиться відповідно до Рішення Ради 2002/187 «Про заснування Євроюсту з метою посилення боротьби з тяжкими злочинами». Для виконання своїх завдань цей орган має повний доступ до всіх відповідних документів. Євроюст надає йому всю необхідну інформацію й допомагає у виконанні покладених завдань іншими способами. Крім того, Спільний наглядовий орган розглядає звернення від осіб, щодо яких проводиться розслідування.

До повноважень Євроюсту віднесені всі види злочинів, на які поширюються повноваження Європолу, а також інші види злочинів, щодо яких Євроюст (відповідно до його цілей) надає допомогу в процесі розслідування і кримінального переслідування на запит компетентних органів держав-членів.

Євроюст розвиває міжнародне співробітництво у протидії злочинності шляхом укладення договорів з державами, що не є членами ЄС (Албанія, Аргентина, Боснія і Герцеговина, Єгипет, Канада, Ісландія, Ізраїль, Японія, Корея, Молдова, Монголія, Сінгапур, Швейцарія, Таїланд, Туреччина, США тощо). Окрім того, Євроюст активно співпрацює з Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), Європейським поліцейським офісом (Європол), Європейською судовою мережею (СММ), Європейським бюро з боротьби з шахрайством (ОЛАФ), Європейською агенцією з прикордонної та берегової охорони (ФРОНТЕКС), Європейським поліцейським коледжем (СЕPOL) тощо.

З огляду на зацікавленість України і Євроюсту у розвитку тісної та динамічної співпраці для вирішення існуючих і майбутніх викликів, пов'язаних з тяжкими злочинами 27 червня 2016 р., була підписана Угода про співробітництво між Україною і Європейською організацією з питань юстиції (ратифікована Україною 08 лютого 2017 р.). Угода створює правову основу для використання Україною можливостей Євроюсту, що передбачає підвищення ефективності компетентних органів України та ЄС у розслідуванні і кримінальному переслідуванні за тяжкі злочини транснаціонального характеру, зокрема організованої злочинності і тероризму.

Документом передбачено співробітництво у формі створення спільних слідчих груп, оперативного обміну інформацією, координації дій з протидії транскордонній злочинності, сприяння збиранню доказів, надання правової допомоги, вирішення конфлікту юрисдикцій тощо.

Компетентним органом в Україні для виконання цієї Угоди є Генеральна прокуратура України.

Важливо зазначити, що укладення Угоди про співробітництво між Україною і Європейською організацією з питань юстиції є одним із критеріїв Плану дій щодо лібералізації Євросоюзом візового режиму і відповідає намірам України та ЄС

розвивати відносини у сфері юстиції та внутрішніх справ. Напрацьований у межах ЄС досвід з протидії злочинності є унікальним і прогресивним, що вказує на його значущість і широку застосовність в Україні.

Регіональні міжнародні організації в Європі мають великий досвід міждержавної взаємодії у галузі протидії злочинності, що пояснюється історично сформованим процесом економічної і політичної інтеграції. Внаслідок своєї специфіки, найбільш актуальними сьогодні залишаються питання врегулювання регіональних взаємовідносин між державами у галузі протидії злочинності у межах **Ради Європи (РЄ)** – найбільшої представницької європейської міжурядової організації (станом на 2019 р. нараховує 47 держав-членів).

Міжнародна співпраця з протидії злочинності, що здійснюється у межах Ради Європи, дає широкі можливості координації антикримінальних зусиль держав-членів у галузі запобігання злочинності, боротьби з нею і притягнення до відповідальності правопорушників.

Головна роль у зазначеній діяльності відводиться **Європейському комітету з проблем злочинності (ЄКПЗ) (European Committee on Crime Problems (CDPC))** який був створений Комітетом міністрів Ради Європи в 1957 р. для здійснення аналізу стану кримінального законодавства держав, рівня злочинності, ефективності профілактичних заходів та інших заходів, пов'язаних із вивченням різних аспектів кримінально-правової системи.

Велике значення надається розгляду в Європейському комітеті з проблем злочинності питань з протидії окремим видам (категоріям) злочинів, таким як тероризм, незаконний обіг наркотиків і вогнепальної зброї, легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, торгівля людьми, незаконна міграція, кіберзлочинність тощо.

У своїй діяльності Європейський комітет з проблем злочинності керується програмами Ради Європи, рішеннями Комітету міністрів і Парламентської асамблеї Ради Європи.

Наукова експертиза діяльності Європейського комітету з проблем злочинності забезпечується Науковою кримінологічною радою, конференціями директорів науково-дослідних кримінологічних інститутів і невеликими дослідницькими комітетами і групами експертів.

Європейський комітет з проблем злочинності проводить велику кількість наукових досліджень у своїй галузі, готує публікації з проблемних питань кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, а також кримінології.

Із метою приведення законодавства і практики держав-членів Ради Європи у галузі протидії злочинності до єдиного знаменника Європейським комітетом з проблем злочинності було підготовлено більше 20-ти проєктів міжнародних договорів, а також більше 80-ти проєктів резолюцій, ухвалених згодом Комітетом міністрів Ради Європи. Ці документи містять рекомендації з розвитку національного законодавства і правозастосовної діяльності.

До функцій Європейського комітету з проблем злочинності належить забезпечення контролю за виконанням положень відповідних конвенцій Ради Європи, а також резолюцій та рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи.

Зростання масштабів незаконного обігу наркотиків у Західній Європі зумовило заснування в 1971 р. **Групи зі співробітництва у протидії зловживанню наркотиками та їх незаконному обігу**, відомої більше як Група Помпідю (*Co-operation Group to Combat Drug Abuse and Illicit Trafficking in Drugs, Pompidou Group*).

У 1980 р. Група набула офіційного статусу та увійшла до складу Ради Європи. На цей момент членами Групи Помпідю є 37 держав і одна держава-спостерігач (Мексика). Крім того, учасником Групи Помпідю є Європейська комісія ЄС.

Основним завданням Групи Помпідю є протидія незаконному обігу і вживанню наркотиків шляхом підтримки розвитку ефективної і науково обґрунтованої політики щодо використання наркотичних засобів у державах-членах групи.

Група Помпідю не є виконавчим органом, не надає допомогу і не передає оперативну інформацію, а лише забезпечує розроблення та обмін пропозиціями між урядами європейських держав із проблем зловживання та незаконного обігу наркотиків.

Для зміцнення співробітництва у протидії злочинності у межах Ради Європи створено низку комітетів експертів:

– *Європейський комітет з правового співробітництва (ЄКПС) (European Committee on legal cooperation (CDCJ)*, який відповідає за правову діяльність Ради Європи, розробляє проекти міжнародних договорів і рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи;

– *Європейський комітет з кримінальних питань (ЄККП) (European committee on crime problems (CDPC)*, який здійснює нагляд та координацію діяльності Ради Європи щодо запобігання злочинів та контролю за злочинністю;

– *Комітет експертів з питань захисту дітей від сексуальної експлуатації та жорстокого поводження (Committee of experts on the protection of children against sexual exploitation and sexual abuse (PC-ES)*, діяльність якого спрямована на створення умов правового співробітництва у цій галузі, а також удосконалення інструментів, пов'язаних із визначенням відповідальності за злочини сексуальної експлуатації дітей та жорстокого поводження з ними;

– *Комітет експертів з питань застосування європейських конвенцій у галузі кримінального судочинства (Committee of experts on the operation of European conventions on co-operation in criminal matters (PC-OC)*, що являє собою форум, на якому експерти з держав-членів та держав-спостерігачів, а також представники інших міжнародних організацій обговорюють напрямки розвитку міжнародного співробітництва у галузі кримінального судочинства;

– *Комітет експертів з питань ефективності правосуддя (European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ)*, який розробляє механізм для більш ефективного функціонування органів юстиції держав-членів і імплементації міжнародних документів, ухвалених Радою Європи у цій галузі;

– Комітет експертів з оцінювання заходів протидії відмиванню грошей (*Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism (MONEYVAL)*), що здійснює контроль за ефективністю протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та виконанням відповідних міжнародних стандартів у цій галузі тощо.

У 1993 р. Комітетом міністрів Ради Європи була ухвалена так звана «Статутна Резолюція» (93) 28, що заклала інституційні основи діяльності *Групи держав по боротьбі з корупцією (Групи Греко) (Group of States against Corruption (GRECO))*. Незважаючи на те, що юридично GRECO стала міжнародною організацією лише в 1999 р. (Комітет міністрів Ради Європи Резолюцією (98) 7 затвердив Статут GRECO), вона розглядалася такою із самого моменту ухвалення рішення про заснування.

Згідно зі Статутом до завдань Групи GRECO належать моніторинг за дотриманням Керівних принципів боротьби з корупцією та імплементація Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 р., Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 1999 р. і Додатковий протокол до Конвенції 2003 р.

Група GRECO своєю діяльністю сприяє протидії корупції, здійснюючи контроль за виконанням державами-членами взятих на себе у цій сфері зобов'язань. Це допомагає виявити прогалини у національній антикорупційній політиці держав, прискорити здійснення необхідних для цього реформ на законодавчому, інституційному та практичному рівнях. Група GRECO також забезпечує платформу для поширення практики щодо запобігання та виявлення фактів корупції.

У роботі органів Групи GRECO можуть брати участь представники різних інститутів Ради Європи. Група щорічно надає доповідь про свою діяльність до Ради Європи.

У справі протидії злочинності велику роль відіграє договірно-правовий (конвенційний) механізм співробітництва держав-членів Ради Європи. У межах організації було схвалено значну кількість міжнародних договорів, що регламентують співробітництво держав у галузі запобігання злочинності, боротьби з нею і поведення з правопорушниками, а саме: Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р.; Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р.; Європейська конвенція про покарання за дорожньо-транспортні злочини 1964 р.; Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками 1964 р.; Європейська конвенція про міжнародну дійсність кримінальних вироків 1970 р.; Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах 1972 р.; Конвенція про передачу засуджених осіб 1983 р.; Конвенція про кіберзлочинність 2001 р.; Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 р. тощо.

Із метою забезпечення прав людини під час здійснення кримінального судочинства у межах Ради Європи було ухвалено низку міжнародно-правових актів, а саме: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних 1981 р.; Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам

насильницьких злочинів 1983 р.; Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., тощо.

Після набуття 9 листопада у 1995 р. членства в Раді Європи Україна взяла на себе низку зобов'язань у галузі реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи. Україна стала стороною основних міжнародних договорів у галузі протидії злочинності, що дозволяє національним правоохоронним органам визначати механізм цієї співпраці з державами-членами Ради Європи.

Завдяки участі України у договорах, укладених Радою Європи, вдалося значно посилити гарантії захисту прав українських громадян, сформувати правову основу для співпраці України з європейськими державами у різних сферах життя, зокрема у протидії злочинності. Значна допомога у цьому напрямку надається Україні в межах строкових Планів дій Ради Європи (впроваджуються починаючи з 2005 р.), що здійснюються у формі конкретних проєктів з метою розширення можливостей нашої держави у галузі протидії окремим видам (категоріям) злочинів.

6. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ У МЕЖАХ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Важливу роль в об'єднанні і координації зусиль держав у протидії злочинності покликані відігравати й міжнародні неурядові організації, що беруть участь у вирішенні різних питань з протидії злочинності, поводження з правопорушниками, забезпечення дотримання мінімальних стандартів кримінального правосуддя, а також у справі прогресивного розвитку міжнародного кримінального права.

Перш за все, слід відзначити, що у міжнародно-правових актах і міжнародно-правовій літературі термін «міжнародні неурядові організації» застосовується стосовно організацій, що діють на національному, субрегіональному, регіональному або міжнародному рівнях. При цьому визначальним у терміні залишається слово «неурядові», що підкреслює незалежність цих організацій від національних урядів, а також їх тісний зв'язок із такими категоріями, як широкі маси, влада народу тощо.

Відмінності між урядовими і неурядовими організаціями лежать у їх правовій основі. Проте в реальності велике різноманіття цих організацій робить важко помітними їх категорії і ускладнює проведення чітких меж між ними. У зв'язку з цим була здійснена спроба провести розмежування між ними на основі суверенітету: міжнародні урядові організації – пов'язані, а міжнародні неурядові організації – не пов'язані із суверенітетом держав.

Важливо зазначити те, що в Статуті ООН не уточнюється рівень неурядової організації, тобто на якому рівні вона функціонує: на національному, субрегіональному, регіональному або міжнародному. У Статуті ООН лише закріплено повноваження Економічної і Соціальної Ради ООН щодо проведення належних

заходів для консультацій із неурядовими організаціями, що належать до її компетенції (ст. 71 Статуту ООН).

Відповідно до Резолюції Економічної і Соціальної Ради ООН 288 (X) «Перегляд заходів консультацій з неурядовими організаціями» від 27 лютого 1950 р. і Резолюції Економічної і Соціальної Ради ООН 1296 (XLIV) «Заходи з консультацій з неурядовими організаціями» від 23 травня 1968 р. під терміном «міжнародна неурядова організація» розуміється «будь-яка міжнародна організація, створена не на підставі міжурядової угоди».

Аналіз наукової думки і міжнародних документів дозволяє виробити певні *критерії*, що визначають об'єктивні умови діяльності міжнародних неурядових організацій, а саме:

– організація повинна мати некомерційний характер (під некомерційним характером розуміється вимога про фінансування організації самими членами або добровільними внесками);

– організація не повинна використовувати або пропагувати насильницькі методи;

– не визнаються міжнародні неурядові організації визвольного руху, воюючі або повсталі сторони та інші озброєні угруповання, навіть якщо їх дії легітимні відповідно до міжнародного права;

– організація не повинна брати участь у політичній діяльності з метою досягнення влади (з числа міжнародних неурядових організацій виключаються будь-які політичні партії і їх опозиційні об'єднання).

На підставі викладеного можна дати таке визначення: *міжнародна неурядова організація* – це організація некомерційного характеру, створена не на основі міжурядової угоди, однак відповідно до нормативного акта держави-місцез перебування для здійснення діяльності у двох і більше державах відповідно до основних принципів і норм міжнародного права. Фактично міжнародні неурядові організації являють собою об'єднання національних громадських організацій двох і більше держав для досягнення спільних цілей у міжнародному масштабі. Урядові структури також можуть брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій, але вони не відіграють у них домінуючої ролі.

Після з'ясування природи міжнародних неурядових організацій треба виділити найбільш впливові з них, діяльність яких спрямована на підтримку і розвиток співробітництва держав у протидії злочинності. До таких організацій слід віднести Міжнародну асоціацію кримінального права, Міжнародне кримінологічне товариство, Міжнародний кримінальний і пенітенціарний фонд тощо.

Діяльність Міжнародної асоціації кримінального права, Міжнародного кримінологічного товариства і Міжнародного кримінального і пенітенціарного фонду, що отримали консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН, об'єднує створений у 1982 р. Міжнародний комітет з координації. Проте кожна з цих організацій, до складу яких входять фахівці з міжнародного кримінального права, незважаючи на свій рекомендаційний характер, мають суттєвий вплив на

розвиток теоретичних і практичних аспектів міжнародного співробітництва у протидії злочинності.

Міжнародна асоціація кримінального права (МАКП) (International Association of Penal Law (IAPL)) була сформована в 1924 р. як правонаступник Міжнародного союзу кримінального права (International Union of Penal Law (IUPL), створеного в 1889 р. Міжнародна асоціація кримінального права є науковою установою і у своїй роботі керується принципами, закріпленими в Статуті ООН 1945 р. і Загальній декларації прав людини 1948 р. Асоціація є консультативним органом при ООН і Раді Європи.

До завдань Міжнародної асоціації кримінального права належать:

- сприяння співробітництву фахівців різних держав, які вивчають кримінальне право і застосовують його на практиці;
- координація правил кримінального процесу;
- розвиток єдиного універсального міжнародного кримінального права та уніфікація кримінального процесу різних держав.

Основною формою діяльності Міжнародної асоціації кримінального права є проведення науково-практичних конгресів і міжнародних практичних курсів з актуальних проблем кримінального та кримінально-процесуального права.

У проміжках між конгресами Міжнародна асоціація кримінального права проводить колоквиуми. Їх тематика, як правило, відповідає темі майбутнього конгресу і стосується регіональних проблем, які обговорюватимуться на конгресі.

Вищим органом Міжнародної асоціації кримінального права є *Загальні збори* членів асоціації. Вони скликаються раз на 5 років одночасно з Міжнародним конгресом з кримінального права. Конгрес приймає рішення, що стосуються діяльності Асоціації, може вносити поправки до Статуту організації.

Загальні збори обирають на 5-річний строк *Керівну раду* у складі *Президента, Віце-президентів, Генерального секретаря, заступників Генерального секретаря і членів* (усього 49), які представляють регіони світу та основні правові системи. На кожному конгресі склад Ради оновлюється наполовину. Керівна рада підтримує і контролює відносини з національними групами, вирішує питання про прийняття нових членів Асоціації та виключення з Асоціації, встановлює розміри членських внесків, забезпечує діяльність Асоціації.

Міжнародна асоціація кримінального права зробила істотний внесок щодо створення Міжнародного кримінального суду. Сама ідея створення відповідного механізму для розслідування міжнародних злочинів, порушень прав людини і винесення в них судових рішень зародилася і отримала свій розвиток у Міжнародній асоціації кримінального права.

Більшість заходів, проведених Міжнародною асоціацією кримінального права, здійснили безпосередній вплив на програми технічної допомоги і співпраці з різними управліннями і підрозділами Секретаріату ООН і її спеціалізованими установами. Ці програми спрямовані на сприяння державам, що розвиваються, особливо африканським і арабським, а також державам Центральної і Східної Європи. Вони охоплюють такі сфери діяльності, як захист прав людини і забезпечення їх

дотримання під час здійснення кримінального правосуддя; міжнародна співпраця в питаннях кримінального правосуддя, включно з екстрадицією і взаємну правову допомогу; протидія організованій злочинності; забезпечення ефективного управління і надання підтримки Міжнародному кримінальному суду тощо.

У 1972 р. Міжнародна асоціація кримінального права спільно з місцевою владою міста Сіракузи (Італія) створили Міжнародний інститут кримінальної юстиції та прав людини (МІКЮПЛ) (Syracusa International Institute for Criminal Justice and Human Rights (SII)). Цей Інститут спрямовує свою діяльність на розвиток більш ефективних систем кримінальної юстиції в усьому світі, а також у зміцненні поваги до прав людини та верховенства права. Він проводить наукові дослідження у галузі кримінальної юстиції і забезпечує професійну підготовку дипломованих фахівців. Щорічно в січні, травні, грудні Інститут проводить учбові семінари, де проходять навчання наукові і практичні співробітники із різних держав. Періодично Інститут організовує міжнародні конференції експертів з різних питань протидії злочинності.

Міжнародна асоціація кримінального права видає щоквартальний журнал «Міжнародний огляд кримінального права». Робочою мовою Асоціації є французька. Місцезнаходження Міжнародної асоціації кримінального права – м. Париж (Франція).

Провідну роль у вирішенні окремих питань міжнародного співробітництва у протидії злочинності відіграє **Міжнародне кримінологічне товариство (МКТ) (International Society for Criminology (ISC))**. Ця міжнародна неурядова організація була заснована в м. Рим (Італія) в 1937 р. за ініціативою італійського професора кримінальної антропології Беніньо ді Тулліо. Відповідно до Статуту організації 1949 р. Міжнародне кримінологічне товариство має консультативний статус при ООН і свого постійного представника в цій організації. У 1960 р. Міжнародне кримінологічне товариство отримало консультативний статус при Організації об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). До складу товариства входять національні інститути і фахівці цієї галузі.

Основним завданням Міжнародного кримінологічного товариства є сприяння дослідженню кримінологічних аспектів злочинності на міжнародному рівні, при об'єднанні для цього зусиль науковців і практичних фахівців у галузі кримінології, криміналістики, психології, соціології тощо.

Здійснюючи свою діяльність, Міжнародне кримінологічне товариство організовує міжнародні конгреси, семінари, колоквіуми, публікує їх матеріали, сприяє в науковому обміні між національними науковими та навчальними центрами, організовує міжнародні кримінологічні курси з підвищення кваліфікації наукових кадрів, організовує спільно з іншими міжнародними організаціями та національними науковими установами регіональні міжнародні кримінологічні центри, засновує і призначає стипендії та премії для стимулювання розвитку кримінологічної науки. Фінансування Міжнародного кримінологічного товариства забезпечується членськими внесками, добровільними внесками держав, власною видавничою та іншою діяльністю.

Вищим органом Міжнародного кримінологічного товариства є *Генеральна асамблея*, яка збирається один раз на п'ять років під час проведення міжнародного конгресу. Адміністративним органом товариства є *Керівна рада*, що складається з 30-ти членів, що обираються всіма членами товариства шляхом голосування поштою. До складу Керівної ради входять представники всіх континентів і держав, де кримінологія отримала достатній розвиток. Керівна рада обирає *Президента, Генерального секретаря, двох заступників Генерального секретаря*.

Організацією наукової роботи товариства займається *Науковий комітет*. П'ятнадцять членів Наукового комітету обираються Керівною радою на п'ять років і можуть переобиратися. Кандидатури у члени Наукового комітету пропонує Президент або Генеральний секретар товариства. При цьому враховуються наукова кваліфікація кандидатів, забезпечення представництва в Науковому комітеті різних регіонів світу.

Науковий комітет на своїх щорічних засіданнях проводить роботу з підготовки міжнародних конгресів, визначає їх тематику, організовує міжнародні колоквиуми та семінари, забезпечує видання журналу товариства «Міжнародний аналіз кримінології» (два випуски на рік) і щомісячної оперативної інформації про життя суспільства «Нові листи». Він координує і очолює роботу міжнародних кримінологічних центрів у містах Монреалі (Канада) та Генуя (Італія).

Коллективними та індивідуальними членами Міжнародного кримінологічного товариства є представники більше 80-ти держав-членів ООН.

Головною подією в роботі Міжнародного кримінологічного товариства є його конгреси. За час існування товариства проведено більше десяти конгресів. Серед обговорюваних проблем на конгресах були питання: методи і політика запобігання злочинності, поводження з правопорушниками, протидія тероризму, протидія організованій злочинності, інтернаціоналізація злочинності, співпраця правоохоронних органів у виявленні, розслідуванні і запобіганні злочинності, методи протидії злочинності тощо.

Товариство підтримує тісні наукові зв'язки з Організацією Об'єднаних Націй (ООН), Міжнародною асоціацією кримінального права (МАКП), Міжнародним кримінальним і пенітенціарним фондом (МКПФ), Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), Європейським Союзом (ЄС) тощо. Робоча мова Міжнародного кримінологічного товариства – французька. Місцеперебування – м. Париж (Франція).

У справі розвитку міжнародного співробітництва у протидії злочинності окрему роль відіграє ***Міжнародний кримінальний і пенітенціарний фонд (МКПФ) (International Penal and Penitentiary Foundation (IPPF))***. Це міжнародна неурядова науково-юридична організація, що була заснована в 1951 р. у м. Берн (Швейцарія). Фонд має консультативний статус при ООН у галузі превенції злочинності.

Сьогодні Міжнародний кримінальний і пенітенціарний фонд об'єднує фахівців у галузі кримінального і пенітенціарного права майже з 30-ти держав.

До завдань Фонду належать організація і заохочення наукових досліджень у галузі запобігання злочинності, а також вивчення форм поведінки із засудженими в різних державах. Основною формою діяльності Фонду є проведення наукових конгресів, сесій і колоквиумів. Фонд також організовує міжнародні семінари, влаштовує зустрічі начальників пенітенціарних установ тощо.

Керівними органами Міжнародного кримінального і пенітенціарного фонду є Рада і Виконавчий комітет. Рада складається з представників (не більше 3-х осіб) кожної держави і скликається не менше одного разу на 5 років. До складу Виконавчого комітету входять Президент, два Віце-президенти і Генеральний секретар.

Бюджет фонду становлять кошти, які він успадкував від Міжнародної кримінальної і пенітенціарної комісії (1872–1951), яка в 1951 р. делегувала свої функції ООН.

Міжнародний кримінальний і пенітенціарний фонд взаємодіє з Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол), Європейським комітетом з проблем злочинності (ЄКПЗ), Міжрегіональним науково-дослідним інститутом ООН з питань злочинності і правосуддя (ЮНІКРІ) та іншими міжнародними організаціями. Робочими мовами фонду є англійська і французька. Місцеперебування Міжнародного кримінального і пенітенціарного фонду – м. Берлін (Німеччина).

У підсумку слід зауважити, що у світі спостерігається тенденція до зростання ролі міжнародних неурядових організацій у справі протидії злочинності. Про це свідчать такі тенденції їх розвитку, як:

- невинне зростання їх кількості;
- посилення співробітництва у вирішенні не окремих, а глобальних проблем сучасної міжнародної злочинності;
- зростання рівня і масштабів взаємодії з міжнародними міжурядовими організаціями, особливо установами системи ООН;
- формування ширшого від національно обмеженого світогляду в учасників неурядових організацій, що узвичасно називати міжнародною соціалізацією;
- зміцнення незалежності та авторитету цих організацій, що приводить до певного конкурування у формах та методах діяльності з міжурядовими організаціями.

Незважаючи на те, що існуючі міжнародні неурядові організації нині все ще продовжують відігравати другорядну, допоміжну роль у координації міжнародного співробітництва у протидії злочинності, мають обмежені фінансові можливості, порівняно невелику кількість персоналу, не можна недооцінювати їх специфічний внесок у діяльність щодо запобігання злочинності, боротьби з нею і поведення з правопорушниками.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «міжнародне співробітництво у протидії злочинності».
2. Розкрийте форми міжнародного співробітництва у протидії злочинності.

3. Назвіть види (напрямки) міжнародного співробітництва у протидії злочинності.
4. Визначте рівні міжнародного співробітництва у протидії злочинності.
5. Розкрийте зміст принципів міжнародного співробітництва у протидії злочинності.
6. Сформулюйте поняття «правова допомога у кримінальних справах».
7. Назвіть види надання правової допомоги у кримінальних справах.
8. Дайте визначення терміна «екстрадиція».
9. Розкрийте процесуальний механізм практичної реалізації екстрадиції.
10. Назвіть імперативні та факультативні підстави для відмови в екстрадиції.
11. Розкрийте зміст Європейського ордеру на арешт.
12. Визначте роль ООН у розвитку міжнародного співробітництва у протидії злочинності.
13. Розкрийте зміст Програми ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя.
14. Розкрийте основні напрямки діяльності і внутрішню структуру Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерпол).
15. Розкрийте основні завдання та внутрішню структуру Європейської організації з питань юстиції (Євроюст).
16. Розкрийте особливості регіонального міжнародного співробітництва у протидії злочинності у межах Ради Європи.
17. Розкрийте особливості міжнародного співробітництва у протидії злочинності у межах міжнародних неурядових організацій.

РОЗДІЛ 17

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

1. *Поняття міжнародного права навколишнього середовища.*
2. *Формування міжнародного права навколишнього середовища.*
3. *Джерела міжнародного права навколишнього середовища.*
4. *Принципи міжнародного права навколишнього середовища.*
5. *Діяльність ООН та її спеціалізованих установ у галузі охорони навколишнього середовища.*
6. *Діяльність міжнародних неурядових організацій у галузі охорони навколишнього середовища.*

1. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Міжнародне право навколишнього середовища відносно нова і водночас динамічна галузь сучасного міжнародного права. Її активний розвиток зумовлюється гостротою глобальних екологічних проблем людства, які з кожним роком стають все відчутнішими. Це, у свою чергу, ставить перед світовою спільнотою необхідність вироблення і здійснення спільних заходів, спрямованих на мінімізацію негативного втручання в природні комплекси, які мають транскордонне значення (води Світового океану, атмосферне повітря, озоновий шар Землі), а також на ліквідацію наслідків антропогенної діяльності і стихійних лих.

Особливо гостро проблема окреслилася у другій половині ХХ століття у зв'язку з науково-технічною революцією, бурхливим розвитком нових технологій, появою і поширенням нових видів озброєнь, здатних заподіяти масштабних шкідливих наслідків або навіть знищити все живе на Землі. Розвиток людської цивілізації нерідко супроводжується безконтрольним втручанням у природні процеси, порушенням екосистем. У зв'язку з цим виникла небезпека екологічної катастрофи. Усе це послужило поштовхом до швидкого розвитку міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища.

Через змістовну близькість понять «навколишнє середовище» і «навколишнє природне середовище» перше з них точніше відображає об'єкт правової охорони. Природне середовище – це фактично природа, проте її у чистому вигляді вже практично не існує. Понад 90 % екосистем у світі є штучними. Під впливом науково-технічного прогресу в останні півстоліття утворилося нове

антропогенно-природне середовище, яке й отримало назву навколишнього середовища (англ. – «environment»). Інколи це право іменують екологічним. Однак таке найменування є неточним. Як відомо, екологія – це галузь біології, що вивчає взаємодію тварин, рослин, мікроорганізмів між собою і з навколишнім середовищем. Інакше кажучи, йдеться лише про частину навколишнього середовища. При цьому слід відзначити, що сам термін «право навколишнього середовища» вже став міжнародно визнаним.

Під *міжнародним правом навколишнього середовища* розуміють сукупність норм і принципів, що регулюють відносини суб'єктів міжнародного права в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів.

У сучасних умовах ця галузь міжнародного права покликана регулювати відносини між суб'єктами у галузі охорони навколишнього середовища в такий спосіб, щоб у кінцевому підсумку досягти екологічної рівноваги у світі.

Суб'єктами міжнародного права навколишнього середовища є, насамперед, держави, а також міжнародні урядові організації. Поступово все більше науковців схиляються до визнання (хто в повному обсязі, хто в обмеженому) міжнародної правосуб'єктності за фізичними особами та міжнародними неурядовими організаціями.

Перед суб'єктами міжнародного права навколишнього середовища стоять два головні завдання: охорона навколишнього середовища та забезпечення раціонального використання природних ресурсів, яке буде відповідати інтересам усього людства.

Предметом міжнародного права навколишнього середовища є міжнародні природоохоронні відносини, що мають міждержавний характер, а *об'єктом* – міжнародні відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ (наприклад, об'єктів живої і неживої природи, об'єктів штучно створеного людиною середовища, естетичної цінності, духовних цінностей, традиційних знань, здоров'я людини тощо).

Серед *особливостей міжнародного права навколишнього середовища* як галузі міжнародного права можна виділити такі:

– основою міжнародного права навколишнього середовища є закони природи, які вивчаються іншими науками – біологією, фізикою, хімією, екологією;

– галузь міжнародного права навколишнього середовища є комплексною, оскільки містить норми з інших міжнародно-правових галузей, таких як міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, міжнародне космічне право, міжнародне економічне право, міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право тощо;

– галузь є відносно новою (екологічні проблеми з'явилися на порядку денному міжнародного переговорного процесу в другій половині XX століття) і динамічною (різні джерела вказують на значну і все ще зростаючу кількість міжнародних угод у галузі охорони навколишнього середовища).

Міжнародне право навколишнього середовища зводиться до виконання таких функцій:

– досягнення ефективності у підтримці й збереженні миру шляхом успішного вирішення екологічних проблем і міждержавних конфліктів;

– досягнення рівності в раціональному розподілі природних ресурсів шляхом запобігання та ліквідації наслідків «трагедії спільної спадщини», яка виникає у зв'язку з доступом держав до ресурсів із міжнародним або змішаним режимом.

Сутність міжнародно-правової охорони навколишнього середовища зводиться до здійснення суб'єктами міжнародного права спільних заходів на основі підписаних і ратифікованих актів міжнародного права, що відображають сукупність прав та обов'язків, а також ступінь відповідальності кожного з учасників договору, конвенції або угоди. Така діяльність суб'єктів здійснюється на глобальному (всесвітньому), регіональному (європейському, панамериканському, тихоокеанському тощо) та локальному (придунайському, карпатському, азово-чорноморському) рівнях.

Зміст міжнародно-правової охорони навколишнього середовища становлять такі основні напрямки діяльності:

– обмеження шкідливих впливів на навколишнє середовище;

– встановлення раціонального та екологічно доцільного режиму використання природних ресурсів;

– міжнародна охорона природних пам'яток та резервацій;

– регулювання науково-технічного співробітництва держав у галузі охорони навколишнього середовища.

Перелік об'єктів навколишнього середовища, щодо яких здійснюється міжнародно-правова охорона, є досить широким. У цілому ж можна виділити такі їх групи:

– об'єкти природного (живого) середовища – флора і фауна;

– об'єкти неживого середовища – морські і прісноводні басейни (гідросфера), повітряний басейн (атмосфера), ґрунт (літосфера) та космічний простір;

– об'єкти штучного середовища, утворені внаслідок діяльності людини.

2. ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Перші міжнародно-правові природоохоронні норми концентрувалися на охороні конкретних компонентів навколишнього середовища (здебільшого фауна і флора), характеризувалися обмеженістю щодо об'єктів і територій.

У середині XIX – на початку XX ст. ухвалюються перші універсальні та регіональні акти – «рибні» конвенції, які регулювали режим використання рибних запасів з метою недопущення зникнення популяцій. Прикладами можуть слугувати Конвенція між Францією і Великобританією про рибальство 1867 р., Конвенція про боротьбу з перевиловом рибних ресурсів Північного моря 1882 р., Договір про

регулювання вилову лосося в басейні Рейну 1886 р., Конвенція про рибальство у водах Дунаю і Прута 1907 р., Договір про збереження і захист котиків 1911 р., Договір між Англією і Нікарагуа про промисел морських черепах 1916 р. тощо.

Першими спробами у галузі охорони птахів стало ухвалення Конвенції про захист птахів, корисних в сільському господарстві 1902 р., Конвенції про захист мігруючих птахів у Сполучених Штатах і Великобританії 1916 р., а також створення в 1922 р. Міжнародного комітету з охорони птахів.

У цей період укладаються конвенції про захист рослин, боротьбу з інфекційними захворюваннями представників фауни і флори, а також транспортування небезпечних речовин: Конвенція про боротьбу зі шкідниками виноградників філоксерою 1889 р., Конвенція, спрямована на ліквідацію загрози епізоотичних хвороб на теренах Австро-Угорщини та Італії 1887 р., Конвенція між рейнськими державами щодо правил перевезення корозійних і отруйних речовин 1900 р. тощо.

Процесу створення природних заповідників передували національні рухи за створення природних парків у США (1864 р.), Австралії (1879 р.), Канаді (1885 р.), Новій Зеландії (1894 р.).

Ідеї про необхідність міжнародного співробітництва у галузі охорони навколишнього середовища прозвучали на Міжнародному конгресі з охорони природи в 1909 р. (м. Париж, Франція) і на I Міжнародній конференції з охорони природи в 1913 р. (м. Берн, Швейцарія), проте названі заходи мали характер швидше наукових зборів, наради науковців, аніж міжурядової зустрічі. Конференції мали інформаційний характер і не виробили жодних практичних заходів.

Рішення I Міжнародної конференції з охорони природи 1913 р. про створення Комісії з охорони природи так і не були реалізовані у зв'язку з початком Першої світової війни. Згодом були створені Організація з боротьби із сараного в 1920 р. (м. Рим, Італія), Міжнародне бюро з охорони природи в 1928 р. (м. Брюссель, Бельгія), Міжнародне бюро з боротьби із заразними хворобами тварин у 1929 р. (м. Париж, Франція), проте ефективність їхньої діяльності була вкрай низькою.

Конференція ООН з проблем навколишнього середовища (5–16 червня 1972 р., м. Стокгольм, Швеція), вважається першою міжнародною міжурядовою конференцією, яка хоч і не ознаменувалася ухваленням юридично обов'язкових документів, однак вплинула на подальший розвиток усього міжнародного права навколишнього середовища. На ній були представлені 113 держав, значна кількість міжнародних організацій. Характерною особливістю конференції стали, по-перше, широка участь держав, урядових та неурядових організацій, що свідчить про значення проблеми; по-друге, особлива роль актів м'якого права в становленні та розвитку міжнародного права навколишнього середовища.

За результатами цієї конференції було ухвалено три основоположні документи – *Декларація принципів з навколишнього людині середовища*, *План дій* та *Резолюція про організаційні та фінансові заходи*.

Рішенням конференції було створено постійно діючий орган ООН – Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) (United Nations Environment Programme (UNEP) та Глобальний екологічний фонд (ГЕФ) (Global Environment Facility (GEF), а 5 червня оголошено Всесвітнім днем навколишнього середовища. Важливо зазначити, що 1972 р. визнано роком виникнення сучасного міжнародного права навколишнього середовища.

Декларація принципів з навколишнього людині середовища 1972 р. стала важливим міжнародно-правовим актом з охорони навколишнього середовища, її ухвалення поклало початок формування міжнародного права навколишнього середовища як галузі міжнародного права.

Декларація принципів складається з преамбули і 26-ти принципів. У преамбулі наголошується на глобальному характері проблеми охорони навколишнього середовища і, незважаючи на те, що приводом до конференції була стурбованість світового співтовариства щодо погіршення стану навколишнього середовища, у Декларації висловлена впевненість у здатності людства використати свої знання, досягнення науки і техніки для збереження і покращення стану навколишнього середовища.

Згідно з принципами Декларації людина має основне право на задовільні умови життя в навколишньому середовищі (принцип 1); держави вживають усіх можливих заходів для запобігання забрудненню морів речовинами, які можуть поставити під загрозу здоров'я людини (принцип 7); держави повинні виробити єдиний і скоординований підхід до планування свого розвитку, щоб цей розвиток відповідав потребам охорони і покращення навколишнього середовища на благо населення цих держав (принцип 13).

План дій 1972 р. є документом, який містить 109 рекомендацій щодо дій, яких необхідно вжити державам із метою охорони навколишнього середовища. Вони включають відносно окремі групи рекомендацій у п'яти сферах:

- 1) планування та управління народонаселення;
- 2) екологічні аспекти управління природними ресурсами;
- 3) визначення та контроль забруднюючих речовин міжнародного значення;
- 4) вивчення та посилення освітнього, інформаційного, соціального та культурного аспектів екологічних питань;
- 5) інтеграція розвитку та навколишнього середовища.

Більшість рекомендацій Плану дій звернені не до урядів держав, а до ООН та її спеціалізованих установ і мають на меті консолідувати міжнародну діяльність з охорони навколишнього середовища в системі ООН та підвищити її ефективність.

Важливим результатом Конференції ООН з проблем навколишнього середовища 1972 р. стало ухвалення *Резолюції про організаційні і фінансові заходи*, яка рекомендувала Генеральній Асамблеї ООН створити Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).

Після проведення Конференції ООН з проблем навколишнього середовища 1972 р. міжнародне співтовариство отримало чималий досвід міжнародно-правового

регулювання охорони навколишнього середовища, що підтверджується ухваленням низки міжнародних документів, таких як:

- Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.;
- Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р.;
- Конвенція по запобіганню забрудненню із суден 1973 р.;
- Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин 1979 р.;
- Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р.;
- Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985 р.;
- Конвенція про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації 1986 р.;
- Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію 1986 р.;
- Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р.;
- Конвенція про контроль за транспортним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р. тощо.

Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку (3–14 червня 1992 р., м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія) стала найбільш вагомим глобальним форумом за всю історію розвитку міжнародного права навколишнього середовища. Ця конференція була найбільшою і найпродуктивнішою з усіх міжнародних конференцій з питань охорони навколишнього середовища. У конференції взяли участь 178 держав, з яких 115 були представлені главами держав. Усього в роботі конференції узяли участь близько 7 тис. делегатів, 15 тис. представників неурядових організацій.

За результатами роботи конференції було схвалено *Декларацію з навколишнього середовища та розвитку*, що містить 27 принципів, *Порядок денний на XXI століття*, що складається з 4-х розділів, поділених на 40 підрозділів, присвячених 115-ти темам, *Декларацію глобальної згоди щодо раціонального використання, збереження та освоєння всіх видів лісів* (так звані «Лісові принципи»), а також було відкрито для підписання дві конвенції: Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату і Конвенцію про охорону біологічного різноманіття. Для реалізації програм і документів, ухвалених на цій Конференції, було створено Комісію ООН зі сталого розвитку (КСР), основна функція якої – контролювати виконання взятих на себе державами зобов'язань, зокрема щодо Плану дій, який міститься в Порядку денному на XXI століття (діяльність цієї Комісії розкривається в п. 5 цього розділу).

Ухвалення двох конвенцій із подолання глобальних проблем навколишнього середовища є одним із головних досягнень Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. Передусім, це свідчить про те, що міжнародне співтовариство визнало факт існування глобальних проблем навколишнього середовища, взяло на себе відповідальність за їх подолання та закріпило основні міжнародно-правові рамки вирішення цих проблем.

Період після завершення Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. ознаменувався укладенням важливих міжнародних угод зокрема таких, як:

- Протокол 1992 р. про змінення Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 р.;
- Протокол 1992 р. про змінення Міжнародної конвенції про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1971 р.;
- Конвенція про ядерну безпеку 1994 р.;
- Кіотський протокол 1997 р. до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р.;
- Конвенція про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків 1997 р.;
- Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля 1998 р.;
- Картахенський протокол про біобезпеку 2000 р. до Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р. тощо.

Наприкінці ХХ століття міжнародна спільнота зрозуміла, що досягнутих домовленостей достатньо, і що основна проблема ефективного функціонування міжнародного права навколишнього середовища – проблема його імплементації. Якщо раніше всі зусилля міжнародної спільноти були спрямовані на ухвалення міжнародних конвенцій, то згодом – на їх виконання.

У 1994 р. Генеральна Асамблея ООН проводить Конференцію з питань сталого розвитку малих острівних держав, а вже в 1995 р. – Конференцію ООН з транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих видів. У 1993 р. була заснована спеціальна камера (колегія) з розгляду справ щодо охорони навколишнього середовища у Міжнародному Суді ООН, а в 1994 р. – Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення (International Court of Environmental Arbitration and Conciliation (ICEAC), так званий Міжнародний екологічний суд (МЕС). У 1997 р. Міжнародний суд ООН виносить своє рішення у справі Габчіково-Надьмарош (Угорщина проти Словаччини щодо невиконання Договору про спільне будівництво гідровузла Габчіково-Надьмарош 1977 р.), активізується діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) в цій сфері, Міжамериканська комісія з прав людини (МАКПЛ), Міжнародного трибуналу з морського права (МТМП), а також органів з вирішення спорів Світової організації торгівлі (СОТ). У 1997 р. проходить ХІХ спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, яка мала назву «Саміт Землі + 5», оскільки була покликана здійснити оцінку прогресу, досягнутого через п'ять років після проведення Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. За підсумками роботи сесії було схвалено документ «Програма подальшого здійснення Порядку денного на ХХІ століття».

Наступним міжнародним заходом з питань охорони навколишнього середовища був *Всесвітній саміт зі сталого розвитку*, що був проведений 26 серпня – 4 вересня 2002 р. (м. Йоганнесбург, Південно-Африканська Республіка). На жаль,

особливих результатів він не мав і продемонстрував неспроможність держав дійти згоди щодо ключових питань з охорони навколишнього середовища. На саміті було ухвалено два документи: *План виконаних рішень* (відомий також як План імплементації) та *Декларація зі сталого розвитку*. На цьому саміті не було укладено жодної міжнародної угоди.

20–22 червня 2012 р. Організація Об'єднаних Націй організувала *Конференцію з питань сталого розвитку*, також відому як «Ріо – 2012» або «Ріо + 20», яка пройшла в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Ця конференція була проведена на 20-ту річницю Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. і 10-ту річницю Всесвітнього саміту зі сталого розвитку 2002 р.

Присутні для участі в Конференції світові лідери, поряд із тисячами представників приватного сектора, неурядових організацій та інших груп, спільними зусиллями розробили концепцію того, як можна скоротити бідність, сприяти розвитку соціальної справедливості та забезпечити належні заходи з охорони навколишнього середовища з урахуванням поступальних темпів зростання чисельності населення планети.

На офіційних дискусіях обговорювалися питання захисту океанів шляхом боротьби з надмірним виловом риби, руйнуванням морських екосистем і негативними наслідками зміни клімату; розширення використання поновлюваних джерел енергії, що може дозволити істотно знизити викиди вуглекислого газу, а також рівень забруднення атмосферного повітря і повітря в приміщеннях і водночас сприяти економічному зростанню; покращення управління лісним господарством; підвищення економічності і ефективності водокористування для сприяння розвитку і запобігання опустелюванню тощо.

Основним результатом Конференції з питань сталого розвитку 2012 р. стало ухвалення *Декларації* під назвою «Майбутнє, якого ми хочемо». У ньому глави 192-х держав підтвердили свою політичну прихильність сталому розвитку і заявили про свою прихильність сприянню сталому майбутнього.

Загалом результати конференції не задовольнили світову спільноту, хоча на «Ріо + 2012» відбулося досить багато важливих подій. За даними ООН, загальний обсяг заявленого фінансування для проєктів сталого розвитку сільського господарства, енергетики та транспорту, зниження ризиків природних катастроф, лісової політики тощо перевищив 510 млрд доларів США. У результаті уряди держав, бізнесові кола, громадські організації та університети представили понад 690 нових цілей і проєктів у галузі сталого розвитку та «зеленої» економіки.

Слід відзначити, що міжнародне право навколишнього середовища позначилось досить активним розвитком і ухваленням значної кількості міжнародних документів (понад 500). Однак сьогодні головним пріоритетом розвитку цієї галузі міжнародного права є забезпечення виконання уже ухвалених міжнародних угод з охорони навколишнього середовища, а не ухвалення нових. Із цією метою в межах чинних міжнародних угод були розроблені та схвалені механізми з дотримання та імплементації, завданням яких є моніторинг та контроль за виконанням міжнародних угод, а також вирішення окремих категорій спорів.

3. ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Джерелами міжнародного права навколишнього середовища є класичні джерела міжнародного права. Їхній перелік визначено у статті 38 Статуту Міжнародного Суду.

До джерел міжнародного права навколишнього середовища належать:

- міжнародні договори;
- міжнародно-правові звичаї;
- загальні принципи права;
- допоміжні джерела – рішення міжнародних судових установ та доктрина;
- рішення міжнародних міжурядових організацій.

Міжнародні договори. Систему джерел міжнародного права навколишнього середовища формує чи не найбільша кількість міжнародних угод порівняно з іншими галузями міжнародного права.

Міжнародні договори з охорони навколишнього середовища можна розділити на дві великі групи:

– договори загальної політичної спрямованості, які регулюють природоохоронний аспект у контексті забезпечення міжнародного миру та безпеки (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.);

– договори власне природоохоронної спрямованості (будь-яка міжнародна угода з охорони навколишнього середовища).

За дією у просторі міжнародні договори у зазначеній галузі бувають:

– *глобальні*, тобто які мають загальнопланетарне значення (Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовище існування водоплавних птахів 1971 р., Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р.);

– *регіональні* – закріплюють правила та принципи поведінки стосовно навколишнього середовища певного регіону (Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р., Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря 1992 р., Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 р.);

– *локальні* – закріплюють правила та принципи поведінки щодо навколишнього середовища певних держав або території (Договір між Аргентиною і Болівією про охорону прикордонних вод і лісів 1971 р., Договір між Перу та Еквадором про встановлення миру, врегулювання питань кордонів, доступу до річки, освоєння її ресурсів та охорони навколишнього середовища 1998 р., Угода між Міністерством екології та природних ресурсів України і Міністерством навколишнього середовища та водних ресурсів Республіки Болгарія про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів 2003 р.).

Характерною ознакою, притаманною міжнародному праву навколишнього середовища, є так званий рамковий підхід до ухвалення міжнародних природоохоронних угод. Це означає, що спочатку приймається рамкова конвенція, яка містить загальні зобов'язання сторін щодо охорони навколишнього середовища, а потім – додаткові протоколи, які конкретизують ці зобов'язання. Такий підхід має декілька переваг:

– по-перше, він допомагає державам швидше досягти консенсусу із суперечливих і складних питань шляхом закріплення в конвенції лише загальних напрямів співпраці, миттєво відреагувати на будь-яку екологічну проблему;

– по-друге, залежно від розвитку наукових знань та технологічного прогресу в конкретній сфері людської діяльності дає змогу вносити зміни у протоколи або додатки до них, що містять або види небезпечної діяльності, або види небезпечних речовин, або види фауни і флори, що перебувають під загрозою знищення, при цьому не зачіпаючи положень самої конвенції і, в такий спосіб, забезпечуючи відносну гнучкість у правовому регулюванні.

Однак рамковий підхід не позбавлений певних недоліків: держава може висловити свою згоду на обов'язковість рамкової конвенції, яка не покладає на неї ніяких серйозних юридичних обов'язків, і водночас – відмовитися робити те ж саме стосовно протоколів, які передбачають такі зобов'язання, тим самим нівелюючи досягнутий на міжнародному рівні результат. До рамкових конвенцій з охорони навколишнього середовища належать: Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р., Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великій відстані 1979 р., Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р., Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985 р. тощо.

Міжнародно-правові звичаї. Прикладом звичаєвої норми в міжнародному праві навколишнього середовища визнають принцип заборони заподіювати шкоду території іншої держави або держав і принцип відповідальності за таку шкоду. Цей звичай бере свій початок з римського права «sic utere tuo ut alienum non laedas» (користуйся своїм так, щоб не нашкодити іншому). У міжнародній судовій практиці цей принцип уперше було сформульовано в рішенні арбітражного трибуналу у справі про плавильний завод у Трейлі 1941 р. (Канада проти США).

Міжнародний Суд ООН підтвердив існування загального обов'язку держави не дозволяти використовувати свою територію всупереч правам інших держав у справі про протоку Корфу 1949 р. (Великобританія проти Албанії), а також визнав існування такого обов'язку саме у галузі охорони навколишнього середовища в Консультативному висновку щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосування 1996 р. Цей принцип знайшов своє закріплення в принципі 21 Декларації принципів з навколишнього людині середовища 1972 р. (Стокгольмська декларація), принципі 2 Декларації з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (Декларації Ріо-де-Жанейро), а також численних міжнародних угодах з охорони навколишнього середовища.

Прикладом звичаю в міжнародному праві навколишнього середовища є норми Конвенції ООН з морського права 1982 р., яка, як відомо, є кодифікацією звичаєвого права, у тому числі щодо природоохоронних аспектів. Що стосується інших міжнародно-правових звичаєвих норм, то різні науковці наводять свої приклади: обов'язок використовувати спільні/взаємні природні ресурси справедливим і раціональним способом; обов'язок не захоплювати у Світовому океані високорадіоактивні відходи; принцип спільної, але диференційованої відповідальності; принцип перестороги; принцип «забруднювач платить»; принцип запобігання. Прикладом регіонального звичаю може служити заборона експортувати небезпечні відходи на Африканський континент.

Загальні принципи права. Прикладами загальних принципів права в міжнародному праві навколишнього середовища можуть служити такі постулати римського права, як «власник землі володіє нею до неба і до самих глибин», «закони природи найбільш досконалі і незмінні», «не може вважатися законним те, що суперечить природі».

До загальних принципів права, що є джерелами міжнародного права навколишнього середовища, також належать:

– *принцип добросовісності* – посилення на нього міститься в рішеннях арбітражного трибуналу у справі про тихоокеанських морських котиків у Беринговому морі 1893 р. (Великобританія проти США) і у справі про плавильний завод у Трейлі 1941 р. (Канада проти США), рішеннях Міжнародного суду ООН у справі про випробування ядерної зброї 1974 р. (Австралія і Нова Зеландія проти Франції), у справі Габчіково-Надьмарош 1997 р. (Угорщина проти Словаччини) тощо;

– *принцип рівності та справедливості* – закріплений у статті 83 (1) Конвенції ООН з морського права 1982 р., ст. 5–6 Конвенції про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків 1997 р., а також у рішеннях Міжнародного суду ООН у справі про розмежування континентального шельфу Північного моря 1969 р. (між ФРН і Данією, та ФРН і Нідерландами), у справі про юрисдикцію над рибними промислами 1974 р. (Великобританія проти Ісландії), у справі про розмежування континентального шельфу між Тунісом і Лівією в затоці Габес 1982 р. тощо;

– *принцип «естопель»* (від англ. «estoppel») – відхилення, позбавлення права заперечувати) – посилення на нього міститься в рішенні Міжнародного суду ООН у справі про розмежування континентального шельфу Північного моря 1969 р. (між ФРН і Данією, ФРН і Нідерландами);

– *принцип поваги взаємних інтересів* – закріплений як принцип 21 Декларації принципів з навколишнього людини середовища 1972 р. (Стокгольмська декларація) і принцип 2 Декларації з навколишнього середовища та розвитку 1997 р. (Декларація Ріо-де-Жанейро).

Рішення міжнародних судових установ. Рішення Міжнародного Суду ООН не мають прецедентного характеру на відміну від рішень Європейського суду з прав людини або Суду Європейського Союзу. Це обумовлюється ст. 59 Статуту Міжнародного

суду ООН («Рішення Суду є обов'язковим лише для тих сторін, які беруть участь у справі, і лише в цій справі») і п. 1 ст. 94 Статуту ООН («Кожен член Організації зобов'язується виконати рішення Міжнародного Суду в тій справі, в якій він є стороною»).

Найбільш показовими справами Міжнародного суду ООН, що належать до сфери міжнародно-правової охорони навколишнього середовища, є справа Габчіково-Надьмарош 1997 р. (Угорщина проти Словаччини); справи про випробування ядерної зброї 1974 р. (Австралія проти Франції і Нова Зеландія проти Франції); Консультативний висновок Міжнародного суду ООН щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосування 1996 р.; справи про розмежування юрисдикції у галузі управління рибними ресурсами 1974 (Великобританія проти Ісландії, ФРН проти Ісландії) і 1998 р. (Іспанія проти Канади); справа про прохід у каналі Корфу 1949 р. (Великобританія проти Албанії) тощо.

Серед інших міжнародних судових і квазісудових установ та органів певний внесок у розвиток міжнародного права навколишнього середовища зробили:

– Міжнародний трибунал з морського права (МТМП) (справи про південного блакитного тунця 1999 і 2000 рр. – Нова Зеландія, Австралія проти Японії);

– Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) (справа Лопес Остра проти Іспанії 1994 р., справа Герра та інші проти Італії 1998 р., справа Гримковська проти України 2011 р., справа Дубецька та інші проти України 2011 р.);

– Міжамериканська комісія з прав людини (МКПЛ) (справа про індіанців Яномамі проти Бразилії 1985 р., справа про гідроелектричний проєкт Панге/Ралко у верхній течії річки Біо-Біо в Чилі 2003 р.);

– органи з вирішення спорів Світової організації торгівлі (СОТ) (справи про імпорт тунця 1990 р. – Мексика проти США і 1994 р. – ЄЕС проти США; справа про імпорт окремих видів креветок 1998 р. – Індія, Малайзія, Пакистан і Таїланд проти США);

– Суд Європейського Суду (справа про завод з виробництва оксидного палива 2006 р. – Ірландія проти Великобританії);

– арбітражні суди (справа про плавильний завод у Трейлі 1941 р. – Канада проти США; справа про озеро Лану 1957 р. – Іспанія проти Франції).

Доктрина. Праці видатних учених у галузі міжнародно-правової охорони навколишнього середовища визнаються додатковим джерелом міжнародного права навколишнього середовища. У цьому плані дуже цінними є коментарі проєктів статей представників Комісії міжнародного права ООН, резолюції груп юристів Асоціації міжнародного права та Інституту міжнародного права. Відомо, що під час вирішення справи про плавильний завод у Трейлі в 1941 р. арбітражний трибунал спирався на праці професора Іглтона. Окрема думка судді Міжнародного суду ООН Вірамантрі, наприклад у справах Габчіково-Надьмарош 1997 р., цитується не лише у працях юристів-міжнародників, а й в окремих судових рішеннях. Інколи навіть переконання авторитетних юристів значною мірою здатні вплинути на хід розвитку міжнародного права навколишнього середовища.

Рішення міжнародних міжурядових організацій. Рішення міжнародних міжурядових організацій не увійшли до переліку джерел міжнародного права, які

використовує Міжнародний суд ООН під час вирішення спорів між державами (ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН), однак деякі з них цілком можуть вважатися такими джерелами. У цьому випадку рішення міжнародних міжурядових організацій буде обов'язковим для держав-учасниць з огляду на прописану норму в її статуті (рішення Міжнародної китобійної комісії про запровадження мораторію на комерційний вилов китів 1983 р., резолюція Консультативної наради Сторін Лондонської конвенції про введення мораторію на захоронення радіоактивних відходів у морі 1985 р., рішення Конференції Сторін Конвенції СІТЕС про заборону міжнародної торгівлі дериватами африканського слона 1989 р. тощо).

Усе ж таки треба усвідомити, що більшість рішень міжнародних міжурядових організацій не є обов'язковими до виконання, хоча вони виконуються державами добровільно завдяки їх високій «моральній цінності» і авторитету. Прикладом таких рішень, що впливають на формування та розвиток міжнародного права навколишнього середовища, є такі:

– Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/1831 (XVII) «Економічний розвиток і охорона природи» від 18.12.1962 р., в якій ідеться про важливість цілісного розгляду питань навколишнього середовища; використання природних ресурсів, фауни і флори; необхідність зміни терміна «охорона природи» на більш широкий термін «охорона навколишнього середовища»; необхідність комплексного розгляду питань охорони навколишнього середовища та економічного розвитку;

– Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/35/8 «Про історичну відповідальність держав за збереження природи Землі для нинішнього і майбутніх поколінь» від 30 квітня 1980 р., у якій виділяється важливий аспект охорони навколишнього середовища – необхідність скорочення гонки озброєнь;

– «Всесвітня Хартія природи», схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/37/7 від 28 жовтня 1982 р., яка вперше на міжнародному рівні поділяє небезпечні види діяльності на три види залежно від ступеня ризику для навколишнього середовища: діяльність, здатна завдати незворотної шкоди, якої слід уникати; діяльність, здатна завдати значної шкоди, яку можна здійснювати під час виконання певних умов; діяльність, здатна певним чином вплинути на навколишнє середовище, яку можна здійснювати за умови проведення оцінювання її екологічних наслідків;

– «Екологічна перспектива на 2000 рік і надалі», схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/42/186 від 11.12.1987 р., яка була підготовлена Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і містить заклик до розроблення глобальної конвенції щодо захисту та сприяння охороні навколишнього середовища, а також підкреслює важливість і бажаність мирних способів вирішення спорів у галузі охорони навколишнього середовища тощо.

Окреме місце займає Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., а також низка рішень конференцій, що скликалися під егідою Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), які містять, крім іншого, положення про охорону навколишнього середовища.

4. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Принципи, що застосовуються до міжнародного права навколишнього середовища, поділяються на загальновизнані (основні) принципи сучасного міжнародного права і спеціальні (галузеві) принципи міжнародного права навколишнього середовища.

Загальновизнані (основні) принципи міжнародного права є критерієм правомірності регулювання будь-якої сфери міждержавних відносин, включно з відносинами з приводу охорони навколишнього середовища.

До загальновизнаних (основних) принципів, які застосовуються в міжнародному праві навколишнього середовища, належать:

– *принцип суверенної рівності держав* (включно з суверенне право держав розробляти свої природні ресурси та здійснювати їх експлуатацію згідно з національним законодавством);

– *принцип невтручання у внутрішні справи* (у тому числі щодо правового режиму природокористування та охорони навколишнього середовища);

– *принцип рівноправ'я та самовизначення народів* (охоплює право народів вільно, без втручання ззовні розпоряджатися природними ресурсами і культурними цінностями, а також право на свій розсуд визначати напрямки природоохоронної діяльності);

– *принцип незастосування сили або погрози силою* (набуває особливого значення у сфері заборони військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище);

– *принцип мирного вирішення міжнародних спорів* (дотримання цього принципу має особливе значення з огляду на те, що 90 % воєнних конфліктів у світі відбуваються через перерозподіл природних ресурсів);

– *принцип непорушності кордонів* (заборона узурпації певної території з усіма природними та культурними об'єктами на ній);

– *принцип територіальної цілісності держав* (ніяке набуття територій та природних чи культурних об'єктів на них за допомогою застосування сили не повинні визнаватися);

– *принцип поваги до прав людини й основних свобод* (характерною ознакою міжнародного права навколишнього середовища є гомоцентричність: у центрі перебуває людина з її потребами та інтересами; цей принцип реалізується через закріплення в міжнародних документах права на сприятливе навколишнє середовище, а також забезпечення екологічних прав);

– *принцип співробітництва* (цей принцип лежить у підґрунті всіх без винятку міжнародних природоохоронних угод і часто міститься в преамбулах відповідних документів);

– *принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом* (особливо актуальний у зв'язку з низькою ефективністю реалізації природоохоронних угод).

Спеціальні (галузеві) принципи міжнародного права навколишнього середовища сформульовані в Декларації принципів з навколишнього людині середовища 1972 р. (Стокгольмська декларація), Всесвітній Хартії природи 1982 р., Декларації з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (Декларація Ріо-де-Жанейро), Декларації зі сталого розвитку 2002 р. (Йоганнесбурзька декларація) та в інших документах.

До спеціальних (галузевих) принципів міжнародного права навколишнього середовища належать:

– принцип запобігання забрудненню навколишнього середовища (держави не повинні забруднювати навколишнє середовище шляхом витоку шкідливих речовин, які за своєю небезпекою або завдяки великій кількості перевищують здатність навколишнього середовища до їх знешкодження і самовідновлення; держави зобов'язані своїми діями прямо або побічно не переносити збитки або небезпеку з одного району в інший або перетворювати один вид забруднення в інший);

– принцип суверенітету держав над своїми природними ресурсами (держава володіє суверенним правом розробляти власні природні ресурси відповідно до своєї політики у сфері природокористування, охорони навколишнього середовища та розвитку);

– принцип незаподіяння шкоди навколишньому середовищу за межами національної юрисдикції (існують певні межі щодо здійснення державою суверенітету над природними ресурсами; держава повинна забезпечувати, щоб діяльність, яка ведеться під їх юрисдикцією або контролем, не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів);

– принцип раціонального використання природних ресурсів (зобов'язує держави здійснювати управління і користування природними ресурсами в такий спосіб, щоб не завдавати шкоди цілісності екологічних систем, а також проводити серію заходів щодо відтворення і відновлення природних ресурсів);

– принцип охорони навколишнього середовища в період військових конфліктів (наявність збройного конфлікту не звільняє держави від виконання вимоги про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище);

– принцип оцінювання впливу на навколишнє середовище (держави зобов'язані здійснювати оцінку екологічних наслідків тих запланованих видів діяльності, які можуть мати значний негативний вплив на навколишнє середовище; держави зобов'язані вживати заходів, спрямованих, передусім, на запобігання забрудненню, а не його усунення чи подолання наслідків, оскільки збитки, завдані навколишньому середовищу, можуть мати довготривалі негативні наслідки як для природи, так і для здоров'я людини, інколи навіть безповоротний характер, і відновлення попереднього стану є неможливим у випадку зникнення окремих видів тварин або рослин тощо. Цей принцип закріплено у Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті 1991 р., Конвенції ООН з морського права 1982 р., а також у численних регіональних угодах – Конвенції з охорони навколишнього середовища регіону Червоного

моря і Аденської затоки 1982 р., Конвенції щодо збереження і розвитку морського середовища регіону Карибського басейну 1983 р. тощо);

– *принцип обміну інформацією та консультацій у галузі навколишнього середовища* (держави невідкладно інформують інші держави про будь-які стихійні лиха та інші надзвичайні ситуації, які здатні призвести до несподіваних шкідливих наслідків для навколишнього середовища в цих державах; держави надають потенційно постраждалим державам попередні та своєчасні повідомлення та відповідну інформацію про заходи, які можуть мати значні негативні транскордонні наслідки, і проводять консультації з цими державами на ранньому етапі в дусі доброї волі);

– *принцип відповідальності за шкоду, заподіяну системам навколишнього середовища інших держав* (забруднювач повинен нести витрати, пов'язані зі знешкодженням забруднення, належним чином враховуючи суспільні інтереси; з урахуванням того, що різні держави не однаковою мірою сприяли погіршенню стану навколишнього середовища, вони несуть спільні, але диференційовані за своїм ступенем обов'язки; розвинені держави визнають відповідальність, яка покладається на них у контексті міжнародних зусиль по забезпеченню сталого розвитку, з урахуванням того тягаря, який накладають їх суспільства на навколишнє середовище планети, і тих технологій і фінансових ресурсів, якими вони володіють. Із метою реалізації цього принципу в Міжнародному Суді ООН була створена спеціальна камера (колегія) з розгляду справ щодо охорони навколишнього середовища. Іншим варіантом вирішення міжнародних екологічних спорів є розгляд справ у Міжнародному суді екологічного арбітражу і примирення (Міжнародному екологічному суді, (МЕС);

– *принцип сталого розвитку* (відображає головну сучасну концепцію міжнародно-правової охорони навколишнього середовища. Введення терміна «сталий розвиток» значно розширило предмет міжнародного права навколишнього середовища, включивши питання соціально-економічного розвитку. Сама концепція сталого розвитку має дві складові: поняття «потреб», особливо базових, основних потреб найбільш вразливого населення планети та поняття «обмеженої можливості навколишнього середовища задовольнити такі потреби». Сталий розвиток, що знайшов своє закріплення у низці міжнародно-правових актів, передбачає:

– *необхідність (обов'язок) збереження навколишнього середовища в інтересах майбутніх поколінь* (інколи це називають принципом міжгенераційної рівності, рівності між поколіннями);

– *обов'язок використання природних ресурсів у сталий спосіб* (раціональне використання природних ресурсів);

– *рівність держав у використанні природних ресурсів* (так званий принцип інтрагенераційної рівності, необхідність забезпечення рівного доступу держав до вигоди від використання природних ресурсів);

– обов'язок інтегрованого підходу до соціально-економічного розвитку (включення екологічних питань до процесу соціально-економічного планування).

– принцип «навколишнє середовище – спільна турбота людства» (цей принцип швидше побажання або мета, програма або завдання всіх без винятку держав з приводу загальних або ж окремих зусиль щодо охорони навколишнього середовища, що є спільною турботою всього людства і кожної людини зокрема. Це положення знайшло своє закріплення в преамбулах Конвенції щодо регулювання китобійного промислу 1946 р., Конвенції про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами 1972 р., Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенції про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р., Рамкової конвенції про зміну клімату 1992 р., Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р., Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання в Африці, 1994 р. тощо).

5. Діяльність ООН та її спеціалізованих установ у галузі охорони навколишнього середовища

Наразі жодна держава не спроможна вирішити свої екологічні проблеми самостійно або співпрацюючи лише з декількома державами. Вирішення цих проблем можливе лише на базі міжнародного співробітництва, що здійснюється на багатосторонній основі. Формами такого співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій; укладення міжнародних угод, що координують спільні зусилля з охорони навколишнього середовища, тощо.

У світі існує велика кількість міжнародних природоохоронних організацій, які проводять різні наукові дослідження впливу діяльності людини на клімат, атмосферу, гідросферу, ґрунти, рослинність і тваринний світ, передбачення землетрусів і цунамій, а також дослідження біологічних та генетичних наслідків забруднення навколишнього середовища. Міжнародні організації дозволяють об'єднати природоохоронну діяльність зацікавлених держав незалежно від їх політичних позицій, виділяючи проблеми охорони навколишнього середовища серед низки інших проблем.

Провідна роль в організації і розвитку міжнародного співробітництва у галузі охорони навколишнього середовища відводиться Організації Об'єднаних Націй, її спеціалізованим установам. Таке співробітництво є складовою діяльності ООН з підтримання миру та безпеки, вирішення актуальних економічних, соціальних та інших глобальних проблем. Організація Об'єднаних Націй сьогодні є центром зосередження всіх форм природоохоронного співробітництва держав.

Генеральна Асамблея ООН визначає основні напрямки та принципи природоохоронної політики міжнародного співтовариства, скликає міжнародні конференції ООН з актуальних проблем охорони навколишнього середовища, розробляє рекомендації і проекти міжнародних конвенцій з відповідних питань,

створює організаційні структури екологічного профілю, вживає інших заходів для розвитку багатостороннього і двостороннього співробітництва держав у природоохоронній сфері. При Генеральній Асамблеї ООН діє Науковий комітет ООН з дії атомної радіації, Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях і Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).

Науковий комітет ООН з дії атомної радіації (НКДАР) (United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation (UNSCEAR)) заснований Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/913 (X) «Дія атомної радіації» від 3.12.1955 р. з метою організації збору та оцінювання інформації про дію радіоактивного випромінювання на організм людини і навколишнє середовище.

Комітет на своїх сесіях розглядає питання загальних механізмів проведення оцінювання ризиків та наслідків дії радіації, методології оцінювання впливу на людину радіоактивних викидів, питання опромінення від генерації електроенергії, проблематики біологічної дії внутрішніх опромінювачів, впливу радіації на дітей, невизначеності в оцінці ризиків ракових захворювань у результаті дії іонізуючого випромінювання, механізму дії малих доз випромінювання, а також питання щодо проблем радіаційного опромінення внаслідок аварій на атомних станціях у Чорнобилі і Фукусіма.

Секретаріат Комітету ООН з дії атомної радіації розташований у м. Відень (Австрія).

Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС) (Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (COPUOS)) був створений відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/1472 (XIV) «Міжнародне співробітництво в галузі використання космічного простору в мирних цілях» від 12.12.1959 р. з метою координації космічної діяльності держав у мирних цілях на благо всіх націй і відіграє ключову роль у межах системи ООН з дослідження відкритого космосу. Особливу увагу Комітет приділяє поступовому економічному зростанню та сталому розвитку всіх держав, виявленню нових галузей застосування космічних технологій, раціональному використанню природних ресурсів, запобіганню та ліквідації наслідків стихійних лих.

Функції Секретаріату Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях виконує Управління ООН з питань космічного простору (Секція обслуговування Комітету та досліджень), що розташований у м. Відень (Австрія).

Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) (United Nations Environment Programme (UNEP)) є органом Генеральної Асамблеї ООН, заснованим відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/2997 (XXVII) «Організаційні та фінансові заходи з міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища» від 15.12.1972 р. і рекомендацій Конференції ООН з проблем навколишнього середовища 1972 р. (м. Стокгольм, Швеція).

Програма ООН з навколишнього середовища є основним органом ООН у галузі охорони навколишнього середовища, який покликаний забезпечувати керівництво і сприяти співробітництву в інтересах навколишнього середовища шляхом стимулювання діяльності, інформування та надання допомоги щодо покращення якості життя.

Головними органами ЮНЕП є Рада керуючих, у якій представлені 58 держав-членів, що обираються Генеральною Асамблеєю ООН на три роки відповідно до принципу географічної представленості; Виконавчий директор, якого обирає Генеральна Асамблея ООН на чотирирічний строк, що здійснює поточне управління діяльністю ЮНЕП, і Комітет постійних представників, що займається підготовкою засідань Ради керуючих і регулярно звітує про виконання ухвалених раніше рішень, збирається не рідше чотирьох разів на рік.

Діяльність ЮНЕП охоплює широке коло питань і проблем, пов'язаних із виконанням програм з охорони навколишнього середовища. Усі робочі програми ЮНЕП зосереджені на таких основних напрямках: інформація, оцінка та вивчення стану навколишнього середовища, включно з потенціалом реагування на надзвичайні ситуації, а також посилення функцій завчасного оповіщення і оцінювання; покращення координації виконання конвенцій з питань охорони навколишнього природного середовища та розроблення документів із природоохоронної політики тощо.

Серед джерел фінансування ЮНЕП можна виділити регулярний бюджет ООН, Глобальний екологічний фонд (ГЕФ), цільові фонди та паралельні внески.

Глобальний екологічний фонд було створено з метою надання додаткового фінансування та підтримки міжнародним природоохоронним заходам, які здійснюються у межах ЮНЕП. Фонд формується на основі добровільних внесків держав-членів ЮНЕП і витрачається відповідно до рекомендацій Ради керуючих.

Під егідою ЮНЕП функціонують секретаріати декількох природоохоронних конвенцій, зокрема секретаріат та фонд Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р., секретаріати Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р., Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин 1979 р., Базельської конвенції про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р., Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р. та Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі 2001 р.

Співробітництво з ЮНЕП відбувається також у межах Ініціативи з навколишнього середовища та безпеки (The Environment and Security Initiative (ENVSEC)), яка була заснована на основі Меморандуму про взаєморозуміння між Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Програмою розвитку ООН (ПРООН) та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) від 14.11.2003 р. Згодом до Ініціативи ENVSEC приєдналися Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК ООН), Регіональний екологічний центр Центральної та Східної Європи (РЕЦ) і Організація Північноатлантичного договору (НАТО). З тих пір ініціатива ENVSEC перетворилася на унікальну багатоагентську програму, що працює в чотирьох регіонах: Східній Європі, Південно-Східній Європі, Південному Кавказі та Центральній Азії.

Ініціатива ENVSEC проводить спільну оцінку наслідків зміни клімату в галузі безпеки, визначає географічні критичні точки та підтримує трансграничні заходи

щодо адаптації до кліматичних змін; надає допомогу державам у визначенні та вирішенні проблем стабільності та безпеки, які виникають у зв'язку з питаннями охорони навколишнього середовища; покращує інформованість громадськості про взаємозв'язок навколишнього середовища з безпекою; полегшує доступ до екологічної інформації та участі громадськості, а також сприяє доступу до правосуддя з питань навколишнього середовища та зміцнює спроможність громадянського суспільства реагувати на ці виклики.

Наразі діють шість регіональних бюро ЮНЕП: для Європи (м. Женева, Швейцарія), для Африки (м. Найробі, Кенія), для Північної Америки (м. Вашингтон, США), для Азії і Тихоокеанського регіону (м. Бангкок, Таїланд), для Латинської Америки і Карибського регіону (м. Панама, Панама) і Західної Азії (м. Манама, Бахрейн).

Під егідою ЮНЕП функціонують такі великі природоохоронні програми, як Глобальна система моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС) (Global Environment Monitoring System (GEMS)); Глобальна система даних про природні ресурси (ГСДПР) (Global Resource Information Database (GRID)); Міжнародний реєстр потенційно токсичних хімічних речовин (МРТЧР) (International Register of Potentially Toxic Chemicals (IRPTC)); Центр сприяння ЮНЕП з питань енергетики та охорони навколишнього середовища (ЦЮПЕОНС) (UNEP Collaborating Center on Energy and Environment (UCCEE) тощо.

Місцезнаходження штаб-квартири ЮНЕП – м. Найробі (Кенія).

У межах цього розділу необхідно згадати **Міжнародну комісію з навколишнього середовища і розвитку (МКНСР (World Commission on Environment and Development (WCED))**, яка була створена відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/38/161 «Процес підготовки Екологічної перспективи на період до 2000 року і далі» від 19.12.1983 р. як орган не залежний від ООН і всіх держав-учасниць. Сьогодні Комісія припинила своє існування.

Основними функціями Комісії визначалися: дослідження ключових питань охорони навколишнього середовища та розвитку; розроблення новаторських, конкретних і реалістичних пропозицій щодо їх вирішення; розроблення рекомендацій щодо нових форм міжнародного співробітництва з питань охорони навколишнього середовища; підвищення рівня взаєморозуміння і готовності до дій з боку окремих осіб, громадських організацій, підприємств, установ і урядів тощо.

У 1987 р. за результатами роботи Комісії була опублікована доповідь «Наше спільне майбутнє», також відомої під назвою «Брундтландський звіт», у якій була представлена нова концепція збалансованого розвитку як альтернатива розвитку, що ґрунтується на необмеженому економічному зростанні. У доповіді було вперше точно визначено поняття збалансованого розвитку, що трактується як розвиток, за якого нинішні покоління задовольняють свої потреби, при цьому не ставлячи під загрозу можливість задовольняти потреби майбутніх поколінь. Публікація «Наше спільне майбутнє» заклала основу для проведення Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (м. Ріо-де-Жанейро,

Бразилія), Всесвітнього саміту зі сталого розвитку 2002 р. (м. Йоганнесбург, Південно-Африканська Республіка) і створення Комісії ООН зі сталого розвитку (КСР).

Важливу роль у координації співробітництва держав у галузі охорони навколишнього середовища відіграє *Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОР)*, яка здійснює дослідження та надає доповіді з питань охорони навколишнього середовища, надає рекомендації з цих питань Генеральній Асамблеї ООН, державам-членам ООН, спеціалізованим установам. При Економічній і Соціальній Раді ООН існує Комітет ООН з енергетики і природних ресурсів і Комісія ООН зі сталого розвитку.

Комітет ООН з розвитку енергетики і природних ресурсів (КРЕПР) (Committee on Energy and Natural Resources for Development (CENRD)) заснований на основі Резолюції Економічної і Соціальної Ради ООН 1998/46 «Подальші заходи щодо реструктуризації та активізації діяльності держав-членів Організації Об'єднаних Націй в економічній, соціальній та суміжній сферах» від 31 липня 1998 р. як допоміжний орган ЕКОСОР, що об'єднав Комітет з розвитку відновлюваних джерел енергії та енергетики і Комітет з природних ресурсів.

Комітет ООН з розвитку енергетики і природних ресурсів розглядає найбільш важливі питання щодо збереження і використання природних ресурсів, включно з сприяння природоресурсним заходам ООН; здійснює підготовку рекомендацій та надає консультативні послуги у цій галузі, а також надає державам платформу для міжнародного діалогу та співпраці щодо розроблення стратегії стійкої енергетики і забезпечення доступу до чистої енергії для всіх, багаточисельного використання гідроресурсів і зменшення викидів парникових газів та викидів вуглецю в атмосферу.

Секретаріат Комітету ООН з розвитку енергетики і природних ресурсів розташований у м. Нью-Йорк (США).

Комісія ООН зі сталого розвитку (КСР) (Commission on Sustainable Development (CSD)) була заснована Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/47/191 «Організаційні механізми щодо виконання рішень Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку» від 22.12.1992 р. як функціональна комісія ЕКОСОР із метою моніторингу та звітування щодо ефективного виконання програм і документів, ухвалених на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія).

Завданням Комісії є підготовка в межах свого мандата рекомендацій для ЕКОСОР; підготовка оглядів, розроблення керівних принципів щодо здійснення політики і вибору подальших дій під час переходу до сталого розвитку; підтримання діалогу та формування партнерства для досягнення сталого розвитку між державами, міжнародними організаціями, а також великими групами тощо. Комісія приділяє велику увагу питанням сталого розвитку в системі ООН та покращенню координації діяльності ООН у галузі охорони навколишнього середовища.

Комісія уповноважена проводити огляд виконання Плану виконаних рішень, схваленого на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку 2002 р. (м. Йоганнесбург, Південно-Африканська Республіка). Комісія приймає багаторічні і щорічні програми

дій, які сконцентровані на питаннях розвитку сільського господарства, збереження ґрунтів, недопущення посухи й опустелювання тощо).

Секретаріат Комісії ООН зі сталого розвитку розташований у м. Нью-Йорк (США).

Питаннями охорони навколишнього середовища займаються також і численні *спеціалізовані установи ООН*, зокрема:

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)) є міжнародною міжурядовою організацією, спеціалізованою установою ООН, яка була створена 16 листопада 1946 р.

Метою діяльності ЮНЕСКО є координація співпраці держав-членів у галузі освіти, науки, культури, що сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

Головними органами ЮНЕСКО є Генеральна конференція, яка складається з представників держав-членів, скликається на чергові сесії раз на два роки; Виконавча рада, до складу якої входить 58 представників держав-членів, скликається двічі на рік, і Секретаріат, роботою якого керує Генеральний директор, що обирається на чотири роки.

Внесок Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури у розвиток міжнародного права навколишнього середовища визначається схваленням і реалізацією Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів 1971 р., Програми «Людина і біосфера», в межах якої створено Міжнародну мережу біосферних заповідників 1995 р., програм у галузі дослідження водних ресурсів (Міжнародна гідрологічна програма, Всесвітня програма оцінювання водних ресурсів), створенням Міжурядової океанографічної комісії (з метою дослідження Світового океану і пов'язаних з ним об'єктів) тощо.

Місцезнаходження штаб-квартири Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) – м. Париж (Франція).

Програма «Людина і біосфера» (The Man and the Biosphere Programme (MAB)) є міжнародною науково-дослідною програмою ЮНЕСКО, що була заснована в 1971 р. Вона являє собою план робіт для міждисциплінарних досліджень, покликаних покращити взаємодію людини з навколишнім середовищем.

Основними цілями програми «Людина і біосфера» є визначення екологічних, соціальних та економічних наслідків від втрати біорізноманіття, а також скорочення таких втрат. Для своєї роботи програма використовує Міжнародну мережу біосферних заповідників, яка формується за рішенням ЮНЕСКО (у деяких джерелах біосферні заповідники називаються біосферними резерватами).

Завдяки зусиллям ЮНЕСКО в 1974 р. в США був створений перший біосферний заповідник, а в 1983 р. пройшов перший Міжнародний конгрес з біосферних заповідників (м. Мінськ, Білоруська РСР, СРСР), який визначив план дій із досліджень та моніторингу, а також заходи щодо взаємодії з місцевими громадами.

Під егідою ЮНЕСКО в 1995 р. була проведена Конференція з біосферних заповідників (м. Севілья, Іспанія). На Конференції було схвалено:

- Севільську стратегію для біосферних заповідників, яка підкреслювала важливість створення і управління біосферними заповідниками;
- Положення про біосферні заповідники, в якому визначаються процеси формування мережі, номінації, затвердження і виключення заповідників, періодичні перегляди діяльності;
- Міжнародну мережу біосферних заповідників (у світі існує близько 700-т біосферних заповідників у 120-ти державах).

Положення Севільських документів знайшли своє закріплення в Мадридському плані дій, затвердженому на III Всесвітньому конгресі з біосферних заповідників 2008 р. (м. Мадрид, Іспанія). Мадридський план дій 2008 р. спрямований на посилення стратегічних досягнень Севільської стратегії для біосферних заповідників 1995 р., Положення про біосферні заповідники 1995 р. і Міжнародної мережі біосферних заповідників 1995 р, а також підвищення ролі біосферних заповідників як міжнародно визнаних територій сталого розвитку в XXI столітті.

Збереження цінностей екосистем є основним завданням програми «Людина і біосфера». З ініціативи Міжурядової ради програми було проведено низку досліджень, що визначають ступінь впливу людини на природні системи, які вивчають проблеми використання пестицидів, урбанізації тощо.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури визначила такі напрямки своєї діяльності відповідно до програми «Людина і біосфера»: максимальне скорочення втрат біорізноманіття за рахунок використання відповідних наукових знань під час ухваленні рішень; підвищення рівня збереження навколишнього середовища за рахунок створення Міжнародної мережі біосферних заповідників; збільшення взаємодії між культурною і біологічною різноманітністю.

Міжурядова рада програми «Людина і біосфера» обирається Генеральною конференцією ЮНЕСКО з урахуванням справедливого географічного розподілу і несе відповідальність за діяльність програми.

Секретаріат Міжурядової ради програми «Людина і біосфера» розташований у штаб-квартирі ЮНЕСКО в м. Париж (Франція).

Міжнародна гідрологічна програма (МГП) (International Hydrological Programme (IHP)) є однією з основних міжнародних науково-дослідних урядових програм ЮНЕСКО з досліджень водних ресурсів (включно з льодовики). З моменту свого заснування в 1975 р. Міжнародна гідрологічна програма перетворилася з міжнародно координованої програми гідрологічних досліджень на загальну програму, що сприяє освіті та розбудові потенціалу, а також посилює управління водними ресурсами.

Програма складається з таких груп проектів:

- наукові й освітні проекти в галузі водних ресурсів;
- проекти інформування широких верств населення, насамперед про значення водних ресурсів для людей, про способи їх збереження і раціонального використання;

– проєкти розвитку національних інфраструктур управління водними ресурсами.

Міжурядова рада Міжнародної гідрологічної програми, яка обирається Генеральною конференцією ЮНЕСКО з урахуванням справедливого географічного розподілу, несе відповідальність за визначення пріоритетів та контроль за виконанням програми.

Діяльність Міжнародної гідрологічної програми реалізується зусиллями її Секретаріату, розташованого в штаб-квартирі ЮНЕСКО в м. Париж (Франція).

Всесвітня програма оцінки водних ресурсів (ВПОБР) (The United Nations World Water Assessment Programme (WWAP)) є міжнародною науково-дослідною урядовою програмою ЮНЕСКО з досліджень про стан водних ресурсів. Програма була створена в 2000 р. у відповідь на заклик Комісії ООН зі сталого розвитку (КСР) щодо створення загальносистемного глобального огляду ООН про стан (кількість та якість), використання та управління ресурсами прісної води.

Всесвітня програма оцінки водних ресурсів координує діяльність з розроблення Доповіді ООН про освоєння водних ресурсів світу (World Water Development Report (WWDR)) з метою звітування про стан глобальних ресурсів прісної води. Спочатку періодичність звітування була трирічна, але у зв'язку з погіршенням стану водних ресурсів з 2012 р. періодичність доповіді змінилася на щорічну.

Завданнями Всесвітньої програми оцінки водних ресурсів є контроль, оцінка та звітування про світові ресурси та екосистеми прісної води, використання та управління водою, а також визначення основних проблем; допомога державам у розвитку власної оцінної спроможності; підвищення обізнаності щодо поточних та неминучих майбутніх проблем, пов'язаних із водою, для впливу на глобальний водний порядок денний; інформування та реагування на потреби керівників та менеджерів водних ресурсів; підтримка ухвалення рішень щодо глобальної системи водопостачання, включно з визначення альтернативних способів водопостачання; визначення прогресу, досягнутого у глобальному масштабі, а також конкретними регіонами у реалізації міжнародних зобов'язань, таких як цілі сталого розвитку.

Контроль за діяльністю і виконанням програми здійснює Міжурядова рада Всесвітньої програми оцінки водних ресурсів, яка обирається Генеральною конференцією ЮНЕСКО з урахуванням справедливого географічного розподілу.

Секретаріат Всесвітньої програми оцінки водних ресурсів, який спочатку розміщувався в штаб-квартирі ЮНЕСКО у м. Париж (Франція), був перенесений в м. Перуджа (Італія).

Міжурядова океанографічна комісія (МОК) (Intergovernmental Oceanographic Commission (IOC)) була створена в 1960 р. як автономний орган, що функціонує в межах ЮНЕСКО з метою сприяння розвитку морської науки.

Відповідно до Статуту Міжурядової океанографічної комісії метою Комісії є сприяння міжнародній співпраці та координації програм, що стосуються досліджень, служб та укріплення потенціалу в інтересах розширення знань про природу та ресурси Світового океану, прибережних районів, а також використання цих знань для удосконалення управління, забезпечення стійкого розвитку, охорони морського середовища та полегшення процесів ухвалення рішень державами-членами.

Програми Міжурядової океанографічної комісії включають: вивчення ролі Світового океану в процесі зміни клімату, оцінку стану морського середовища, створення Глобальної системи спостережень за океаном, розвиток служб оповіщення про цунамі та міжнародного обміну океанографічними даними та інформацією, мапування дна Світового океану, співробітництво у сфері підготовки та навчання спеціалістів у галузі морських наук.

Секретаріат Міжурядової океанографічної комісії розташований у штаб-квартирі ЮНЕСКО в м. Париж (Франція).

Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) (Food and Agricultural Organization (FAO)) є міжурядовою організацією та спеціалізованою установою ООН, яка була створена 16 жовтня 1945 р.

Метою діяльності ФАО є подолання голоду та забезпечення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності та стійкості сільського, лісового та рибного господарств, скорочення масштабів бідності в сільських районах, а також підвищення стійкості до загроз та криз.

Головними органами Продовольчої і сільськогосподарської організації є Конференція, де представлені всі держави-члени, що скликається на чергові сесії раз на два роки; Рада, яка складається з 49-ти держав-членів, що обираються Конференцією строком на три роки, скликається двічі на рік; Секретаріат, який очолює Генеральний директор, що призначається Конференцією на шестирічний термін.

Продовольча та сільськогосподарська організація є єдиною спеціалізованою установою ООН, Статут якої наділяє її мандатом у галузі охорони навколишнього середовища (ст. 1 п. с. Статуту ФАО).

Діяльність ФАО спрямована на вирішення питань охорони та раціонального використання біорізноманіття, охорони фауни і флори, збереження земель, прісноводних ресурсів і ресурсів Світового океану. Продовольча та сільськогосподарська організація активно сприяє міжнародним і національним заходам у сфері збереження природних ресурсів. Завдяки зусиллям ФАО було схвалено Всесвітню хартію ґрунтів 1981 р., Міжнародну конвенцію про захист рослин 1951 р., Конвенцію про охорону біологічного різноманіття 1992 р., Рамкову Конвенцію ООН про зміну клімату 1992 р., Конвенцію ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці 1994 р., Роттердамську конвенцію про процедуру Попередньої обґрунтованої згоди стосовно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі 1998 р. і Міжнародний договір про рослинні генетичні ресурси для продовольства і ведення сільського господарства 2001 р.

При Продовольчій і сільськогосподарській організації діє Комітет з рибальства в Центральній-Східній Атлантиці і Комісія з рибальства в Центральній-Західній Атлантиці, а також Відділ рибних ресурсів і охорони навколишнього середовища, Служба з відтворення рибних ресурсів і охорони навколишнього середовища та Відділ координації програм у галузі охорони навколишнього середовища.

Місцезнаходження штаб-квартири Продовольчої і сільськогосподарської організації (ФАО) – м. Рим (Італія).

Комітет з рибальства в Центрально-Східній Атлантиці (КРЦСА) (Fishery Committee for the Eastern Central Atlantic (CECAF)) є міжнародним міжурядовим науковим і управлінським органом ФАО з рибальства, який керує промислом у міжнародній частині Центрально-Східної Атлантики. Комітет був створений відповідно до Резолюції Продовольчої і Сільськогосподарської організації 1/48 від 23.11.1967 р.

Метою Комітету є сприяння сталому використанню живих морських ресурсів у межах своєї компетенції шляхом належного управління та розвитку рибальського промислу.

Діяльність Комітету зосереджена в таких напрямках: підтримка належного стану ресурсів у межах своєї компетенції; заохочення, організація та координація досліджень у сферах, що стосуються живих морських ресурсів, та підготовка програм, необхідних для цієї мети; сприяння накопиченню, обміну, розповсюдженню, аналізу чи вивченню статистичних, біологічних, екологічних та соціально-економічних даних та іншої інформації про морський промисел; проведення заходів, що сприяють збереженню та управлінню морськими рибними ресурсами; вироблення рекомендацій щодо вжиття та здійснення цих заходів та надання рекомендацій щодо вжиття регулятивних заходів державами-членами, субрегіональними або регіональними організаціями, у відповідних випадках; надання консультацій з моніторингу контролю та нагляду, особливо з питань субрегіонального та регіонального характеру; заохочення та координація навчання у пріоритетних сферах діяльності Комітету; сприяння та заохочення використання найбільш відповідних риболовецьких суден, приладів та техніки; сприяння контактам між компетентними установами в межах морського регіону, що обслуговуються Комітетом, та з іншими міжнародними організаціями, що мають відповідні цілі в цій галузі.

Секретаріат Комітету з рибальства в Центрально-Східній Атлантиці розташований в штаб-квартирі ФАО в м. Рим (Італія).

Комісія з рибальства в Центрально-Західній Атлантиці (КРЦЗА) (Western Central Atlantic Fishery Commission (WECAFC)) є міжнародним міжурядовим науковим і управлінським органом ФАО з рибальства, який керує промислом у міжнародній частині Центрально-Західної Атлантики. Комісія була створена в 1973 р. відповідно до Резолюції Продовольчої і Сільськогосподарської організації 4/61 від 12.11.1973 р.

До завдань Комісії належать: сприяння покращенню врядування за допомогою інституційних механізмів, які заохочують співробітництво між державами-членами; допомога державам-членам у здійсненні відповідних міжнародних риболовецьких інструментів, зокрема Кодексу поведінки відповідального рибальства ФАО та пов'язаних із нею міжнародних планів дій; заохочення, координація та здійснення накопичення, обміну та розповсюдження статистичних, біологічних, екологічних та соціально-економічних даних та іншої морської інформації

про рибальство, а також її аналіз чи дослідження; сприяння, координація та розвиток інституційного потенціалу та людських ресурсів, зокрема через освіту, підготовку та розширення діяльності у сферах компетенції Комісії; допомога державам-членам у сприянні щодо збереження, управління та розвитку живих морських ресурсів тощо.

Секретаріат Комісії з рибальства в Центральній-Західній Атлантиці розташований в штаб-квартирі ФАО в м. Рим (Італія).

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) (World Health Organization (WHO)) є міжнародною міжурядовою організацією, спеціалізованою установою ООН, яка була створена 7 квітня 1948 р.

Основною метою діяльності ВООЗ є сприяння забезпеченню охорони здоров'я населення у межах системи ООН, окреслення основних напрямків досліджень у галузі охорони здоров'я, визначення норм і стандартів, а також моніторинг і оцінювання тенденцій у галузі охорони здоров'я.

Головними органами Всесвітньої організації охорони здоров'я є Всесвітня асамблея охорони здоров'я, яка складається з делегатів держав-членів, збирається на чергові щорічні сесії; Виконавчий комітет, до складу якого входить 52 держави-члени, які обираються на три роки, засідання проходить не менше двох разів на рік; Секретаріат, роботою якого керує Генеральний директор, що обирається на п'ять років.

Місцезнаходження штаб-квартири Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) – м. Женева (Швейцарія).

Всесвітня організація охорони здоров'я займається питаннями охорони здоров'я людини в аспекті її взаємодії з навколишнім середовищем. Діяльність ВООЗ спрямована на здійснення санітарно-епідеміологічного моніторингу навколишнього середовища, проведення аналізу чинників стану навколишнього середовища, що сприяють виникненню різних захворювань, а також вироблення рекомендацій щодо їх запобігання та усунення. Зазначені напрямки діяльності ВООЗ реалізуються під час вирішення питань санітарно-епідеміологічного благополуччя (Міжнародні медико-санітарні правила 2005 р.), охорони атмосферного повітря (Керівні принципи щодо якості повітря 2005 р.), забезпечення якості питної води (Керівні принципи щодо якості питної води 1993 р.), радіаційного забруднення (Мережа щодо забезпечення медичної готовності та допомоги у разі радіаційних надзвичайних ситуаціях, Глобальний проєкт з вивчення впливу ультрафіолетового випромінювання на здоров'я людини, Міжнародний проєкт з електромагнітних полів), хімічної безпеки (Міжнародна програма з хімічної безпеки), впливу стану навколишнього середовища на здоров'я дітей тощо.

Міжнародні медико-санітарні правила 2005 р. (ММСП) (International Health Regulations (IHR)) є міжнародним договором, який встановлює глобальні правила в галузі суспільної охорони здоров'я з метою посилення медико-санітарної безпеки на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Правила є одними з базових документів ВООЗ. Правила регламентують

порядок дій всесвітньої системи охорони здоров'я у випадку виникнення різних надзвичайних ситуацій у галузі охорони здоров'я. Перегляд Міжнародних медико-санітарних правил у 2005 р. сприяв уніфікації численних міжнародних санітарних конвенцій.

Керівні принципи щодо якості повітря 2005 р. (КПЯП) (Air Quality Guidelines (AQGs)) є рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я з підтримки дій щодо здорової якості повітря і зменшення впливу забрудненого повітря на здоров'я людини. Рекомендації призначені для використання в усьому світі. Вони були розроблені з метою сприяння заходам, спрямованим на забезпечення кращої якості повітря, що сприяє охороні здоров'я в різних умовах. При цьому кожна держава встановлює для себе національні стандарти якості повітря, прагнучи до охорони здоров'я своїх громадян. Національні стандарти якості повітря є важливою складовою частиною національних заходів у галузі управління ризиком та екологічної політики.

Керівні принципи щодо якості питної води 1993 р. (КПЯВ) (Guidelines for Drinking-Water Quality (GDWQ)) є рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо забезпечення якості питної води. Керівні принципи використовуються державами як основа для регулювання і встановлення стандартів з метою забезпечення безпеки питної води. Держави визнали пріоритет, який слід надавати питанням забезпечення мікробної безпеки, і представили нормативні величини щодо хімічних шкідливих речовин.

Мережа щодо забезпечення медичної готовності та допомоги у разі радіаційних надзвичайних ситуацій (РЕМΠΑН) (Network for Radiation Emergency Medical Preparedness and Assistance (REMPAN)) була заснована в 1987 р. з метою виконання мандата ВООЗ відповідно до Конвенції про оперативне сповіщення про ядерну аварію 1986 р. і Конвенції про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації 1986 р. Основною метою цієї мережі є координація діяльності ВООЗ з надання державам-членам сприяння в створенні відповідного національного потенціалу для надання надзвичайної медичної допомоги особам, що отримали велику дозу опромінення. До сфери діяльності мережі РЕМΠΑН належать дослідження і розроблення медичних контрзаходів проти радіаційних і ядерних надзвичайних ситуацій.

Глобальний проєкт з вивчення впливу ультрафіолетового випромінювання на здоров'я людини (ІНТЕРСАН) (The global UV Project (INTERSUN)) був створений Всесвітньою організацією охорони здоров'я в 2003 р. з метою надання інформації про захист від сонячного випромінювання. У проєкті представлена інформація про ультрафіолетове випромінювання, його вплив на здоров'я людини; розглядаються питання захисту дітей від сонячного випромінювання тощо. Основними завданнями проєкту є надання інформації, яка може бути використана для розроблення та впровадження інтегрованих програм громадського здоров'я, які зменшують ризики для здоров'я від надмірного впливу ультрафіолетового випромінювання.

Міжнародний проєкт з електромагнітних полів (МПЕП) (International Electromagnetic Fields (EMF) Project) був створений Всесвітньою організацією охорони здоров'я в 1996 р. з метою оцінювання наукових доказів можливих впливів електромагнітних полів на здоров'я людини. Основними завданнями проєкту є забезпечення узгодженої міжнародної реакції на занепокоєння щодо можливих наслідків впливу електромагнітних полів на здоров'я людей; складання звіту про наслідки впливу електромагнітних полів на здоров'я людей; сприяння розробленню міжнародних стандартів щодо впливу електромагнітних полів на здоров'я людини; надання рекомендацій національним органам влади, іншим установам, широкій громадськості щодо будь-якої небезпеки, яка виникає внаслідок впливу електромагнітних полів, та будь-яких необхідних заходів пом'якшення такого впливу.

Міжнародна програма з хімічної безпеки (МПХБ) (International Programme on Chemical Safety (IPCS)) була заснована в 1980 р. за ініціативою трьох міжнародних організацій – Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародної організації праці (МОП) та Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) з метою забезпечення міжнародної хімічної безпеки. Всесвітня організація охорони здоров'я є Виконавчим органом Міжнародної програми хімічної безпеки, основна роль якої полягає у створенні наукової основи для безпечного використання хімічних речовин, а також для зміцнення національних можливостей для забезпечення хімічної безпеки.

Програма у своїх діях виходить з того, що проведення будь-яких заходів, пов'язаних із хімічними речовинами, повинно здійснюватися належним чином, щоб була забезпечена максимальна безпека як для здоров'я людей, так і для навколишнього середовища.

Єдиною міжнародною конвенцією, що була ухвалена в межах ВООЗ, була Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну 2003 р. Під час ухваленні та підготовці Конвенції було задіяно декілька міжнародних урядових і неурядових організацій: Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародна організація праці (МОП), Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародний союз з боротьби з онкологічними захворюваннями (Міжнародний союз проти раку (МСПР) і Міжнародний союз боротьби проти туберкульозу і хвороб легень (МСБТХЛ).

Метою Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну 2003 р. є захист нинішнього і майбутніх поколінь людей від негативних медичних, соціальних, екологічних, економічних наслідків споживання тютюну і тютюнового диму, від його руйнівного впливу на здоров'я людини за допомогою забезпечення відповідних заходів з боротьби проти тютюну, що підлягають здійсненню на національному, регіональному та міжнародному рівнях з тим, щоб постійно і суттєво знижувати поширеність споживання тютюну і впливу тютюнового диму.

Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) (World Meteorological Organization (WMO)) є міжнародною міжурядовою організацією, спеціалізованою установою ООН, заснованою в 1950 р. з метою спостереження за станом атмосфери

Землі та її взаємодії з океанами. 23 березня, в день, коли набрала чинності Конвенція Всесвітньої Метеорологічної Організації 1947 р., відзначається Всесвітній метеорологічний день.

Метою Всесвітньої метеорологічної організації є сприяння: організації мережі станцій та центрів для метеорологічних і гідрологічних спостережень та служб; створенню і функціонуванню системи швидкого обміну метеорологічною та іншою інформацією у цій галузі; стандартизації метеорологічних та пов'язаних з ними спостережень і забезпеченню публікації результатів цих спостережень та статистичних даних; застосуванню метеорології в авіації, мореплавстві, сільському господарстві, для вирішення проблем водних ресурсів тощо; діяльності у сфері оперативної гідрології та підготовці фахівців цієї галузі.

Головними органами Всесвітньої метеорологічної організації є Всесвітній метеорологічний конгрес, який представляний керівниками національних метеорологічних служб держав-членів, що скликається не менше одного разу в 4 роки; Виконавчий комітет, який складається з 37-ми членів (Президента і трьох Віцепрезидентів ВМО, шести Президентів регіональних асоціацій і 27-ми членів, що обираються Конгресом на чотири роки), що засідає щорічно; Секретаріат, роботою якого керує Генеральний секретар, який обирається на чотири роки.

Місцезнаходження штаб-квартири Всесвітньої метеорологічної організації – м. Женева (Швейцарія).

У межах Всесвітньої метеорологічної організації функціонує 6 регіональних метеорологічних асоціацій (Європи, Азії, Африки, Північної і Центральної Америки, Південної Америки та південно-західної частини Тихого океану), які координують метеорологічну та пов'язану з нею діяльність у відповідних регіонах. Працює також 8 технічних комісій, що відповідальні за вивчення авіаційної, сільськогосподарської та морської метеорології, атмосфери Землі, основ систем гідрології, кліматології, приладів та методів спостережень.

Всесвітня метеорологічна організація займається вивченням і оцінкою ступеня впливу людини на погодні умови і клімат всієї планети, а також моніторингом і статистичною обробкою отриманої інформації. Всесвітня метеорологічна організація проводить моніторинг парникових газів, озонного шару, стану Світового океану, полярних регіонів Землі та інших важливих, з точки зору метеорології та клімату, об'єктів.

У межах ВМО функціонують Всесвітня програма зі спостереження за погодою, Всесвітня кліматична програма, Глобальна система моніторингу навколишнього середовища, Глобальна програма спостереження за атмосферою тощо.

Всесвітня програма зі спостереження за погодою (ВПСП) (World Weather Research Programme (WWRP)) була заснована в 1980 р. Всесвітньою метеорологічною організацією (ВМО) спільно з Міжнародною науковою радою (МНР) з метою спостереження і розуміння погоди, а також надання метеорологічного, гідрологічного і пов'язаного з ними обслуговування в підтримку задоволення національних проблем. Програма поєднує в собі системи спостереження,

засоби телекомунікації та центри обробки даних та прогнозування, якими керують члени, для надання метеорологічної та пов'язаної з нею інформації про навколишнє середовище, необхідної для забезпечення надання ефективних послуг у різних сферах діяльності держав.

Всесвітня кліматична програма (ВКП) (World Climate Programme (WCP)), була заснована в 1979 р. після I Всесвітньої кліматичної конференції з метою поглиблення знань про кліматичні зміни та їх наслідки, спричинені як природними, так і антропогенними факторами. Виконання програми забезпечується спільними зусиллями Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), Міжурядової океанографічної комісії (МОК), Міжнародної наукової ради (МНР) і Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). Програма сприяє кращому розумінню кліматичних процесів за допомогою проведення скоординованих на міжнародному рівні досліджень і моніторингу кліматичних коливань або змін. Вона допомагає використанню кліматичної інформації та обслуговуванню з метою надання допомоги в соціально-економічному плануванні та розвитку. Програма полегшує аналіз та прогнозування змін у системі Землі, визначає передбачуваність клімату та впливу діяльності людини на клімат.

Глобальна система моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС) (Global Environment Monitoring System (GEMS)) була заснована в 1974 р. спільними зусиллями держав відповідно до рекомендацій Конференції ООН з проблем навколишнього середовища 1972 р. (м. Стокгольм, Швеція) з метою спостереження і контролю за забрудненням навколишнього середовища. Основні положення та цілі Глобальної системи були ухвалені в 1974 р. на I Міжурядовій нараді з моніторингу (м. Найробі, Кенія).

Глобальна система моніторингу навколишнього середовища – це колективне зусилля світової спільноти, спрямоване на моніторинг даних, необхідних для раціонального управління навколишнім середовищем. Завданнями цієї системи є організація моніторингу забруднення навколишнього середовища і визначення чинників, що викликають таке забруднення, а також проведення спостережень за природними змінами в навколишньому середовищі, пов'язаними зі зміною клімату, погоди, температури, рослинного покриву тощо.

Глобальна система моніторингу навколишнього середовища складається з п'яти взаємопов'язаних програм: контроль за кліматом; моніторинг довгострокового перевезення забруднюючих речовин; контроль за здоров'ям (пов'язаний із впливом забруднення); моніторинг Світового океану і наземний моніторинг відновлюваних ресурсів.

Велика увага приділяється тому, щоб зібрані програмою дані мали найвищу якість і щоб відомості, зібрані з різних частин певної мережі моніторингу, були порівняльними та сумісними.

Центр діяльності Глобальної системи моніторингу навколишнього середовища діє через посередництво спеціалізованих установ системи ООН, зокрема Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), Продовольчої і сільськогосподарської

організації (ФАО), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародної організації праці (МОП) тощо.

Глобальна програма спостереження за атмосферою (ГПСА) (Global Atmosphere Watch Programme (GAW)) була заснована в 1989 р. Всесвітньою метеорологічною організацією з метою моніторингу тенденцій в атмосфері Землі.

До завдань програми належать: координація систематичного спостереження і аналіз глобального атмосферного середовища, включно з вимірювання парникових газів та інших атмосферних газів; з'ясування причин і оперативне повідомлення про зміну концентрації в атмосфері газів, які зумовлюють парниковий ефект, стан озонового шару, а також виявлення кислотних та інших дощів, що несуть хімічні забруднення. Глобальне спостереження за атмосферою надає надійну наукову інформацію для національних та міжнародних структур, підтримує міжнародні конвенції щодо стратосферних викидів озонового шару та контролює зміни клімату й транскордонне забруднення довкілля.

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) (International Atomic Energy Agency (IAEA)) є міжнародною міжурядовою організацією, створеною в 1957 р. з метою розвитку співробітництва у сфері мирного використання атомної енергії. У 1957 р. Генеральна Асамблея ООН уклала угоду щодо відносин між МАГАТЕ і ООН. Агентство належить до системи закладів ООН, незважаючи на те, що не має статусу спеціалізованої установи ООН.

Діяльність Міжнародного агентства з атомної енергії спрямована на досягнення широкого використання атомної енергії в мирних цілях та сприяння поширенню ядерних технологій. Агентство встановлює стандарти ядерної безпеки і захисту навколишнього середовища від радіоактивного зараження, надає державам-членам технічну допомогу, а також заохочує обмін науковою і технічною інформацією щодо ядерної енергії. МАГАТЕ надає консультативну допомогу, сприяє передання навичок і знань державам для ефективної реалізації національних програм мирного використання ядерної енергії.

Головними органами Міжнародного агентства з атомної енергії є щорічна Генеральна конференція, участь у роботі якої беруть всі держави-члени; Рада керуючих, до складу якої входять, за географічною належністю, 35 держав-членів, які змінюються на ротатійній основі; Секретаріат, який очолює Генеральний директор, що обирається на чотири роки.

Місцезнаходження штаб-квартири Міжнародного агентства з атомної енергії – м. Відень (Австрія).

Одним із найголовніших завдань Міжнародного агентства з атомної енергії є сприяння запобіганню і усуненню несприятливих наслідків мирного використання атомної енергії, при забезпеченні тим самим здоров'я і благополуччя людей. У цьому напрямку діяльності МАГАТЕ було ініціатором укладення Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок 1979 р., Конвенції про оперативне сповіщення про ядерну аварію 1986 р., Конвенції про допомогу в разі ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації 1986 р., Конвенції про

ядерну безпеку 1994 р., а також низки конвенцій про цивільну відповідальність за ядерну шкоду. Крім того, МАГАТЕ ухвалило низку резолюцій, що забороняють атаку на ядерні установки для унеможливлення радіоактивного зараження.

Із метою запобігання радіоактивному зараженню навколишнього середовища МАГАТЕ ухвалило Кодекс поведінки щодо забезпечення безпеки і збереження радіоактивних джерел 2003 р. Документ регулює питання забезпечення високого рівня безпеки і збереження радіоактивних джерел, запобігання несанкціонованому доступу до радіоактивних джерел, заподіяння їм шкоди, їх втрати, розкрадання і несанкціонованої передачі.

При Міжнародному агентстві з атомної енергії діє Міжнародна лабораторія радіоактивності моря та Відділ ядерного захисту і безпеки, діяльність яких поширюється на захист людей та охорону навколишнього середовища від шкідливого впливу іонізуючого випромінювання.

Міжнародна лабораторія радіоактивності моря (МЛРМ) (International laboratory of Marine Radioactivity (ILMR)) була створена в 1961 р. Міжнародним агентством з атомної енергії з метою дослідження поведінки радіоактивних речовин у морях і океанах.

Діяльність лабораторії спрямована на: проведення досліджень щодо виявлення радіоактивних речовин та інших форм забруднень у морському середовищі і вивчення їхньої поведінки; забезпечення якості й порівнянності здійснюваних національними лабораторіями досліджень радіоактивних речовин та інших форм забруднень у морському середовищі шляхом міжлабораторних порівнянь, калібрування і стандартизації методик; надання державам-членам допомоги у вивченні проблем радіоактивності моря і захисту навколишнього середовища шляхом підготовки наукових кадрів, організації програм координованих досліджень та надання консультацій і допомоги.

У співпраці з Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) і Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) лабораторія на додаток до своєї звичайної діяльності щодо вивчення радіоактивності проводить ще й дослідження «неядерних забруднювачів».

Лабораторія забезпечує функціонування онлайн бази даних із відкритим доступом, що містить глобальні відомості про радіоактивність морського середовища, і виготовляє сертифіковані еталонні матеріали, які поширюються серед лабораторій у всьому світі.

Міжнародна лабораторія радіоактивності моря розміщена в Океанографічному музеї в Монако.

Відділ ядерного захисту і безпеки (ВЯЗБ) (Department of Nuclear Safety and Security (DNSS)), який був створений у 1996 р. як допоміжний орган МАГАТЕ, відповідає за стійку роботу глобальної і національних систем ядерного захисту і безпеки, захисту людей, суспільства та навколишнього середовища від шкідливого впливу іонізуючого випромінювання. Відділ координує діяльність держав-членів щодо здійснення контролю за радіаційним опромінюванням співробітників

та громадськості від природного радіоактивного матеріалу у гірничодобувних та інших галузях промисловості, зменшення рівня радону в будинках, що для більшості людей є найбільшим джерелом їх радіаційного опромінення тощо.

У 2005 р. Міжнародному агентству з атомної енергії та його Генеральному директору було присуджено Нобелівською премією миру. У заяві Нобелівського комітету визнаються «зусилля Агентства щодо запобігання використанню ядерної енергії для воєнних цілей і для забезпечення того, щоб ядерна енергія використовувалася для мирних цілей максимально безпечним чином».

Міжнародна морська організація (ММО) (International Maritime Organization (IMO)) є міжнародною міжурядовою організацією, спеціалізованою установою ООН, що опікується безпекою судноплавства та запобіганням забрудненню суднами вод Світового океану. Міжнародна морська організація була створена в 1948 р. з ухваленням Конвенції про Міжнародну морську організацію 1948 р. До 1982 р. IMO називалася Міжурядовою морською консультативною організацією.

Міжнародна морська організація є головною міжнародною організацією, діяльність якої спрямована на: правове регулювання міжнародного торговельного судноплавства у технічній сфері; забезпечення охорони людського життя на морі; запобігання забрудненню моря і атмосфери із суден; встановлення режиму відповідальності за шкоду, завдану третім особам забрудненням із суден.

Головними органами Міжнародної морської організації є: Асамблея, участь у роботі якої беруть представники всіх держав-членів, що скликається один раз на два роки; Рада, що складається з 40-ка членів, які виконують свої функції до кінця наступної чергової сесії Асамблеї; Секретаріат, який очолює Генеральний секретар, що призначається Радою зі схвалення Асамблеї.

Місцезнаходження штаб-квартири Міжнародної морської організації – м. Лондон (Великобританія).

У своїй діяльності Міжнародна морська організація значну увагу приділяє вирішенню питань охорони морського середовища, розробляє конвенції з охорони морського середовища і скликає міжнародні конференції з питань охорони Світового океану.

Міжнародна морська організація брала участь у розробленні, ухваленні та виконанні Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 р., Міжнародної конвенції про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1971 р., Конвенції про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами 1972 р., Міжнародної конвенції про запобігання забрудненню із суден 1973 р., Міжнародної конвенції про забезпеченню готовності у випадку забруднення нафтою, боротьби з ним та співробітництву 1990 р., Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну забрудненням бункерним паливом, 2001 р., Міжнародної конвенції про контроль над шкідливими протиобростаючими системами на судах 2001 р., Міжнародної конвенції про контроль судових баластних вод й осадів та управління ними 2004 р. тощо.

У структурі Міжнародної морської організації функціонує спеціальний допоміжний орган – **Комітет захисту морського середовища (КЗМС) (Marine Environment Protection Committee (MEPC))**, який був створений у 1973 р. Асамблеєю ММО. До завдань Комітету належать: здійснення заходів із контролю і запобігання забрудненню із суден, яке охоплюється Міжнародною конвенцією по запобіганню забрудненню із суден 1973 р., включно з нафту, хімічні речовини, що перевозяться навалом, стічні води, сміття та викиди із суден; запобігання забрудненню атмосферного повітря суднами, у тому числі скорочення викидів парникових газів, а також визначення особливо чутливих до забруднення морських територій.

У 2014 р. Комітетом захисту морського середовища був ухвалений Міжнародний кодекс для суден, що експлуатуються в полярних водах (Полярний кодекс). Полярний кодекс охоплює весь спектр питань проєктування, будівництва, обладнання, експлуатаційних, навчальних, пошуково-рятувальних та екологічних питань, що стосуються суден, які працюють у полярних водах. Документ розроблений з урахуванням підвищеної зацікавленості та трафіку в цих регіонах, з урахуванням експлуатаційних, екологічних та пошукових і рятувальних завдань, унікальних для полярних регіонів. Природоохоронні заходи, передбачені в Кодексі, охоплюють запобігання забрудненню із суден нафтою, шкідливими рідкими речовинами, стічними водами та сміттям.

6. ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Поданий вище аналіз діяльності міжнародних міжурядових організацій у галузі охорони навколишнього середовища в жодному разі не призводить до ослаблення ролі міжнародних неурядових організацій у справі налагодження та поглиблення міжнародного природоохоронного співробітництва. Формально юридично їх рішення не є обов'язковими для держав. Проте, в певних випадках, особливо з урахуванням зростання масштабів і значення громадської думки, організованості масових природоохоронних заходів і все більш зростаючої компетентності своєї діяльності, ці організації мають істотний вплив на держави і міжнародні відносини шляхом підготовки для ухвалення урядами і міжнародними організаціями текстів міжнародних конвенцій та угод, парламентами – національних законодавчих актів у галузі охорони навколишнього середовища.

У світі нараховується декілька сотень міжнародних неурядових організацій, які займаються природоохоронною діяльністю або виявляють зацікавленість до проблем охорони навколишнього середовища. Серед них можемо назвати наступні:

Міжнародний союз охорони природи (МСОП) (International Union for the Conservation of Nature (IUCN)) є міжнародною неурядовою організацією, створеною в 1948 р. за ініціативою ЮНЕСКО з метою проведення досліджень і пропаганди охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів.

Міжнародний союз охорони природи об'єднує як державні, так і недержавні громадські організації. Вони визначають загальну політику Союзу і розробляють засади поточної роботи.

Основним статутним видом діяльності МСОП є допомога співтовариствам будь-якого виду у справі збереження біорізноманіття і впровадження екологічно чистих та сталих методів використання природних ресурсів. З 1963 р. видається Червоний Список Міжнародного союзу охорони природи – найбільш всеосяжний збірник відомостей про охоронний статус рослин та тварин в усьому світі.

Міжнародний союз охорони природи брав участь у підготовці низки важливих міжнародних угод у галузі охорони навколишнього середовища, а саме: Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів 1971 р., Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1973 р. та Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р.

Основними органами Міжнародного союзу охорони природи є Всесвітній конгрес з охорони природи, що об'єднує декілька тисяч керівників, представників урядів, громадянського суспільства, корінних народів, ділових і наукових кіл, який скликається раз в чотири роки; Рада, до складу якої входять Президент, 4 Віце-президента, Скарбник, Голови комісій МСОП, Радник від Швейцарії та 28 регіональних радників, що проводить засідання один раз на рік, Секретаріат, який очолює Генеральний директор, що призначається Радою.

У складі Міжнародного союзу охорони природи існують 6 комісій, що опікуються оцінкою світових природних ресурсів та подають інформаційну та дорадчу допомогу з питань збереження біорізноманіття:

1. Комісія з виживання видів (КВВ) (Species Survival Commission (SSC) – допомагає у сфері технічних питань, пов'язаних із діяльністю щодо збереження видів, та проводить охоронні заходи щодо видів, які перебувають під загрозою зникнення. Видає Червоний список МСОП.

2. Комісія з охоронюваних територій (КОТ) (World Commission on Protected Areas (WCPA) – займається питаннями організації нових та управлінням існуючими суходільними та морськими природними охоронюваними територіями.

3. Комісія з природоохоронного законодавства (КПЗ) (World Commission on Environmental Law (WCEL) – надає спеціалізовані знання та допомогу для зміцнення правових основ охорони природи та сталого розвитку шляхом концептуального вдосконалення екологічних принципів, норм та законів.

4. Комісія з освіти та комунікації (КОК) (Commission on Education and Communication (CEC) – розробляє методики навчання та управління знаннями на всіх рівнях, спрямованих на усвідомлення важливості збереження біорізноманіття.

5. Комісія з екологічної, економічної та соціальної політики (КЕЕСП) (Commission on Environmental, Economic and Social Policy (CEESP) – проводить експертизу та розробляє рекомендації з оптимізації економічних та соціальних

факторів для охорони навколишнього середовища та сталого розвитку природних екосистем зі збереженням біорізноманіття.

6. Комісія з менеджменту екосистем (КМЕ) (Commission on Ecosystem Management (CEM) – сприяє розробленню екосистемних підходів для управління ландшафтами та морськими пейзажами, забезпечує керівництво та підтримку управління екосистемами та сприяє формуванню стійких соціально-екологічних систем для вирішення глобальних проблем.

У 1980 р. Міжнародним союзом охорони природи був схвалений документ «Всесвітня стратегія охорони природи», спрямований на управління процесами використання людиною біосфери, екосистем і видів, які входять до її складу, з метою отримання стабільної користі сьогодні та у віддаленому майбутньому.

Завданнями Стратегії є підтримка основних екологічних процесів та систем життєзабезпечення (таких, як відновлення та захист біологічних ресурсів, кругообіг живильних речовин і очистка вод), від яких залежить існування людини та розвиток; збереження генетичного різноманіття і забезпечення оптимального використання біологічних видів та екосистем.

Стратегія вказує на рекреаційну, естетичну, емоційну й етичну цінність біологічних видів, пропонує схему послідовних дій з охорони біологічних ресурсів. Проголошені нею принципи і завдання були надалі розвинені в документах Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія). Усвідомлення світовою спільнотою небезпеки подальшої втрати біорізноманіття та необхідність застосування дієвих заходів щодо його збереження мали наслідком ухвалення Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р.

Класифікація природоохоронних територій є частиною Всесвітньої стратегії охорони природи 1980 р. Міжнародний союз охорони природи розробив таку систему категорій природоохоронних територій:

– Природний заповідник суворого режиму (Strict Nature Reserve) – територія суші або моря, яка містить видатні або високорепрезентативні зразки екосистем, геологічних або фізіологічних систем, та/або видів і доступна для наукового дослідження та екологічного моніторингу.

– Місцевість природного стану (Wilderness Area) – велика територія незмінної або слабко зміненої суші та/або моря, що зберігає природний характер, без значного постійного населення і охороняється та підтримується шляхом, що забезпечує збереження її природного стану.

– Національний парк (National Park) – природна територія суші або моря, призначена для: захисту екологічних взаємозв'язків усередині однієї або декількох екосистем для сучасного та майбутніх поколінь; виключення використання території, яке може призвести до втрати нею своїх природних характеристик; надання можливості для духовного, наукового, освітнього, рекреаційного та туристичного використання території, за умови їх можливої екологічної сумісності.

– Пам'ятка природи (Natural Monument) – територія, що містить одну або декілька специфічних природних або природно-культурологічних об'єктів, які

мають видатну або унікальну цінність завдяки своїй рідкісності, збереженій типості, естетичним якостям або культурологічній важливості.

– Територія збереження виду/місцеперебування (Habitat/Species Management Area) – територія суші або моря, дозволена для активного використання за умови збереження деякого специфічного місцеперебування або деякого виду.

– Охоронюваний ландшафт (Protected Landscape/Seascape) – територія суші, моря або узбережжя, де взаємодія між людиною та природою з часом привела до виникнення особливих утворень зі значною естетичною, екологічною або культурною цінністю, найчастіше зі значним біорізноманіттям. Охорона та збереження цього традиційного взаємодіючого комплексу є життєво необхідними умовами для підтримки існування та еволюції такої території.

– Територія контролюваного природокористування (Managed Resource Protected Area) – територія, що містить здебільшого незмінні природні системи, що використовуються місцевим населенням протягом тривалого часу з умовою захисту та підтримки біорізноманіття на ній.

Місцезнаходження штаб-квартири Міжнародного союзу охорони природи – м. Гланд (Швейцарія).

Всесвітній фонд природи (ВФП) (World Wide Fund for Nature (WWF)) є міжнародною неурядовою організацією, що була заснована в 1961 р. з метою охорони навколишнього середовища, збільшення біологічного різноманіття та зменшення шкідливого впливу людства на навколишнє середовище.

У 1984 р. офіційна назва організації була змінена з World Wildlife Fund на World Wide Fund for Nature, при збереженні колишньої аббревіатури WWF. Зміна назви підкреслює переорієнтацію організації. Так, на початку діяльності Всесвітній фонд природи обмежувався лише охороною зникаючих видів тварин. Нині Фонд реалізує програми зі збереження тварин та їхнього природного середовища існування.

За час свого існування Всесвітній фонд природи перетворився на одну з найбільш відомих та шанованих незалежних природоохоронних організацій у світі. Це найбільша незалежна природоохоронна організація у світі, що має близько 5 млн співробітників та добровольців у всьому світі, що працюють у понад 120-ти державах. Щорічно Фонд здійснює понад 1200 природоохоронних проєктів, привертаючи увагу мільйонів людей до проблем охорони навколишнього середовища. Організація існує за рахунок добровільних внесків, близько 9 % її бюджету становлять приватні пожертви.

Основними органами Всесвітнього фонду природи є Рада, члени якої обираються на трирічний термін, і Секретаріат, роботою якого керує Генеральний секретар, який очолює та координує мережу WWF офісів у всьому світі, розробляє політику та пріоритети, сприяє глобальному партнерству, координує міжнародні природоохоронні кампанії. Існують також Національні ради, які діють як дорадчі групи Ради і колективу науковців та експертів з охорони навколишнього середовища.

У 1996 р. Всесвітній фонд природи отримав від ЮНЕСКО консультативний статус.

Основними напрямками діяльності Всесвітнього фонду природи є запобігання зміну клімату; охорона лісів, прісноводних водойм, морів та океанів; збереження видів флори та фауни та мінімізація використання токсичних речовин.

Всесвітній фонд природи складає доповідь «Жива планета», яка виходить раз на два роки. Цей документ називають одним із найбільш цитованих та авторитетних у світі джерел інформації про екологічну ситуацію на планеті. Розробленням доповіді займаються науковці з Лондонського зоологічного товариства (ЛЗТ) (Zoological Society of London (ZSL) та Всесвітньої мережі екологічного сліду (ВМЕС) (Global Footprint Network (GFN)). Доповідь визначає здоров'я планети за деякими показниками: стан популяцій тварин, використання природних ресурсів людством, використання відновлюваних джерел енергії та ресурсів, кількість свіжої води тощо.

Місцезнаходження штаб-квартири Всесвітнього фонду природи – м. Гланд (Швейцарія). Організація має офіси в більш ніж 80-ти державах світу.

Грінпіс (Greenpeace – Зелений світ) є міжнародною неурядовою організацією, створеною в 1971 р. з метою сприяння екологічному відродженню та привертанню уваги людей та влади до охорони навколишнього середовища.

Основними напрямками діяльності Грінпіс є участь у антиядерних кампаніях і протидія таким явищам, як: зміна клімату, знищення лісів, надмірний вилов риби, комерційний китобійний промисел, генна інженерія тощо. Грінпіс не приймає фінансування від урядів, корпорацій або політичних партій, спираючись на 2,9 млн прихильників, волонтерів та благодійний фонд.

До структури міжнародної організації Грінпіс належать Міжнародний офіс і національні офіси в усьому світі. Кожним офісом керує Правління, яке обирає представника для участі у щорічних загальних засіданнях Ради. Метою Ради є створення довгострокової стратегії Організації, внесення необхідних змін у структуру управління, ухвалення бюджету Організації і обрання Міжнародного Правління з чотирьох членів і голови.

Міжнародний офіс Грінпіс виконує такі функції: надання допомоги регіональним та національним підрозділам з питань захисту в судах; складання фінансових прогнозів і стратегічних планів розвитку; координація діяльності та сприяння відкриттю нових підрозділів у регіонах; підтримання контактів з прихильниками захисту природи в державах, де немає відділень Грінпіс; узгодження довгострокових стратегій, що проводяться в межах місцевих регіональних і національних програм, які сприяють вирішенню екологічних проблем, а також забезпечення вільного доступу громадськості до актуальної інформації з екологічної ситуації в світі через засоби масової інформації, програми, звіти дослідження, представлені на інтернет-ресурсах підрозділів Грінпіс.

Зростання популярності Грінпісу відбулося після проведення численних акцій, спрямованих на збереження навколишнього середовища. Першою серйозною кампанією організації була акція проти ядерних випробувань на острові Амчітка у районі Аляски в 1971 р., після якої США відмовились від використання цього полігону.

Міжнародний характер організації дозволяє впливати на великі промислові підприємства і вимагати від них дотримання екологічних норм і стандартів у всьому світі. У 1997 р. Грінпіс спільно з іншими недержавними природоохоронними організа-

ціями домігся від декількох міжнародних лісозаготівельних компаній, що працювали в Карелії (Росія), оголосити мораторій на вирубку найбільш цінних лісів.

Починаючи з 1990-х років Грінпіс своїми акціями став привертати увагу суспільства до проблем забруднення атмосфери і руйнування озонового шару. Під егідою організації проводяться пікети на великих промислових підприємствах, що здійснюють найбільшу кількість вуглецевих викидів в атмосферу.

За останні роки Грінпіс провів безліч громадських кампаній, які були спрямовані на захист Світового океану і лісів, поступове скасування видобування палива; обмежене використання токсичних, хімічних речовин; запобігання ядерній загрозі та ядерному забрудненню; розвиток системи селективного збирання і переробки побутових відходів тощо.

Місцезнаходження штаб-квартири Грінпіс – м. Амстердам (Нідерланди).

Римський клуб (PK) (The club of Rome (CR)) – міжнародна неурядова організація, що була заснована в 1968 р., яка об'єднує у своїх рядах науковців, громадських діячів і ділових людей більш ніж з 30-ти держав світу, які переймаються актуальними проблемами людства – політичними, економічними, соціальними, екологічними, технологічними і культурними, та їх аналізом і прогнозуванням у контексті «світової проблематики».

Римський клуб формувався як незалежна експертна група для оцінювання довгострокових наслідків існуючих проблем та перспектив розвитку людства.

Римський клуб складається орієнтовно зі ста членів: понад 30-ти національних та регіональних асоціацій; Міжнародного центру у м. Вінтертур (Швейцарія), Європейського центру підтримки у м. Відень (Австрія) та фонду Римського клубу, який забезпечує можливість для великих індивідуальних донорів взяти участь у розробленні та поширенні проєктів Клубу. Римський клуб тісно співпрацює з Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та іншими універсальними і регіональними організаціями.

До складу Римського клубу входять: Генеральна Асамблея, що керує діяльністю PK і обирає зі своїх членів Виконавчий комітет, який здійснює нагляд за діяльністю клубу. На відміну від багатьох інших некомерційних організацій, діяльність Римського клубу обумовлена участю і зусиллями його членів.

Римський клуб здійснив значний внесок у вивчення перспектив розвитку біосфери та пропаганду ідей необхідності гармонізації відносин людини та природи. Основна форма діяльності – розроблення наукових прогнозів розвитку людства в його взаємовідносинах із навколишнім середовищем, а також дослідження питань переважно у соціально-економічній сфері.

Публікація в 1972 р. першої, найзнаменитішої, доповіді Римського клубу «Межі зростання» (Limits to Growth) щодо довгострокових наслідків глобальної тенденції зростання населення планети, промислового і сільськогосподарського виробництва, споживання природних ресурсів й забруднення навколишнього середовища мала великий суспільно-політичний резонанс у світі й заклала основу сучасної концепції «сталого розвитку». Доповідь була перекладена більш ніж 30-ма мовами і видана загальним накладом понад 12 млн примірників.

За весь час свого існування Римський клуб підготував 33 доповіді з широкого кола питань у контексті світової проблематики та майбутнього людства. Значна увага в цих працях приділяється питанням запобігання забрудненню навколишнього середовища, скорочення енерго- і ресурсоспоживання, без зміни глибинних світоглядних основ людського буття тощо.

Місцезнаходження штаб-квартири Римського клубу – м. Цюріх (Швейцарія).

Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення (Міжнародний екологічний суд (МЕС) (International Court of Environmental Arbitration and Conciliation (ICEAC)) є міжнародною неурядовою організацією для вирішення спорів екологічного характеру.

Починаючи ще з 80-х рр. минулого століття фахівцями міжнародного права навколишнього середовища пропагувалась ідея створення Міжнародної судової інстанції, яка б спеціалізувалась лише на вирішенні екологічних спорів. Така можливість з'явилась після Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія). І вже в листопаді 1994 р. у м. Мехіко (Мексика) в статусі неурядової організації було створено Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення (Міжнародний екологічний суд) у складі 29-ти правників-екологів із 24-х держав світу.

По суті міжнародний екологічний суд – це нове явище у світовій практиці, що вирішує міжнародні спори в галузі охорони навколишнього середовища та природокористування.

Діяльність Міжнародного екологічного суду регулюється його Статутом, згідно з яким суд вирішує міжнародні спори у сфері екології трьома способами: а) шляхом консультування зацікавлених сторін за їх проханням на основі юридичного аналізу конкретної ситуації; б) шляхом примирення сторін, між якими виник спір, на основі ухваленого компромісного рішення спірної ситуації, яке влаштовує обидві сторони; в) шляхом проведення повноцінного судово-арбітражного процесу за взаємною згодою сторін із несенням рішення, яке сторони заздалегідь визнають для себе обов'язковим.

Головним органом Суду є Пленум, що складається з усіх членів Суду, приймає рішення щодо загальної політики Суду, затверджує бюджет, приймає Регламент Суду та виконує будь-яку іншу функцію, покладену на нього Статутом; Секретаріат Суду, який очолює Генеральний секретар, що призначається на пленарному засіданні Суду на шестирічний термін.

Розгляд спорів у Міжнародному екологічному суді здійснюється за принципами третейського суду. Сторони самі ухвалюють рішення про звернення до суду та обирають із його складу трьох чи більше суддів для розгляду справи.

Секретаріат Міжнародного екологічного суду веде список членів, які будуть діяти як арбітри та посередники незалежно від національності, які є юристами або фахівцями з високою репутацією та добре відомі в юридичній або природоохоронній сфері. Вони представляють різні правові системи світу, а також найважливіші галузі екологічної діяльності.

Коло осіб, які можуть звертатися до Міжнародного екологічного суду, не обмежене (приватні особи, громадські організації, державні органи, уряди тощо).

Міжнародний екологічний суд розглядає різноманітні спори. Наприклад, спори, пов'язані із забрудненням навколишнього природного середовища сусідньої держави та відшкодуванням екологічної шкоди; недопущенням, призупиненням чи припиненням екологічно шкідливої діяльності; використанню та охороною природних ресурсів, які розділяються двома і більше державами. У числі деяких інших – спори про захист екологічних прав громадян.

Розгляд справ у Міжнародному екологічному суді здійснюється на підставі міжнародного екологічного права, національного законодавства сторін, прецедентів.

Офіційними мовами Суду є мови Організації Об'єднаних Націй. Робочі мови – англійська та іспанська. Сторони спору можуть узгодити використання будь-якої іншої мови, якщо вони погоджуються на будь-які витрати, пов'язані з перекладом та тлумаченням.

Місцезнаходження Міжнародного суду екологічного арбітражу і примирення – м. Мехіко (Мексика) і м. Сан-Себастьян (Іспанія).

Крім численних міжнародних урядових і неурядових організацій, чималу роль у вирішенні питань з охорони навколишнього середовища відіграють організації наукових та вищих навчальних закладів, наприклад: Міжнародний інститут з навколишнього середовища і розвитку (МІНСР) (International Institute for Environment and Development (IIED)), Інститут світових ресурсів (ІСР) (World Resources Institute (WRI)), Міжнародна академія екології та природокористування (МАЕП) (International Academy of Ecology and Environmental Sciences (IAEES)), Міжнародне товариство екологічної економіки (МТЕЕ) (International Society for Ecological Economics (ISEE)) та багато інших.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «міжнародне право навколишнього середовища».
2. Назвіть суб'єкт, предмет і об'єкт міжнародного права навколишнього середовища.
3. Розкрийте функції міжнародного права навколишнього середовища.
4. Визначте основні стадії формування міжнародного права навколишнього середовища.
5. Назвіть джерела міжнародного права навколишнього середовища.
6. Розкрийте принципи міжнародного права навколишнього середовища.
7. Визначте роль ООН в організації і розвитку міжнародного співробітництва у галузі охорони навколишнього середовища.
8. Розкрийте основні напрямки діяльності і внутрішню структуру Програми ООН з навколишнього середовища.
9. Охарактеризуйте діяльність спеціалізованих установ ООН у галузі охорони навколишнього середовища.
10. Визначте роль міжнародних неурядових організацій у галузі охорони навколишнього середовища.

РОЗДІЛ 18

МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО

1. *Поняття і принципи міжнародного космічного права.*
2. *Прогресивний розвиток міжнародного космічного права.*
3. *Суб'єкти міжнародного космічного права.*
4. *Джерела міжнародного космічного права.*
5. *Міжнародно-правовий режим космічного простору та небесних тіл.*
6. *Міжнародно-правовий статус космічних об'єктів і космонавтів.*
7. *Відповідальність у міжнародному космічному праві.*

1. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА, ЙОГО ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Початок формуванню міжнародного космічного права було покладено запуском Радянським Союзом 4 жовтня 1957 р. першого штучного супутника Землі. Ця подія ознаменувала нову еру в розвитку людства і справила істотний вплив на різні аспекти життєдіяльності держав, у тому числі на міжнародні відносини.

Запуск першого штучного супутника Землі зумовив появу відразу за цією подією міжнародного звичаю. Відповідно до нього держави визнали право мирного польоту над їх територіями не лише в космосі, а й на відповідній ділянці повітряного простору під час запуску або приземленні космічного об'єкта.

Космічний простір, розташований у юридичному і фізичному сенсі за межами земного повітряного простору, що простирається в безкраїсть не маючи ніякої межі, не пристосований для життя і діяльності людини, а також ніяких інших живих істот, крім спеціальних апаратів і пристроїв, причому на обмежений час. Тому в цей час для держав немає сенсу оголошувати територіальні претензії на певні ділянки таких просторів. У результаті такої обмеженої функціональності юридичний статус космічного простору склався як статус міжнародного простору, тобто простору, на який не поширюється суверенітет або юрисдикція жодної держави.

З початком освоєння космічного простору для людства відкрилася зовсім нова сфера діяльності, яка має велике значення для його життя на Землі. Стало за необхідне відповідне правове регулювання, в якому головна роль, звичайно, відводиться міжнародному праву. Створення міжнародного космічного права цікаво в тому відношенні, що демонструє здатність міжнародного співтовариства швидко реагувати на потреби життя, використовуючи широкий арсенал нормотворчих процесів.

Під міжнародним космічним правом розуміють галузь сучасного міжнародного права, що регулює відносини між його суб'єктами у зв'язку з їх діяльністю з дослідження та використання космічного простору, включно з небесні тіла, а також визначає права й обов'язки учасників космічної діяльності.

Об'єктом міжнародного космічного права є те, з приводу чого суб'єкти міжнародного космічного права стають учасниками міжнародних правовідносин, тобто матеріальні та нематеріальні блага, дії або утримання від дій, які не належать виключно до внутрішньої компетенції держави.

Об'єктами міжнародного космічного права є космічний простір (надземний простір, починаючи з висоти 100 км над рівнем моря), планети Сонячної системи, Місяць, штучні космічні об'єкти та їхні основні частини, наземні компоненти космічних систем, космічні екіпажі, діяльність із використання космічного простору й небесних тіл і результати космічної діяльності.

Договірною поняття «космічний об'єкт» поки не вироблено. Існує лише практика, що склалася стосовно реєстрації штучних космічних об'єктів відповідно до Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р. Стаття 1 цієї Конвенції закріпила положення про те, що термін «космічний об'єкт» охоплює його складові частини, а також засіб його доставки та його частини.

Необхідно зазначити, що штучний об'єкт стає космічним з моменту його запуску. При цьому навіть з моменту невдалого запуску такого об'єкта. Об'єкт також вважається космічним і після повернення його на землю як запланованого, так і аварійного.

Не існує також і договірною визначення поняття «космічна діяльність». Сьогодні такою вважається діяльність людини з дослідження та використання космічного простору, у тому числі небесних тіл позаземного походження. Уперше цей термін був згаданий в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/1721 (XVI) «Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях» від 20.12.1961 р. Використання терміна «космічна діяльність» дозволяє вважати, що держави відносять сюди як діяльність у космічному просторі, так і діяльність на Землі, якщо вона пов'язана з діяльністю в космічному просторі.

Тлумачення поняття «космічна діяльність» залежить від тієї чи іншої держави. Але заведено вважати, що під космічною діяльністю мається на увазі розміщення створених людиною предметів на навколосемних орбітах, у міжпланетному просторі, на поверхні Місяця та інших небесних тілах. Іноді сюди відносять також суборбітальні запуски (тобто вертикальний запуск предметів на великі висоти з їх подальшим поверненням на Землю без виходу на навколосемну орбіту). Безперечно, сюди ж належать дії людей (космонавтів) та робота автоматичних (автономних і радіокерованих із Землі) апаратів та приладів на борту космічних об'єктів.

Отже, поняття космічної діяльності пов'язується з діяльністю в космічному просторі, включно з операції, що здійснюються на Землі у зв'язку із запуском космічного об'єкта, його управлінням і поверненням на Землю.

Але сьогодні ще далеко не всі питання, пов'язані з визначенням космічної діяльності, відрегульовані. Приміром, не встановлено, чи можна вважати космічною діяльністю операції на Землі, якщо вони не завершилися успішним переміщенням об'єкта в космічному просторі. Мабуть, на цьому етапі в питанні визначення космічної діяльності слід виходити в кожному конкретному випадку з відповідних положень міжнародних договорів, що застосовуються до цих правовідносин.

Термін «космічний простір» вживається в одному лише Договорі про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, 1967 р. (Договір про космос). Але в міжнародному космічному праві визначення цього поняття немає. Питання про визначення космічного простору продовжує залишатися на порядку денному Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС).

Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС) (Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (COPUOS)) є постійним органом ООН, утвореним відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/1472 (XIV) «Міжнародне співробітництво в галузі мирного використання космічного простору» від 12.12.1959 р. До складу Комітету входять 65 держав-членів ООН.

Комітет має два підкомітети: Науково-технічний підкомітет є координатором міжнародного співробітництва в галузі космічних досліджень і технологій; Підкомітет з правових питань працює над розвитком правових інструментів, супутніх швидкого технологічного розвитку в галузі освоєння космічного простору.

Комітет є головним міжнародним форумом з координації космічної діяльності держав у мирних цілях на благо всіх націй і відіграє ключову роль у межах системи ООН з дослідження відкритого космосу. Він наділений такими повноваженнями: підтримувати тісні відносини з урядовими та неурядовими організаціями, які опікуються питаннями космічного простору; забезпечувати обмін інформацією про діяльність, пов'язану з космічним простором, яка може бути надана урядами на добровільних засадах; сприяти міжнародному співробітництву в галузі космічної діяльності.

Як уже було зазначено, функції Секретаріату Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях виконує Управління ООН з питань космічного простору (Секція обслуговування Комітету та досліджень), що розташований у м. Відень (Австрія).

Міжнародне космічне право як окрема галузь міжнародного права має низку *характерних особливостей*. До групи особливостей, що стосуються космічного простору, можна віднести:

- у космічному просторі знаходяться небесні тіла, території яких нікому не належать і можуть бути в перспективі використані людством;
- космос практично безмежний;
- на відміну від сухопутної території, Світового океану і повітряного простору, космічний простір не піддається поділу на будь-які зони в процесі його використання;

– космічний простір являє собою особливу небезпеку для діяльності в ньому людини.

До групи особливостей, що стосуються космічної діяльності, належать:

– використання космосу у військових цілях є ні з чим не зрівнянною небезпекою;

– у результатах космічної діяльності зацікавлені всі без винятку держави, а здійснювати її самостійно можуть наразі лише декілька найбільш розвинених у науковому і промисловому відношенні держав;

– запуск космічних апаратів та їх повернення на землю можуть бути пов'язані з використанням повітряного простору іноземних держав і просторів відкритого моря;

– космічні запуски можуть завдавати шкоди іноземним державам і їхнім громадянам.

Під *принципами міжнародного космічного права* розуміють базисні норми, на основі яких повинні розроблятися правила поведінки суб'єктів міжнародного космічного права.

Названі базисні норми закріплено в Договорі про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, 1967 р. (Договорі про космос). Деякі принципи були конкретизовані і розвинені в інших універсальних міжнародних угодах, що згадувалися вище, зокрема в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.

До *принципів міжнародного космічного права* належать такі:

– дослідження і використання космосу на благо і на користь усього людства;

– рівність під час дослідження і використання космосу;

– свобода наукових досліджень у космосі;

– недопустимість національного привласнення космосу;

– дослідження і використання космосу в мирних цілях;

– міжнародна відповідальність за національну діяльність у космосі;

– міжнародна відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами;

– національна юрисдикція і контроль держави над космічними об'єктами, занесеними до її реєстру;

– співпраця та взаємна допомога під час здійснення космічної діяльності;

– дослідження і використання космосу без шкідливого забруднення.

На основі цих принципів Договір про космос 1967 р. визначає права держав у зв'язку з їх космічною діяльністю:

– держави мають право досліджувати і використовувати космічний простір без будь-якої дискримінації;

– держави мають право вільно здійснювати наукові дослідження в космічному просторі;

– держави мають право використовувати військовий персонал, будь-яке устаткування або засоби для наукових досліджень і мирного використання космосу;

– держави зберігають права власності на космічні об'єкти та на їх складові під час їх перебування в космосі або на небесному тілі, або після повернення на Землю;

– держави мають право звертатися з проханням одна до одної про надання можливості спостерігати за польотом своїх космічних об'єктів;

– держави на основі взаємності мають право відвідувати після заздалегідь надісланого запиту всі станції, установки, обладнання і космічні кораблі на небесних тілах.

Договір про космос 1967 р. також містить зобов'язання держав щодо їх діяльності в космосі:

– держави повинні сприяти міжнародній співпраці в космосі і заохочувати її;

– держави повинні не допускати національного привласнення космічного простору і небесних тіл ні шляхом проголошення суверенітету над ними, ні шляхом використання або окупації, ні будь-якими іншими засобами;

– держави повинні здійснювати діяльність у космосі відповідно до міжнародного права, включно з Статут ООН, на користь підтримки міжнародного миру та безпеки та розвитку міжнародної співпраці і взаєморозуміння;

– держави повинні не виводити в космос будь-які об'єкти з ядерною зброєю або іншими видами зброї масового знищення, небесні тіла повинні використовуватися державами виключно з мирною метою (заборонено створення на них військових баз, випробування будь-яких видів зброї і проведення військових маневрів);

– держави повинні надавати допомогу космонавтам з інших держав у випадку аварії, лиха або вимушеної посадки і негайно повертати їх державі, що їх запустила;

– держави повинні повертати космічні об'єкти та їх складові, знайдені на їх території, державі, що запустила, на її прохання;

– держави повинні негайно інформувати одна одну і Генерального секретаря ООН про виявлені ними космічні явища, що могли б становити небезпеку для життя або здоров'я космонавтів;

– держави несуть міжнародну відповідальність за діяльність у космічному просторі своїх урядових органів і неурядових юридичних осіб;

– держави несуть міжнародну відповідальність за шкоду, завдану їх космічними об'єктами;

– під час здійснення космічної діяльності держави повинні враховувати інтереси інших держав;

– держави повинні вживати заходів для уникнення шкідливого забруднення космосу і несприятливих змін земного середовища;

– перед проведенням космічного експерименту з можливим створенням шкідливих перешкод держави повинні провести відповідні міжнародні консультації;

– держави повинні на рівних підставах розглядати прохання одна одної про надання можливості спостереження за польотом своїх космічних об'єктів (будівництво станцій стеження);

– максимально можливою мірою держави повинні інформувати Генерального секретаря ООН, громадськість і міжнародне наукове співтовариство про характер, перебіг, місця і результати своєї космічної діяльності;

– всі станції, установки, обладнання і космічні кораблі на небесних тілах повинні бути відкриті для відвідування їх представниками інших держав.

Положення Договору про космос 1967 р. поширюються як на держави, що здійснюють космічну діяльність, так і на ті, що не беруть участь у ній.

Більшість із вищевказаних принципів знайшли своє вираження у низці міжнародно-правових актів, що стосуються діяльності з дослідження та використання космічного простору.

2. ПРОГРЕСИВНИЙ РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА

Визначними етапами прогресивного розвитку міжнародного космічного права стали три Всесвітні конференції з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, що були проведені під егідою ООН.

Першу Конференцію ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (*United Nations conference on the exploration and peaceful uses of outer space (UNISPACE)*) було проведено з 14 по 27 серпня 1968 р. у м. Відень (Австрія) відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/2221 (XXI) «Конференція ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях» від 19.12.1966 р. Конференцію було скликано з метою вивчення практичних вигод для держав, які можуть бути отримані від дослідження та вивчення космічного простору, у тому числі й некосмічних держав.

У Першій Конференції взяли участь 78 держав з усіх континентів Землі, спеціалізовані установи ООН, дві вже неіснуючі європейські міждержавні космічні організації (Європейська організація з розробки ракет-носіїв – ЕЛДО і Європейська організація з космічних досліджень – ЕСРО, які в 1975 р. сформували Європейське космічне агентство (ЕКА), а також Міжнародна організація супутникового зв'язку (ІНТЕЛСАТ) і одна неурядова організація – Комітет з дослідження космічного простору (КОСПАР).

Міжнародна організація супутникового зв'язку (ІНТЕЛСАТ) (*International Telecommunications Satellite Organization (INTELSAT)*) є міжнародною комерційною організацією, що була заснована 20 серпня 1964 р. представниками 11-ти держав, що підписали Угоду про тимчасові заходи з утворення Всесвітньої комерційної системи супутникового зв'язку. У 1971 р. держави-учасниці уклали Міждержавну угоду про Міжнародну організацію супутникового зв'язку (ІНТЕЛСАТ), а уповноважені ними національні організації з питань зв'язку – Експлуатаційну угоду (ІНТЕЛСАТ). Організація володіє Глобальною системою супутникового зв'язку (ГССЗ), послугами якої користуються понад 200 держав світу, з них майже 50 держав використовують її для забезпечення свого внутрішнього зв'язку.

Міжнародна організація супутникового зв'язку бере участь у щорічних сесіях Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС), у виконанні Програми розвитку ООН (ПРООН).

Місцеперебування Міжнародної організації супутникового зв'язку – м. Вашингтон (США).

Комітет з дослідження космічного простору (КОСПАР) (Committee On Space Research (COSPAR)) є найбільш авторитетною міжнародною неурядовою космічною організацією, що була створена в 1958 р., через рік після запуску першого штучного супутника Землі. Комітет сприяє науковцям різних країн в обміні інформацією, отриманою за допомогою космічних супутників і автоматичних метеорологічних станцій (АМС). До 1980 р. Наукові асамблеї Комітету проходили кожного року, нині – раз на два роки. Проте, Наукова асамблея КОСПАР є найбільш визнаною міжнародною конференцією в галузі дослідження космічного простору.

Наукову структуру КОСПАР утворюють 8 наукових комісій, які замінили робочі групи, і 11 експертних груп. До складу Комітету входять 45 держав.

Місцезнаходження штаб-квартири Комітету з дослідження космічного простору – м. Париж (Франція).

На Першій Конференції ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (UNISPACE) було представлено більш як 180 доповідей з космічної тематики, підготовлених запрошеними делегаціями (колективами науковців) та організаціями з питань:

- використання космічних супутників для радіо-, телефонного та телевізійного зв'язку;

- можливості використання космічного зв'язку з метою розвитку освіти та культури;

- використання метеосупутників і ракет-зондів та розвиток глобальних і регіональних систем і служб, включно з служби прогнозування погоди та метеорологічних досліджень;

- використання супутників для морської та повітряної навігації і служб, що мають стосунок до неї;

- використання іншої космічної техніки, що дає практичну вигоду, включно з системи накопичення даних, геодезичні супутники та супутники дослідження природних ресурсів Землі;

- медичних та біологічних проблем космічних досліджень і земного застосування космічної медицини та біології в інтересах громадського здоров'я, промисловості та сільського господарства;

- некосмічного застосування космічної техніки;

- використання результатів космічних досліджень і їх застосування в загальній та спеціальній освіті;

- економічних, правових та соціальних проблем дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, а також значення розвитку космічної діяльності.

Другу Конференцію ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (UNISPACE – 82) було проведено з 9 по 21 серпня 1982 р.

у м. Відень (Австрія) відповідно до Резолюції A/RES/ 35/14 Генеральної Асамблеї ООН «Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях» від 3.11.1980 р. У Конференції взяли участь 94 держави-члени ООН, а також 45 міжурядових і неурядових організацій як спостерігачі. Основну увагу під час підготовки й під час проведення Конференції було зосереджено на розгляді трьох основних питань: оцінка стану розвитку космічної науки та техніки; практичне використання космічних технологій; діяльність ООН щодо удосконалення правових механізмів діяльності з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, а також розширення міжнародного співробітництва у цій галузі.

У Резолюції A/RES/37/90 «Друга Конференція ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях», ухваленої 10 грудня 1982 р., Генеральна Асамблея ООН схвалила рекомендації Другої Конференції, закликала уряди всіх держав вжити ефективних заходів з метою виконання цих рекомендацій, а також запропонувала організаціям і спеціалізованим установам ООН та іншим відповідним міжурядовим організаціям співпрацювати з метою впровадження цих рекомендацій.

Серед конкретних рекомендацій Другої Конференції, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН, були такі:

- сприяння більш широкому обміну наявним досвідом у конкретних сферах використання космічної техніки;

- провадження ООН та іншими організаціями досліджень у сфері наявної та перспективної космічної діяльності;

- урахування все більшої комерціалізації космічної діяльності в заходах з удосконалення міжнародно-правової бази цієї діяльності;

- сприяння більш широкому співробітництву в галузі космічної науки та техніки між розвиненими державами та державами, що розвиваються, а також останніх між собою;

- зміцнення, поширення та орієнтація Програми ООН з використання космічної техніки на досягнення запланованих цілей;

- розроблення програми стипендій для поглибленої підготовки фахівців у галузі космічної науки та техніки, їх використання за сприянням держав-членів і відповідних міжнародних організацій;

- організація регулярних семінарів з використання новітньої космічної техніки та створення нових її систем для організаторів і керівників, що залучені до питань застосування і розроблення космічної техніки, а також семінарів для користувачів у конкретних сферах застосування;

- стимулювання прогресу в державах, що розвиваються, завдяки можливостям місцевого потенціалу та самостійної технічної бази у сфері космічної техніки в співробітництві з ООН і/або державами-членами ООН чи спеціалізованими установами;

- розповсюдження через технічні наради та семінари інформації щодо нових та передових видів космічної техніки, а також її використання з можливістю надання результатів державам, що розвиваються;

– надання або організація надання технічних консультативних послуг щодо реалізації проєктів застосування космічної техніки на прохання держав-членів або будь-якої зі спеціалізованих установ;

– створення міжнародної служби космічної інформації.

Третя конференція ООН з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (UNISPACE – III) відбулася відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/52/56 «Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях» від 10.12.1997 р. з 19 по 30 липня 1999 р. у м. Відень (Австрія) як спеціальна сесія Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС). Тема Конференції – «Космос на службі людству в XXI столітті». Участь у Конференції взяли представники 98-ми держав-членів ООН (у тому числі вперше як незалежна держава Україна була представлена на Конференції), представники Святішого Престолу та Швейцарії, спостерігач від Палестини, представники 9-ти органів, програм та спеціалізованих установ ООН, 23-х міжнародних міжурядових організацій і понад 100 неурядових організацій і підприємств з виробництва космічної техніки, які отримали запрошення від Оргкомітету Конференції на участь у роботі форуму як гості за поданням своїх урядів.

Окрім підбиття підсумків розвитку космічної діяльності за час, який минув після Другої Конференції 1982 р., оприлюднення інформації щодо національних програм розвитку космічної науки та техніки, а також огляд шляхів удосконалення міжнародного співробітництва в межах розвитку світової космонавтики, порядок денний Третьої Конференції включав розгляд таких питань, як: рівень наукових знань про Землю та її навколишнє середовище; стан розвитку космічної науки та техніки та їх прикладне застосування; користь фундаментальної космічної науки і створення потенціалу тощо.

У межах Третьої Конференції були проведені семінари, круглі столи, форуми і наради, на яких обговорювалися питання: охорони навколишнього середовища та дистанційного зондування для забезпечення сталого розвитку; останніх досягнень та планів дослідження Сонячної системи; використання даних спостереження Землі в системі середньої освіти; дистанційного зондування з метою виявлення, моніторингу та пом'якшення наслідків стихійних лих; дослідження Марсу; спостереження за навколосезонними об'єктами; глобальної навігаційної супутникової системи; перспектив космічної діяльності в наступному столітті і комплексної стратегії глобальних спостережень на порозі нового тисячоліття.

У межах Третьої Конференції відбулись зустрічі з космонавтами, а також був проведений Молодіжний форум, який приділив значну увагу правовим проблемам у галузі засвоєння космічного простору, формулюванню нових завдань у сфері розвитку міжнародного космічного права щодо мирного використання космічного простору.

Підкресливши значний внесок Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС) і його Підкомітету з правових питань у становленні і

прогресивному розвитку міжнародного космічного права, Молодіжний форум проаналізував тенденції формування міжнародного космічного права, у тому числі й не вирішені до цього часу проблемні питання: про можливий перегляд Принципів, що стосуються використання ядерних джерел енергії у космічному просторі 1992 р.; про визначення та делімітацію космічного простору, а також використання геостаціонарної орбіти, включно з розгляд шляхів і засобів раціонального та справедливого розподілу ресурсів геостаціонарної орбіти тощо.

Водночас, орієнтуючись на важливість правового врегулювання нових напрямків космічної діяльності, Третя Конференція рекомендувала Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС) і його Підкомітету з правових питань проаналізувати і внести через Секретаріат на розгляд держав-членів пропозиції щодо нових можливих пунктів порядку денного:

- комерційні аспекти космічної діяльності (питання права власності, страхування та відповідальності);
- огляд чинних норм міжнародного права, які можуть бути застосовані щодо космічного сміття;
- порівняльний аналіз принципів міжнародного космічного права та міжнародного економічного права;
- огляд принципів використання державами штучних супутників Землі для міжнародного безпосереднього телевізійного мовлення та принципів, що стосуються дистанційного зондування Землі з космосу, з метою їх можливого майбутнього перетворення в договори;
- удосконалення Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р. тощо.

Третя конференція ООН із дослідження та мирного використання космічного простору 1999 р. (UNISPACE – III), безумовно, стала визначним етапом у розвитку міжнародного космічного права, підтвердженням чого стало ухвалення двох основних програмних документів: Доповіді Третьої конференції ООН із дослідження та використання космічного простору в мирних цілях і Віденської декларації про космічну діяльність і розвиток людського суспільства: Космос на межі тисячоліть. У цих документах світове співтовариство отримало системне викладення аналізу стану розвитку сучасної космонавтики як каталізатора соціально-економічного прогресу, а також наочні приклади численних результатів практичного використання космічних засобів і технологій для вирішення глобальних проблем людства, внеску в цей процес нових «космічних» націй і зростаючої ролі світового ринку космічних послуг і технологій та приватного сектора.

Велику роль у розвитку міжнародного космічного права відіграють міжнародні неурядові організації, серед яких найбільш авторитетними є Комітет з дослідження космічного простору (КОСПАР), Міжнародна астронавтична федерація (МАФ), Міжнародна академія астронавтики (МАА), Міжнародний інститут космічного права (МІКП) тощо.

Міжнародна астронавтична федерація (МАФ) (International Astronautical Federation (IAF)) є міжнародною неурядовою некомерційною науковою організацією,

що була створена в 1950 р. на Першому Міжнародному астронавтичному конгресі главами восьми держав: Австрії, Аргентини, Великобританії, Данії, Іспанії, Франції, ФРН та Швеції (м. Париж, Франція). Федерація займається проблемами дослідження і освоєння космосу в мирних цілях, а також питаннями ракетної техніки і космосу з правової точки зору.

До завдань МАФ входять: сприяння розвитку космонавтики в мирних цілях; допомога в поширенні інформації, що стосується космонавтики; стимулювання і підтримка інтересу громадськості до космонавтики, заохочення участі в дослідженнях, що мають стосунок до космонавтики через міжнародні та національні дослідницькі інститути, університети і приватні компанії; скликання міжнародних конгресів, симпозіумів, колоквіумів та інших наукових нарад з питань космонавтики; співпраця з відповідними міжнародними та національними організаціями в усіх сферах, що мають стосунок до космонавтики і мирного дослідження космосу.

Щорічно Федерація спільно з Міжнародною академією астронавтики (МАН) (International Academy of Astronautics (IAA) і Міжнародним інститутом космічного права (МІКП) (International Institute of Space Law (IISL) проводять Міжнародний конгрес астронавтики (International Astronautical Congress (IAC).

Місцезнаходження штаб-квартири Міжнародної астронавтичної організації – м. Париж (Франція).

Міжнародна академія астронавтики (МАН) (International Academy of Astronautics (IAA) є міжнародною неурядовою організацією в галузі вивчення і мирного використання космічного простору, що була заснована в 1960 р.

До основних завдань МАН належать: сприяння розвитку космонавтики в мирних цілях; підтримка вчених і фахівців, що досягли видатних результатів у будь-якій галузі науки і техніки, яка причетна до космонавтики; реалізація програм міжнародного співробітництва в галузі аерокосмічних досліджень тощо.

До складу Міжнародної академії астронавтики входять більше 1200-т науковців із 86-ти країн. Основними науковими виданнями Академії є щомісячний журнал «Acta Astronautica», Інформаційний бюлетень «IAA Newsletter», спеціалізовані багатомовні словники (на компакт-дисках), збірники «Космічні дослідження» («Cosmic studies») тощо.

Місцезнаходження Міжнародної академії астронавтики – м. Париж (Франція).

Міжнародний інститут космічного права (МІКП) (International Institute of Space Law (IISL) є міжнародною неурядовою організацією, що була створена в 1960 р. на основі Постійного правового комітету Міжнародної астронавтичної федерації (МАН). Інститут отримав статус спостерігача в Підкомітеті з правових питань Комітету ООН з використання космосу в мирних цілях (КОПУС). Членами Інституту є юристи, відомі своїми дослідженнями в галузі міжнародного космічного права. Сьогодні Інститут налічує понад 400 членів з більш як 40-ка держав.

Завданнями МІКП є сприяння міжнародному співробітництву в дослідженні проблем космічного права; проведення конференцій і колоквіумів із різних питань міжнародного космічного права; надання консультативних послуг; видання

спеціалізованої літератури тощо. Крім того, Інститут займається питаннями покращення викладання міжнародного космічного права у закладах вищої освіти, популяризації його ідей серед громадськості.

Місцезнаходження Міжнародного інституту космічного права – м. Париж (Франція).

Зазначені міжнародні неурядові організації, що були створені наприкінці 50 – на початку 60-х років ХХ століття з метою максимального сприяння та розвитку контактів у дослідженні космічного простору, відіграли важливу роль у період, коли міжнародні міжурядові організації ще не були створені або перебували на стадії організаційного формування.

Важливими напрямками багатостороннього наукового співробітництва на неурядовому рівні стали, в першу чергу, космічний зв'язок і метеорологія, космічна медицина, біологія тощо. Останнім часом все більшого значення набувають питання дослідження наслідків космічної діяльності для навколишнього середовища Землі.

Міжнародні неурядові організації створювалися не державами, а науковими товариствами і установами, як правило, з ініціативи авторитетних науковців. Вони надають можливість для науковців і фахівців різних держав збиратися для проведення дискусій, обміну думками та інформацією з різноманітних проблем освоєння космічного простору. Саме тому міжнародні неурядові організації, не проводячи самостійно космічних досліджень і експериментів, зробили і продовжують робити значний внесок у розвиток співробітництва та розширення контактів між державами, зацікавленими в подальшому розвитку освоєння космічного простору.

3. СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА

Під *суб'єктами міжнародного космічного права* розуміються учасники міжнародно-правових відносин з приводу діяльності в космічному просторі або використання космічної технології.

Основними суб'єктами міжнародного космічного права є держави, оскільки саме вони здійснюють основний обсяг космічної діяльності. Обсяг правосуб'єктності держав не обмежений і поширюється на всі сфери космічної діяльності. При цьому міжнародна правосуб'єктність держав не залежить від будь-якого акта чи волевиявлення інших учасників міжнародно-правових відносин.

Космічною діяльністю займається нині дуже обмежене число високорозвинутих держав, а також держави, що володіють відповідними можливостями. Саме вони і виступають основними суб'єктами міжнародного космічного права.

У більшості космічних держав їх функції як суб'єктів міжнародного космічного права здійснюються через спеціально створені державні органи, на які покладаються владні повноваження з ліцензування космічної діяльності, реєстрації об'єктів, що запускаються в космічний простір; організації, нагляду і контролю за здійсненням відповідної діяльності всіма суб'єктами на території

чи під юрисдикцією певної держави, а також нормотворчого забезпечення тощо. Водночас саме на цих органах лежить відповідальність за гарантування безпеки всієї національної космічної діяльності.

Вторинними, похідними суб'єктами міжнародного космічного права є створені державами міжнародні міжурядові організації відповідно до своєї компетенції – Міжнародна організація супутникового зв'язку (ІНТЕЛСАТ), Європейська організація супутникового зв'язку (ЄВТЕЛСАТ), Європейське космічне агентство (ЄКА), Арабська організація супутникового зв'язку (АРАБСАТ) тощо.

Європейська організація супутникового зв'язку (ЄВТЕЛСАТ) (European Telecommunications Satellite Organization (EUTELSAT)) є міжнародною регіональною організацією, що була створена відповідно до Конвенції про заснування Європейської організації супутникового зв'язку та Експлуатаційної угоди до неї 1982 р. Офіційного статусу ЄВТЕЛСАТ набула 1985 р. Сьогодні, членами Організації є 49 держав.

Європейська організація супутникового зв'язку відіграє активну роль у світовому телекомунікаційному співтоваристві і є ключовим гравцем у секторі супутникового зв'язку. Основним завданням Організації є проєктування, створення та експлуатація космічного сегмента Європейської системи супутникового зв'язку.

Місцезнаходження штаб-квартири Європейської організації супутникового зв'язку – м. Париж (Франція).

Європейське космічне агентство (ЄКА) (European Space Agency (ESA)) є міжнародною регіональною установою, що була створена в 1975 р. за ініціативою держав-членів Європейської конференції з космосу (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Франція, ФРН, Швейцарія та Швеція), що проходила в м. Париж (Франція). Згодом до них приєдналися Ірландія, Австрія, Норвегія, Фінляндія. Агентство здійснює свою діяльність відповідно до положень Конвенції про створення Європейського космічного агентства 1975 р.

Діяльність ЄКА орієнтована на сприяння і розвиток співробітництва європейських держав у галузі космічних досліджень, створення та практичне застосування космічної техніки і технологій виключно в мирних цілях. Досягнення цієї основної мети здійснюється на засадах взаємної погодженої довгострокової космічної політики держав-членів, узгодження та координації національних космічних програм, їх інтеграції в єдиний Європейський космічний план тощо.

Місцезнаходження штаб-квартири Європейського космічного агентства – м. Париж (Франція).

Арабська організація супутникового зв'язку (АРАБСАТ) (Arab Satellite Communications Organization (ARABSAT)) є міжнародною регіональною організацією, провідним оператором супутникового зв'язку в арабському світі, що була заснована в 1976 р. державами-членами Ліги арабських держав (ЛАД).

Основною метою АРАБСАТ є надання послуг у телекомунікаційних, інформаційних, культурних та освітніх секторах для арабських держав відповідно до міжнародних стандартів. Маючи понад 20 держав-членів, Організація відіграє важливу роль у посиленні комунікацій в арабському світі.

Сьогодні АРАБСАТ є однією з найбільших у світі супутникових операторів, який здійснює трансляцію більше 500-т телеканалів, 200-т радіостанцій, платних телевізійних мереж і широкий спектр каналів HD у понад 80-ти країнах Близького Сходу, Африки та Європи.

Місцезнаходження штаб-квартири Арабської організації супутникового зв'язку – м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія).

Існують чотири умови, яких повинні дотримуватися міжнародні міжурядові організації, щоб бути суб'єктом за основними угодами в галузі міжнародного космічного права:

1) організація повинна офіційно заявити про набуття нею прав та обов'язків за відповідною угодою;

2) більшість держав-членів цієї організації повинні бути учасниками відповідної угоди;

3) більшість держав-членів цієї організації повинні бути учасниками Договору про принципи діяльності держав із дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, 1967 р. (Договір про космос);

4) організація повинна здійснювати космічну діяльність.

Міжнародне космічне право не виключає можливості здійснення космічної діяльності неурядовими організаціями (юридичними особами). Однак вони не є суб'єктами міжнародного космічного права, оскільки не беруть безпосередньої участі у нормотворчому процесі. Угоди, які підписуються великими корпораціями з державами, не є міжнародними договорами, а являють собою лише угоди цивільно-правового характеру. Відповідно до статті VI Договору про космос 1967 р. діяльність неурядових юридичних осіб у космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, повинна проводитися з дозволу і під постійним спостереженням відповідної держави-учасниці Договору, а самі держави несуть міжнародну відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність таких юридичних осіб проводилася відповідно до положень, що містяться в договорі.

Існує думка, що суб'єктами міжнародного космічного права можуть бути й фізичні особи. Наприклад, у статті V Договору про космос 1967 р. вжито вислів «посланець людства в космос», однак це не означає визнання фізичної особи суб'єктом міжнародного космічного права, оскільки за ст. VIII цього Договору держава під час реєстрації космічного об'єкта зберігає повну юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і його екіпажем. Тим самим підтверджується статус космонавта як громадянина тієї чи іншої держави, а не самостійного суб'єкта міжнародного права. Вираз «посланець людства в космос» має характер урочистого визнання космонавта як особистості, що здійснює свої польоти на благо всього людства.

Деякими науковцями висловлюються міркування про те, що суб'єктом міжнародного космічного права є все людство в цілому. Ця точка зору спирається на ідею «спільної зацікавленості всього людства», що закріплена в Договорі про космос 1967 р. Така позиція не може бути визнана науково обґрунтованою, а,

швидше, навіть утопічною, оскільки вона не враховує сучасний стан у житті міжнародного співтовариства і в міжнародних відносинах, основу яких становить реальне існування держав із різними політичними й економічними системами. У цих умовах неможливо уявити собі людство в цілому як носія єдиних прав та обов'язків. Крім того, незрозумілим залишається, у взаємовідносинах із якими іншими суб'єктами права можуть реалізовуватися такі права й обов'язки.

Отже, суб'єктами міжнародного космічного права є лише суверенні держави та міжнародні міжурядові організації, що здійснюють космічну діяльність.

4. ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА

Правове регулювання космічної діяльності із самого початку почалось здійснюватися шляхом укладення, головним чином, універсальних міжнародних угод, відкритих для участі будь-якої держави. Основна роль у розробленні таких міжнародних угод належить Організації Об'єднаних Націй, насамперед Генеральній Асамблеї, її допоміжному органу – Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС) і його Підкомітету з правових питань.

Ще в грудні 1958 р. у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/1348 (XII) «Питання про використання космічного простору в мирних цілях» підкреслювалися як спільна зацікавленість людства в космічному просторі, так і необхідність обговорення в ООН правових проблем, які можуть виникнути під час здійснення програми дослідження космічного простору. Водночас ставилося питання про необхідність використання космічного простору лише у мирних цілях. Положення про міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях було підтверджено у Резолюціях Генеральної Асамблеї ООН A/RES/1721 (XVI) «Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях» від 20.12.1961 р. і A/RES/1962 (XVIII) «Декларація правових принципів, що регулюють діяльність держав з дослідження і використання космічного простору» від 13.12.1963 р. У цих резолюціях Генеральної Асамблеї ООН знайшли підтвердження звичаєві принципи і норми щодо космічної діяльності.

У 1967 р. у межах ООН був підписаний Договір про принципи діяльності держав із дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами (Договір про космос). Цей Договір є одним з основних міжнародних документів у сфері правової регламентації використання космічного простору, оскільки він не лише визначив його режим, але й сформував права та обов'язки держав у будь-якій діяльності, що пов'язана з дослідженням і використанням космосу. Договір закріпив положення про те, що дослідження і використання космічного простору є надбанням усього людства, космічний простір відкритий для всіх держав на основі рівності і відповідно до міжнародного права, держави несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космосі, космічна діяльність проводиться в інтересах підтримання міжнародного миру та безпеки, а також розвитку міжнародного співробітництва і взаєморозуміння тощо. Договір

набрав чинності 10 жовтня 1967 р. Цю дату справедливо вважають днем народження міжнародного космічного права.

Іншими джерелами міжнародного космічного права є такі:

- Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення космічних об'єктів, запущених у космічний простір, 1968 р.;
- Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р.;
- Конвенція про розповсюдження несучих програми сигналів, що передаються через супутники, 1974 р.;
- Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р.;
- Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.;
- Принципи використання державами штучних супутників Землі для міжнародного безпосереднього телевізійного мовлення 1982 р.;
- Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космічного простору 1986 р.;
- Європейська конвенція про транскордонне телебачення 1989 р.;
- Принципи, що стосуються використання ядерних джерел енергії у космічному просторі 1992 р.;
- Декларація про міжнародне співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору на благо і в інтересах усіх держав, з особливим урахуванням потреб країн, що розвиваються, 1996 р.;
- Віденська Декларація про космічну діяльність та розвиток людського суспільства: Космос на межі тисячоліть 1999 р. та інші регіональні і двосторонні угоди між державами, між державами і міжнародними організаціями.

Важливу роль у урегулюванні правового режиму космічного простору відіграє також Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963 р., в якому містяться положення стосовно діяльності в космічному просторі. Обмежений режим заборони випробувань ядерної зброї, введений цим Договором, був розширений до безумовних рамок Договором про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Резолюцію A/RES/61/104 «Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань» від 6 грудня 2006 р., що підкреслює необхідність якнайшвидшого підписання і ратифікації державами Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 р.

Велику групу спеціальних джерел міжнародного космічного права, що нараховуються сотнями, становлять угоди про науково-технічну співпрацю держав щодо дослідження і використання космосу. На підставі таких угод реалізуються космічні програми України, США, держав Західної Європи та Росії. Космічні держави взяли на себе зобов'язання ділитися результатами своєї діяльності в космосі з іншими державами.

5. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ ТА НЕБЕСНИХ ТІЛ

Міжнародне право, встановлюючи режим космічного простору та небесних тіл, не містить загальновизнаного визначення цих територій. Що стосується космічного простору, то основною причиною такої невизначеності є відсутність у праві чіткого розрізнення між космосом і повітряним простором, який визнається територією держави.

У міжнародно-правовій практиці низки держав і в доктрині космос нерідко визначають як простір, що перебуває за межами повітряної сфери Землі, режим якого визначає міжнародне право. У космосі інколи виділяють простори, що мають особливості з погляду їхнього використання: ближній космос, дальній космос, геостаціонарну орбіту. Правовий режим цих просторів ґрунтується на існуючому режимі всього космічного простору. Небесними тілами слід вважати будь-які космічні тіла, що мають природне походження.

Основними міжнародно-правовими актами, що визначають режим дослідження та використання космічного простору та небесних тіл, є Договір про космос 1967 р. та Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.

У Договорі про космос 1967 р. майже в усіх статтях використовується термін «космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами». Із цього можна зробити висновок, що правовий режим космічного простору та небесних тіл за положеннями Договору багато в чому схожі. У цьому документі немає визначення поняття «небесне тіло», заведено вважати, що це поняття охоплює природні космічні тіла типу Місяця, планет, астероїдів.

Для міжнародного космічного права важливим є питання розмежування повітряного простору, що перебуває над територією держави і щодо якого держава володіє повним та виключним суверенітетом, і космічного простору, який вважається загальним надбанням усього людства. Щодо останнього діє заборона національного присвоєння.

Польоти повітряних суден здійснюються за допомогою використання аеродинамічної підйомної сили. Натомість польоти космічних суден призначені для орбітального інерційного пересування в безповітряному просторі. На їх рух впливає сила тяжіння Землі та інших планет. Міжнародна авіаційна федерація (МАФ) реєструє політ судна як космічний, починаючи з висоти 100 км. На цій висоті космічний апарат може здійснити повний орбітальний оберт навколо Землі.

Дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, здійснюються на благо та в інтересах усіх держав, незалежно від рівня їх економічного або наукового розвитку, і є надбанням усього людства. Це означає, що надбанням усього людства є і результати діяльності, пов'язаної з дослідженням і використанням космосу.

Зміст поняття «загальне надбання всього людства» в контексті змісту міжнародних норм дозволяє зробити висновок, згідно з яким космос і небесні тіла не

можуть розглядатися як «загальна річ» або «спільна власність» людства. Вони лише перебувають у його загальному користуванні. Довільне присвоєння об'єктів, що мають статус загального надбання всього людства, недопустимо. Такі об'єкти повинні використовуватися на справедливій і раціональній основі. Концепція «загального надбання всього людства» покликана забезпечити рівність усіх держав у дослідженні і використанні цих об'єктів без будь-якої дискримінації відповідно до міжнародного права за вільному доступі до всіх районів небесних тіл.

На Місяці проголошується свобода наукових досліджень, що проводяться з урахуванням рівності всіх учасників Угоди про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. без будь-якої дискримінації. Держави мають право збирати на Місяці зразки мінеральних та інших речовин, вивозити їх із Місяця, а також розпоряджатися ними, зважаючи на бажаність надання частини таких зразків у розпорядження інших учасників Угоди, що не повинно розглядатися як національне привласнення. У зв'язку з цим у пункті 3 ст. 11 цієї Угоди закріплено положення про те, що «поверхня або надра Місяця, а також ділянки його поверхні або надр чи природні ресурси там, де вони перебувають, не можуть бути власністю жодної держави, міжнародної міжурядової або неурядової організації, національної організації або неурядової установи або будь-якої фізичної особи».

Разом із тим держави-учасниці Угоди зобов'язуються встановити міжнародний режим для врегулювання експлуатації природних ресурсів Місяця, коли стане очевидно, що така експлуатація можлива. Цілями цього режиму, зокрема, будуть: впорядковане і безпечне освоєння природних ресурсів Місяця, раціональне їх регулювання, «справедливий розподіл між усіма державами-учасницями благ, отриманих від цих ресурсів, з особливим урахуванням інтересів і потреб держав, що розвиваються, а також зусиль тих держав, які прямо або побічно внесли свій внесок у дослідження Місяця» (п. d ст. 11 Угоди про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р.).

Космічний простір є частково демілітаризованим, включно з без'ядерним статусом. Розміщення в космосі звичайних видів озброєння та збройних сил загальним міжнародним правом не заборонено, так само як не заборонено використання космосу для військових цілей (деякі обмеження в цій сфері накладають двосторонні міжнародні угоди). Згідно з п. 1 ст. 4 Договору про космос 1967 р. заборонено виведення на орбіту навколо Землі будь-яких об'єктів із ядерною зброєю чи іншими видами зброї масового знищення, а також розміщення такої зброї в космічному просторі іншим чином. Отже, космічний простір є демілітаризованим лише щодо зброї масового знищення.

Місяць та інші небесні тіла вважаються повністю демілітаризованими й нейтралізованими територіями та використовуються виключно у мирних цілях. Заборонено створення на небесних тілах воєнних баз, споруд і укріплень, випробування будь-яких типів зброї чи проведення воєнних маневрів. Однак не заборонено використання військового персоналу для наукових досліджень чи будь-яких інших мирних цілей.

В основних міжнародно-правових документах про космос і космічну діяльність висловлюється стурбованість не лише за збереження міжнародного миру та безпеки, а й за виживання людства. Науково-технічний прогрес, неминучість космічних досліджень і використання космічного простору в наукових та економіко-господарських цілях держав зумовлюють необхідність введення істотних обмежень на космічну діяльність, аби запобігти її можливим негативним наслідкам. Безконтрольна космічна діяльність може спричинити не лише збільшення космічного сміття, а й хімічне, біологічне, радіоактивне та інші види забруднення навколишнього середовища. Не менш небезпечною для земної цивілізації є доставка позаземних речовин, що вимагає не лише обережного поводження з ними, а й ретельної стерилізації самих космічних об'єктів і запобігання біологічному зараженню Землі.

У світлі викладеного набуває великого значення положення ст. IX Договору про космос 1967 р. У ній, зокрема, вказується на необхідність проведення наукових досліджень у космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, в такий спосіб, щоб «уникати їх шкідливого забруднення, а також небажаних змін земного навколишнього середовища внаслідок доставки позаземної речовини», і з цією метою у разі потреби вживати відповідних заходів.

6. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КОСМІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ І КОСМОНАВТІВ

Космічними об'єктами є штучні супутники Землі, космічні станції, космічні кораблі багаторазового використання, космічні ракети, транспортні космічні системи, розміщені на Місяці та інших небесних тілах або в їхніх надрах, космічні апарати, обладнання, установки, станції, споруди, в тому числі житлові станції. Складові частини космічного об'єкта, засіб його доставки, його частини вважаються окремими космічними об'єктами.

Будь-яка космічна система складається з власне космічного сегмента і наземного сегмента (апаратура управління космічним сегментом, стеження за ним і передання або прийому інформації). Правовий статус наземного сегмента визначається національним законодавством держави, під юрисдикцією якої він перебуває. Виняток можуть становити морські платформи для космічних запусків з акваторій відкритого моря.

Правовий статус об'єктів, що належать до космічного сегменту, встановлений у Договорі про космос 1967 р., Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р., Угоді про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення космічних об'єктів, запущених у космічний простір, 1968 р., а також в Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р. Крім того, правовий статус космічних об'єктів може доповнюватися положеннями угод про заснування міжнародних організацій, що здійснюють космічну діяльність, і угод про створення міжнародних космічних станцій.

Міжнародне публічне право регулює діяльність космічних об'єктів з моменту їх запуску або з моменту їх створення в космосі або на небесному тілі. Під час реалізації міжнародного проєкту за участю декількох держав або за участю міжнародної організації міжнародним договором можуть бути врегульовано й інші процеси, наприклад пов'язані зі створенням об'єкта або підготовкою його до запуску. В інших випадках усі питання, пов'язані з космічним об'єктом, перебувають у компетенції держави. Держави самі встановлюють правовий режим своїх космічних об'єктів у період їх знаходження в космосі. Що ж стосується станцій, установок, обладнання та космічних кораблів, що перебувають на Місяці й інших небесних тілах, то вони відкриті для представників інших держав на основі взаємності. Про відвідування повинно бути зроблено завчасне повідомлення в інтересах безпеки і продовження нормального функціонування об'єкта.

Важливою для визначення космічного об'єкта є його реєстрація, основне завдання якої полягає у закріпленні правового зв'язку між космічним об'єктом та державою, яка здійснює запуск. На підставі реєстрації вирішуються питання щодо юрисдикції над космічним об'єктом і його екіпажем, його національної належності та відповідальності за шкоду, заподіяну такими об'єктами.

Космічний об'єкт повинен бути зареєстрований державою, що запускає, або міжнародною міжурядовою організацією, що здійснює космічну діяльність.

Державою, що запускає космічний об'єкт, вважається держава, яка здійснює або організовує запуск космічного об'єкта, або держава, з території або установок якої здійснюється запуск. Тому може виявитися, що стосовно одного космічного об'єкта є дві або більше держав, що запускають (одна організовує запуск, іншій належить установка, а третя надає для цього свою територію), особливо це стосується міжнародних організацій, які не мають території. У цих випадках суб'єкти, що запускають, повинні укласти угоду про реєстрацію цього космічного об'єкта, щоб виключити подвійну або множинну реєстрацію.

Держава, яка здійснює запуск, повинна інформувати Генерального секретаря ООН про створення такого реєстру, який збирає інформацію, що надається державою реєстрації космічного об'єкта. Така інформація повинна містити: назву держави або держав, які здійснюють запуск; відповідне позначення космічного об'єкта або його реєстраційний номер; дату та територію або місце запуску; основні параметри орбіти та загальне призначення космічного об'єкта.

Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975 р., передбачає, що держава реєстрації космічного об'єкта може час від часу передавати Генеральному секретарю ООН додаткову інформацію стосовно космічного об'єкта, а також у якомога швидший строк повідомляти його про космічні об'єкти, стосовно яких вона раніше надала інформацію, і які, будучи виведеними на орбіту навколо Землі, більше не перебувають на цій орбіті.

Якщо космічний об'єкт завдав шкоди державі або будь-якій фізичній чи юридичній особі або може мати небезпечний чи шкідливий характер, і держава не може розпізнати вказаний космічний об'єкт, інші держави-учасниці згаданої Конвенції,

включно з держави, які володіють засобами спостереження за космічними об'єктами та їх супроводження, повинні відповідати на отримане від такої держави прохання про допомогу в ідентифікації об'єкта. При цьому держава, яка звертається з таким проханням, надає максимально можливу інформацію про час, характер і обставини, які створили підставу для такого прохання. Умови надання такої допомоги встановлюються за домовленістю між зацікавленими сторонами.

Відповідно до Договору про космос 1967 р. держава-учасниця, у реєстр якої занесений об'єкт, запущений у космічний простір, зберігає юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкта під час їхнього перебування в космічному просторі, в тому числі і на небесному тілі. Права власності на космічні об'єкти, запущені в космічний простір, включно з об'єкти, доставлені або споруджені на небесному тілі, і на їх складові частини залишаються непорушними під час їхнього перебування в космічному просторі або на небесному тілі, або після повернення на Землю. Розміщення космічного об'єкта на поверхні або в надрах небесного тіла не створює права власності на пов'язані з об'єктом ділянки.

Космічні об'єкти або їх складові частини, виявлені за межами держави-учасниці Договору, у реєстр якої вони занесені, мають бути повернені цій державі-учасниці Договору, при цьому така держава повинна на вимогу представити до повернення розпізнавальні дані.

Правовий статус космонавтів у міжнародному космічному праві регулюється, перш за все, Договором про космос 1967 р. та Угодою про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення космічних об'єктів, запущених у космічний простір, 1968 р.

У Договорі про космос 1967 р. передбачено, що космонавти розглядаються як «посланці людства в космос» (ст. V). Звичайно, це не означає, що вони володіють якимось наднаціональним статусом. Науковці вважають, що положення Договору про космос 1967 р. має скоріше урочисто-декларативний, а не юридичний характер.

Виконуючи космічні польоти навіть у складі міжнародних екіпажів, космонавти є представниками своїх держав, однак при цьому їхня діяльність має і загальнолюдський характер.

Космонавтами вважаються будь-які особи, що перебувають у космічному просторі. У статті 10 Угоди про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. визначається, що держави будуть розглядати будь-яку людину, яка перебуває на Місяці, як космонавта в значенні ст. V Договору про космос 1967 р., а також як члена екіпажа космічного судна в значенні Угоди про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення космічних об'єктів, запущених у космічний простір, 1968 р.

Космонавти, незалежно від громадянства, перебувають під юрисдикцією і контролем держави реєстрації космічного об'єкта. Доктриною зауважено прогалину в міжнародному космічному праві щодо здійснення юрисдикції під час знаходження екіпажа космічного судна в повітряному просторі іншої держави, де діє

повний та виключний суверенітет такої держави. Проте більшість науковців сходиться на тому, що держава повинна зберігати юрисдикцію щодо зареєстрованого космічного об'єкта та його екіпажа впродовж усього космічного польоту, в тому числі й під час перетинання повітряного простору інших держав.

Держави-учасниці Договору про космос 1967 р. надають космонавтам усіляку допомогу в разі аварії, лиха або вимушеної посадки на території іншої держави-учасниці Договору, або у відкритому морі. Космонавти, які здійснюють таку вимушену посадку, повинні бути в безпеці і негайно повернені державі, до реєстру якої внесено їх космічний корабель. Під час здійснення діяльності в космічному просторі, в тому числі і на небесних тілах, космонавти однієї держави-учасниці Договору надають можливу допомогу космонавтам інших держав-учасниць Договору. Держави-учасниці Договору негайно інформують інші держави-учасниці Договору або Генерального секретаря ООН про встановлені ними явища в космічному просторі, включно з Місяць і інші небесні тіла, які могли б становити небезпеку для життя чи здоров'я космонавтів.

Відповідно до Угоди про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення космічних об'єктів, запущених у космічний простір, 1968 р. кожна держава-учасниця, що одержує відомості або виявляє, що екіпаж космічного корабля потерпів аварію, чи перебуває у стані лиха, або вчинив вимушену або ненавмисну посадку на території, що перебуває під її юрисдикцією або у відкритому морі, або в будь-якому іншому місці, що не перебуває під юрисдикцією будь-якої держави, негайно:

а) інформує державу, що здійснила запуск, або, якщо конкретна держава-учасниця Угоди не може розпізнати і негайно інформувати про це державу, що здійснила запуск, повідомляє про це для загального відома за допомогою всіх наявних в її розпорядженні відповідних засобів зв'язку;

б) інформує Генерального секретаря ООН, який повинен негайно розповсюдити цю інформацію за допомогою всіх наявних у його розпорядженні відповідних засобів зв'язку.

На борту космічних об'єктів можуть використовуватися ядерні реактори на певних умовах, що закріплені в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/47/68 «Принципи, що стосуються використання ядерних джерел енергії у космічному просторі» від 14.12.1992 р.

Для зведення до мінімуму кількості радіоактивного матеріалу в космосі і пов'язаних із цим ризиків використання ядерних джерел енергії в космічному просторі обмежується тими космічними польотами, які не можуть здійснюватися розумним способом із використанням неядерних джерел енергії.

Держави, які запускають космічні об'єкти з ядерними джерелами енергії на борту, докладають зусиль для захисту окремих осіб, населення і біосфери від радіологічної небезпеки. Конструкція і використання космічних об'єктів із ядерними джерелами енергії на борту з високим ступенем впевненості забезпечують, щоб за передбачуваних або аварійних обставин небезпека була нижчою за прийнятні рівні.

У ході нормальної експлуатації космічних об'єктів із ядерними джерелами енергії на борту, включно з спуск з високої орбіти, необхідно забезпечувати належний захист населення. Для зниження опромінення у випадку аварії під час проєктуванні та конструюванні систем ядерних джерел енергії враховуються відповідні і загальноприйняті міжнародні керівні принципи радіологічного захисту.

Будь-яка держава, що запускає космічний об'єкт із ядерними джерелами енергії на борту, своєчасно інформує зацікавлені держави в тому випадку, коли на цьому космічному об'єкті з'являється пошкодження і виникає небезпека повернення радіоактивних матеріалів на Землю. Після повідомлення про очікуване повернення в атмосферу Землі космічного об'єкта, який має ядерне джерело енергії на борту, і його компонентів усі держави, які володіють засобами контролю і стеження за космічними об'єктами, у дусі міжнародного співробітництва сповіщають Генеральному секретарю ООН і зацікавленій державі відповідну інформацію про пошкоджений космічний об'єкт із ядерним джерелом енергії на борту, якою вони можуть володіти, в можливо найкоротші терміни, з тим, щоб дати державам можливість оцінити ситуацію і вжити будь-яких заходів, які вважаються необхідними.

Відповідно до ст. VII Договору про космос 1967 р. та положень Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. кожна держава, яка здійснює або організовує запуск космічного об'єкта, і кожна держава, з території або установок якої здійснюється запуск космічного об'єкта, несе міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну такими космічними об'єктами або їх складовими частинами. Це положення повною мірою застосовується у випадку, коли такий космічний об'єкт має ядерне джерело енергії на борту. Коли дві держави або більше спільно здійснюють запуск космічного об'єкта, вони несуть солідарну відповідальність за заподіяну шкоду.

7. Відповідальність у міжнародному космічному праві

У міжнародному космічному праві особлива увага приділяється відповідальності за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, що зумовлюється великою небезпекою, яка виникає під час здійснення космічної діяльності, і як наслідок – можливістю завдання матеріальної шкоди іншим державам, їх юридичним і фізичним особам.

Договір про космос 1967 р. встановив принцип міжнародної відповідальності держав за національну космічну діяльність. Відповідно до нього держави несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, незалежно від того, здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами. Тому діяльність останніх у космосі повинна проводитися з дозволу і під постійним наглядом відповідної держави. Такі держави повинні забезпечити, щоб національна діяльність здійснювалась відповідно до вимог міжнародного права.

У міжнародному космічному праві, як і в загальному міжнародному праві, визнаються два види відповідальності суб'єктів – політична та матеріальна. Політична відповідальність визнається як норма, але її реалізація ґрунтується головним чином на звичаєвому праві. Вона покладається на держави й міжнародні організації, що беруть участь у правовідносинах, пов'язаних із використанням і дослідженням космічного простору і небесних тіл, включно з Місяць.

У випадку коли космічна діяльність здійснюється міжнародною організацією, за порушення загального міжнародного права й міжнародного космічного права несуть солідарну відповідальність як держава, так і сама міжнародна організація.

Формами реалізації політичної відповідальності є сатисфакція та, у певних випадках, репресалії та санкції.

Що стосується матеріальної відповідальності, то в міжнародному космічному праві передбачається, що кожна держава, яка здійснює запуск, несе міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, а також їх складовими частинами на Землі, в повітряному чи космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, іншій державі та її фізичним і юридичним особам (ст. V Договору про космос 1967 р.).

Детальніше порядок реалізації матеріальної відповідальності держав за заподіяння шкоди космічними об'єктами регламентується Конвенцією про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р.

Підставами виникнення матеріальної відповідальності є заподіяння шкоди космічним об'єктом або засобом його доставки, а також його складовими частинами на поверхні Землі, повітряному судну в польоті або космічному об'єкту іншої держави.

Шкода, відповідно до Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р., може виражатися в позбавленні життя, тілесному ушкодженні або завданні іншої шкоди здоров'ю, в позбавленні або ушкодженні майна (мається на увазі майно держави, її фізичних і юридичних осіб, а також міжнародних міжурядових організацій). Шкода може виражатися також у завданні збитків космічному об'єкту іншої держави або особам та майну на борту такого космічного об'єкта.

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. проводить розмежування між шкодою, заподіяною на поверхні Землі або повітряному судну в польоті, й шкодою, завданою в будь-якому іншому місці, окрім поверхні Землі, космічному об'єкту іншої держави.

У першому випадку держава запуску несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації, а в другому – лише на підставі її вини або вини осіб, за яких вона несе відповідальність.

Претензія щодо компенсації за шкоду подається запускаючій державі дипломатичними каналами. Якщо держава не підтримує дипломатичних відносин з відповідною запускаючою державою, вона може звернутися до іншої держави з проханням подати її претензію цій запускаючій державі або якимось іншим

чином репрезентувати її інтереси на основі Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. Держава може також подати претензію через Генерального секретаря ООН за умови, що держава-позивач і запускаюча держава є членами Організації Об'єднаних Націй. Отже, самі фізичні та юридичні особи, яким заподіяно шкоду, права на пред'явлення «міжнародної претензії» до запускаючої держави не мають, що, однак, не є перешкодою для пред'явлення цивільного позову в судах запускаючої держави в звичайному порядку.

Відповідно до статті X Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р., претензія про компенсацію може бути пред'явлена впродовж одного року з дати заподіяння шкоди або встановлення держави, яка здійснювала запуск і повинна нести відповідальність за шкоду. Однак якщо державі не було відомо про заподіяння шкоди, або якщо вона не змогла встановити державу, яка здійснювала запуск, то держава може висунути претензію впродовж одного року з дати, коли їй стали відомі такі факти. Проте у будь-якому випадку такий період не може перевищувати одного року з дати, коли за розумними припущеннями така держава могла дізнатися про факт заподіяння шкоди.

Компенсація, яка виплачується за шкоду, визначається відповідно до міжнародного права і принципів справедливості з тим, щоб забезпечити повне відшкодування шкоди і відновити становище, що існувало до її заподіяння.

Якщо врегулювання претензії не було досягнуто дипломатичними переговорами, створюється Комісія з розгляду претензій, яка складається з трьох членів: один призначається позивачем; другий – відповідачем; третій (голова Комісії) – спільно двома сторонами. Якщо сторони не можуть спільно обрати голову Комісії, будь-яка з них має право звернутися до Генерального секретаря ООН із проханням призначити таку особу.

Комісія з розгляду претензій встановлює обґрунтованість претензії про компенсацію та визначає суму компенсації, якщо вона підлягає виплаті. Рішення Комісії за домовленістю сторін може бути або остаточним та обов'язковим, або містити визначення рекомендаційного характеру, яке сторони розглядають у дусі доброї волі. Таке рішення або визначення повинно виноситися у максимально короткий строк, але не пізніше як через рік з дати її створення, якщо вона не вважатиме за необхідне продовжити цей строк. Після винесення рішення чи визначення Комісія передає завірену копію свого рішення чи визначення кожній зі сторін, а також Генеральному секретарю ООН.

У разі якщо шкода заподіяна міжурядовою організацією, що здійснює космічну діяльність, держави-члени вживають усіх заходів щодо забезпечення відшкодування збитків цією організацією.

Держава звільняється від абсолютної відповідальності, якщо доведе, що шкода повністю або частково є результатом грубої необережності або дії чи бездіяльності, скоєних із наміром завдати збитків, з боку держави-позивача або осіб, яких вона представляє.

У разі заподіяння шкоди космічним об'єктом однієї держави космічному об'єкту іншої доведення вини держави-відповідача лежить на державі-позивачі.

Якщо в результаті аварії космічних об'єктів держав завдається шкода третій державі, то ці держави несуть солідарну відповідальність перед третьою державою (абсолютну за шкоду на Землі й повітряному судну в польоті, й на підставі вини будь-якої з держав запуску за шкоду у космосі). Солідарну відповідальність несуть і держави, які сумісно здійснювали запуск космічного об'єкта.

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. передбачає можливість для міжнародної міждержавної космічної організації надавати заяви щодо взяття на себе права відповідальності відповідно до Конвенції. Умовою прийняття такої заяви є участь більшості держав-членів організації в Конвенції і Договорі про космос 1967 р.

Організація й держави-члени, які є учасницями Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р., несуть солідарну матеріальну відповідальність за шкоду. Претензія повинна бути пред'явлена державою-позивачем, у першу чергу самій організації. Якщо протягом шести місяців питання не буде вирішено, то держава-позивач може ставити питання про відповідальність держав-членів цієї організації.

Якщо шкода завдана самій міжнародній організації, претензія пред'являється однією з її держав-членів, яка є учасницею Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення терміна «міжнародне космічне право».
2. Назвіть об'єкти міжнародного космічного права.
3. Визначте характерні ознаки міжнародного космічного права.
4. Розкрийте зміст поняття «космічна діяльність».
5. Охарактеризуйте основні етапи розвитку міжнародного космічного права.
6. Назвіть суб'єктів міжнародного космічного права.
7. Визначте джерела міжнародного космічного права.
8. Назвіть принципи міжнародного космічного права.
9. Розкрийте особливості міжнародно-правового режиму космічного простору та небесних тіл.
10. Розкрийте міжнародно-правовий статус космічних об'єктів і космонавтів.
11. Розкрийте підстави і порядок притягнення до відповідальності у міжнародному космічному праві.

РОЗДІЛ 19

МІЖНАРОДНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

1. *Становлення та розвиток міжнародного інформаційного права.*
2. *Міжнародне інформаційне право як галузь міжнародного права.*
3. *Джерела міжнародного інформаційного права.*
4. *Принципи міжнародного інформаційного права.*
5. *Міжнародно-правові засади забезпечення міжнародної інформаційної безпеки.*

1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Історія становлення та розвитку міжнародного інформаційного права є доволі тривалою та непростою. У різні періоди часу розвитку людства міжнародні інформаційні відносини відповідали рівню домінуючих технологічних засобів комунікацій, використання яких знаходило своє правове закріплення в тих чи інших міжнародно-правових актах.

Починаючи з кінця ХХ століття відбулися значні зміни у сприйнятті поняття інформації та її соціального значення в суспільстві. Це пов'язано з процесом формування так званого інформаційного суспільства, що характеризується стрімким розповсюдженням інформації про всі сторони його життєдіяльності. Нині термін «інформаційне суспільство» визнаний як у межах різних галузей науки, так і на державному рівні і закріплено у низці міжнародно-правових актів. Проте розглядати інформаційне суспільство потрібно не як явище, що вже відбулося, а як процес, що пов'язаний із різними сферами життєдіяльності людства – правом, економікою, організацією публічної влади, політикою, соціальною сферою тощо.

Протягом останніх років інформаційна сфера розвивається стрімкими темпами, підвищуючи роль інформації практично в усіх сферах суспільного життя. Інформаційні процеси набули ознак цілеспрямованої та науково обґрунтованої діяльності. Важливу роль у цих процесах покликано відігравати право, яке має можливість впливати на хід названих процесів безпосередньо, підтримуючи найпрогресивніші починання.

Про інформаційне право (Information Law або Law, Relating to Information) в юридичній науці почали згадувати ще у 60–70-х роках ХХ століття. Проте в ці часи існувало чимало недоліків у підходах до вивчення інформаційного права – недосконала термінологія (різні визначення нерідко описували одне й те саме

явище), а вся проблематика інформаційного права здебільшого зводилася до «комп'ютерного права» або «правової кібернетики». Виконання завдань правового регулювання суспільних інформаційних відносин, як правило, покладалося на класичні галузі права, передусім адміністративне.

У сучасних умовах розвитку міжнародних відносин інформаційні процеси набули ознак глобальності в різних життєво важливих сферах, що поставили перед людством. Наприклад, інформація є складовою таких проблем, як: підтримка міжнародного миру та безпеки; захист навколишнього середовища; використання енергетичних та сировинних ресурсів; військове співробітництво; демографічні проблеми (проблеми народження населення тощо). Глобальні проблеми можуть розглядатися як глобально диференційовані через призму політичних поглядів, національних інтересів та індивідуальності лідерів тих чи інших держав.

Міжнародна інформація орієнтована на інформаційне забезпечення зовнішньої та внутрішньої політики держав, економічної стратегії держав, забезпечення національної безпеки, розвиток міжнародних зв'язків. Кожна держава формує свою стратегію інформаційної політики, в якій визначаються усі аспекти інформаційного забезпечення міжнародних відносин.

З часом зміна бачення місця і значення інформації викликала зміни в міжнародних інформаційних відносинах. І однією з перших, кого торкнулися ці зміни, стала діяльність суб'єктів міжнародного права з міжнародного обміну інформацією. Саме тому особливої актуальності набуває розгляд питань, пов'язаних із міжнародно-правовим регулюванням обміну інформацією, зокрема з позицій як формування міжнародно-правових основ обміну інформацією, так і сучасного бачення розвитку міжнародно-правового регулювання. Це стало наслідком формування спеціальних норм, покликаних регулювати зазначені відносини. Забезпечення можливості розширення міжнародного обміну інформацією, що ґрунтуються на дотриманні основних принципів міжнародного права, поставало першочерговим завданням.

Визначаючи роль міжнародного права у процесі регулювання інформаційної сфери і створення глобального інформаційного суспільства, важливо позначити його основні функції:

– *координуюча (інтернаціоналізація, інтеграція)* – вироблення єдиних правил поведінки в інформаційній сфері на міждержавному рівні;

– *регуляторна* – спрямована на упорядкування міжнародних інформаційних обмінів між учасниками транснаціональних інформаційних відносин;

– *забезпечувальна* – дотримання державами правил поведінки в інформаційній сфері;

– *охоронна* – підтримання міжнародного правопорядку в інформаційній сфері.

У міру прискорення прогресу все більш важливого значення набуває функція сприяння соціальному прогресу. Особливо це помітно в інформаційній сфері, адже соціальний прогрес значною мірою обумовлений розвитком саме цієї сфери, що вимагає відповідного розвитку міжнародно-правового регулювання.

У класичний період історії розвитку міжнародного права раніше сформульовані в доктрині і ранніх правових джерелах принципи суверенітету держав в інформаційній сфері, невтручання у внутрішні справи інших держав шляхом поширення інформації та відповідальності за шкоду, заподіяну поширенням неправдивої інформації, отримують загальне визнання і закріплення в універсальних міжнародних конвенціях.

Міжнародно-правові обмеження на розповсюдження інформації, виходячи з її неправомірного або аморального змісту, знайшли подальше закріплення в Угоді стосовно припинення обігу порнографічних видань 1910 р. Згодом зазначену Угоду було замінено Міжнародною конвенцією про припинення обігу порнографічних видань та торгівлі ними 1923 р.

Поряд із міжнародно-правовими актами, що регулюють питання обмеження міжнародної передавання інформації, свій розвиток отримав такий напрямок міжнародного співробітництва, як передача друкованих наукових, освітніх і культурних матеріалів. Значний внесок у цю справу зробила Організація Об'єднаних Націй з питань світи, науки і культури (ЮНЕСКО), під егідою якої були укладені: Угода про ввезення матеріалів освітнього, наукового та культурного характеру 1950 р., Конвенція про міжнародний обмін виданнями 1958 р., а також Конвенція про обмін офіційними виданнями та урядовими документами між державами 1958 р. Положеннями зазначених міжнародних договорів передбачаються зобов'язання сторін щодо сприяння всебічному вільному поширенню матеріалів наукового, освітнього та культурного характеру, скасування обмеження і заборони на вільне поширення, спрощення адміністративних та митних процедур для їх ввезення.

Винахід електрики в ХІХ столітті і, завдяки йому, поява телеграфу, телефону та радіо сприяли черговій інформаційній революції в суспільстві. Зазначені засоби зв'язку дозволили зробити комунікацію більш масовою та більш оперативною, в режимі, наближеному до змін у суспільному житті. Це мало велике значення для розвитку індустрії новин, поширення інформації через національні кордони та посилення впливу засобів масової інформації на розвиток суспільства. З 1849 р. телеграфний зв'язок став міждержавним, і це вимагало досягнення домовленості з технічної сумісності обладнання, технічних параметрів сигналів і широкого кола питань міжнародного співробітництва з використання комунікаційних ресурсів.

У 1865 р. в м. Париж (Франція) 20 держав підписали першу Міжнародну конвенцію з телеграфії та заснували Міжнародний телеграфний союз. Зі стрімким поширенням телефонного зв'язку Міжнародний телеграфний союз прийняв рішення про доповнення Телеграфного регламенту положеннями регламенту «міжнародної телефонної служби». Починаючи з Міжнародної телеграфної конференції у 1885 р., що відбулася в м. Берлін (Німеччина), розпочинається міжнародне регулювання телефонії.

Міжнародна конференція з телеграфного зв'язку, що відбулася в м. Мадрид (Іспанія) в 1932 р., ознаменувала новий позитивний крок на шляху міжнародного регулювання зв'язку. Важливе рішення, що було ухвалене на цій конференції,

стосувалося об'єднання Міжнародного телеграфного союзу і Міжнародного радіотелеграфного союзу в єдину організацію – Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ).

Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) (International Telecommunication Union (ITU)) є міжнародною міжурядовою організацією, яка з 1947 р. стала спеціалізованою установою ООН.

Міжнародний союз електрозв'язку покликаний здійснювати консультативні функції, надавати технічну підтримку, розробляти стандарти і правила у сфері електрозв'язку та формулювати рекомендації, спрямовані на активізацію розвитку телекомунікацій та підвищення якості послуг, і прагне покращити доступ до інформаційно-комунікаційних технологій для спільнот усього світу, які недостатньо обслуговуються.

Членами МСЕ є 193 держави і понад 700 членів у секторах і асоціаціях (науково-промислові підприємства, державні і приватні оператори зв'язку, радіомовні компанії, регіональні і міжнародні організації) (станом на 2019 р.).

Місцезнаходження штаб-квартири Міжнародного союзу електрозв'язку – м. Женева (Швейцарія).

На Міжнародній конференції з телеграфного зв'язку 1932 р. була схвалена нова Міжнародна конвенція електрозв'язку 1932 р., в якій були закріплено принципи, що є спільними для телеграфного, телефонного та радіозв'язку. У документі містилося нове визначення поняття «телекомунікація» як «будь-яке телеграфне або телефонне повідомлення знаків, сигналів, записів, зображень та звуків будь-якого характеру, дротоми, радіо або іншими системами або процесами, електричної або візуальної (семафорної) сигналізації».

Починаючи з 30-х років XX століття вплив масової комунікації на суспільство значно посилюється з поширенням пристроїв для створення, передання та відтворення візуальної інформації за допомогою телебачення.

Після запуску першого штучного супутника в 1957 р. почалася нова космічна ера, а в 1962 р. із запуском супутника «Telsar» – нова ера супутникового мовлення. З подальшою комерціалізацією космічної діяльності, у тому числі приватизацію основних операторів супутникового мовлення (INTELSAT, INMARSAT, EUTELSAT) у 90-х роках XX століття, регуляторна активність Міжнародного союзу електрозв'язку була переміщена в інші сфери.

Комп'ютерна революція, що розпочалася в 60-х роках XX століття, була пов'язана з винаходом і широким впровадженням на комерційній основі персональних комп'ютерів із системами швидкої автоматизованої обробки даних. Уже у 80-х роках минулого століття активно розвиваються технології, що використовують цифровий формат відтворення інформації. Процес переходу з аналогового формату в цифровий відбувається в різних сферах інформаційної індустрії.

Серед основних понять, які характеризують технологічні зміни та нові можливості в інформаційній сфері, зокрема пов'язані з дигіталізацією (переведенням інформації в цифрову форму), вживається термін «цифровий дивіденд». Цифровий дивіденд – це спектр, який виділяється в процесі переходу з аналогового на цифрове телебачення. Цифрове телебачення вимагає меншого спектра, ніж аналогове, внаслідок можливостей його стиснення.

Застосування спектра цифрового дивіденду в різних державах різняться залежно від національних особливостей, таких як географічне положення країни, її розміри і топографія, ступінь проникнення супутникових/кабельних послуг і використання спектра в сусідніх державах. Зазначені особливості зумовлюють необхідність урегулювання технічних питань на міжнародному рівні. Важливу роль у виконанні цього завдання виконує Міжнародний союз електрозв'язку. Так, завдяки зусиллям Міжнародного союзу електрозв'язку у лютому 2012 р. у м. Женева (Швейцарія) була проведена Всесвітня конференція радіозв'язку (ВКР–12), на якій були остаточно визначені межі і умови використання спектра цифрового дивіденда, а також терміни переходу на цифрове мовлення.

Міжнародний союз електрозв'язку здійснює практичні заходи для забезпечення універсального доступу до комунікацій та їхнього використання з метою розвитку. Виконання Буенос-Айреського (1994 р.), Валлеттського (1998 р.), Стамбульського (2002 р.) і Дохінського плану дій (2006 р.) дозволило Міжнародному союзу електрозв'язку спільно з партнерами у сфері розвитку та іншими зацікавленими сторонами домогтися значних успіхів у вдосконаленні універсального доступу та визначенні структури формування глобального інформаційного суспільства.

На Всесвітній конференції електрозв'язку (ВКР–10), що була проведена в 2010 р. в м. Хайдарабад (Індія), був ухвалений Хайдарабадський план дій, який дозволив державам, що розвиваються, активізувати сталий розвиток мереж та послуг на базі інформаційно-комунікаційних технологій. Завданням цієї Програми було надання допомоги державам, щоб вони з максимальною ефективністю використовували відповідні нові технології для розвитку національних інформаційно-комунікаційних інфраструктур шляхом впровадження широкосмугового зв'язку, переходу від аналогового до цифрового радіомовлення, а також надання допомоги у прискоренні конвергенції мереж і послуг електрозв'язку.

У листопаді 2015 р. у м. Женева (Швейцарія) була проведена чергова Всесвітня конференція радіозв'язку (ВКР–15), на якій були підписані Підсумкові акти конференції, що передбачають необхідні зміни і доповнення положень Регламенту радіозв'язку і стосуються питання розподілу і використання радіочастотного спектру всіма службами радіозв'язку. Підсумкові акти конференції були ухвалені з урахування стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, забезпечуючи повсюдну доступність надійних послуг радіозв'язку і даючи людям можливість користуватися безпечним високоефективним радіозв'язком.

Нерівномірність розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури має своїм наслідком недоступність універсальних комунікаційних послуг у віддалених районах, а також нерівномірність контентного (англ. «content» – зміст, наповнення) ресурсу. Це викликає недоступність локальних культурних ресурсів у глобальній інформаційній сфері, що перешкоджає культурній різноманітності і збереженню культурної спадщини.

Зазначений напрямок міжнародного співробітництва є пріоритетним у діяльності Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Організація

відіграє важливу роль у створенні глобального інформаційного суспільства, оскільки формує міжнародну інформаційну політику, сприяє вільному обміну ідеями, забезпечує формування інформаційної інфраструктури та міжкультурної комунікації.

Концепція нового міжнародного інформаційного та комунікаційного порядку знайшла своє закріплення в першому глобальному аналітичному дослідженні ЮНЕСКО – «Багато голосів, один світ» (1980 р.), що містилася в доповіді Міжнародної комісії з вивчення проблем зв'язку (МКПЗ) (International Commission for the Study of Communication Problems (ICSCP). У документі було відзначено, що комунікація обіймає планетарні проблеми людства, виступає основою міжнародних відносин, сприяє врегулюванню конфліктів і взаєморозумінню між народами. Зміст доповіді зауважив на відповідальності політиків за ухвалення керівних рішень, зважаючи на важливість проблеми нового міжнародного інформаційного та комунікаційного порядку, закликав установити постійний діалог між спільнотами і культурами, відмовитися від позиції монополізму та національного егоїзму в міжнародних інформаційних відносинах, надавати можливість молодим державам включитися в інтенсивний міжнародний розвиток, осмислити свою роль у глобальних цивілізаційних процесах. Результатом діяльності Міжнародної комісії з вивчення проблем зв'язку стали резолюції, ухвалені Генеральною конференцією ЮНЕСКО та Генеральною Асамблеєю ООН, в яких йшлося про побудову «нового більш справедливого і більш ефективного світового інформаційного та комунікаційного порядку».

Інституційним механізмом здійснення нової стратегії у сфері комунікації шляхом підтримки проєктів у державах, що розвиваються, є **Міжнародна програма розвитку комунікацій ЮНЕСКО (МПК) (International Programme for the Development of Communication (IPDC)**. Програма була заснована в 1980 р. як єдина міжурядова програма в системі ООН, мандат якої передбачає мобілізацію міжнародної підтримки в інтересах сприяння сталому розвитку, демократії й управлінню шляхом зміцнення потенціалу вільних і незалежних засобів масової інформації. Основною метою Програми є розвиток міжнародної комунікації, підготовка кадрів і підвищення технологічного рівня інформаційної інфраструктури держав.

Рада Міжнародної програми розвитку комунікації складається з 39-ти держав-членів (станом на 2019 р.), які обираються Генеральною конференцією ЮНЕСКО з урахуванням необхідності забезпечення справедливого географічного розподілу і відповідної ротації. Рада відповідає за розроблення політики, планування і виконання Програми та встановлення її пріоритетів. Засідання Ради проходять раз на два роки в штаб-квартирі ЮНЕСКО (м. Париж, Франція).

В аспекті розвитку глобального інформаційного суспільства слід вказати й на інші міжнародні Програми ЮНЕСКО, а саме:

– «Новий міжнародний інформаційний порядок», що ухвалена в 1980 р. та розглядає проблеми диспропорції міжнародних інформаційних потоків, справедливого розподілу прибутків транснаціональних інформаційних корпорацій;

– «Комунікації на службі людству», що ухвалена в 1984 р. та передбачає вирішення правових проблем розповсюдження інформації, а також створення інституційної основи взаємодії у міжнародній інформаційній сфері;

– «Інформаційне суспільство для всіх», що ухвалена в 1996 р. та задекларувала забезпечення кожній людині широкого та вільного доступу до інформаційних ресурсів (створення всесвітнього інформаційного банку: інформаційної спадщини людства, відновлення інформаційних ресурсів Александрійської бібліотеки, розвиток віртуальних університетів – дистанційне навчання тощо), а також те, що інформація і знання мають важливе значення для подолання інформаційної нерівності та є глобальним суспільним надбанням як запорука глобальної демократії;

– «На шляху до комунікаційного та інформаційного суспільства», що ухвалена в 1999 р. та передбачає перехідні положення для розвинених держав з метою ліквідації розриву між розвиненими і нерозвиненими державами у підготовці до інформаційного суспільства;

– «Інформація для всіх», що ухвалена в 2000 р. та спрямована винятково на сприяння загального доступу до інформації та знань із метою створення якісно нових умов розвитку науки, освіти та культури, що є ключовим питанням у створенні сучасного інформаційного суспільства тощо.

На 25-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, що була проведена в листопаді 1989 р. у м. Париж (Франція), був схвалений програмний документ «Нова комунікаційна стратегія», основними завданнями якого є такі:

1) заохочення вільного потоку інформації на міжнародному і національному рівнях;

2) сприяння широкому та більш збалансованому поширенню інформації без будь-яких перешкод для свободи вираження думок;

3) зміцнення комунікаційного потенціалу у державах, що розвиваються, з метою забезпечення більш широкої їх участі в процесі комунікації.

Політичний аналіз нових глобальних проблем, пов'язаних із впливом інформаційно-комунікаційних технологій на систему міжнародних відносин, представлено у численних Всесвітніх доповідях ЮНЕСКО з комунікації та інформації. Тематика цих аналітичних досліджень охоплює такі напрямки міжнародного співробітництва, як динаміка розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури, еволюція інформаційної економіки, захист інформаційних баз даних загального та спеціального призначення, розвиток технологій мультимедіа, тенденції використання мережі Інтернет, комп'ютерна індустрія, інформаційні послуги з метою широкого доступу та обміну базами даних бібліотек та архівів у країнах усіх регіонів світу тощо.

Із метою визначення шляхів вирішення зазначених проблем на міжнародному рівні на 32-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, що була проведена в жовтні 2003 р. у м. Париж (Франція), були ухвалені два важливі документи, що встановлюють певні стандарти у сфері використання інформаційно-комунікаційних технологій в інтересах розвитку всього людства, а саме Рекомендація про розвиток та використання багатомовності і загальний доступ до кіберпростору і Хартія про збереження цифрового надбання.

Рекомендація закликає держави сприяти створенню та обробці освітнього, культурного та наукового контенту в цифровому форматі, а також доступу до цього контенту, щоб усі культури мали можливість для самовираження та доступу

до кіберпростору всіма мовами, а також розвивати бази інформації та знань, що становлять суспільне надбання, та забезпечувати їх загальнодоступність.

Хартія визначає цифрове надбання як «унікальні ресурси людських знань та форм вираження». Основними принципами, закріпленими в Хартії, є такі: доступність цифрового надбання для населення; здійснення необхідних заходів правового, економічного та технічного характеру для усунення загроз щодо втрати цифрового надбання; збереження культурного надбання всіх регіонів, країн та націй.

Визначальними для створення глобального інформаційного суспільства стали концептуальні засади й програми розвитку інформаційного середовища, напрацьовані Всесвітнім самітом «великої вісімки» в липні 2000 р. в Окінаві (Японія). На саміті була ухвалена Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства, що стосується формування і розвитку політики становлення глобального інформаційного суспільства (використання можливостей цифрових технологій; подолання інформаційного розриву; сприяння загальній участі держав, що досягли успіху у використанні інформаційних технологій; подальший розвиток міжнародного співробітництва у сфері розвитку інформаційних технологій).

У грудні 2001 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Резолюцію A/RES/56/183 про скликання в 2003–2005 рр. Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, яка визначила основні організаційні аспекти підготовки до цього найбільшого міжнародного форуму. Зустріч була проведена під патронажем Генерального секретаря ООН і за сприяння Міжнародного союзу електров'язку (МСЕ).

Важлива роль у підготовці Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства відводилась регіональним конференціям, що буди проведені під егідою відповідних комісій ООН. Конференції визначили підходи держав певних регіонів до формування глобального інформаційного суспільства з урахуванням їх власних інтересів, потреб і пріоритетів.

У підґрунті відповідних положень підсумкових документів регіональних конференцій з підготовки до Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства були документи Бішкексько-Московської конференції, що була проведена у вересні–жовтні 2002 р. (м. Чолпон-Ата, Киргизія і м. Москва, (Росія), Загальноєвропейської конференції, що була проведена в листопаді 2002 р. (м. Бухарест, Румунія), і Азіатської конференції, що була проведена в січні 2003 р. (м. Токіо, Японія).

У Декларації Бішкексько-Московської конференції з інформаційного суспільства 2002 р. містилися положення про збереження культурного та лінгвістичного розмаїття інформаційного суспільства, подальший розвиток наукових досліджень і підготовку кваліфікованих кадрів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій та залучення інвестицій.

Бухарестська декларація «Назустріч інформаційному суспільству: принципи, стратегія і пріоритети діяльності» 2002 р. передбачала повномасштабне використання нових можливостей, які створюються інформаційними й комунікаційними

технологіями, їхнє сполучення з традиційними носіями інформації, а також адекватне розв'язання проблеми розриву у використанні цифрових технологій, що повинні стати важливими компонентами будь-якої стратегії, чи то національної, чи то міжнародної, спрямованої на досягнення цілей розвитку, поставлених у Декларації Тисячоліття ООН, затвердженій Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/55/2 від 08.09.2000 р.

У Токійській декларації «Внесок Азіатсько-Тихоокеанського регіону для Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства» 2003 р. важливе місце займали питання забезпечення безпеки використання інформаційних технологій і засобів. Визнаючи принцип справедливого і рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, сторони вважали необхідним приділити особливу увагу загрози потенційного воєнного використання цих технологій.

Розгляду питань щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій, розширення сфери та напрямків для їх раціонального, рівноправного, ефективного та економічного використання, подолання нерівномірності і відставання окремих регіонів, держав, націй, груп та індивідів у розвитку інформаційного суспільства та користування його благами була присвячена Всесвітня зустріч на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (World Summit on Information Society (WSIS)) проведена в два етапи: у м. Женева (Швейцарія) в листопаді 2003 р. і в м. Туніс (Туніс) в листопаді 2005 р. ухвалені на Зустрічі підсумкові документи – Женевська декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті» і План дій, а також Туніське зобов'язання та Програма для інформаційного суспільства, хоча і не були обов'язковими документами, але при цьому отримали незаперечну легітимність через авторитетність та загальне визнання, що знаменувало собою новий етап розвитку міжнародного інформаційного права.

У Женевській декларації принципів було визначено, що «інформаційне суспільство – це таке суспільство, у якому кожний міг би створювати інформацію й знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними для того, щоб дати окремим особам, громадам і народам можливість повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму стійкому розвитку і підвищуючи якість свого життя, на основі цілей і принципів Статуту ООН і дотримуючись у повному обсязі й підтримуючи Загальну декларацію прав людини».

Туніське зобов'язання та Програма для інформаційного суспільства передбачали умови розвитку існуючих та можливих фінансових механізмів для виконання першочергових завдань впровадження інформаційно-комунікаційних технологій; важливість управління Інтернетом як центральним елементом інфраструктури сучасного інформаційного суспільства; необхідність упровадження рішень і зобов'язань, ухвалених у процесі Женевського і Туніського етапів.

Наступні Всесвітні зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (WSIS) стали найбільшими у світі щорічними консультативними зібраннями спільноти з обговорення питань щодо результатів виконання підсумкових документів попередніх зустрічей, вироблення пропозицій щодо нового бачення розвитку інформаційного

суспільства, потенційно включно з нові цілі та завдання (сприяння використанню інформаційно-комунікаційних технологій для цілей розвитку інформаційного суспільства, доступ до інформації і знань, безпека під час використання інформаційно-комунікаційних технологій, етичні аспекти інформаційного суспільства тощо).

Розвиток міжнародно-правового регулювання інформаційної сфери досить активно здійснюється на європейському регіональному рівні, про що свідчить міжнародна нормотворча діяльність Ради Європи.

У 50-ті роки ХХ століття відбувається бурхливий розвиток та розповсюдження аудіо- і відеозаписувальної техніки та пристроїв для передавання на далекі відстані звуків і зображень. Реагуючи на потреби ринку аудіо- і відеопродукції, Радою Європи в 1958 р. була укладена Європейська угода про обмін програмами телевізійних фільмів, що мала за мету сприяти обміну телевізійними фільмами між європейськими країнами. Сторони угоди домовилися використовувати та демонструвати фільми, виготовлені телерадіомовними організаціями іншої сторони за її дозволом за наявності відповідних положень у контрактах між виробниками фільмів, акторами та іншими особами, що брали участь у їхньому виробництві.

Із метою регламентації прав організацій телерадіомовлення Радою Європи у 1960 р. була укладена Європейська угода про захист телевізійних передач. Фактично ці дві угоди підготували появу Міжнародної конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення 1961 р.

У 1965 р. була укладена Європейська угода про запобігання радіомовленню зі станцій, що перебувають за межами національної території. Угода забороняє організацію на судах, літаках та інших транспортних засобах радіомовлення на територію однієї із держав-учасниць з-поза меж її національної території.

У 1974 р. була ухвалена міжнародна Конвенція про розповсюдження несучих програми сигналів, що передаються через супутники. Зазначена універсальна конвенція використовує аналогічний підхід до обмеження трансляції сигналів, що й вищезгадана європейська угода.

У 1981 р. була ухвалена Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, яка запроваджує міжнародно-правовий режим захисту персональних даних та гарантування їх безперешкодної транскордонної передавання.

Конвенція Ради Європи про транскордонне телебачення 1989 р. визначає основні засади такого виду інформаційної діяльності, як телерадіомовлення, незалежно від того, як передається сигнал – кабельним телебаченням, наземним передавачем або супутником. Конвенція гарантує доступ населення до інформації, зокрема до телевізійної трансляції суспільно важливих подій, що не повинно обмежуватися телерадіомовниками.

Європейська конвенція з питань авторського та суміжних прав у межах транскордонного супутникового мовлення 1994 р. захищає права та інтереси авторів стосовно їхніх творів, що передаються супутниками.

Із метою захисту європейської культурної спадщини у формі аудіо- та відеотворів, підвищення їх художньої та історичної цінності шляхом накопичення,

збереження та надання широкого доступу до культурної спадщини Рада Європи в 2001 р. приймає Європейську конвенцію про захист культурної спадщини у формі аудіо-, відеотворів.

Європейська конвенція про правовий захист послуг, що ґрунтуються чи складаються з умовного доступу, 2001 р. має за мету вивести за межі закону на територіях держав-учасниць діяльність щодо надання несанкціонованого доступу у сфері мовлення та інформаційних послуг.

Конвенція про інформаційне та правове співробітництво стосовно «Інформаційних суспільних послуг» 2001 р. передбачає створення юридичної інформаційної системи співробітництва у сфері нових комунікаційних служб шляхом поширення застосування Директиви 98/48/ЄС, що встановлює порядок надання інформації в галузі технічних стандартів і правил, за межами Європейського Союзу. Це дозволить Раді Європи діяти як координаційний центр з розроблення законодавства у сфері «інформаційних суспільних послуг» на загальноєвропейському рівні.

Для покращення міжнародного співробітництва з питань протидії злочинам у сфері інформаційно-комунікаційних технологій Рада Європи у 2001 р. приймає Конвенцію про кіберзлочинність. У документі приділяється увага чотирьом видам злочинів, що вчиняються у кіберпросторі та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема правопорушенням проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем; правопорушенням, пов'язаним із комп'ютерами; правопорушенням, пов'язаним зі змістом; правопорушенням, пов'язаним із порушенням авторських та суміжних прав.

Конвенція про кіберзлочинність стала першим міжнародним договором у протидії злочинам, що вчиняються через комп'ютерні мережі. Вона передбачає надання повноважень, достатніх для ефективної протидії зазначеним кримінальним правопорушенням шляхом сприяння їхньому виявленню, розслідуванню та переслідуванню, як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні, і укладення домовленостей щодо ефективного міжнародного співробітництва.

Радою Європи було вжито заходів щодо посилення гарантій свободи доступу до інформації. Комітет міністрів у 1981 р. прийняв Рекомендацію R (81) 19 про доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні державних органів, яка була актуалізована в 2002 р. в Рекомендації R (2002) 2 про доступ до офіційних документів. Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів 2009 р. визначила основний принцип доступу до офіційних документів – гарантування права кожного на доступ до запитуваних офіційних документів, що є у розпорядженні публічних властей.

Слід відзначити, що останні із зазначених міжнародних договорів значно випереджають розвиток міжнародного права на універсальному рівні, що досягається внаслідок високого рівня узгодженості в підходах та уніфікації законодавства у державах-членах ЄС.

Упродовж більш ніж півстоліття Рада Європи фактично виступає «локомотивом» міжнародної правотворчості, зокрема у сфері регулювання міжнародно-

правових інформаційних відносин на європейському континенті. М'яке право (рекомендації і декларації Комітету міністрів, резолюції Парламентської асамблеї) відіграє важливу роль у розвитку європейського інформаційного права. Спільною ознакою розвитку міжнародного інформаційного права на універсальному та європейському рівнях є детермінованість розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та постійним розширенням предметної сфери регулювання.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що важливим аспектом міжнародної інформаційної діяльності суб'єктів сучасного міжнародного права є їхня участь у міжнародному інформаційному обміні. Характерні для початкового періоду розвитку спорадичність і епізодичність з часом були змінені на стійкі і тривалі відносини і виокремили обмін інформацією в самостійну галузь соціальних і міжнародних відносин. Це мало наслідком формування спеціальних норм, покликаних регулювати ці відносини. Тому забезпечення можливостей розширення міжнародних обмінів інформацією і користування всіма благами інформаційного суспільства, що ґрунтуються на дотриманні основних принципів міжнародного права, постало першочерговим завданням для міжнародного інформаційного права як нової галузі міжнародного права.

2. МІЖНАРОДНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у ХХ столітті спонукав юристів-міжнародників виокремити групу міжнародних норм, які повинні регулювати відносини щодо створення, переробки, розповсюдження й споживання інформації в транскордонному масштабі, в окрему галузь міжнародного права. Сьогодні це питання залишається досі дискусійним, незважаючи на те, що в міжнародно-правовій літературі вже можна зустріти поняття «міжнародне право масової інформації», «право масової комунікації», «міжнародне інформаційне право» тощо.

Важливо відзначити, що інформаційна сфера як система суспільних інформаційних відносин, що здійснюються суб'єктами права незалежно від відстаней між ними і національних кордонів за допомогою глобальної інформаційно-комунікаційної інфраструктури, історично сформувалася і продовжує розвиватися на наднаціональній основі. Саме тому вона не може регулюватися виключно внутрішньодержавним правом однієї або декількох держав.

Ще в 1974 р., у радянський період, учений-міжнародник Ю. М. Колосов зазначав, що «навіть інформація, яка поширюється державою серед свого населення, іноді може впливати на міжнародні відносини, і внаслідок цього, не завжди є суто внутрішньою справою цієї держави». З того часу актуальність міжнародно-правового регулювання інформаційних відносин зросла не на один порядок. Сучасні стрімкі темпи розвитку інформаційно-комунікаційних технологій як технологічного базису транскордонних інформаційних відносин створюють виклики міжнародному праву як інструменту міжнародної співпраці та світового розвитку у широкому цивілізаційному розумінні. У результаті цього постає

питання про формування нової галузі сучасного міжнародного права – міжнародного інформаційного права.

Міжнародне інформаційне право регулює всю сукупність правовідносин, що виникають у міжнародній інформаційній сфері. Як і в національному інформаційному праві, у цій галузі існують такі інститути: інтелектуальної власності стосовно інформаційних об'єктів; масової інформації у міжнародній сфері; державної таємниці, комерційної таємниці, персональних даних тощо. У міжнародному інформаційному праві вони набувають нового забарвлення, що пов'язано з вищим рівнем правового регулювання та ширшим спектром охоплюваних проблем. Крім того, у цій галузі існують правові інститути, які характерні саме для неї, наприклад інститут державної інформаційної безпеки в зовнішній сфері тощо.

Якщо здійснити науковий аналіз правовідносин, які регулює міжнародне інформаційне право, то можна дійти висновку, що через предмет урегульованих суспільних відносин ця галузь права має зв'язок з іншими галузями міжнародного публічного права: міжнародним правом навколишнього середовища, міжнародним гуманітарним правом, міжнародним кримінальним правом тощо. Міжнародне інформаційне право утворює в поєднанні з цими галузями велику складну систему права.

Як галузі права міжнародному інформаційному праву властиві свій особливий предмет та об'єкт правового регулювання, метод та принципи.

Об'єктом міжнародного інформаційного права є міжнародна інформація.

Міжнародна інформація визначається як сукупність відомостей про: систему міжнародних відносин; структуру; загальні властивості інформації і питання, пов'язані з пошуком, отриманням, оцінкою, аналізом, зберіганням та розповсюдженням інформації у системі міжнародних відносин.

Міжнародна інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події, явища і процеси у міжнародному співтоваристві (міжнародному інформаційному просторі), зафіксовані на матеріальних носіях із реквізитами, які дозволяють ідентифікувати ці відомості.

Міжнародна інформація є складовою глобальної комунікації, метою якої є з'ясування закономірностей взаємодії суспільства та інформації, а також формування інформаційного суспільства. Міжнародна інформація орієнтована на забезпечення зовнішньої та внутрішньої політики держав, економічної стратегії держав; підтримання національної безпеки; прогресивний розвиток міжнародних відносин і міжнародного права.

Основною цінністю для суспільства й окремої людини поступово стають інформаційні ресурси. За цих обставин проблеми формування міжнародного інформаційного простору як чинника забезпечення національних інтересів, безумовно, виходять на перший план. Особливої важливості це набуває в сучасних умовах швидкої глобалізації інформаційних процесів і прагнення розвинених держав досягти безперечного інформаційного домінування заради виконання своїх національних завдань.

Міжнародний інформаційний простір визначається як:

1. Система середовища буття людини, яка забезпечує діяльність будь-якої системи, зокрема системи міжнародних відносин.

2. Система спільного використання національних інформаційних ресурсів за узгодженими сферами і напрямками діяльності.

3. Сума складних інформаційних технологій, яка є основою і визначальним компонентом промислово-економічного комплексу транснаціональних спільнот, які впливають на формування світоглядних процесів у суспільстві.

Міжнародний інформаційний простір характеризується такими чинниками:

1) територія розповсюдження інформації за допомогою глобальної системи телекомунікацій;

2) інфраструктура або сукупність технологічних засобів і можливостей отримання, обробки, зберігання і розповсюдження інформації по вертикалі та горизонталі;

3) наявність міжнародної та національної інформаційної політики, стратегії розвитку, комплексу норм і принципів, що регулюють функціонування та використання міжнародної інформації;

4) наявність системи правового забезпечення міжнародних відносин в інформаційній сфері, тобто міжнародних, міждержавних договорів та угод у галузі телекомунікацій, які ґрунтуються на розумінні світової ролі інформаційних процесів та їх впливу на розвиток цивілізацій;

5) рівень доступу світової громадськості до інформації та участі суб'єктів міжнародних відносин у загальній системі зв'язку.

Функції міжнародної інформації полягають у:

1) наданні узагальнень і професійної оцінювання інформації;

2) прогнозуванні міжнародних політико-правових та економічних наслідків ухвалення рішень у створенні обґрунтованих рекомендацій для їх реалізації.

Через обмін та інтерпретацію інформації оцінюються, аналізуються, визначаються моделі діяльності та плануються політичні дії. Кожна держава розглядає міжнародні інформаційні процеси як об'єктивну реальність і шукає можливості співпраці з монопольними інформаційними центрами, які володіють значною частиною міжнародної інформації. Міжнародна інформація концентрується в міжнародних інформаційних потоках із безпрецедентним рівнем контролю над проходженням інформації, пропагандою ідей та створенням іміджів. Зазначений контроль дає можливість формувати зміст міжнародної інформації: добирати інформацію за певними напрямками і впливати на міжнародну громадську думку, культивуючи певні ідеї. Найбільшими корпораціями, які розповсюджують інформацію через інформаційні потоки, є CNN, BBC, Rater, France Press, Association Press.

Предметом міжнародного інформаційного права є правовідносини між суб'єктами міжнародної інформаційної сфери, тобто сфери створення, переробки, розповсюдження й споживання міжнародної інформації.

Предметом правового регулювання міжнародного інформаційного права можна вважати такі групи правовідносин:

1) між публічними особами в міжнародній інформаційній сфері (у двосторонньому та багатосторонньому порядку);

2) між публічними особами з приводу врегулювання міжнародної інформаційної сфери;

3) між публічними особами з приводу їхніх внутрішніх правових режимів, встановлених для національної інформаційної сфери, де поряд з публічними суб'єктами існують і приватні оператори;

4) між публічними й приватними особами на міжнародному рівні з приводу створення, переробки, розповсюдження та споживання інформації;

5) між приватними особами в міжнародній інформаційній сфері.

З огляду на зазначене доходимо висновку, що у міжнародній інформаційній системі помітне переплетіння «публічного» і «приватного» рівнів відносин. Правовідносини, що починаються на «публічному» рівні, найчастіше реалізуються через приватноправові відносини, і, навпаки, приватноправові інформаційні відносини можуть своїми проблемами чи масштабами так чи інакше «виходити» на «публічний» рівень.

Під *методом правового регулювання в міжнародному інформаційному праві* розуміють способи впливу на інформаційні правовідносини. У зв'язку з тим, що міжнародне інформаційне право є галуззю права, йому притаманні такі методи:

– імперативний (у разі створення національних інформаційних ресурсів та національного інформаційного продукту; у разі встановленні національного режиму в інформаційній сфері як для резидентів, так і для нерезидентів; при формуванні національного інформаційного потенціалу та національної інформаційної політики відносно міжнародної інформаційної сфери; у разі регулюванні інформаційних відносин у сфері інформаційної безпеки на міжнародному рівні тощо);

– позитивний (на рівні правочинів, угод, звичаїв, традицій, норм суспільної моралі, професійної, ділової етики тощо).

Якщо проаналізувати предмет та метод міжнародного інформаційного права, то можна переконатися, що воно є більше публічно-приватною галуззю, ніж приватно-публічною, оскільки на підставі аналізу предмета правового регулювання можна дійти висновку про врегулювання міжнародним інформаційним правом здебільшого відносин із державою та іншими суб'єктами міжнародного публічного права, що є одним із головних критеріїв «публічно-правової» сторони права.

Указане можна простежити на таких прикладах. З одного боку, інформаційні ресурси належать до стратегічно важливих ресурсів держави, які визначають її роль і місце на міжнародній арені. Крім того, держави повинні стежити за міжнародними інформаційними потоками зі своєї території для уникнення конфліктів з іншими державами у разі поширення неправдивих відомостей та ідей, що засуджуються міжнародною спільнотою. З іншого – приватні оператори в інформаційній сфері вимагають захисту своїх прав від держав та міжнародних організацій, використовуючи будь-які системи їх примусових органів і засобів. При цьому метод міжнародного інформаційного права є також комплексним і публічно-приватним, про що свідчать як міжнародно-правові акти, так і національне законодавство.

Через той факт, що міжнародне інформаційне право вважається комплексною галуззю міжнародного публічного права, його структура відображає зазначену особливість. До складу міжнародного інформаційного права входять правові норми й інститути базових і суміжних галузей міжнародного права, об'єднані загальним предметом правового регулювання – міжнародно-правовими інформаційними відносинами. Існуючу сукупність міжнародно-правових норм в інформаційній сфері можна розподілити на інститути, зумовлені специфікою інформаційних відносин – безпосередньо інформаційних, пов'язаних із внутрішнім інформаційним змістом (контентом), та інформаційно-інфраструктурних, що забезпечують інформаційну комунікацію.

Перша група міжнародно-правових норм має своїм завданням регулювання інформаційного обміну незалежно від застосовуваних комунікаційних засобів. Зокрема, це норми, що стосуються забезпечення свободи інформації як фундаментальної основи демократичного суспільства та обмеження розповсюдження забороненої інформації; міжнародно-правового режиму безперешкодної транскордонної передання персональних даних; забезпечення інформаційного розмаїття, міжкультурної інформаційної комунікації тощо. Найбільшого поширення у сфері міжнародно-правового регулювання набули такі основні положення:

- вільного (безперешкодного) розповсюдження інформації через кордони (ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.);
- санкціонування державами масової передання інформації за допомогою електрозв'язку всередині внутрішньодержавного інформаційного простору (преамбула Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку 1992 р.);
- контроль державами над інформаційним змістом (контентом) та обмеження поширення забороненої в міжнародному праві інформації, такої як пропаганда війни (п. 1 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.); підбурювання до геноциду (ст. 3 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.) або вчинення інших злочинів проти людства (Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи 2003 р.); виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (п. 2 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.); дитяча порнографія (Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії 2000 р.; ст. 9 Конвенції про кіберзлочинність 2001 р.); підбурювання до вчинення терористичного злочину (ст. 5 Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму 2005 р.) тощо.

Друга група містить у собі норми, що визначають і регулюють міжнародне співробітництво у сфері електрозв'язку, мовлення та в цілому використання та підтримку функціонування глобальної інформаційної інфраструктури. До цієї підгалузі (інститути) можна віднести норми, що визначають інституційний механізм

регулювання електрозв'язку, міжнародно-правовий режим використання обмежених інформаційно-комунікаційних ресурсів, таких як частотний спектр, геостационарна орбіта, номерний ресурс, адресний простір у мережі Інтернет тощо. У цьому секторі застосовуються такі основні положення:

– раціонального, рівноправного, ефективного та економічного використання обмежених інформаційно-комунікаційних ресурсів (п. 196 2 ст. 44 Статуту міжнародного союзу електрозв'язку 1992 р.);

– подолання відставання окремих регіонів, держав та груп населення в розвитку інформаційного суспільства (подолання цифрового розриву) (Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства 2000 р., п. 10 Женевської декларації принципів Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства 2003 р.);

– міжнародного співробітництва та економічного і соціального розвитку народів за допомогою ефективно діючого електрозв'язку (преамбула Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку 1992 р.);

– міжнародної взаємодопомоги, зокрема у випадках використання інформаційно-комунікаційних технологій для подолання наслідків стихійних лих (Конвенція Тампере про надання телекомунікаційних ресурсів для пом'якшення наслідків лих і здійснення операцій із надання допомоги 1998 р.).

Окрему групу норм міжнародного інформаційного права становлять охоронні та забезпечувальні норми, покликані забезпечувати безпеку міжнародного інформаційного простору. Цьому завданню міжнародно-правового регулювання в інформаційній сфері кореспондують відповідні приписи, що містяться в Конвенції про кіберзлочинність 2001 р., Глобальній програмі кібербезпеки Міжнародного союзу електрозв'язку 2007 р., резолюціях Генеральної Асамблеї ООН A/RES/56/19 «Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 7 січня 2002 р., A/RES/57/239 «Створення глобальної культури кібербезпеки» від 31 січня 2003 р., A/RES/58/199 «Створення глобальної культури кібербезпеки і захист найважливіших інформаційних інфраструктур» від 23.12.2003 р., A/RES/64/211 «Створення глобальної культури кібербезпеки і оцінка національних зусиль щодо захисту найважливіших інформаційних інфраструктур» від 21.12.2009 р., A/RES/65/41 «Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 8.12.2010 р., A/RES/67/27 «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 3.12.2012 р., A/RES/69/28 «Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 2.12.2014 р. тощо.

Оскільки з інформацією пов'язані усі міжнародно-правові відносини, до суб'єктів міжнародного інформаційного права слід віднести усіх суб'єктів міжнародного права. Аналіз міжнародної інформаційної сфери та відповідних міжнародно-правових актів (Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р.; Конвенція про обмін офіційними виданнями і урядовими документами між державами 1958 р.; Декларація ЮНЕСКО керівних принципів з

використання мовлення через супутники для вільного розповсюдження інформації, розвитку освіти та розширення культурного обміну 1972 р.; Декларація ЮНЕСКО щодо основних принципів, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру та міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини і у боротьбу проти расизму, апартеїду та підбурення до війни 1978 р.; Декларація ООН про недопущення інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.; Принципи використання державами штучних супутників Землі для міжнародного безпосереднього телевізійного мовлення, схвалені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/37/92 від 10.12.1982 р.; Міжнародна конвенція електров'язку 1982 р.; Європейська конвенція про транскордонне телебачення 1989 р.; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/51/138A «Інформація на службі людству» від 13.12.1996 р. тощо) дозволяє віднести до *суб'єктів міжнародного інформаційного права* держави; міжнародні організації; державоподібні утворення; народи та нації, що борються за своє самовизначення; фізичні особи.

Отже, в урахуванням вищевикладеного можемо сформувати визначення *міжнародного інформаційного права*, під яким слід розуміти комплексну галузь міжнародного права, норми якої регулюють міжнародно-правові відносини, що здійснюються в інформаційній сфері.

3. ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Джерелами міжнародного інформаційного права є загальновизнані основні джерела міжнародного публічного права, а саме: *міжнародні договори, міжнародно-правові звичаї і загальні принципи права*. Пункт 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН застосовуваними джерелами міжнародного права, крім трьох вищезгаданих основних джерел, називає «судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм».

До джерел міжнародного інформаційного права також належать *рішення міжнародних міжурядових організацій*. Указані рішення виконують регулятивну функцію, визначаючи поведінку держав як основних суб'єктів міжнародних інформаційних відносин.

Роль міжнародно-правових звичаїв у розвитку міжнародного інформаційного права є важливою як для врегулювання відносин, ще не охоплених міжнародно-правовими договорами, так і для формування основи для їх упорядкування міжнародно-правовими договірними нормами. Звичаї, що сформувалися в міжнародному інформаційному праві, можуть мати суперечності з міжнародно-правовими договірними нормами. Такі існуючі суперечності повинні вирішуватися шляхом закріплення звичаєвих норм у міжнародно-правових договорах, що укладаються за умов рівноправній участі всіх учасників. У разі дотриманні зазначених умов буде гарантована легітимність відповідних міжнародно-правових договірних норм, а їх реалізація буде ефективною.

Загальні принципи права, які походять із постулатів римського права, такі як принцип рівності та справедливості, поваги взаємних інтересів, є джерелами міжнародного інформаційного права і містяться в основних міжнародних договорах, спрямованих на врегулювання міжнародно-правових відносин в інформаційній сфері.

Рішення міжнародних судових органів щодо захисту прав людини, які були ухвалені Європейським судом з прав людини, Міжамериканським судом з прав людини, Африканським судом з прав людини і народів, значною мірою сприяли розвитку регіональної системи захисту прав людини в інформаційній сфері.

Вагомий внесок у формування та розвиток міжнародного інформаційного права здійснили рішення міжнародних міжурядових організацій. Як відомо, вони є допоміжними джерелами міжнародного права і важливим чинником, що впливає на процес формування міжнародного інформаційного права.

Ключові концептуальні положення щодо міжнародно-правового регулювання інформаційних відносин були закладені на універсальному рівні Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/59(I) «Скликання міжнародної конференції з питання про свободу інформації» від 14.12.1946 р. Резолюція закріпила положення про те, що свобода інформації є основним правом людини і являє собою критерій усіх видів свободи, захисту яких Об'єднані Нації себе присвятили. Під свободою інформації розуміється право повсюдно і безперешкодно накопичувати, розповсюджувати й опублікувати інформаційні відомості. Внаслідок цього свобода інформації є основною передумовою для будь-якої серйозної спроби сприяти досягненню миру і світового прогресу.

Провідну роль у виробленні міжнародно-правових норм щодо урегулювання інформаційних відносин відіграють спеціалізовані установи ООН, насамперед, як уже було зазначено, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) і Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), а також Рада Європи як регіональна міжнародна організація, які своїми актами реалізують широкий спектр проєктів й ініціатив з метою побудови глобального інформаційного суспільства.

До міжнародних договорів, що є джерелами міжнародного інформаційного права, можна віднести універсальні і регіональні угоди з питань захисту прав людини, які закріплюють права і свободи в інформаційній сфері, – Загальну декларацію прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права 1966 р., Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конвенцію про права дитини 1989 р., Конвенцію про права осіб з інвалідністю 2006 р., Американську конвенцію з прав людини 1969 р, Африканську хартію прав людини і народів 1981 р., Арабську хартію прав людини 2004 р., Декларацію АСЕАН про права людини 2012 р. тощо.

Уперше інформаційні права та свободи були закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р. Незважаючи на рекомендаційний характер, Декларація є одним з основних джерел міжнародного інформаційного права, в якій закріплено права, що повинна мати кожна людина. Серед таких прав в інформаційній сфері,

які заслуговують на увагу, можна виділити: право на невтручання в особисте та сімейне життя кожного, право на недоторканність житла, право на таємницю кореспонденції, право на честь та репутацію тощо. Декларація містить комплекс юридичних гарантій, що визначають зміст і сутність інформаційної безпеки особи. Так, згідно зі ст. 19 Загальної декларації прав людини, встановлено, що «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення: це право охоплює свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів».

Виходячи з цих положень Декларації право на інформацію є важливою складовою свободи вираження поглядів та відіграє унікальну й ключову роль фундаменту демократії, а також нерозривно є пов'язаним з іншими основними правами людини, такими як право на повагу до приватного і сімейного життя.

Наступні міжнародно-правові акти дублюють, доповнюють та конкретизують положення Загальної декларації прав людини 1948 р.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. в пункті 2 ст. 19 закріпив положення про те, що «кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право охоплює свободу шукати, отримувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір». У пункті 1 ст. 17 Пакту передбачено право кожного на захист від «свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію».

У статті 15 Міжнародного пакту про соціальні, економічні і культурні права 1966 р. закріплено зобов'язання держав-учасників Пакту про визнання прав кожної людини на «користування результатами наукового прогресу, захист моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з науковими, літературними та художніми творами, автором яких вона є, а також повагу до свободи, необхідної для наукових досліджень і творчої діяльності».

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. закріпила право кожної особи на повагу до свого приватного та сімейного життя, до свого житла і кореспонденції та забороняє органам державної влади втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту держави, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. У статті 10 Конвенції міститься положення про те, що «кожен має право на свободу вираження поглядів, що охоплює свободу дотримуватися своїх поглядів, отримувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів».

Відповідно до статті 13 Конвенції про права дитини 1989 р. «дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право охоплює свободу шукати, отримувати і

передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини». У статті 17 Конвенції визначається «важлива роль засобів масової інформації і забезпечується, щоб дитина мала доступ до інформації і матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо до такої інформації і матеріалів, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку дитини».

Щоб надати особам з інвалідністю можливість вести незалежний спосіб життя й усебічно брати участь у всіх аспектах життя, держави-учасниці Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 р. «вживають належних заходів для забезпечення особам з інвалідністю доступу нарівні з іншими до інформації та зв'язку, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій і систем, а також до інших об'єктів і послуг, відкритих або таких, що надаються населенню, як у міських, так і в сільських районах» (п. 1 ст. 9 Конвенції). Держави-учасниці Конвенції вживають також належних заходів для того, щоб «розвивати інші належні форми надання особам з інвалідністю допомоги та підтримки, що забезпечують їм доступ до інформації; заохочувати доступ осіб з інвалідністю до нових інформаційно-комунікаційних технологій і систем, зокрема Інтернету; заохочувати проєктування, розробку, виробництво й поширення первісно доступних інформаційно-комунікаційних технологій і систем так, щоб доступність таких технологій і систем досягалася за мінімальних витрат» (п. 2 ст. 9 Конвенції). Стаття 21 Конвенції передбачає зобов'язання держав-учасниць вживати «усіх належних заходів для забезпечення того, щоб особи з інвалідністю могли користуватися правом на свободу висловлення думки та переконань, зокрема свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї нарівні з іншими, користуючись за власним вибором усіма формами спілкування».

Право кожного на свободу думки та її вираження, що охоплює свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, як усно, так і письмово і в друкованому вигляді, у формі художнього зображення або за допомогою інших засобів на свій вибір, знайшло своє закріплення в пункті 1 ст. 13 Американської конвенції з прав людини 1969 р.

Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. у статті 9 закріпила положення про те, що кожна людина має право отримувати інформацію, а також має право в межах закону висловлювати і поширювати свою думку.

Арабська хартія прав людини 2004 р. забезпечує кожному «право на інформацію, свободу думки і свободу вираження поглядів, свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію усіма засобами, незалежно від кордонів. Ці права і свободи забезпечуються фундаментальними принципами і підлягають обмеженням, якщо це необхідно для поважання прав або репутації інших, для захисту національної безпеки або громадського порядку, здоров'я або моралі» (ст. 32).

Відповідно до статті 23 Декларації АСЕАН про права людини 2012 р. «кожна людина має право на свободу думки і висловлювання, включно з свободою висловлювати думку без втручання і шукати, отримувати і поширювати інформацію в усному, письмовому або іншому вигляді за вибором особи».

Зазначені міжнародно-правові акти є основними джерелами міжнародного інформаційного права, змістовий аспект яких є невід'ємною складовою зовнішньої і внутрішньої політики держав – суб'єктів міжнародного права.

4. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

У правовій науці існує думка, що для формування окремої галузі права необхідна наявність основного галузевого принципу. Однак перед розглядом вказаного, варто проаналізувати застосовність до міжнародних інформаційних відносин загальних принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р., а також Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

У сфері міжнародного інформаційного права *основні (загальні) принципи міжнародного права* набувають відповідного специфічного забарвлення. Наприклад, *принцип незастосування сили та погрози силою* реалізується у вигляді заборони пропаганди війни, який міститься в пункті 1 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. При цьому заборона, що згадується в Пакті, поширюється на всі види пропаганди, здійснюваної з метою загрози або акту агресії, або порушення миру всупереч Статуту ООН.

Урегулювання на міжнародно-правовому рівні питань свободи інформації в науці міжнародного права розглядалося як викликане «безпосереднім, органічним зв'язком з головною проблемою сучасності – завданням підтримки миру і безпеки народів». Дана теза знайшла своє закріплення в Резолюції A/RES/110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» від 3.11.1947 р. та Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/127 (II) «Невірна та спотворена інформація» від 15.11.1947 р. У Декларації про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах, ухваленої Резолюцією A/RES/42/22 Генеральної Асамблеї ООН від 18.11.1987 р., закріплено, що з метою дотримання принципу незастосування сили та погрози силою «у відповідності до цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані утримуватися від пропаганди агресивних війн».

Окрім пропаганди війни, інші акти інформаційної агресії можуть бути віднесені до розряду заборонених і підпадати під дію принципу незастосування сили та погрози силою або іншого універсального принципу міжнародного права – *принципу неутручання у внутрішні справи*. Цей принцип полягає в тому, що, з одного боку, держави, виходячи зі своїх власних інтересів, повинні сприяти поширенню інформації, з іншого – держави мають право не допускати втручання іноземних засобів масової інформації та інших інформаційних структур у свої внутрішні справи (під цим розуміється поширення інформації, спеціально

спрямованої на образ національних почуттів громадян, їхніх релігійних почуттів, на підриє сталих у тій чи іншій державі норм моралі, суспільного порядку тощо).

У загальній формі принцип невтручання у внутрішні справи закріплено у пункті 7 ст. 2 Статуту ООН, у статутах Організації Американських Держав (ст. 18), Ліги Арабських Держав (ст. VIII), Африканського Союзу (п. 9 ст. 4). Свою конкретизацію цей принцип отримав у Декларації ООН про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. та Заключеному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.

Міжнародне право не регулює питання внутрішньополітичної організації держав, тому втручанням вважаються будь-які вжиті іншою державою або міжнародною організацією заходи, за допомогою яких вони намагаються або перешкоджають державі вирішувати справи, що належать до її внутрішньої компетенції, у тому числі використовуючи засоби масової інформації та інші інформаційні засоби. Зокрема, в Декларації ООН про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності і суверенітету 1965 р. зазначається, що «пряме втручання, підриєвні дії і всі форми опосередкованого втручання суперечать цим принципам і становлять порушення Статуту Організації Об'єднаних Націй». Зазначений принцип реалізується в міжнародному інформаційному праві, серед іншого, в положеннях Міжнародної конвенції про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р., стосовно заборони і негайного припинення «передачі програм, які, на шкоду доброму міжнародному взаєморозумінню, за своїм характером спрямовані на підбурювання населення будь-якої території до дій, несумісних з внутрішнім порядком або безпекою території будь-якої з Високих Договірних Сторін» (ст. 1).

У преамбулі Конвенції ООН про міжнародне право спростування 1952 р., зокрема, вказується серед цілей її ухвалення бажання «боротися з будь-якою пропагандою, яка має на меті або може викликати загрозу миру, порушення миру або акт агресії, чи сприяти їм»; а також відзначається «небезпека для підтримки дружніх відносин між народами і для збереження миру, яка викликається опублікуванням невірних відомостей» і необхідність «... вжити заходів, спрямованих на протидію поширенню неправдивих або перекинутих відомостей, які можуть завдати шкоди дружнім відносинам між державами».

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів безпосередньо пов'язаний із вищезгаданими принципами. Згідно з п. 3 ст. 2 Статуту ООН «всі Члени Організації Об'єднаних Націй вирішують свої міжнародні спори мирними засобами в такий спосіб, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир і безпеку, і справедливість».

Процедури мирного вирішення спорів передбачаються в Міжнародній конвенції про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р. (ст. 7), Європейській конвенції про транскордонне телебачення 1989 р. (ст. 10, 25, 26), Конвенції Тампере про надання телекомунікаційних ресурсів для пом'якшення наслідків лих і здійснення операцій із надання допомоги 1998 р. (ст. 11) тощо.

Відповідно до *принципу співробітництва* держави зобов'язані «здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру» (п. 3 ст. 1 Статут у ООН), а також зобов'язані «підтримувати міжнародний мир і безпеку, з цією метою вживати ефективних колективних заходів» (п. 1 ст. 1 Статут ООН). Цей принцип закріплено у статутах багатьох міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, МСЕ), в міжнародних договорах, численних резолюціях і деклараціях з питань міжнародного обміну матеріалами освітнього, наукового та культурного характеру, збереження цифрової спадщини та побудови інформаційного суспільства.

Принцип рівноправ'я та самовизначення народів закріплено у пункті 2 ст. 1 Статуту ООН як одна з найважливіших цілей ООН: «розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів...». Зазначений принцип у міжнародному інформаційному праві реалізується в праві народів вільно, без стороннього втручання розпоряджатися своїми телекомунікаційними ресурсами, користуватися засобами суспільного мовлення та електронних комунікацій, а також розвивати національну культурно-інформаційну сферу.

Принцип суверенної рівності держав закріплено у пункті 1 ст. 2 Статуту ООН, який передбачає, що «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів». Призначення принципу суверенної рівності полягає у забезпеченні рівної участі в міжнародних відносинах усіх держав, незалежно від відмінностей політичного, соціально-економічного, культурного, релігійного або іншого характеру. Участь держав у міжнародних договорах у сфері інформаційного обміну ґрунтується на рівності прав та обов'язків.

Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, що виник із міжнародно-правового звичаю « *Pacta sunt servanda*» (угоди повинні виконуватися), знаходить своє відображення в сучасному міжнародному інформаційному праві, тобто в численних двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах у сфері інформаційного обміну.

Принципи непорушності кордонів і територіальної цілісності, хоча явно і не відображуються в джерелах міжнародного інформаційного права, мають фундаментальне значення для поширення державного суверенітету на національну інформаційну інфраструктуру, що перебуває під юрисдикцією держави. Крім того, зазначені принципи виконують інструментальну роль для поширення територіальної юрисдикції держави на інформаційні відносини та їх суб'єктів, що перебувають на території тієї чи іншої держави. Зокрема, відповідно до пункту 3 ст. 38 Статуту Міжнародного союзу електрозв'язку, «держави-члени забезпечують захист каналів та обладнання електрозв'язку в межах своєї юрисдикції», а також визнають необхідність вжиття практичних заходів щодо запобігання таким діям електричних приладів та електричного обладнання будь-якого призначення, які порушують роботу обладнання електрозв'язку, що перебуває під юрисдикцією інших держав-членів.

Конвенція про кіберзлочинність 2001 р. у статті 22 передбачає вжиття державами-учасницями законодавчих та інших заходів, необхідних для встановлення юрисдикції

стосовно будь-якого правопорушення, яке вчинено: а) на її території; б) на борту судна, що плаває під прапором цієї держави; в) на борту літака, зареєстрованого відповідно до законодавства цієї держави; г) одним з її громадян, якщо таке правопорушення карається кримінальним законодавством у місці його вчинення, або якщо правопорушення вчинено поза межами територіальної юрисдикції будь-якої держави.

Принцип поваги до прав людини та основних свобод є одним з основних і найбільш часто згадуваних принципів у джерелах міжнародного інформаційного права, що вимагає від держав не лише утримуватися від порушень прав людини, але й покладає позитивні зобов'язання щодо їх забезпечення і ефективного захисту. Гарантії прав і свобод людини щодо інформаційної сфери належать до найважливіших засад формування правової держави та громадянського суспільства. У преамбулі Статуту ООН закріплено, що держави підтверджують «віру в основні права людини ... в рівноправність чоловіків і жінок ...», а в пункті 3 ст. 1 як мета Організації вказано про співпрацю між ними «в заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії».

Комплексність міжнародного інформаційного права як галузі сучасного міжнародного права і пов'язана з цим насиченість його структури різноманітними правовими нормами, які запозичені з інших галузей міжнародного права, викликають появу спеціальних (галузевих) принципів.

До спеціальних (галузевих) принципів міжнародного інформаційного права можна віднести:

- принцип здійснення чи санкціонування радіо і телевізійного транскордонного мовлення;

- принцип забезпечення вільного доступу населення до джерел інформації;

- принцип протидії поширенню на території держав ідей, заборонених міжнародним співтовариством, і що несуть загрозу державній безпеці, громадському порядку, здоров'ю та сумлінності населення;

- принцип розвитку державами інформаційної інфраструктури для досягнення своїх політичних, економічних і культурних цілей;

- принцип запобігання та припинення використання національних засобів масової інформації для пропаганди та втручання у внутрішні справи інших держав;

- принцип забезпечення безпеки міжнародної інформаційної сфери.

Спеціальні (галузеві) принципи міжнародного інформаційного права в рекомендаційних документах знайшли всесвітнє визнання, але поки не отримали імперативного характеру, що не дозволяє віднести їх до правових принципів, залишаючи за ними статус політико-правових. Останнє твердження стосується, зокрема, принципів побудови інформаційного суспільства, що містяться у Женевській декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті» 2003 р.

У зазначеному документі вперше були об'єднані в єдиному нормативному комплексі політико-правові принципи, що стосуються регулювання інформаційного контенту і питань розвитку інформаційної інфраструктури, об'єднані спільною метою людства:

– принцип інклюзивного, загального і недискримінаційного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій і благ інформаційного суспільства –інформації, ідей і знань;

– принцип справедливого розподілу благ інформаційного суспільства між розвиненими і державами, що розвиваються, а також всередині держав;

– принцип збереження спадщини і культурного надбання;

– принцип «цифрової» солідарності, партнерства і співробітництва між органами державного управління, приватним сектором, громадянським суспільством та міжнародними організаціями;

– принцип багатостороннього співробітництва в управлінні розвитком глобальної інформаційної інфраструктури.

Незважаючи на те, що зазначені принципи не набули статусу імперативних норм, вони все таки значною мірою визначили напрямки подальшого розвитку міжнародного інформаційного права на теоретичному та правозастосовному рівнях.

5. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Глобалізація сучасного інформаційного середовища призводить до послаблення інформаційного суверенітету держави, а рівень розвитку та безпека інформаційного простору впливають на стан політичної, економічної, військової та інших складових безпеки будь-якої держави. Саме тому одним із напрямків міжнародної діяльності в інформаційній сфері є формування та розвиток системи заходів забезпечення міжнародної інформаційної безпеки.

Ураховуючи масштаби глобального інформаційного виклику, неможливість вирішення зазначених проблем зусиллями однієї або навіть декількох держав, слід усвідомити необхідність розвивати міждержавне співробітництво щодо забезпечення міжнародної інформаційної безпеки у межах **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**, здатної комплексно вирішувати будь-які політичні проблеми, за умов найширшого представництва і максимально враховуючи інтереси всієї світової спільноти.

Діяльність ООН у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки спрямована на розроблення міжнародно-правових основ з протидії протиправному використанню науково-технологічного прогресу. Проблема міжнародної інформаційної безпеки в контексті формування глобального інформаційного суспільства стала актуальною в діяльності спеціалізованих установ ООН, зокрема Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Міжнародного союзу електров'язку (МСЕ), враховуючи гуманітарні та технічні програми й проекти організацій.

Основні засади міжнародної інформаційної безпеки закладені в Статуті ООН, серед цілей яких виділяються підтримка міжнародного миру та безпеки, повага до прав людини та основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови, віросповідання. Водночас слід звернути увагу на те, що практична діяльність ООН сьогодні охоплює всі сфери міжнародної безпеки: військову, гуманітарну, політичну, економічну, екологічну, інформаційну тощо, а тому в документах цієї Організації зазначено, що з часів затвердження Статуту ООН у світі, вочевидь, відбулися істотні трансформації, зумовлені процесами економічної, технологічної та політичної глобалізації. Завдання та принципи діяльності ООН сформували регуляторну основу відносин у сфері міжнародної безпеки інформаційного простору, розроблення відповідних міжнародних угод та рекомендацій з конкретних актуальних питань міждержавних відносин, у тому числі й з питань інформаційної безпеки в умовах глобалізації та стрімкого розвитку системи інформаційно-комунікаційних технологій.

Універсальний міжнародний договір з питань інформаційної безпеки не існує. Відсутні створені угодою суб'єктів міжнародного права формально визначені правила, що визначають права й обов'язки, здійснення яких забезпечується юридичним механізмом. Проте склався цілий комплекс норм «м'якого права», закріплено у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, які дозволяють визначити риси, окреслити контури, а у певних випадках і визначити елементи майбутнього механізму міжнародно-правового регулювання безпеки інформаційного простору.

Ідея забезпечення міжнародної інформаційної безпеки вперше отримала практичну реалізацію в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/53/70 «Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 4.12.1998 р. Цей документ започаткував обговорення щодо створення абсолютно нового міжнародно-правового режиму, структурним елементом якого в перспективі повинні стати інформація, інформаційна технологія і методи її використання. У Резолюції міститься заклик до держав-членів сприяти розгляду на багатосторонньому рівні існуючих та потенційних загроз у сфері інформаційної безпеки, дати конкретні визначення загроз, запропонувати свої оцінки проблеми, включно з розробленням міжнародних принципів забезпечення безпеки глобальних інформаційних систем.

Відповідно до рекомендацій зазначеної Резолюції Інститутом ООН із дослідження проблем роззброєння (United Nations Institute for Disarmament Research (UNIDIR) і Управлінням ООН з питань роззброєння (United Nations Office for Disarmament Affairs (UNODA) в 1999 р. в м. Женева (Швейцарія) був проведений Міжнародний семінар з питань міжнародної інформаційної безпеки. Представники більше 50-ти держав, включно з експертів з найбільш розвинених в інформаційно-технологічному плані держав, підтвердили актуальність проблеми міжнародної безпеки інформаційного простору і своєчасність винесення цього питання на обговорення.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/54/49 «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 1.12.1999 р. вперше вказала на загрози міжнародній безпеці інформаційного простору стосовно не лише цивільної, а й військової сфери.

У виконання цієї Резолюції в 2000 р. в Секретаріаті ООН були представлені Принципи, що стосуються міжнародної інформаційної безпеки, які були опубліковані в доповіді Генерального секретаря ООН від 10 червня 2000 р. для подальшого обговорення цієї проблеми.

Принципи визначають норми поведінки держав в інформаційному просторі, створюючи для них відповідні моральні зобов'язання, а також закладають основу для міжнародних переговорів під егідою ООН та інших міжнародних організацій з проблем інформаційної безпеки. Уперше були дані визначення понятійного апарату системи міжнародної інформаційної безпеки: інформаційний простір, інформаційний ресурс, інформаційна війна, інформаційна зброя, інформаційна безпека, загроза інформаційної безпеки, міжнародна інформаційна безпека, неправомірне використання інформаційно-телекомунікаційних систем, несанкціоноване втручання в інформаційно-телекомунікаційні системи і інформаційні ресурси, критично важливі структури, міжнародний інформаційний тероризм, міжнародна інформаційна злочинність.

Під *інформаційною безпекою* відповідно до Принципів розуміється стан захищеності основних інтересів особистості, суспільства і держави в інформаційному просторі, включно з інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру і власне інформацію, зокрема такі її властивості, як цілісність, об'єктивність, доступність і конфіденційність. Причини виникнення інформаційної небезпеки можуть бути різними, але в усіх випадках вони пов'язані з природою інформації, її сутністю і роллю в життєзабезпеченні соціальних систем.

З огляду на Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН A/RES/55/28 «Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 20.11.2000 р., що вказує на необхідність вивчення відповідних міжнародних концепцій, спрямованих на зміцнення безпеки глобальних інформаційних та телекомунікаційних систем, була підготовлена доповідь Генерального секретаря ООН «Про досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 3 жовтня 2001 р. У документі визначені 11 основних факторів, що створюють небезпеку для інтересів людини, суспільства і держави в інформаційному просторі: розроблення та використання засобів несанкціонованого втручання в роботу і неправомірне використання інформаційних ресурсів іншої держави; цілеспрямований інформаційний вплив на критичні інфраструктури та населення іншої держави; дії, спрямовані на домінування в інформаційному просторі, заохочення тероризму і, власне, ведення інформаційних війн тощо.

Подальші сесії Генеральної Асамблеї ООН продовжували розпочату дискусію та пошук шляхів вирішення проблем, які знайшли своє закріплення у таких резолюціях та доповідях. Слід зазначити, що теоретичні обговорення швидко перейшли в практичну площину і сприяли виникненню ідеї щодо створення в 2004 р. спеціальної Групи урядових експертів держав-членів ООН з метою проведення всебічного дослідження проблеми міжнародної інформаційної безпеки. Ця ідея була схвалена у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН

A/RES/56/19 «Досягнення у сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» від 29.11.2001 р.

Мандатом Групи передбачається розгляд існуючих і потенційних загроз у сфері інформаційної безпеки і можливих спільних заходів щодо їх усунення, а також вивчення міжнародних концепцій, які були б спрямовані на зміцнення безпеки глобальних інформаційних та телекомунікаційних систем.

Питання, пов'язані з міжнародною інформаційною безпекою, були предметом розгляду багатьох сесій Генеральної Асамблеї ООН, про що свідчать ухвалені резолюції: A/RES/55/63 від 4.12.2000 р. і A/RES/56/121 від 19.12.2001 р. про боротьбу зі злочинним використанням інформаційних технологій, A/RES/57/239 від 20.12.2002 р. про створення глобальної культури кібербезпеки, A/RES/58/199 від 23.12.2003 р. і A/RES/64/211 від 21.12.2009 р. про створення глобальної культури кібербезпеки і захисту найважливіших інформаційних інфраструктур, A/RES/62/17 від 5.12.2007 р. про сприяння розгляду на багатосторонньому рівні існуючих та потенційних загроз у сфері інформаційної безпеки, A/RES/71/28 від 5.12.2016 р. про досягнення в сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки тощо.

Питання забезпечення міжнародної інформаційної безпеки все частіше стають предметом пильної уваги таких регіональних організацій та інституцій міжнародних організацій, як Європейський Союз (ЄС), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Європейський поліцейський офіс (Європол), Шанхайська організація співробітництва (ШОС) тощо.

У зв'язку зі швидкими темпами розвитку інформаційно-комунікаційних технологій в європейських державах особливого значення в діяльності **Європейського Союзу (ЄС)** набули питання забезпечення інформаційної безпеки на євро регіональному рівні.

Ще в 2001 р. Європейською комісією було представлено перший документ під назвою «Мережева та інформаційна безпека: європейський політичний підхід» «Network and Information Security: Proposal for A European Policy Approach», в якому було окреслено європейський підхід до проблеми інформаційної безпеки. Зазначалося, що інформаційна безпека стає ключовим фактором у розвитку інформаційного суспільства. Мережі та інформаційні системи містять конфіденційні відомості та економічно цінну інформацію, що підвищує стимул для атак в інформаційному просторі.

Відповідно до акта ЄС № 460/2004 Європейського парламенту та Ради ЄС від 4 березня 2004 р. було створено **Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки (EHICA) (European Union Agency for Network and Information Security (ENISA))**, завданням якого є вдосконалення мережевої та інформаційної безпеки в Європейському Союзі.

Агентство ENISA сприяє розвитку культури мережевої та інформаційної безпеки на користь громадян, споживачів, підприємств та громадських організацій, сприяючи безперервному функціонуванню внутрішнього ринку ЄС, а також виступає центром експертизи для держав-членів та інституцій ЄС з отримання консультацій із питань, пов'язаних із мережевою та інформаційною безпекою.

Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки тісно співпрацює з Європейським поліцейським офісом (Європол), Європейським центром боротьби з кіберзлочинністю (European Cyber Crime Centre) та іншими установами ЄС.

У своїй діяльності Агентство ENISA спирається на щорічні робочі плани/програми, в яких визначаються такі стратегічні пріоритети:

- підвищення здатності європейських інформаційних мереж протистояти зовнішнім викликам;
- розвиток співробітництва між державами-членами ЄС у сфері мережевої та інформаційної безпеки;
- ідентифікація нових ризиків у сфері інформаційної безпеки і формування взаємної довіри.

Місцезнаходження Європейського агентства з питань мережевої та інформаційної безпеки – м. Іракліон, Крит, (Греція).

Із метою покращення співробітництва між судовими, правоохоронними та іншими уповноваженими органами влади у сфері захисту інформаційних систем у 2005 р. було ухвалене Рамкове рішення Ради ЄС 2005/222/JHA щодо нападу на інформаційні системи, яке встановило мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів і санкцій у сфері нападів на інформаційні системи. У документі визначено стурбованість держав-членів щодо можливості терористичних спроб порушення інформаційних систем, які є частиною інфраструктури, що потребує особливого захисту.

У 2007 р. Європейською комісією представлено документ «На шляху до загальної політики у сфері боротьби з кіберзлочинністю» (Towards a general policy on the fight against cyber crime), в якому дається визначення терміна «кіберзлочинність» та містяться основні напрямки політики ЄС у протидії кіберзлочинності.

Згідно з цим документом кіберзлочинність – це кримінальні дії, скоєні з використанням електронних комунікаційних мереж та інформаційних систем або проти таких мереж та систем.

Політика Європейської комісії у сфері забезпечення інформаційної безпеки реалізується шляхом:

- участі у нормотворчому процесі (розроблення і ухвалення міжнародно-правових документів у цій сфері);
- заохочення міжнародного співробітництва правоохоронних органів держав – членів ЄС (організація науково-практичних конференцій, семінарів, тренінгів тощо);
- розвитку співробітництва між державним і приватним секторами у сфері інформаційної безпеки, зокрема співпраці між правоохоронними органами та приватними компаніями;
- заохочення підписання державами – членами ЄС та іншими державами Конвенції про кіберзлочинність 2001 р. тощо.

У 2009 р. було опубліковано Повідомлення Європейської комісії «Захист Європи від ширококомасштабних кібератак та руйнувань: посилення рівня підготовленості, безпеки та стійкості» (Protecting Europe from large scale cyber-attacks

and disruptions: enhancing preparedness, security and resilience), в якому визначаються основні проблеми, які потребують негайного реагування з боку ЄС, а також окреслено основні заходи для посилення безпеки та здатності європейської критичної інформаційної інфраструктури протистояти зовнішнім впливам.

До основних викликів щодо безпеки інформаційних інфраструктур ЄС було віднесено:

- некоординовані національні підходи до безпеки інформаційних інфраструктур, що знижує ефективність національних заходів;

- відсутність на європейському рівні партнерства між державним та приватним секторами;

- обмежені можливості ЄС щодо раннього запобігання та реагування на безпекові інциденти;

- відсутність міжнародного консенсусу щодо пріоритетів у реалізації політики захисту критичної інформаційної інфраструктури.

У 2013 р. Європейською комісією була схвалена Стратегія кібербезпеки «Відкритий, надійний та безпечний кіберпростір» (Cybersecurity Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace). Цей документ являє собою всеосяжне бачення ЄС стосовно протидії загрозам в інформаційному просторі. Передбачені в Стратегії заходи спрямовані на посилення кіберстійкості інформаційних систем, зменшення кількості злочинів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій та зміцнення міжнародної політики ЄС щодо інформаційної безпеки.

Одразу після оприлюднення Стратегії кібербезпеки було розпочато роботу над Директивою ЄС щодо заходів із забезпечення високого загального рівня безпеки мережевих та інформаційних систем у всьому Союзі (Concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union, NIS Directive), яка була схвалена в 2016 р. Документ закладає єдині правила та вимоги для забезпечення більш високого рівня мережевої та інформаційної безпеки в ЄС.

У 2017 р. Європейська комісія представила документ «Стійкість, стримування та захист: створення сильної кібербезпеки для ЄС» (Resilience, Deterrence and Defence: Building strong cybersecurity for the EU), в якому було зазначено, що інформаційна безпека має вирішальне значення для процвітання та безпеки держав-членів. Якщо не вживати заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки, то ризик загроз збільшуватиметься відповідно до цифрових перетворень. Можливість політично мотивованих нападів на цивільні цілі та недоліки військового кіберзахисту ще більше поглиблюють ризик. Сильна кіберстійкість вимагає колективного та широкомасштабного підходу.

Вірогідним фактом є те, що накопичення великих масивів інформації і оприлюднення ними, надання електронних послуг і початкове підключення в ЄС у найближчі роки більше мільярда пристроїв до електронних мереж надає не лише переваги, але й здійснює негативний вплив – зростає кількість, обсяг і різноманітність загроз у міжнародному інформаційному просторі. Розуміючи сутність

загроз і враховуючи існуючу ситуацію, Європейська комісія у 2017 р. запропонувала своє бачення нової, викликаного часом, архітектури європейської інформаційної безпеки та її правове забезпечення.

Задля реалізації цієї мети Європейська комісія запропонувала нові інструменти, включно з створення Європейського агентства з кібербезпеки і Європейського центра досліджень кібербезпеки, щоб допомогти державам-членам захиститися від таких нападів в інформаційному просторі.

Європейське агентство з кібербезпеки (ЄАК) (European Agency for Cybersecurity (EAC)) планується створити на базі існуючого Європейського агентства з питань мережевої та інформаційної безпеки (ENISA). Воно матиме постійний мандат та можливість надавати державам-членам ефективну допомогу та реагувати на загрози в інформаційному просторі. Це покращить готовність ЄС реагувати на такі виклики, організовуючи щорічні загальноєвропейські тренування та забезпечуючи кращий обмін інформацією шляхом створення центрів обміну інформацією та аналізу.

Європейське агентство з кібербезпеки допомагатиме запровадити загальноєвропейську систему сертифікації. Нові європейські сертифікати з інформаційної безпеки забезпечать надійність мільярдів пристроїв, які мають стосунок до сьогодишньої критичної інфраструктури, такої як енергетичні та транспортні мережі.

На основі державно-приватного партнерства Європейська комісія пропонує створення Мережі з інформаційної безпеки з **Європейським центром досліджень кібербезпеки (ЄЦДК) (European Cybersecurity Research Competence Centre (ECRCC))**. Центр буде надавати допомогу в розробленні й провадженні інструментів та технологій, необхідних для усунення постійно змінюваних загроз в інформаційному просторі. Він буде доповнювати зусилля щодо нарощування потенціалу в цій сфері на рівні ЄС та на національному рівні держав-членів.

Зміцнення глобальної інформаційної безпеки Європейський Союз вбачає шляхом налагодження та розвитку міжнародного співробітництва з третіми державами (США, Японією, Індією, Південною Кореєю, Китаєм тощо). Також діють тісні консультації з такими міжнародними організаціями, як Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи (РЄ) та Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) тощо.

Європейська комісія усвідомлює той факт, що ефективність забезпечення безпеки в європейському інформаційному просторі також залежить від розвитку співпраці держав у межах міжнародних органів, діяльність яких спрямована на протидію злочинам у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Із цією метою у 2013 р. в **Європейському поліцейському офісі (Європол)** був створений **Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю (ЄЦБК) (European CyberCrime Centre (ECC))**.

До завдань Центру належать розслідування шахрайства через онлайн-мережі, зокрема у системі електронного банкінгу та інших видів фінансової діяльності, протидія сексуальній експлуатації дітей через мережу Інтернет, а також розслідування інших злочинів, що посягають на безпеку критично важливої

інфраструктури та інформаційних систем ЄС. Співробітники цієї структури займаються підвищенням кваліфікації слідчих та прокурорів держав-членів ЄС у питаннях протидії злочинам у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

Щороку Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю публікує Звіт про кіберзагрози організованої злочинності (Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)). Звіт є головним стратегічним документом про основні висновки, нові загрози та події щодо кіберзлочинності. Також IOCTA надає основні рекомендації національним правоохоронним органам, державним органам, щоб вони могли ефективно протидіяти кіберзлочинам.

Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю не ставить собі за мету конкурувати з поліцейськими службами держав-членів ЄС. Центр позиціонує себе як платформа для співробітництва правоохоронних органів як держав – членів ЄС, так і держав – не членів.

Місцезнаходження Європейського центру боротьби з кіберзлочинністю – м. Гаага (Нідерланди).

Велику кількість заходів із забезпечення інформаційної безпеки (особливо у військовій сфері) ЄС здійснює у співробітництві з НАТО, об'єднуючи досвід, повноваження і зусилля цих організацій. Як наслідок, взаємодія ЄС – НАТО стає основою євроатлантичної інформаційної безпеки.

Питання забезпечення міжнародної інформаційної безпеки набуло пріоритетного значення в діяльності **Організації Північноатлантичного договору (НАТО)**. З розмаїттям способів можливого застосування інформаційно-комунікаційних технологій, особливо у військовій сфері, перед НАТО постало завдання щодо вироблення мінімальних стандартів щодо захисту інформації і спеціальних заходів із протидії будь-яким загрозам в інформаційному просторі.

Питання забезпечення захисту інформації належить до юрисдикції **Комітету внутрішньої безпеки НАТО (КББ) (NATO's Internal Security Committee (NSC))**, який є дорадчим органом при Північноатлантичній раді, з питань безпеки НАТО. Головою Комітету є директор Служби безпеки НАТО (NOS), яка надає підтримку Комітету з боку Міжнародного секретаріату НАТО. Комітету внутрішньої безпеки підпорядкована Робоча група з питань гарантування безпеки автоматичної обробки даних.

Нова Стратегічна концепція оборони та безпеки держав – членів НАТО, що була схвалена главами держав та урядів під час Лісабонського саміту держав – членів НАТО в 2010 р., фактично прирівняла загрози в інформаційному просторі до військових загроз, що передбачає можливість застосування у відповідь національні збройні сили.

Зазначена позиція Альянсу була підтверджена в Декларації Чиказького саміту, що була схвалена главами держав та урядів на засіданні Північноатлантичної ради в 2012 р. Зокрема в пункті 49 Декларації йдеться про готовність НАТО співпрацювати з іноземними партнерами для організації адекватних відповідей на будь-які загрози в інформаційному просторі.

Остаточне визнання Альянсом інформаційного простору операційною «територією» для ведення бойових дій відбулось за результатом Варшавського саміту держав – членів НАТО, що проходив у 2016 р.

Із метою протидії загрозам в інформаційному просторі в 2011 р. у НАТО були створені Групи швидкого реагування. Фахівці цієї Групи є відповідальними за надання допомоги державам – членам, які звертаються за нею в разі здійснення нападу в інформаційному просторі національного значення.

Технічний центр Сил реагування НАТО на комп'ютерні інциденти (NATO Computer Incident Response Capability (NCIRC)) став мозковим вузлом Альянсу з протидії загрозам в інформаційному просторі (м. Монс, Бельгія). Технічний центр Сил реагування НАТО на комп'ютерні інциденти відповідає за захищеність усіх інформаційних ресурсів НАТО.

Будь-яка держава – член НАТО, яка постраждала від атак в інформаційному просторі, може звернутися до Альянсу по допомогу. Такий запит розглядає Комісія з менеджменту кіберзахисту (Cyber Defence Management Board (CDMB)). Прохання про допомогу, які надходять від держав – не членів НАТО, затверджуються Північноатлантичною радою Організації.

Організація Північноатлантичного договору розробляє вимоги до своїх держав-членів щодо інформаційної безпеки та здійснює відповідну підтримку, зокрема у сфері професійної підготовки. У структурі Альянсу діє декілька спеціалізованих структур:

– **Спільний центр передового досвіду кіберзахисту (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE))** – здійснює співпрацю та обмін інформацією в НАТО з питань кібероборони шляхом навчання, наукових досліджень та розвитку, узагальнення отриманих практичних результатів та проведення консультацій (м. Таллінн, Естонія);

– **Школа комунікаційних та інформаційних систем (Communications and Information Systems School (CIS School))** – здійснює офіційну технічну підготовку щодо певних комунікаційних та інформаційних систем НАТО, розгорнутих на операціях або навчаннях Альянсу. Школа діє як навчальна установа для стратегічних командувань НАТО (м. Латина, Італія);

– **Центр стратегічних комунікацій (Strategic Communications Centre of Excellence (StratCom))** – сприяє покращенню стратегічних комунікаційних можливостей в НАТО, проводить дослідження з пошуку практичних рішень існуючих проблем, забезпечує підготовку інформаційних операцій Альянсу (м. Рига, Латвія).

До основних завдань НАТО щодо співробітництва між державами-членами, з державами-партнерами та іншими державами у сфері забезпечення інформаційної безпеки належать:

– підтримка безпечного рівня діяльності об'єктів критичних інформаційно-комунікаційних інфраструктур;

– розроблення дієвих заходів з протидії загрозам в інформаційному просторі;

– надання допомоги державам у відновленні нормального функціонування відповідної інфраструктури внаслідок вчинення зовнішніх атак в інформаційному просторі;

– функціонування системи оперативного реагування на будь-які загрози в інформаційній сфері держав.

Названі механізми НАТО з протидії загрозам в інформаційному просторі вимагають домовленості між державами-членами щодо вирішальних аспектів, таких

як юрисдикція Альянсу щодо цивільної інфраструктури, досягнення якої потребує часу. Так само встановлення співробітництва з правоохоронними органами вимагає значних зусиль через законні, правові і культурні обмеження щодо співробітництва між оборонними і правоохоронними відомствами. На підтвердження цього вбачаються певні досягнення у зазначеній галузі. Наявним прикладом такої співпраці є укладення технічних домовленостей щодо обміну інформацією між відповідними групами реагування на загрози в інформаційному просторі, що діють у НАТО і ЄС.

Питаннями забезпечення міжнародної інформаційної безпеки опікується також регіональна міжнародна міжурядова організація – **Шанхайська організація співробітництва (ШОС) (Shanghai Cooperation Organization, (SCO))**, яка була створена в 2001 р. До складу Організації входять 8 держав-членів – Індія, Казахстан, Киргизія, Китай, Пакистан, Росія, Таджикистан і Узбекистан (станом на 2019 р.). Штаб-квартира ШОС розташовано в м. Пекін (Китай).

За підсумками зустрічі глав держав – членів ШОС, що відбулася в серпні 2007 р. у м. Бішкек (Киргизстан), були підписані Бішкекська декларація і План дій держав – членів ШОС щодо забезпечення міжнародної інформаційної безпеки. У цих документах були закріплені наміри держав-членів протистояти викликам і загрозам в інформаційній сфері з урахуванням спільних поглядів на проблему.

У жовтні 2007 р. у м. Пекін (Китай) відбулося засідання Групи експертів держав – членів ШОС з проблем міжнародної інформаційної безпеки, де було схвалено рішення про офіційне утворення спеціальної Групи й узгодження засад її діяльності. Групі було доручено відпрацювати План дій та визначити шляхи й засоби вирішення проблем забезпечення міжнародної інформаційної безпеки у межах ШОС.

У червні 2009 р. державами – членами ШОС була підписана Єкатеринбурзька декларація глав держав – членів Шанхайської організації співробітництва. Відповідно до пункту 7 документа актуальність забезпечення міжнародної інформаційної безпеки визначена ключовим елементом загальної системи міжнародної безпеки.

Наступним кроком у цьому напрямку стало підписання в червні 2009 р. Угоди між урядами держав – членів Шанхайської організації співробітництва щодо співробітництва у сфері міжнародної інформаційної безпеки, яка набрала чинності у червні 2012 р. Так, у пункті 1 Угоди визначено загрози у сфері міжнародної інформаційної безпеки; основні напрямки, форми й механізми співробітництва та засади захисту інформації.

У додатку 1 до Угоди запропоновано Перелік основних понять у сфері міжнародної інформаційної безпеки, а саме: інформаційна безпека, міжнародна інформаційна безпека, інформаційна війна, інформаційні ресурси, інформаційна зброя тощо.

У додатку 2 до Угоди міститься Перелік основних загроз у сфері міжнародної інформаційної безпеки, а саме: розроблення та застосування інформаційної зброї, підготовка і ведення інформаційної війни, інформаційний тероризм, інформаційна злочинність тощо.

У вересні 2011 р. на зустрічі представників держав – членів Шанхайської організації співробітництва був представлений проєкт Конвенції про забезпечення міжнародної інформаційної безпеки (концепції) як своєрідна альтернатива Конвенції про кіберзлочинність 2001 р.

У проєкті Конвенції запропоновано варіанти основних термінів з інформаційної безпеки, визначено перелік загроз в інформаційному просторі, принципи забезпечення міжнародної інформаційної безпеки, заходи щодо запобігання та врегулювання воєнних конфліктів у інформаційному просторі, а також низка питань правничого характеру щодо ратифікації і денонсації Конвенції. У такий спосіб проєкт Конвенції загалом відтворює підхід держав – членів ШОС до розуміння проблеми забезпечення міжнародної інформаційної безпеки.

У вересні 2011 р. представники держав – членів ШОС направили спільний лист Генеральному Секретареві ООН з проханням розповсюдити проєкт Правил поведінки у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки, ухвалений на саміті Шанхайської організації співробітництва в м. Астана (Казахстан) у червні 2011 р. як офіційний документ Генеральної Асамблеї ООН. Головним завданням Правил було вироблення кодексу відповідальної поведінки держав у сфері міжнародної інформаційної безпеки з урахуванням воєнно-політичних, кримінальних і терористичних викликів і загроз. Документ передбачав «...протидію використанню інформаційних і телекомунікаційних технологій у цілях, не сумісних із завданнями забезпечення міжнародної стабільності, миру та безпеки, дотримання прав і свобод людини в інформаційному просторі, поваги суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності усіх держав, а також створення багатостороннього прозорого і демократичного міжнародного механізму регулювання мережі Інтернет». Однак просування від імені ШОС Правил було невдалим.

У вересні 2014 р. за підсумками чергової зустрічі держав – членів Шанхайської організації співробітництва було підписано Душанбинську декларацію держав – членів Шанхайської організації співробітництва. Так, п. 5 Декларації зобов'язує держави – члени активізувати зусилля щодо створення «...мирного, безпечного, справедливого і відкритого інформаційного простору, ґрунтуючись на принципах поваги державного суверенітету і невтручання у внутрішні справи інших держав».

Із цією метою в січні 2015 р. було запропоновано нову редакцію Правил поведінки у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки від ШОС як офіційного документа ООН. Держави-члени Організації закликали міжнародну спільноту до розроблення відповідного міжнародного документа; підтвердили зобов'язання не застосовувати інформаційно-комунікаційні технології з метою порушення міжнародного миру та безпеки, а також для втручання у внутрішні справи інших держав і підриву їхньої політичної, економічної і соціальної стабільності; утримуватися від застосування сили або погрози силою як засобу вирішення міжнародних спорів, що виникають в інформаційній сфері.

В Астанинській декларації глав держав – членів Шанхайської організації співробітництва, ухваленій в червні 2017 р., держави – члени висловили підтримку виробленню у межах ООН універсального кодексу правил, принципів і норм відповідальної поведінки держав в інформаційному просторі і розглянули нову редакцію Правил поведінки у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки, поширену в січні 2015 р. від імені держав – членів ШОС, як важливий крок у цьому напрямку.

У 2017 р. було підписано Стратегію розвитку Шанхайської організації співробітництва до 2025 р. Держави-члени, спираючись на Угоду між урядами держав –

членів Шанхайської організації співробітництва щодо співпраці у сфері міжнародної інформаційної безпеки 2009 р. та інші документи, підтвердили наміри щодо співробітництва у сфері контролю за інформаційним простором, удосконалення механізму співробітництва у протидії неправомірному використанню інформаційно-комунікаційних технологій у терористичних цілях і протидії кіберзагрозам.

Окрім того, держави – члени ШОС висловили готовність продовжити роботу щодо ухвалення ООН Правил поведінки у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки, формування єдиного механізму міжнародного регулювання сфери інформаційно-комунікаційних технологій, розвитку співробітництва в цьому напрямку, підвищення кваліфікації профільних спеціалістів. Так, у червні 2017 р. відбулася перша Міжнародна конференція з інформаційної безпеки в межах ІХ міжнародного ІТ-Форуму у м. Ханті-Мансійську (Росія), за участю держав – членів ШОС і БРІКС (від англ. Brazil, Russia, India, China, South Africa – Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка – групи найбільших за площею та населенням держав, що розвиваються), до якої приєдналися і держави – члени Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ). За результатами роботи конференції була ухвалена Резолюція про створення Югорського міжнародного клубу експертів з інформаційної безпеки (ЮГра, Ханті-Мансійський автономний округ, Росія).

До участі в Клубі запрошуються фахівці з інформаційно-комунікаційних технологій, а також представники міжнародних організацій з метою обміну інформацією з проблем інформаційної безпеки; обміну думками експертів різних держав з питань інформаційної безпеки; обміну досвідом провідних організацій щодо вирішення питань забезпечення інформаційної безпеки; он-лайн дискусій з актуальних проблем інформаційної безпеки тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть передумови створення міжнародного інформаційного права.
2. Розкрийте основні етапи розвитку міжнародного інформаційного права.
3. Сформулюйте поняття міжнародного інформаційного права.
4. Визначте предмет і об'єкт міжнародного інформаційного права.
5. Назвіть суб'єктів міжнародного інформаційного права.
6. Укажіть джерела міжнародного інформаційного права.
7. Дайте характеристику основних положень міжнародно-правових актів, що закріплюють права і свободи людини в інформаційній сфері.
8. Розкрийте принципи міжнародного інформаційного права.
9. Дайте визначення терміна «інформаційна безпека».
10. Визначте роль ООН у забезпеченні універсальної інформаційної безпеки.
11. Розкрийте діяльність НАТО в напрямку забезпечення інформаційної безпеки.
12. Визначте особливості забезпечення інформаційної безпеки на європейському рівні.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абсолютна відповідальність – 126, 481, 482.
Автентичність міжнародного договору – 111, 113.
Агреман – 199, 217.
Ад'юдикація – 151.
Акреція – 151, 152.
Анексія – 152, 335, 350, 364.
Анклав – 148, 149
Антарктика – 144, 145.
Анулювання міжнародного договору – 121, 122.
Апатриди – 106, 141, 165, 175, 176, 277.
Асиміляція – 181.
- Беззастережна капітуляція – 338.
Біженці – 164, 165, 169, 179-185, 276, 277, 331.
Біпатриди – 165, 177.
- Версальський договір 1919 р. – 139, 328.
Види (напрямки) міжнародного співробітництва у протидії злочинності – 377.
Види визнання – 84, 85.
Види державних територій – 147, 148.
Види міжнародно-правової відповідальності – 131, 132.
Види правових режимів іноземців – 173, 174.
Види правонаступництва – 86.
Визнання – 81–84.
Виключна економічна зона – 20, 144-146, 155, 305, 314-318, 326.
Відклична грамота – 200, 201.
Відкрите море – 144-146, 148, 303-305, 309, 313-317, 321, 323, 326, 336, 392, 476.
Відповідальність у міжнародному космічному праві – 481–484.
Відсилання (як вид індивідуальної рецепції) – 19, 20.
Військовий радник – 342–343.
Військовий розвідник – 342.
Військовий шпигун – 342.
Військові об'єкти – 347, 352–354.
Віроломство – 347.
Вірча грамота – 191, 199, 201.
Віце-консул – 198, 206.
Внутрішні морські води – 144, 155, 305, 308, 336.
Внутрішньо переміщені особи – 182, 183.
Водна територія – 148.

Водні кордони держави – 149, 150.

Воєнні злочини – 129, 135, 139, 141, 332, 355, 361, 363.

Гаазьке право – 333, 33.

Галузь міжнародного права – 16.

Генеральна Асамблея ООН – 231-233, 392, 433, 434.

Генеральний консул – 206.

Генеральний секретар ООН – 236.

Геноцид – 129, 140, 141, 348, 361, 363.

Громадянство – 166-171.

Гуманітарна інтервенція – 332.

Дарування громадянства – 170.

Двосторонній рівень міжнародного співробітництва у протидії злочинності – 378.

Дебеляція – 152.

Делімітація – 150, 321.

Демаркація – 150.

Демілітаризована територія – 146.

Денатуралізація – 171.

Денонсація міжнародного договору – 106, 115, 120, 121, 190.

Депозитарій – 112, 114, 115, 121.

Депонування міжнародного договору – 112, 115.

Депортація – 352, 363, 364.

Державна територія – 144, 147.

Державні кордони – 148, 149.

Державоподібні утворення – 65, 67, 75, 76, 84, 85, 502.

Дестинатор міжнародного права – 78.

Дипломатична служба – 192, 196, 197.

Дипломатичне право – 188, 189.

Дипломатичне представництво – 193-196, 217.

Дипломатичний корпус – 195, 200.

Дипломатичний притулок – 186.

Дипломатичні імунітети і привілеї – 202, 203.

Дипломатичні посади – 197-199.

Дипломатичні ранги – 191, 199.

Дійсність міжнародного договору – 120.

Добрі послуги – 42, 43.

Доброволець – 341.

Додатки міжнародних договорів – 110, 111.

Дуаен – 195.

Дуалістична теорія співвідношення міжнародного і національного права – 22, 23.

Екзекватура – 205-207.

Економічна і Соціальна Рада ООН – 234, 235, 392, 393, 437.

Експатріація – 170.

Екстрадиція – 166, 175, 378, 383-387, 390, 391, 413.

Європейський ордер на арешт – 389, 390.

Женевське право – 333.

Загальні принципи права – 54, 60, 61, 365, 425, 427, 502, 503.

Закінчення війни – 123, 337, 339, 352.

Засоби ведення війни – 345, 346.

Засоби мирного врегулювання міжнародних спорів – 39–43.

Застереження міжнародних договорів – 60, 110, 111, 115, 116, 260, 273, 287.

Збройний конфлікт міжнародного характеру – 331.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру – 332.

Злочини агресії – 38, 39, 141, 336, 363–365.

Злочини міжнародного характеру – 129, 130.

Злочини проти людяності – 129, 139, 140, 363.

Зовнішні зносини – 188, 190.

Зони миру – 146, 147.

Зупинення міжнародного договору – 122, 123.

Імперативні підстави для відмови в екстрадиції – 387.

Імплементация – 18, 19.

Інкорпорація – 19.

Іноземець – 171–175.

Інститут міжнародного права – 16.

Інструктори – 341, 342.

Інтернування – 344.

Капітуляція – 338.

Категорії дипломатичних посад – 198, 199.

Класифікація міжнародних договорів – 109, 110.

Класифікація міжнародних організацій – 225, 226.

Кодифікація – 20, 21, 105, 126, 304, 360.

Комбатанти – 339-342, 364.

Консульське право – 188.

Консульський агент – 198, 206.

Консульський округ – 204, 205.

Консульський патент – 205.

Консульські привілеї та імунітети – 209–211.

Консульські установи – 197, 203, 208, 209.

Консультації сторін – 41.

Континентальний шельф – 145, 155, 306, 319, 321.

Континітет держави – 90, 91.

- Контрзаходи – 133, 134.
Космічна діяльність – 460, 473, 477, 482.
Космічний об'єкт – 460, 478, 481.
Космічний простір – 143-145, 147, 419, 459-462, 470, 471, 475, 476, 479.
Космонавти – 460, 463, 467, 472, 477, 479, 480.
Культурні цінності – 348, 353, 354.
- Мета міжнародного договору** – 107, 108.
Методи ведення війни – 345, 347, 348.
Методи міжнародного інформаційного права – 497, 499.
Мирний договір – 338.
Міжнародна (міжурядова) організація – 223-228.
Міжнародне гуманітарне право – 13, 16, 330-332, 349, 353, 367.
Міжнародне інформаційне право – 469, 496, 497, 499, 450.
Міжнародне космічне право – 418, 459-461, 472.
Міжнародне кримінальне право – 13, 16, 357, 358.
Міжнародне морське право – 13, 16, 303.
Міжнародне право навколишнього середовища – 417-419.
Міжнародне право прав людини – 13, 16, 263.
Міжнародне співробітництво у протидії злочинності – 376, 377, 380.
Міжнародний арбітраж – 42.
Міжнародний договір – 25, 49, 56, 57, 107, 111.
Міжнародний звичай – 25, 49, 54, 57-60, 127, 189.
Міжнародний район морського дна – 144, 306, 324.
Міжнародний суд ООН – 42, 236.
Міжнародні делікти – 129, 130.
Міжнародні злочини – 129, 142.
Міжнародні канали – 146, 328.
Міжнародні конференції – 258-260, 262.
Міжнародні протоки – 326, 327.
Міжнародні ріки – 144, 145, 152.
Міжнародно-правова відповідальність – 25, 125, 126.
Міжнародно-правовий режим Антарктики – 158-163.
Міжнародно-правовий режим Арктики – 155-158.
Міжнародно-правовий режим космічного простору – 476.
Міжнародно-правовий режим небесних тіл – 144, 146, 461, 463, 475, 476, 477.
Міжнародно-правовий режим рік і озер – 152-155.
Міжнародно-правовий статус космічних об'єктів – 477 – 481.
Міжнародно-правовий статус космонавтів – 477, 480.
Міжнародно-правові наслідки закінчення війни – 339,
Міжнародно-правові наслідки початку війни – 336-337.
Моністична теорія співвідношення міжнародного і національного права – 22, 23.
Морський порт – 307, 308.

- Надра – 143, 144, 148, 149, 310, 318.
Населення – 164–166.
Натуралізація – 168.
Національний режим для іноземців – 173.
Небесне тіло – 475, 476.
Недійсність міжнародних договорів – 121, 122.
Нейтралізована територія – 147.
Нейтралітет – 32, 348 – 350.
Нейтралітет у воєнний час (евентуальний) – 349.
Некомбатанти – 339, 341.
Неправомірні способи зміни державної території – 152.
Норма міжнародного права – 16–18.
Нунцій – 194, 195.
- Об'єкт міжнародного договору – 107, 108.
Обстеження – 41.
Ознаки міжнародного правопорушення – 128, 129.
Окупована територія – 351.
Оптація – 170.
Органи зовнішніх зносин – 190–193.
- Парафування – 112, 113.
Парламентери – 341, 343, 348.
Переговори – 41, 43, 112.
Перемир'я – 337, 338.
Підстави звільнення від відповідальності – 130, 131.
Підстави міжнародно-правової відповідальності – 127, 128.
Плебіцит – 151.
Повітряна територія – 148.
Повітряні кордони держави – 150.
Поліпатриди – 165.
Поновлення громадянства – 169.
Поняття міжнародного права – 12–16.
Посередництво – 41, 42.
Постійна місія спостерігача при міжнародній організації – 212.
Постійне представництво держави при міжнародній організації – 212, 213.
Постійний нейтралітет – 349.
Початок війни – 207, 335 – 336.
Почесна капітуляція – 338.
Почесний консул – 207, 208.
Правило альтернату – 111.
Правило естопелья – 122, 426.
Право зовнішніх зносин – 13, 16, 188, 189.
Право міжнародних договорів – 13, 16, 104, 105.

- Право міжнародних організацій – 221, 222.
- Право на притулок – 165, 179, 184–186.
- Правова допомога у кримінальних справах – 381 – 385.
- Правовий режим виключної економічної зони – 317 – 319.
- Правовий режим відкритого моря – 315 – 317.
- Правовий режим внутрішніх морських вод – 306 – 310.
- Правовий режим міжнародних каналів – 328.
- Правовий режим міжнародної протоки – 326 – 328.
- Правовий режим прилеглої зони – 313 – 315.
- Правовий режим територіального моря – 310 – 313.
- Правовий режим території – 143–144.
- Правовий статус учасників збройних конфліктів – 339 – 343.
- Правомірні способи зміни державної території – 151–152.
- Правонаступництво – 85–91.
- Представництво держави при міжнародних організаціях – 212–216.
- Преференційний режим іноземців – 173.
- Прикордонні комісари (прикордонні уповноважені) – 151.
- Прикордонні озера – 155.
- Прикордонні ріки – 154–155.
- Прилегла зона – 145, 313 – 315.
- Примирення – 40–42.
- Принцип ґрунту – 168.
- Принцип крові – 168.
- Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом – 50–52.
- Принцип мирного вирішення міжнародних спорів – 39 – 43, 430, 508.
- Принцип невтручання у внутрішні справи – 32 – 34, 40, 430, 507.
- Принцип незастосування сили або погрози силою – 37 – 39, 430.
- Принцип непорушності кордонів – 44, 45, 429.
- Принцип поваги до прав людини й основних свобод – 46 – 49, 266, 430.
- Принцип рівноправ'я та самовизначення народів – 34 – 37, 430, 508.
- Принцип співробітництва – 49, 50, 376, 377, 380, 430.
- Принцип суверенної рівності держав – 29–32, 98, 430, 508.
- Принцип територіальної цілісності – 45, 46, 430.
- Принципи міжнародного гуманітарного права – 332, 333.
- Принципи міжнародного інформаційного права – 506 – 510.
- Принципи міжнародного космічного права – 462.
- Принципи міжнародного кримінального права – 359, 360.
- Принципи міжнародного права – 26–29.
- Принципи міжнародного права навколишнього середовища – 430 – 433.
- Принципи міжнародного співробітництва у протидії злочинності – 380, 381.
- Припинення міжнародного договору – 120 – 123.
- Прогресивний розвиток міжнародного права – 21, 22.
- Промульгація міжнародних договорів – 112, 116.
- Протоки – 144 – 146, 326, 327.

- Рада Безпеки ООН – 230, 233, 234.
Рада з опіки ООН – 230, 235, 236.
Ратифікація – 112–114.
Регіональний рівень міжнародного співробітництва у протидії злочинності – 379.
Регіональні міжнародні організації – 238–257, 407.
Регіональні міжнародні акти у галузі захисту прав і свобод людини – 279–298.
Редемаркація – 151.
Реєстрація міжнародних договорів – 112, 115, 237.
Режим військового полону – 338, 343 – 345.
Режим воєнної окупації – 351, 352.
Режим найбільшого сприяння іноземців – 173.
Реінтеграція – 169.
Реквізиція – 202, 219, 337, 352.
Ректифікація – 44.
Репарації – 132, 133.
Репатріація – 339, 344.
Репресалії – 132 – 134, 344, 482.
Реституції – 132.
Ресторації – 132, 133.
Реторсії – 132, 134.
Рецепція – 19.
- Санкції – 132, 135, 265, 482.
Сатисфакції – 132, 133.
Секретаріат ООН – 236, 237.
Сецесія – 36.
Система міжнародного права – 16 – 18.
Спеціалізовані установи ООН – 237, 238, 393, 438, 503.
Спеціальний режим іноземців – 173.
Спеціальні місії – 133, 197, 216 – 219.
Способи тлумачення міжнародних договорів – 118 – 120.
Стадії встановлення державних кордонів – 150 – 152.
Стадії укладення міжнародних договорів – 112 – 116.
Структура міжнародних організацій – 227, 228.
Структура міжнародного договору – 110, 111.
Субституції – 132.
Суходільна територія – 147, 148.
Суходільні кордони держави – 149.
- Театр війни – 147, 337, 338.
Територіальне море – 144, 145, 148, 155, 305, 306, 310 – 315, 320.
Територіальний притулок – 185, 186.
Території з міжнародним режимом – 144.

- Території з особливим міжнародним режимом – 146, 147.
Території зі змішаним режимом – 145, 146.
Територія – 143, 144.
Тимчасове представництво держави при міжнародній організації – 212, 215, 216.
Тлумачення міжнародних договорів – 116–120.
Торговельне представництво – 196.
Трансферт – 170.
Трансформація – 19, 20.
- Укладення міжнародного договору – 112 – 116.
Ультиматум – 335.
Універсальний рівень міжнародного співробітництва у протидії злочинності – 379
Універсальні міжнародні акти у галузі захисту прав і свобод людини – 265 – 279.
- Факультативні підстави для відмови в екстрадиції – 387.**
Філіація – 168.
Форми визнання – 83, 84.
Форми міжнародного співробітництва у протидії злочинності – 377, 378.
Форми міжнародно–правової відповідальності – 132.
Функції дипломатичного представництва – 195, 196.
Функції консульської установи – 204, 205.
Функції міжнародних організацій – 224, 225.
Функції міжнародного права навколишнього середовища – 419.
Функції міжнародного права у процесі регулювання інформаційної сфери – 486.
Функції основних принципів міжнародного права – 27, 28.
- Цесія – 151.**
Цивільні об'єкти – 333, 347, 352, 353.

ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТІВ

- Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. – 279, 284, 285, 289.
Американська конвенція з прав людини 1969 р. – 278, 285 – 290.
Арабська хартія прав людини 2004 р. – 279, 296, 297, 506.
Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. – 279, 290 – 292, 294 – 296, 506.
Декларація АСЕАН про права людини 2012 р. – 279, 297, 298.
Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті» 2003 р. – 510.
Декларація принципів з навколишнього середовища 1972 р. – 421.
Договір про Антарктику 1959 р. – 159–163.
Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини у сфері економічних, соціальних і культурних прав 1988 р. – 287.
Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1989 р. – 273.
Загальна декларація прав людини 1948 р. – 77, 96, 166, 172, 174, 182, 267 – 267.
Керівні принципи щодо якості питної води 1993 р., КПЯПВ – Guidelines for Drinking–Water Quality, GDWQ – 443, 444.
Керівні принципи щодо якості повітря 2005 р., КПЯП – Air Quality Guidelines, AQGs – 443, 444.
Конвенція ООН з морського права 1982 р. – 305–306, 308, 310 – 312, 314, 315 – 327.
Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 р. – 335, 346, 347.
Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. – 279, 335, 354, 355.
Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. – 279 – 284.
Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. – 139, 334.
Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р. – 161.
Конвенція про зберігання тюленів Антарктики 1972 р. – 160.
Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. – 334, 343.
Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. – 333.
Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі 1949 р. – 334.
Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни 1907 р. – 335, 341, 349, 350.
Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав у разі морської війни 1907 р. – 335, 349, 350.

- Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 р. – 153, 154.
- Конвенція про статус біженців 1951 р. – 47, 179, 180, 182, 185, 278.
- Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 р. – 342.
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. – 269 – 273, 504.
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. – 273 – 277.
- Міжнародні медико–санітарні правила 2005 р. – 277, 443, 444.
- Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства 2000 р. – 492, 501.
- Протокол до Американської конвенції з прав людини, що стосується скасування смертної кари, 1990 р. – 287.
- Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про права жінок в Африці 2003 р. – 295, 296.
- Протокол до Африканської хартії прав людини і народів про створення Африканського суду з прав людини 1998 р. – 294, 295.
- Протокол щодо статусу біженців 1967 р. – 179, 180, 182.
- Протокол про Статут Африканського суду з прав людини 2008 р. – 295.
- Рекомендація про розвиток та використання багатомовності і загальний доступ до кіберпростору 2003 р. – 492.
- Статут ООН 1945 р. – 229, 239, 266, 267, 330.
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. – 271, 272.
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 2008 р. – 276, 277.
- Хартія про збереження цифрового надбання 2003 р. – 492.

ПОКАЖЧИК МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ І УСТАНОВ, МІЖНАРОДНИХ ПРОГРАМ

- Арабська організація супутникового зв'язку (АРАБСАТ) – Arab Satellite Communications Organization (ARABSAT) – 471, 472.
- Арктична рада (АР) – Arctic Council (AC) – 157, 158.
- Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) – Association of South East Asian Nations (ASEAN) – 225, 255–257, 297, 298.
- Африканська комісія з прав людини і народів (АКПЛН) – African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR) – 292 – 294.
- Африканський Союз (АС) – African Union (AU) – 48, 225, 253 – 255, 292.
- Африканський суд з прав людини і народів (АСПЛН) – African Court on Human and Peoples' Rights (AfCHPR) – 294, 295.
- Відділ ядерного захисту і безпеки (ВЯЗБ) – Department of Nuclear Safety and Security (DNSS) – 449, 450.
- Всесвітній фонд природи (ВФП) – World Wide Fund for Nature (WWF) – 454, 455.
- Всесвітня кліматична програма (ВКП) – World Climate Programme (WCP) – 447.
- Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) – World Meteorological Organization (WMO) – 445, 446.
- Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – World Health Organization (WHO) – 223, 225, 226, 238, 279, 391, 443, 445.
- Всесвітня програма зі спостереження за погодою (ВПСП) – World Weather Research Programme (WWRP) – 446, 447.
- Всесвітня програма оцінки водних ресурсів (ВПОВР) – The United Nations World Water Assessment Programme (WWAP) – 440.
- Глобальна програма спостереження за атмосферою (ГПСА) – Global Atmosphere Watch Programme (GAW) – 446, 448.
- Глобальна система моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС) – Global Environment Monitoring System (GEMS) – 436, 446 – 448.
- Глобальний проєкт з вивчення впливу ультрафіолетового випромінювання на здоров'я людини (ІНТЕРСАН) – The global UV Project (INTERSUN) – 443, 444.
- Грінпіс) – Greenpeace (Зелений світ) – 455, 456.
- Група зі співробітництва у протидії зловживанню наркотиками та їх незаконному обігу (Група Помпиду) – Co-operation Group to Combat Drug Abuse and Illicit Trafficking in Drugs (Pompidou Group) – 408.
- Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК ООН) – UN Economic Commission for Europe (UNECE) – 96, 435.

- Європейська організація з питань юстиції (Євроюст) – European Organization for Justice (Eurojust) – 404 – 407.
- Європейська організація супутникового зв'язку (ЄВТЕЛСАТ) – European Telecommunications Satellite Organization (EUTELSAT) – 471.
- Європейське агентство з кібербезпеки (ЄАК) – European Agency for Cybersecurity (EAC) – 516.
- Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки (ЕНІСА) – European Union Agency for Network and Information Security (ENISA) – 514, 516.
- Європейське космічне агентство (ЄКА) – European Space Agency (ESA) – 471.
- Європейський комітет з кримінальних питань (ЄККП) – European committee on crime problems (CDPC) – 408.
- Європейський комітет з правового співробітництва (ЄКПС) – European Committee on legal cooperation (CDCJ) – 408.
- Європейський комітет з проблем злочинності (ЄКПЗ) – European Committee on Crime Problems (CDPC) – 407, 408.
- Європейський поліцейський офіс (Європол) – European police office (Europol)
- Європейський Союз (ЄС) – European Union (EU) – 400 – 404, 513, 514, 517.
- Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) – European Court of Human Rights ((ECHR) – 281 – 284.
- Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю (ЄЦБК) – European CyberCrime Centre (ECC) – 517.
- Інститут ООН запобігання злочинності і поводження з правопорушниками (ІЗ-ЗПП) – UN Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (ІРСТО) – 394, 395
- Інформаційна мережа з питань злочинності та правосуддя (ІМЗП) – UN Crime and Justice Information Network (UNCJIN) – 396.
- Комісія з виживання видів (КВВ) – Species Survival Commission (SSC) – 452.
- Комісія з екологічної, економічної та соціальної політики (КЕЕСП) – Commission on Environmental (Economic and Social Policy (CEESP) – 452, 453.
- Комісія з освіти та комунікації (КОК) – Commission on Education and Communication (CEC) – 452.
- Комісія з охоронюваних територій (КОТ) – World Commission on Protected Areas (WCPA) – 452.
- Комісія з питань кордонів континентального шельфу (КККШ) – Commission on the Limits of the Continental Shelf (CLCS) – 320, 321.
- Комісія із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (КЗЗКП) – Commission on Crime Prevention and Criminal Justice (CCPCJ) – 394.
- Комісія з природоохоронного законодавства (КПЗ) – World Commission on Environmental Law (WCEL) – 452.
- Комісія з рибальства в Центральній-Західній Атлантиці (КРЦЗА) – Western Central Atlantic Fishery Commission (WECAFC) – 441 - 443.

Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (АНТКОМ) – Commission for the Conservation of Antarctic Marine living resources (CCAMLR) – 161.
Комісія ООН зі сталого розвитку (КСП) – Commission on Sustainable Development (CSD) – 422, 437, 438.

Комітет експертів з оцінки заходів протидії відмиванню грошей) – Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism (MONEYVAL) – 409.

Комітет експертів з питань ефективності правосуддя) – European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – 408.

Комітет експертів з питань застосування європейських конвенцій у сфері кримінального судочинства) – Committee of experts on the operation of european conventions on co-operation in criminal matters (PC-OC) – 408.

Комітет експертів з питань захисту дітей від сексуальної експлуатації та жорстокого поводження) – Committee of experts on the protection of children against sexual exploitation and sexual abuse (PC-ES) – 408.

Комітет з дослідження космічного простору (КОСПАР) – Committee On Space Research (COSPAR) – 464, 465.

Комітет з рибальства в Центрально-Східній Атлантиці (КРЦСА) – Fishery Committee for the Eastern Central Atlantic (CECAF) – 442.

Комітет захисту морського середовища (КЗМС) – Marine Environment Protection Committee (MEPC) – 313, 451.

Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях (КОПУС) – Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (COPUOS) – 434, 461, 464, 468.

Комітет ООН з розвитку енергетики і природних ресурсів (КРЕПР) – Committee on Energy and Natural Resources for Development (CENRD) – 437.

Комітету з охорони навколишнього середовища (КОНС) – Committee for Environmental Protection (CEP) – 162, 163.

Конгреси ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками (КЗЗПП) – UN Congress on the Prevention of Crime and Treatment of Offenders (CPCTO) – 394, 395.

Ліга арабських держав (ЛАД) – League of Arab States (LAS) – 221, 225, 226, 252, 253.

Мережа щодо забезпечення медичної готовності та допомоги при радіаційних надзвичайних ситуаціях (РЕМΠΑН) – Network for Radiation Emergency Medical Preparedness and Assistance (REMPAN) – 444.

Міжамериканська комісія з прав людини (МАКПЛ) – Inter-American Commission on Human Rights (IACHR) – 251, 252, 287 - 289.

Міжамериканський суд з прав людини (МАСПЛ) – Inter-American Court of Human Rights (IACHR) – 287, 290.

Міжнародна агенція з атомної енергії (МАГАТЕ) – International Atomic Energy Agency (IAEA) – 97, 226, 448, 449.

Міжнародна академія астронавтики (МАО) – International Academy of Astronautics (IAA) – 468, 469.

- Міжнародна асоціація кримінального права (МАКП) – International Association of Penal Law (IAPL) – 412, 413.
- Міжнародна астронавтична федерація (МАФ) – International Astronautical Federation (IAF) – 468, 469.
- Міжнародна гідрологічна програма (МГП) – International Hydrological Programme (IHP) – 438 – 440.
- Міжнародна комісія із захисту р. Дунай (МКЗД) – International Commission for the Protection of the Danube River (ICPDR) – 154.
- Міжнародна лабораторія радіоактивності моря (МЛРМ) – International laboratory of Marine Radioactivity (ILMR) – 449.
- Міжнародна морська організація (ММО) – International Maritime Organization (IMO) – 237, 313, 393, 450.
- Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) – International Criminal Police Organization (Interpol) – 102, 377, 379, 396 – 340, 403, 406, 414, 415.
- Міжнародна організація супутникового зв'язку (ІНТЕЛСАТ) – International Telecommunications Satellite Organization (INTELSAT) – 464, 465, 471.
- Міжнародна програма з хімічної безпеки (МПХБ) – International Programme on Chemical Safety (IPCS) – 445.
- Міжнародна програма розвитку комунікацій ЮНЕСКО (МПРК) – International Programme for the Development of Communication (IPDC) – 490.
- Міжнародне криминологічне товариство (МКТ) – International Society for Criminology (ISC) – 411, 413, 414.
- Міжнародний арктичний науковий комітет (МАНК) – International Arctic Science Committee (IASC) – 156, 157.
- Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) – International Bank for Reconstruction and Development (IBRD) – 98, 223–225, 237.
- Міжнародний інститут космічного права (МІКП) – International Institute of Space Law (IISL) – 469, 470.
- Міжнародний інститут кримінальної юстиції та прав людини (МІКЮПЛ) – Siracusa International Institute for Criminal Justice and Human Rights (SII) – 413.
- Міжнародний кримінальний і пенітенціарний фонд (МКПФ) – International Penal and Penitentiary Foundation (IPPF) – 411, 414, 415.
- Міжнародний кримінальний суд (МКС) – International Criminal Court (ICC) – 361 – 374.
- Міжнародний орган з морського дна (МОМД) – International Seabed Authority (ISA) – 323.
- Міжнародний проєкт з електромагнітних полів (МПЕП) – International EMF Project – 445.
- Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) – International Telecommunication Union (ITU) – 237, 488, 489, 503.
- Міжнародний союз охорони природи (МСОП) – International Union for the Conservation of Nature (IUCN) – 451 – 454.
- Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення (Міжнародний екологічний суд (МЕС) – International Court of Environmental Arbitration and Conciliation (ICEAC) – 457, 458.

- Міжнародний суд ООН (МС ООН) – International Court of Justice (ICJ) – 236, 429.
- Міжнародний трибунал з морського права (МТМП) – International tribunal for the law of the sea (ITLOS) – 40, 325, 326.
- Міжурядова океанографічна комісія (МОК) – Intergovernmental Oceanographic Commission (IOC) – 440, 441.
- Науковий комітет ООН з дії атомної радіації (НКДАР) – United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation (UNSCEAR) – 434.
- Національні кореспонденти ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (НКЗЗКП) – UN National Correspondents in the Field of Crime Prevention and Criminal Justice (NCFPCPJ) – 395, 396.
- Організація американських держав (ОАД) – Organization of American States (OAS) – 43, 48, 225, 251, 252, 285, 399, 507.
- Організація з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ) – Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) – 48, 51, 97, 221, 240-243, 429, 435, 517.
- Організація за демократію та економічний розвиток (ГУАМ) – Organization for Democracy and Economic Development (GUAM) – 102.
- Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) – 225, 238, 438.
- Організація Об'єднаних Націй (ООН) – United Nations Organization (UN) – 228–238.
- Організація Північноатлантичного договору (НАТО) – North Atlantic Treaty Organization (NATO) – 225, 247–250, 435, 518, 519.
- Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) – Organization of Black Sea Economic Cooperation (BSEC) – 101.
- Програма «Людина і біосфера») – The Man and the Biosphere Programme (МАВ) – 438.
- Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) – United Nations Environment Programme (UNEP) – 232, 421, 429, 434 – 436, 445, 447, 449.
- Програма ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя (ПЗЗКП) – United Nations Programme on Crime Prevention and Criminal Justice (UNODC) – 393, 394.
- Програма розвитку ООН в Україні (ПРООН) – United Nations Development Programme (UNDP) – 96, 97, 435.
- Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) – Food and Agricultural Organization (FAO) – 237, 441, 442, 445.
- Рада Європи (РЄ) – Council of Europe (CoE) – 48, 101, 221, 225, 240, 241, 283, 377, 495.
- Римський клуб (РК) – The club of Rome (CR) – 456, 457.
- Світова організація торгівлі (СОТ) – World Trade Organization (WTO) – 75, 445.
- Співдружність Незалежних Держав (СНД) – Commonwealth of Independent States (CIS) – 90, 97.
- Спільний центр передового досвіду кіберзахисту) – Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE) – 519.
- Технічний центр Сил реагування НАТО на комп'ютерні інциденти) – NATO Computer Incident Response Capability (NCIRC) – 518.

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) – Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) – 179, 180, 181, 183, 184.

Управління ООН з наркотиків і злочинності (УНЗ) – United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) – 97, 399.

Центр стратегічних комунікацій) – Strategic Communications Centre of Excellence (StratCom) – 519.

Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ) – Central European Initiative (CEI) – 101.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) – Shanghai Cooperation Organization (SCO) – 513, 519 – 522.

Школа комунікаційних та інформаційних систем) – Communications and Information Systems School (CIS School) – 519.

ГЛОСАРІЙ ЛАТИНОМОВНИХ ТЕРМІНІВ

- Aut dedere auf judicare – обов'язок або видати, або переслідувати особу
Ad hoc – разове визнання
Ad referendum – підписання договору з умовою подальшого схвалення компетентним державним органом
Casus belli – привід для війни
Codified customary law – кодифіковане звичаєве право
Combattant – борець, воїн
Comitas gentium – правила міжнародної ввічливості
De facto – неповне визнання
De jure – повне визнання
Domicilium – місце постійного або переважного перебування громадянина
Estoppel – відхилення, позбавлення права заперечувати
Ex aequo et bono – судочинство на основі справедливості і добра
Ex lege – по закону
Ex post facto – нікого не може бути засуджено за будь-яке діяння, яке не визнавалось кримінальним злочином у момент скоєння злочину; якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш м'яке покарання, дія цього закону поширюється на цього злочинця
Exilium – уряд у вигнанні
Extradere – екстрадиція, видача злочинців
Ex-officio – право укладати договори без спеціальних повноважень
Habeas Corpus – право вимагати доставки в суд затриманого або арештованого для перевірки підстав позбавлення волі, презумпції невинуватості тощо
Hard law – жорстке право
Hot pursuit, droit de poursuite – переслідування по гарячих слідах
Ipso facto – у силу самого факту
Jus ad bellum – право на війну
Jus cogens – імперативна норма
Jus inter pares – право рівних
Jus sanguinis – право крові
Jus soli – право ґрунту
Lex domicilii – принцип місця проживання
Mortis causa – дарування майна у випадку смерті
Mutatis mutandis – з урахуванням відповідних відмінностей
Ne bis idem – немає повторної відповідальності за одне й те ж саме діяння
Non liguet – відсутність норми права, яка могла бути використана для врегулювання правових відносин

Nullum crimen sine lege – немає злочину без закону
Nulum poena sine lege – немає відповідальності без закону
Pacta sunt servanda – угоди повинні виконуватися
Persona grata – бажана особа
Persona non grata – небажана особа
Prima facie – на перший погляд
Ratione temporis – відсутність зворотної сили правового акта
Rebus sic stantibus – незмінність обставин
Res communis omnium – простір, що є спільним для всіх народів
Sic utere tuo ut alienum non laedas – користуйся своїм так, щоб не нашкодити іншому
Soft law – м'яке право
State practice – державна практика
Status quo ante – відновлення попереднього стану
Sui generis – договори особливого виду
Uti possidetis juris – володій тим, що маєш

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. М. Міжнародне право : навч. посіб. / М. М. Антонович. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
2. Анцелевич Г. А. Международное морское право : учебник / Г. А. Анцелевич. – Киев : Слово, 2003. – 399 с.
3. Анцелевич Г. О. Міжнародне право : підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук ; Укр. акад. зовнішньої торгівлі. – Київ : Алерта, 2003. – 409 с.
4. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник / М. О. Баймуратов. – Київ : Фенікс; 2018. – 762 с.
5. Батрименко В. І. Міжнародне право : навч. посіб. / В. І. Батрименко. – Київ : Київ. нац. торговел.-економ. ун-т, 2012. – 323 с.
6. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник / О. В. Буткевич. – Київ : Ліра-Ка, 2018. – 408 с.
7. Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України : монографія / В. І. Акуленко, Г. А. Андреасян, Г. О. Білоричський та ін. ; за ред. В. Н. Денисова. – Київ : Юстиніан, 2006. – 672 с.
8. Гавриленко О. А. Історія міжнародного права : хрестоматія-практикум / О. А. Гавриленко, Т. Л. Сироїд, Л. В. Новікова. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2016. – 676 с.
9. Георгіца А. З. Міжнародне публічне право : навч.-метод. посіб. / А. З. Георгіца, С. О. Чикурлій ; Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2002. – 175 с.
10. Гердеген М. Міжнародне право / М. Гердеген ; пер. з нім. Р. Корнута. – Київ : К.І.С., 2011. – 516 с.
11. Голуб Н. В. Україна та міжнародні організації : інформ.-довід. вид. / Н. В. Голуб. – Київ : Кондор, 2010. – 182 с.
12. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський ; Київ. ун-т права ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 638 с.
13. Дрьоміна Н. В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів : монографія / Н. В. Дрьоміна. – Одеса : Фенікс, 2006. – 223 с.
14. Задорожній О. В. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини : монографія / О. В. Задорожній, О. Р. Поєдинок. – Київ : Фенікс, 2018. – 718 с.
15. Задорожній О. В. Міжнародне право навколишнього середовища : підручник / О. В. Задорожній, М. О. Медведєва. – Київ : Промені, 2010. – 510 с.

16. Київець О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела : монографія / О. В. Київець ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – 479 с.
17. Кісілевич-Чорнойван О. М. Міжнародне інформаційне право : навч. посіб. / О. М. Кісілевич-Чорнойван. – Київ : Персонал, 2011. – 160 с.
18. Кормич Б. А. Інформаційне право : підручник / Б. А. Кормич. – Харків : Бурун і К., 2011. – 334 с.
19. Короткий Т. Р. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права : довідник / Т. Р. Короткий, М. М. Гнатовський. – Київ : Фенікс, 2017. – 40 с.
20. Короткий Т. Р. Міжнародне публічне право : навч.-метод. посіб. / Т. Р. Короткий, Ю. В. Чайковський. – Одеса : Фенікс, 2009. – 168 с.
21. Кошеваров В. П. Міжнародне право : навч. посіб. / В. П. Кошеваров. – Київ : Істина, 2009. – 208 с.
22. Макаренко Є. А. Міжнародна інформаційна безпека: теорія і практика : підручник / Є. А. Макаренко. – Київ : Центр віл. преси, 2016. – 417 с.
23. Макаренко Є. А. Міжнародні інформаційні відносини : монографія / Є. А. Макаренко. – Київ : Наша культура і наука, 2002. – 452 с.
24. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / П. Маланчук. – Харків : Консум, 2000. – 592 с.
25. Мацко А. С. Міжнародне право : навч. посіб. / А. С. Мацко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : МАУП, 2005. – 232 с.
26. Мережко О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права / О. Мережко. – Київ : Юстиніан, 2010. – 316 с.
27. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту : підручник / В. В. Мицик. – Київ : Фенікс, 2010. – 722 с.
28. Міжнародна правова допомога у кримінальному провадженні : навч. посіб. / [Л. Д. Удалова, Д. П. Письменний, О. Є. Омельченко та ін.]. – Київ : Центр навч. літ., 2015. – 240 с.
29. Міжнародне право : навч. посіб. / [М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін.] ; за заг. ред. М. В. Буроменського. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
30. Міжнародне публічне право : підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич та ін. ; за ред. В. М. Репецького ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с. – (Серія «Факультету міжнародних відносин Львівського національного університету ім. Івана Франка – 20 років»).
31. Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / [В. В. Мицик, М. В. Буроменський, О. В. Буткевич та ін.] ; за ред. В. В. Мицика. – Харків : Право, 2019. – Т. 1: Основи теорії. – 416 с.
32. Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / [В. В. Мицик, М. В. Буроменський, М. М. Гнатовський та ін.] ; за ред. В. В. Мицика. – Харків : Право, 2019. – Т. 2: Основні галузі. – 624 с.

33. Міжнародне публічне право : підручник : у 3 т. / В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Бєглий, О. А. Радзівілл ; за ред. В. Ф. Антипенка. – Київ : НАУ, 2012. – Т. 1. – 420 с.
34. Міжнародне публічне право : підручник : у 3 т. / В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Бєглий, О. А. Радзівілл ; за ред. В. Ф. Антипенка. – Київ : НАУ, 2012. – Т. 2. – 348 с.
35. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посібник / [Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Є. Б. Тітов, Л. О. Фоміна] ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2018. – 292 с.
36. Міжнародні організації : навч. посіб. / [О. С. Кучик, І. Р. Суховолець, А. Б. Сельмах та ін.] ; за заг. ред. О. С. Кучика ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Знання, 2007. – 749 с.
37. Міжнародні організації : підручник / [В. В. Копійка, Ю. С. Скороход, В. М. Матвієнко та ін. ; за ред. В. В. Копійки] ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2015. – 783 с.
38. Мокій А. І. Міжнародні організації : навч. посіб. / А. І. Мокій, Т. П. Яхно, І. Г. Бабець. – Київ : Центр учб. літ., 2011. – 280 с.
39. Основи права Європейського Союзу : підручник / Т. М. Анакіна, О. А. Гавриленко, Ф. Крістані та ін. ; за ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Право, 2018. – 456 с.
40. Пазюк А. В. Міжнародне інформаційне право: теорія і практика : монографія / А. В. Пазюк ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Дніпропетровськ : Вид. Середняк Т. К., 2015. – 447 с.
41. Перепьолкін С. М. Міжнародне право : словник-довідник / С. М. Перепьолкін, Т. Л. Сироїд, Л. А. Філяніна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Юрайт, 2014. – 408 с.
42. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. / Н. В. Пронюк. – 2-ге вид., змін. і допов. – Київ : КНТ, 2010. – 344 с.
43. Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право : підручник / В. М. Репецький ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Знання, 2006. – 372 с.
44. Репецький В. М. Міжнародне гуманітарне право : підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик. – Київ : Знання, 2007. – 467 с.
45. Руднева О. М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль у розвитку правової системи України : монографія / О. М. Руднева. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 352 с.
46. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : підручник / Т. Л. Сироїд. – Одеса : Фенікс, 2018. – 744 с.
47. Сироїд Т. Л. Міжнародний захист прав людини : навч. посіб. / Т. Л. Сироїд, Л. О. Фоміна. – Харків : Право, 2019. – 310 с.
48. Солоненко О. М. Міжнародна кримінальна юстиція: етапи становлення та розвитку / О. М. Солоненко. – Київ : Ліра-К, 2017. – 360 с.
49. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія / О. В. Тарасов. – Харків : Право, 2014. – 512 с.

50. Телипко В. Е. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / В. Е. Телипко, А. С. Овчаренко. – Київ : Центр навч. літ., 2010. – 608 с.
51. Теорія та практика міжнародного кримінального права / С. С. Адрейченко, Н. А. Зелінська, Н. В. Дрьоміна-Волок, Д. О. Коваль. – Одеса : Фенікс, 2017. – 582 с.
52. Тимченко Л. Д. Международное право : учебник / Л. Д. Тимченко. – 2-е изд., стер. – Харьков : Консум, 2002. – 528 с.
53. Тимченко Л. Д. Міжнародне право : підручник / Л. Д. Тимченко, В. П. Кононенко. – Київ : Знання, 2012. – 631 с.
54. Фролова Л. О. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження : наук.-практ. посіб. / Л. О. Фролова, Є. М. Блажівський, І. М. Козьяков. – Київ : Алерта, 2013. – 348 с.
55. Цюрупа М. В. Міжнародне гуманітарне право : навч. посіб. / М. В. Цюрупа. – Київ : Кондор, 2008. – 364 с.
56. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручник / М. Ю. Черкес. – 6-те вид., випр. і допов. – Київ : Знання, 2011. – 397 с.
57. Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : монографія / О. Ю. Шостко. – Харків : Право, 2009. – 400 с.
58. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики : монографія / Ю. В. Щокін ; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2012. – 456 с.

Навчальне видання

А. В. Войціховський

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Підручник

Редагування: *Цвєткова-Верніченко М. В., Мельник Т. Д.*

Внесення правок: *Зозуля А. О.*

Комп'ютерне верстання: *Сологуб К. О.*

Підпис. до друку 28.04.2020. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 31,7.
Обл.-вид. арк. 36,7. Тираж 300 пр. Зам. № 2019-27.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.